
UDK 94

ISSN 2303-7539

DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U TUZLI

HISTORIJSKA MISAO 3

Historijska misao, God. III, Br. 3, Tuzla, 2017.

Historijska misao

HISTORIJSKA MISAO · HISTORICAL THOUGHT

IZDAVAČ · PUBLISHER

Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Bosna i Hercegovina
The Association of Historians of Tuzla Canton, Bosnia and Herzegovina

Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
Bosna i Hercegovina
Department of History, Faculty of Philosophy, University of Tuzla,
Bosnia and Herzegovina

REDAKCIJA · EDITORIAL BOARD

Blagoje Govedarica, Freie Universität Berlin
Senaid Hadžić, Univerzitet u Tuzli
Marko Attila Hoare, Kingston University London
Božidar Jezernik, Univerza v Ljubljani
Husnija Kamberović, Institut za istoriju Sarajevo
Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest Zagreb
Bego Omerčević, Univerzitet u Tuzli
Šerbo Rastoder, Univerzitet Crne Gore
Sead Selimović, Univerzitet u Tuzli
Izet Šabotić, Univerzitet u Tuzli

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK · EDITOR-IN-CHIEF

Adnan Jahić, Univerzitet u Tuzli
adnan.jahic@untz.ba

SEKRETAR · SECRETARY

Mersiha Imamović, Univerzitet u Tuzli
mersiha.imamovic@untz.ba

Časopis izlazi jednom godišnje.
The journal is published once a year.

Svi rukopisi se šalju na e-mail adresu glavnog i odgovornog urednika.
All manuscripts are to be sent to the editor-in-chief's e-mail address.
Stavovi izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu istovremeno i stavovi Redakcije.
The views expressed in papers published in this magazine are not at the same time the views of the Editorial board.

UDK 94

ISSN 2303-7539

**DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA
ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI**

HISTORIJSKA MISAO HISTORICAL THOUGHT

3

HISTORIJSKA MISAO, GOD. III, BR. 3, 1-470, TUZLA, 2017.

SADRŽAJ

Naš treći broj 7

ČLANCI

Adnan Busuladžić, *Slučajni neobjavljeni arheološki nalazi sa prostora Srebrenice* 11

Mersiha Imamović, Bego Omerčević, *Ekspanzija Avara i Slavene na prostore rimske provincije Dalmacije* 47

Bego Omerčević, *Privredna stagnacija na bosanskohercegovačkim prostorima u vrijeme seobe barbarskih naroda* 77

Muhamed Husejnović, *Odnos Bosne i Dubrovnika u prvoj deceniji XV vijeka* 99

Stjepan Matković, Edi Miloš, *Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine tijekom Prvoga svjetskog rata: primjer suradnje sa Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom* 123

Salkan Užičanin, *Privredne veze Bosne i Hercegovine i susjeda u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* 159

Adnan Jahić, *Dva značajna izvora o zbivanjima u Rogatici i njenoj okolini 1941. godine* 197

Omer Hamzić, Edin Šaković, *Obrana Puračića i počeci Hadžiefendićeve legije* 247

Aida Škoro Babić, *Značaj partizanskih ratnih vojnih sudova za izgradnju nove jugoslavenske vlasti* 283

Amir Duranović, *Organizaciona struktura Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i „austrijsko naslijeđe“* 303

Vera Katz, Aida Ramić, *Velike poplave u Doboju i Olovu – primjer iz maja 1965. godine* 321

Denis Bećirović, *Prilog istraživanju velikosrpske politike prema Bosni i Hercegovini u postdejtonskom periodu (1995–2015) .....* 377

Vedad Spahić, *Bošnjački akademski esej u ogledalu poststrukturalnog teorijskog obrata .....* 425

**ODSJEK ZA HISTORIJU FILOZOFSKOG
FAKULTETA UNIVERZITETA U TUZLI**

Iz aktivnosti Odsjeka za historiju u periodu 2016/2017. 447

NAŠ TREĆI BROJ

Treći broj *Historijske misli*, obzirom na karakter i raznolikost priloga te porijeklo njihovih autora, potvrđuje opravdanost pokretanja časopisa i njegovu relevantnost u naučnom i društveno-intelektualnom prostoru Bosne i Hercegovine i regiona. Ovo je tim važnije istaći ako se uzmu u obzir današnje stanje historiografije u Bosni i Hercegovini, naročito izraženi trend marginalizacije i trivijalizacije historijske nauke u bosanskohercegovačkom društvu, ali i postojeći, još uvijek relativno oskudni kadrovski i institucionalni kapaciteti za ozbiljno i sistemsko bavljenje historijom na području Tuzlanskog kantona. Fragmentarno usmjeravanje društvene pažnje na historijska pitanja tek prilikom praznika i jubileja, potiskivanje nastave historije iz nastavnih programa osnovnih i srednjih škola, rijetki talenti kojim društvo i država ne omogućavaju da svoje znanje i afinitet prema historiji pretoče u profesionalni poziv, u trajno i plodotvorno zanimanje – činjenice su koje govore same za sebe i kojim ne treba dodatno pojašnjenje.

U trećem broju donosimo jedan broj radova sa Naučnog skupa "Odnosi Bosne i Hercegovine sa susjedima kroz historiju". Skup je održan 18. i 19. novembra 2015. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli, a organizirali su ga Društvo historičara Tuzlanskog kantona i Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Namjera organizatora je bila – u sadašnjici koja svjedoči o neprekinutim turbulencijama u odnosima između Bosne i Hercegovine i susjednih država – da se baci dodatno svjetlo na položaj Bosne i Hercegovine u kontekstu geopolitike Balkana te međunarodnih i regionalnih odnosa u različitim historijskim razdobljima, ali i da se omogući da se pojedini historijski događaji sagledaju i dobiju smisao u okvirima širih historijskih procesa, od kojih neki traju i dan danas, opterećujući živote ljudi na jugoistoku Evrope, u ionako nestabilnom i izazovima bremenitom svijetu XXI

stoljeća. Nažalost, premda je na skupu ponuđeno nekoliko kvalitetnih i zapaženih izlaganja, ponovo su samo pojedini prilozi pretočeni u radove i prosljeđeni Redakciji na objavljivanje. No, vjerujemo da će i ovaj ograničen broj radova sa skupa moći poslužiti historičarima i drugim stručnjacima u njihovom istraživačkom pristupu važnim temama kako starije, tako i novije prošlosti Bosne i Hercegovine i njenog susjedstva.

Stjecajem okolnosti fokus ovog broja, u neku ruku, stavljen je na Drugi svjetski rat, što smatramo korisnim i pozitivnim, ako se ima u vidu da teme iz Drugog svjetskog rata kada je Bosna i Hercegovina u pitanju već duže vrijeme ostaju izvan okvira osmišljenih istraživačkih napora profesionalne historiografije. Ti napori kontinuirano dobivaju na značaju ima li se u vidu razina neznanja i političko-ideoloških manipulacija različitih usmjerenja koje prate doticaje sa temama iz Drugog svjetskog rata u savremenim postjugoslavenskim društvima.

Još jednom se želimo zahvaliti svim kolegama, prijateljima, donatorima i saradnicima koji su učestvovali i omogućili izlazak dosadašnjih brojeva *Historijske misli*, uz poziv historičarima i naučnicima i stručnjacima srodnih nauka te zainteresiranim čitaocima na saradnju i učešće u izdavanju narednih brojeva našeg časopisa.

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

ČLANCI

Adnan Busuladžić
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
adnan.busuladzic@hotmail.com

**SLUČAJNI NEOBJAVLJENI ARHEOLOŠKI NALAZI
SA PROSTORA SREBRENICE
(figurina boga Pana, sidrasta fibula, srebrene kovanice)**

Apstrakt: Pored arheoloških nalaza koji se otkrivaju tokom sistematskih istraživanja, na području općine Srebrenica nisu rijetki ni slučajni arheološki nalazi. Takvi su i predmeti koji se prezentiraju u ovom radu. Riječ je o bronzoj figurini boga Pana, sidrastoj bronzoj fibuli i srebrnim kovanicama. Figurina Pana, prema dostupnoj literaturi, predstavlja rijedak oblik nalaza na prostoru Bosne i Hercegovine, sa datacijskim okvirom II i III stoljeća. Pronađene srebrene kovanice najvjerovatnije se također mogu datirati u period II stoljeća. Bronzana fibula predstavlja tipični primjerak sidraste fibule koja se datira u širi period od I do III stoljeća.

Ključne riječi: antička Domavija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina, bronzana figurina boga Pana, sidrasta fibula, srebrene kovanice

Abstract: Along with archaeological finds discovered during systematic excavations, accidental finds are not uncommon in Srebrenica municipality. The objects presented here are such finds: a bronze figurine of the god Pan, a bronze anchor fibula, and silver coins. According to available reference works, the figurine of Pan is a rare find in Bosnia and Herzegovina, dating from the 2nd and 3rd centuries. The silver coins probably date from the 2nd century. The bronze fibula is a typical specimen of an anchor fibula, ranging in date from the 1st to the 3rd century.

Keywords: Roman Domavia, Dalmatia, Bosnia and Herzegovina, bronze figurine of the god Pan, anchor fibula, silver coins

Uvod

Posljednjih decenija Bosna i Hercegovina je suočena sa gotovo dnevnim gubitkom arheološkog i drugog kulturno-historijskog blaga koje se nelegalnim putevima, ali i totalnom nebrigom nadležnih vlasti, od lokalnog do državnog nivoa, nepovratno iznosi iz naše zemlje.

Na prostoru općine Srebrenica vlasnik parcele je tokom izvođenja građevinskih radova pronašao u ovom radu analizirane predmete, čije je fotografije ustupio autoru ovih redaka na analizu i objavu. Kako, nažalost, vrlo često institucije ili stručni pojedinci nisu u mogućnosti otkupiti pronađene predmete, niti ih predati u posjed neke muzejske ustanove, ovakvi radovi su jedini trag postojanja, ali i način prezentacije kulturno–historijskog blaga Bosne i Hercegovine.

Kratki historijski pregled

Vojno pokoravanje prostora današnje Bosne i Hercegovine nije išlo bez problema. Sukobljavanje između domaćeg ilirskog stanovništva i Rimljana je trajalo dug vremenski period.¹

Prvi sukobi između Rimljana i domaćeg stanovništva su zabilježeni već od 156. godine stare ere.² I u narednom periodu čitav niz borbenih aktivnosti, 119. godine,³ 78. godine,⁴ 47. godine, pa 44. godine stare ere,⁵ ukazuju da neprijateljstva nisu nikada bila

---

¹ Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015.

² Marin Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb 1996, 209-221.

³ Mirjana Sanader, *Arheološke studije i ogledi*, Zagreb 2002, 122; Mirjana Sanader, *Imago provinciarum*, Zagreb 2008, 61-111.

⁴ Salmedin Mesihović – Amra Šaćić, *Historija Ilira*, Sarajevo 2015, 170-171.

⁵ Isto, 176-178.

prekinuta.⁶ Ovakav odnos je nastavljen i tokom Oktavijanovih operacija⁷ na ilirskom području,⁸ a završne vojne aktivnosti te konačno pokorenje Ilira,⁹ pa i područja srednjeg i gornjeg toka rijeke Drine, rezultiraju završetkom Batonovih ustanaka 9. godine nove ere.¹⁰

Nakon dugotrajnog osvajanja područja današnje Bosne i Hercegovine te konačnog kraha Batonovog ustanka 9. godine nove ere,¹¹ dolazi do dugotrajnog procesa uspostave rimske vlasti i složenog procesa romanizacije unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, te rubnih dijelova provincije Panonije, kojoj je prostor sjeverne Bosne administrativno i pripadao.

Područje Srebrenice u antičko doba

Među najsigurnijim dokazima života na području srednjeg i gornjeg Podrinja u predrimsko doba su konstatirane ili istražene ilirske nekropole.¹² Prve informacije o širem području gornjeg toka rijeke Drine govore o ilirskom plemenu Dindara koje je živjelo na tom području. Ovu činjenicu potvrđuje pronađeni natpis koji govori o njihovom princepsu.¹³ Nakon osvajanja područja koje gravitira

---

⁶ M. Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 211 i 225.

⁷ S. Mesihović – A. Šačić, *Historija Ilira*, 180-190.

⁸ Aleksandar Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1991, 48.

⁹ S. Mesihović – A. Šačić, *Historija Ilira*, 207-231.

¹⁰ Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2011, 14-16, A. Stipčević, *Iliri*, 49-51.

¹¹ Enver Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, *Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne*. Knj. 17, Tuzla, 2002, 7.

¹² Milica Kosorić, *Kulturni, etnički i hronološki problemi ilirskih nekropola Podrinja*, Tuzla 1976, 16-17.

¹³ Karlo Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII*, Sarajevo 1907, 446.

rijeci Drini, Rimljani kreću sa uhodanim načinima pacifikacije. Ove mjere su podrazumijevale rad na izgradnji komunikacija, objekata vojne, administrativne i upravne naravi, te razaranje domorodačkih utvrda i gradina.¹⁴ Nove strukture civilne i vojne vlasti se smještaju na području Skelana, koje vrlo brzo postaje urbano naselje.¹⁵ Pored Skelana veliko urbano naselje ustanovljeno je u Sasama, na širem području današnje Srebrenice, a poznato je pod nazivom Domavia.¹⁶ Osnovni poticaj ovakvoj intenzivnoj urbanizaciji leži u činjenici da je područje bilo iznimno bogato rudama. Panonsko-dalmatinski rudnici, posebno rudnici srebra, vremenom postaju od velike važnosti za Rim. Potvrđeni arheološki lokaliteti na kojima je dokazana rudarska aktivnost na eksploataciji srebra u Srebrenici su Majdanski Potok, Saska Rijeka i Gradina.¹⁷ Od velikog značaja su bili također i rudnici željeza. Od vremena careva Marka Aurelija i njegova sina Komoda dolazi i do objedinjavanja rudarskih uprava u Dalmaciji i Panoniji, a sjedište tako organizirane administracije postaje Domavia.¹⁸ To je dalo poticaja razvoju cijelog kraja što potvrđuje postojanje različitih sadržaja, objekata, radionica, termi, ali i rustičnih vila koje su se prostirale u blizini ovih urbanih naselja.¹⁹ Vrlo intenzivno rimsko prisustvo potvrđeno je mnogobrojnim nalazima, arhitektonskim ulomcima, natpisima, arama, stelama, počasnim natpisima,²⁰ rimskim novcima,²¹ te

---

¹⁴ E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 8.

¹⁵ B. Radić – B. Vujnović, *Srebreni denari iz Skelana*, Skelani 2016, 8-9.

¹⁶ *Isto*, 8.

¹⁷ Enver Imamović, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XXI – XXVII, Sarajevo 1976, 21-26.

¹⁸ Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, 1999, 77-78.

¹⁹ A. Busulađić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, 104-110.

²⁰ E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 13, 15 i 27.

²¹ B. Radić – B. Vujnović, *Srebreni denari iz Skelana*.

značajnim mozaicima.²² Cijelo područje srednjeg i gornjeg toka rijeke Drine je bilo pokriveno vojnim prisustvom. Veći garnizoni su postojali na lokalitetima Voljevice i Crkvina – Mihaljevići kod Bratunca, te u Skelanima²³ i Domaviji.²⁴

Pored ovih većih naselja na navedenom području su evidentirani i drugi mnogobrojni lokaliteti poput Tegara, Konjević Polja, Karaule, Koludra, Potputnjače, Ugošica, Zgunjevskog polja, Liješća,²⁵ Podliješća, Loznice, Rašća, Segnima, Srebrene Luke, Zagraja, Ždrijela i drugih.²⁶

Drugo značajno urbano naselje, pored Skelana,²⁷ bila je Domavia.²⁸ Ona je također dobro dokumentirana obzirom na sistematska arheološka istraživanja koja su dokazala intenzitet života u njoj.²⁹ Bitni sadržaji koji potvrđuju stepen urbanizacije svakako su

---

²² Adnan Busuladžić, *Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2008, 55 i 56; Svetlana Marković, *Vodič kroz Arheološki muzej "Rimski municipium"*, Srebrenica 2015, XIX-XXX.

²³ Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim osvrtom na područje Bosne i Hercegovine), III. Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, *Godišnjak XIX, Centar za balkanološka ispitivanja*, 17, Sarajevo, 1981, 148; Enver Imamović, Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, XXIV, br. 25/26, Sarajevo 1990, 41-42.

²⁴ E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 10.

²⁵ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine* 1988, tom 3, 67-82.

²⁶ A. Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, 147-148.

²⁷ Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, djela knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988, 177; E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 12-14.

²⁸ E. Imamović, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, 23.

²⁹ E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 14-15.

i otkrivena gradska vijećnica i terme.³⁰ Tvrdnji o značaju ovog područja ide u prilog i dokazana činjenica da je područje oko današnje Srebrenice bilo dobro komunikacijski povezano³¹ sa Salonom.³²

Dokazani intenzitet života podrazumijevao je neophodnost organiziranja i načina ukopa.³³ Pored usamljenih grobova, do danas je na ovom prostoru otkriveno postojanje tri nekropole. Riječ je o nekropolama na Velikom Platou, Čadorištu i na Karauli. Najveći broj ukopa pokazuje da se dominantan način običajne prakse odnosio na incineraciju, dok je skeletno ukopavanje znatno manje prisutno. Iz ove činjenice razabiremo da je intenzitet života bio najveći u periodu I do III stoljeća.³⁴ Pored mnogobrojnih grobnih priloga ističu se svjetiljke kakvih je pronađen znatan broj,³⁵ osobito lampe firma tipa.³⁶

---

³⁰ Wladislav Radimsky, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo 1891, 1-19; Wladislav Radimsky, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice, godine 1891, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, IV, Sarajevo 1892, 1-24; E. Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, 17-20.

³¹ Ćiro Truhelka, Rimaska cesta u kotaru srebreničkom, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo 1891, 243-244.

³² Ivo Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974, 186.

³³ Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Djela knj. LXXXIII, knj. 9, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 2012, 15.

³⁴ Milica Baum, Sase, Srebrenica, Tuzla – Nekropola, *Arheološki pregled*, 3, Beograd 1961, 96-97; Milica Baum – Dragoslav Srejić, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, III, Tuzla 1959, 23-54; Isto, 1960, 3-31.

³⁵ Slična je situacija i kod nekropola na drugim lokalitetima. Adam N. Crnobrnja, *Kulturna namena rimskih žižaka u Gornjoj Meziji*, Beograd 2006, 101-108.

³⁶ Adnan Busuladžić, *Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2007, 115, 126-134, 140, 143, 157-178 i 182.

Dolazak velikog broja stranih etničkih elemenata koji su službom bili vezani za prostor današnje Srebrenice podrazumijevao je i prisustvo različitih kulturnih zajednica. Naime, nosioci zvaničnih struktura civilne i vojne vlasti, vrlo često stranci, Italici, Orijentalci, Grci i drugi, dolazeći na ove prostore donosili su i svoja religijska vjerovanja i običajnu praksu. Ovo je potvrđeno velikim brojem spomenika posvećenih Jupiteru, Junoni, Marsu, Genijima, Liberu, Dijani, Pomoni, Erotu, Asklepiju, Higiji, Atisu i Silvanu.³⁷ Među do danas konstatiranim kultovima ističe se i bronzana ruka Sabasijevog kulta,³⁸ jedinstvena na prostoru Bosne i Hercegovine.³⁹

U sklopu religijskih predstava i vjerovanja rimskodobnih stanovnika srebreničkog kraja slika se upotpunjuje i ovdje prezentiranim Panom. Vrlo uvjetne analogije, bazirane isključivo na temelju fizičkih karakteristika načina izrade, mogu se povući upravo s kultovima Sabasija i Erota. Naime, religijske predstave pokazuju da su bronzane figurine, uglavnom manjih dimenzija, bile prisutne i nisu predstavljale novinu u tom području. Ovoj kategoriji pripada i ovdje analizirana bronzana figurina Pana.

Analiza novopronađenog materijala

Bronzana figurina Pana (katalog br. 1, Tab. 1, sl. 1)

Centralni nalaz koji se po prvi put prezentira u ovom radu je bronzana figurina boga Pana, koja je pronađena na lokalitetu općine

---

³⁷ E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.

³⁸ Kult je kroz bronzane ruke zastupljen u Panoniji. Ljiljana Tadin, *Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije*, Beograd 1979, 31-32.

³⁹ Veljko Paškvalin, Bronzana votivna ruka iz Sasa, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XV-XVI, Sarajevo 1961, 203-209; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, 264-268.

Srebrenica. Pan je bio božanstvo stada i pastira.⁴⁰ Bio je sin boga Hermesa⁴¹ i nimfe, kćerke Driopove.⁴² Pan je rođen sa rogovima i kozijim nogama.⁴³ Prema nekim tradicijama, Hermes se pretvorio u jarca i oplodio Penelopu, koja je rodila Pana.⁴⁴ Bio je vrlo bučan i nasmijan. Hermes je bio izuzetno dobar kao otac. Odnio ga je na Olimp, gdje su mu se obradovali svi bogovi. Među njima posebno mu se radovao Dionis.⁴⁵ Na Olimpu mu je i dato ime Pan. Različita je mitološka osnova Panovog porijekla. Prema nekim tradicijama za roditelje Pana se drže Odisej i Penelopa ili Penelopa i Hermes, ili Penelopa i svi njeni prosci. Prema drugim se spominje da je Panov otac bio Apolon, Zeus ili Kron, a majka nimfa Penelopa ili Kalisto. U ovim različitim interpretacijama vremenom se javljaju i vjerovanja o postojanju dva Pana. Prema tom mišljenju jedan Pan je bio sin Zeusa i Kaliste,⁴⁶ a drugi Pan je sin Krona⁴⁷ i Reje.⁴⁸

Pan je božanstvo koje vezuju primarno za snježne planine, kamenite staze, šume, gdje je neizostavan sadržaj upravo i lov na divlje zvijeri. Pored lova, njegove dominantne aktivnosti su pjesma, sviranje frule, čuvanje stada⁴⁹ i igra.⁵⁰ Najčešće je u društvu šumskih

---

⁴⁰ Paulys-Wissowa *Real Encyclopädie der classischen Ulterthumswissenschaft*, Stuttgart 1848, 1099-1101.

⁴¹ Dragoslav Srejić – Aleksandrina Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, Beograd 2000, 474.

⁴² Sabina Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, Beograd 1980, 261.

⁴³ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, Beograd 2004, 93.

⁴⁴ D. Srejić – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 332.

⁴⁵ *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1884-1890, 1029-1153; S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, 261.

⁴⁶ D. Srejić – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 317.

⁴⁷ S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, 261; D. Srejić – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 220.

⁴⁸ D. Srejić – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 317. O identitetu Reje kao majke Pana: Isto, 93.

⁴⁹ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 93.

nimfi,⁵¹ Dionisa,⁵² silena, satira,⁵³ ali i bića sličnih njemu poput pana i paniska. U podnevnim časovima je odmarao pored šumskih izvora, pa su čuvari stada vodili računa da ga vikom ne probude.⁵⁴ Mitologija ga spominje kao vrlo pohotno božanstvo koje je proganjalo mnoge nimfe, ali i pastirice i pastire. Nije imao sreću u ljubavi, jer su se mnoge od progonjenih nimfi na različite načine sklanjale od njega. Tako se nimfa Siringa⁵⁵ pretvorila u trsku od koje je Pan načinio frulu na kojoj je svirao.⁵⁶ Riječ je o instrumentu poznatom kao siringa.⁵⁷ Boginju Selenu⁵⁸ je osvojio zaogrnuvši se u ovnujsko runo.⁵⁹ Njegovu pohotnost je uvećala nimfa Eho koja ga je navela na samozadovoljavanje, pa je prema tradiciji prvi koji je to učinio.⁶⁰ Panovo ime se veže i za nimfu Pitis koja se, da bi se spasila od Panovog nasrtanja, pretvorila u omoriku.⁶¹ Kao rezultat njegovog raskalašenog života i veze koju je imao sa jednom nimfom rođen je Silen.⁶² Karakteristika kulta vezanog za Pana je i činjenica da je postojalo ukorijenjeno vjerovanje da je ovo božanstvo

---

⁵⁰ D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 317.

⁵¹ Isto, 289.

⁵² Paulys-Wissowa *Real Encyclopädie der classischen altertumswissenschaft*, Stuttgart 1903, 882-1045; N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 94.

⁵³ O pratnji satira vidi: D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 377.

⁵⁴ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 93.

⁵⁵ O Siringi i ljubavi Pana prema njoj vidi: D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 387.

⁵⁶ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 94-95.

⁵⁷ A. Musić, *Nacrč grčkih i rimskih starina*, Zagreb 1942, 75.

⁵⁸ O Seleni vidi: D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 378.

⁵⁹ Isto, 317.

⁶⁰ Isto, 157.

⁶¹ Isto, 345.

⁶² Isto, 385.

smrtno,⁶³ što je bio povod da se kasnije, u srednjem vijeku, Pan izjednači sa Satanom. Duga je geneza početaka njegovog štovanja. Najprije je poštovan u Arkadiji, a nakon bitke kod Maratona 490. godine stare ere kult je proširen diljem grčkog etničkog prostora. Uzrok ovome treba tražiti u vjerovanju da je Pan pomogao Atenjanima da pobijede u navedenoj bitki.⁶⁴ Često je prikazivan kao poluživotinja, sa jarčevim nogama i naglašenom dlakavošću.⁶⁵ Njegov karakter je najčešće prikazivan kao itifaličan. Zabilježeni su također i njegovi prikazi kao kosmatog, dvorogog bića, ogrnutog kožom risa. Nosio je pastirski štap – pedum i frulu u rukama. Često je poistovjećivan sa Faunom⁶⁶ i Silvanom.⁶⁷ Volio je igru, pjesmu, muziku i zabavu,⁶⁸ a posjedovao je i dar proricanja, čemu je naučio i Apolona.⁶⁹ Jedna od njegovih specifičnosti je i zaštita koju je pružao pčelama.⁷⁰ Tekovina koja je i do danas ostala aktuelna, a vezana je za njegovo ime je strah, vrlo često iznenadan, neobjašnjiv koji obuzima ljude. Ovakvu pojavu Grci su nazivali “panika”, što je ostalo u upotrebi sve do danas.⁷¹

Iznimno je mnogo mitoloških događaja u kojim se spominje Pan.⁷² Tako znamo da je kao božanstvo povezano sa lovom poklonio

---

⁶³ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 93.

⁶⁴ S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, 262.

⁶⁵ A. Musić, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, 75.

⁶⁶ D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 430.

⁶⁷ O poistovjećivanju sa Silvanom vidi: Isto, 383.

⁶⁸ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 94.

⁶⁹ D. Srejšović – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 317.

⁷⁰ S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, 261.

⁷¹ S. Osvalt, *Grčka i rimska mitologija*, 262.

⁷² O Panu vidi: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1897-1902, 1348-1480.

boginji Artemidi lovačke pse.⁷³ Kako je bio iznimno dobar svirač tradicija ga povezuje i sa djevicama *aglauridama* koje su igrale uz Panovu muziku.⁷⁴ Zbog izraženog muzičkog dara kojeg je imao poučio je pastira Dafnida, sina Hermesovog, sviranju u frulu.⁷⁵ Muzikalnost kao vrlo izraženu osobinu potvrđuje i činjenica da je drugi Hremesov sin, Eurandar, koji je bio izuzetno muzikalan, u Laciju ustanovio više kultova među kojima i onaj posvećen Panu.⁷⁶ Njegova poveznica sa kultom plodnosti se dovodila u vezu i sa Demetrom. Njeno sakrivanje u pećini, zbog Posejdonovog proganjanja, uzrokovalo je nestanak plodnosti na zemlji. Pan je otkrio njeno skrovište i obavijestio Zeusa. Nakon intervencije samog Zeusa, boginja je vratila plodnost na zemlju.⁷⁷ Bio je bog koji je podržavao pastire i uvećavao i štitio stada⁷⁸ pa je ostala zabilježena i priča kako je oholog Keramba upozorio da svoja stada vrati sa planine jer se spremala velika zima. Keramb ovo nije poslušao pa je zbog toga i različitih uvreda koje je upućivao drugim bogovima bio kažnjen.⁷⁹ Ime boga Pana se veže i za čuvenog Midu,⁸⁰ koji se povukao u šumu, gdje je živio zajedno sa Panom. Nakon jednog muzičkog takmičenja između Apolona i Pana, gdje je Apolon dobio pobjedu, Mida nije priznao ovaj rezultat.⁸¹ Apolon⁸² ga je kaznio velikim magarećim ušima.⁸³ O njegovoj mudrosti govori i anegdota

---

⁷³ D. Srejšević – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 54.

⁷⁴ Isto, 5.

⁷⁵ Isto, 105.

⁷⁶ Isto, 148.

⁷⁷ Isto, 110.

⁷⁸ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 93, sa napomenom 63.

⁷⁹ D. Srejšević – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 200.

⁸⁰ O Midi vidi: N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 92-93.

⁸¹ N. A. Kun, *Legende i mitovi stare Grčke*, 95.

⁸² O Apolonu vidi: Isto, 38-45.

⁸³ D. Srejšević – A. Cermanović, *Rečnik grčke i rimske mitologije*, 264.

da je Psihu posavjetovao da uputi molbe Amoru kako bi povratila njegovu naklonost.⁸⁴

Ikonografski i po pojavama za koje se veže, poznat je na prostoru Bosne i Hercegovine gotovo identičan kult Silvana.⁸⁵ Prema publiciranim interpretacijama, pod ovim imenom se krije staro domaće ilirsko božanstvo koje je nosilo italski naziv. Kao potvrda njegovog romaniziranog imena, ali domaćeg porijekla, ide i činjenica da su spomenici posvećeni ovom kultu pronađeni diljem današnje Bosne i Hercegovine. Riječ je o četrdesetak spomenika koji su i teritorijalno disperzirani u širokom arealu. Pored velike koncentracije na prostoru općine Glamoč, znatan broj ih je pronađen i u bihaćkom kraju, središnjoj Bosni, Hercegovini, ali i na prostoru Srebrenice.⁸⁶ Ovaj proces sinkretizma, osobito u slučaju Silvana, konstatiran je i u drugim dijelovima provincije Dalmacije.⁸⁷

Silvan je bio štovan širom Rimskog carstva.⁸⁸ Ova činjenica je posebno zabilježena na prostorima provincija Dalmacije i Panonije.⁸⁹ Ovu činjenicu potvrđuju i pronađeni spomenici na prostorima današnje Srbije, Makedonije, Crne Gore, Galije, Afrike, Sirije te drugim područjima. Silvan je bio najpopularnije božanstvo

---

⁸⁴ Isto, 366.

⁸⁵ Veljko Paškvalin, Reljef Silvana i nimfi, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A, XIX, Sarajevo 1964, 151-155.

⁸⁶ E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, 81-82.

⁸⁷ Ljubica Perinić, Je li doista riječ o Besu Silvanu?. Was it Bes-Silvanus? *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 108/2015, Split 2015, 79-89; Ljubica Perinić, Različite razine sinkretizma na tri Silvanova spomenika – Different levels of syncretism on three Silvanus monuments, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 32, Zagreb, 215-228; M. Sanader, *Imago provinciarum*, 177-179.

⁸⁸ Peter F. Dorsey, *The Cult of Silvanus. A Study in Roman Folk Religion*, Leiden – New York – Cologne 1992, 68-71.

⁸⁹ Ljubica Perinić-Muratović, *Porijeklo i narav boga Silvana u rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji*, Zagreb 2008, 191-230 i 286-290.

siromaha u Rimu. On je bio zaštitnik tesara, trgovaca žitom, te svih onih koji su bili vezani za neki vid šumske industrije. Štovali su ga i gladijatori, ali i lovci, robovi i koloni. Ono što je bitno naglasiti je da italske varijante Silvana prikazuju kao poljodjelca, te on nema nikakvih zajedničkih elemenata sa grčkim Panom. Prema analizi pronađenih spomenika koji imaju ikonografske predstave, može se dati jedan opći zaključak da su mnogi narodi imali neko lokalno božanstvo vezano za stada, šume, pašnjake, vegetaciju, te se dolaskom pod vlast Rima to domaće božanstvo u promjeni imena poistovjećuje sa rimskim božanstvom Silvanom.⁹⁰

I na prostoru današnje Bosne i Hercegovine pronađeno je više spomenika koji prema ikonografskim predstavama podsjećaju na Pana. Riječ je o spomenicima Silvana koji pokazuju klasične atribute Pana: siringu, pedum, kozu, te grane drveta. Na domaćim spomenicima Silvan⁹¹ je prikazivan kao šumsko božanstvo. Na starijim spomenicima u Arkadiji, koja je bila kolijevka Pana, božanstvo je prikazivano u antropomorfnom obliku. U kasnijem periodu Pan poprima terimorfni karakter, pa mu se nadodaju rogovi, kozije noge i papci umjesto stopala. Ovakva forma upravo postaje primjer prikazivanja Silvana na našim prostorima.⁹² Ovi ikonografski elementi ukazuju na veću sličnost sa grčkim Panom, ali epigrafski spomenici izrijeком navode Silvana.⁹³

Bronzana figurina koja je predmet obrade u ovom radu predstavlja Pana sa karakterističnim atributima vezanim za ovo božanstvo. Bog je prikazan sa kozijim nogama i butovima

---

⁹⁰ Sve o Silvanu vidi: E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, 55-82.

⁹¹ O Silvanu: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig 1911, 824-876.

⁹² E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, 56-58.

⁹³ M. Sanader, *Imago provinciarum*, 178.

prekrivenim krznom, tijela robusnijeg, također izraženo dlakavijeg. U desnoj ruci drži pastirski štap – pedum, dok je u lijevoj frula. Falus mu je jasno vidljiv u erektilnom stanju. Glava je sa rogovima na vrhu, duže kose i brade (katalog br. 1, Tab. 1, sl. 1). Zbog prikazanog falusa stojimo na stanovištu da je u ovom slučaju ipak riječ o grčkom Panu, a ne Silvanu.

Bez obzira na ponuđeno mišljenje i ikonografiju, iz vida ne treba ispuštati ni mogućnost pojave *interpretatio romana*, kakva je često bila upravo u religijskom kontekstu, posebno kada je riječ upravo o Silvanu⁹⁴ koji je bio vrlo sličan Panu, ali i drugim tzv. šumskim božanstvima.⁹⁵

Običaj štovanja različitih kultova kroz formu malih bronzanih figurina bio je značajno zastupljen među Rimljanima, a što dokazuju i mnogobrojni nalazi.⁹⁶ Sve navedeno, ali i nedostatak stvarnog arheološkog konteksta, ostavlja mogućnost okvirnog datiranja figurine u period II i III stoljeća. Stariji vremenski okvir je teško moguće, jer se radi o periodu konsolidacije prilika i novih vlasti. U periodu kasne antike kršćanstvo već dominira društvenim prilikama u provinciji. Zbog toga bi predloženi datacijski okvir bio najbliži realnom stanju, te naseljavanju grčkog etničkog elementa na ova područja, a sve u sklopu obavljanja odgovornih dužnosti u Domaviji.

---

⁹⁴ Lj. Perinić, Je li doista riječ o Besu Silvanu?. Was it Bes-Silvanus?, 79-89; Lj. Perinić, Različite razine sinkretizma na tri Silvanova spomenika – Different levels of syncretism on three Silvanus monuments, 215-228.

⁹⁵ Bojana B. Plemić, Interpretatio romana of the forest deities in the central Balkan area, *Glasnik Srpskog arheološkog društva*, 28, Beograd 2012, 47-60.

⁹⁶ Grupa autora, *Antička bronza Singidunuma*, Beograd 1997, 33-40.

Sidrasta fibula **(katalog br. 2, Tab. 1, sl. 2)**

Vrlo česti nalazi na rimskodobnim lokalitetima su i fibule. Ovi predmeti u različitim formama potiču još iz bronzanog doba. Njihova proizvodnja, vrste i načini upotrebe bili su u direktnoj povezanosti sa načinima odijevanja, ali i klimatskim podnebljem u kojem su ljudi živjeli.

Fibula je predmet koji je služio kao pomoćno sredstvo za pridržavanje odjeće na ramenu ili prsima. Pojavom dugmadi kao novog tehničkog rješenja ovaj funkcionalni predmet ostaje u upotrebi, ali samo kao dio nakitnih kompleta, iako je tokom rimskog razdoblja vrlo često, pored funkcionalne, fibula imala i ukrasnu namjenu. Vremenom su se razvili mnogobrojni oblici i tipovi karakteristični za pojedine oblasti, vremenska razdoblja⁹⁷ i društvene kategorije.⁹⁸ Sa lokaliteta Srebrenice, kao slučajni nalaz, pronađena je i jedna bronzana fibula sidrastog tipa.

Osnovna tipološka karakteristika ovog tipa fibula je luk u obliku sidra. Luk kod sidrastih fibula je proširen sa dva kraka koji se u obliku plitkog slova „U“ povijaju prema stopi, dobijajući time oblik sidra.⁹⁹ Po svojoj konstrukciji uglavnom su dvodijelne. Na glavi imaju potpurnu gredu. Ispod grede je spiralna opruga sa spoljašnjom tetivom, koja ima širok držač.¹⁰⁰

---

⁹⁷ Ivan Drić – Asja Tonc, Kasnolatske i ranocarske fibule s japodskog prostora, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol. 31, Zagreb 2014, 181-214.

⁹⁸ Adnan Busuladžić, *Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi*, Sarajevo – Tolisa 2014, 10.

⁹⁹ Sofija Petković, *Rimske fibule u Srbiji*, Arheološki institut, knj. 50, Beograd 2010, 105-115.

¹⁰⁰ A. Busuladžić, *Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi*, 96.

Porijeklo sidrastih fibula može se tražiti u izrazito profiliranim fibulama, kao izraz lokalnih potreba i interpretacija.¹⁰¹ Najširi dio luka se proširio, pa je iz njega nastao ovaj karakterističan sidrasti oblik. Fibule ovog tipa karakteristika su provincija Panonije,¹⁰² Dakije,¹⁰³ Trakije¹⁰⁴ i Dalmacije.¹⁰⁵ Znatno su malobrojnije na sjeveru Panonije nego na jugu. Prema E. v. Patek, sidraste fibule imaju svoje korijene u tračko-ilirskom području, pri čemu se ističe značaj i uticaj Tračana.¹⁰⁶ Često su nošene sa ukrasnim dodacima, što je potvrđeno u više slučajeva.¹⁰⁷

Može se pretpostaviti da je upotreba ovih fibula bila u vremenskom intervalu od I do III stoljeća.¹⁰⁸

Na prostoru današnje Srbije,¹⁰⁹ Hrvatske,¹¹⁰ području Bosanske Posavine,¹¹¹ ali i cijele Bosne i Hercegovine poznat je veći

---

¹⁰¹ Aleksandar Jovanović, *Nakit u rimskoj Dardaniji*. Savez arheoloških društava Jugoslavije. Dissertationes et Monographiae, XXI, Beograd 1978, 78; S. Petković, *Rimske fibule u Srbiji*, 76.

¹⁰² E. v. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*. Dissertatione Pannonicae, II/19, Budapest 1942, T. VIII, sl. 15, T. IX, sl. 9

¹⁰³ I. H. Crișan, *Le trésor d'Atel et ses relations balkano-danubiennes*, unutar: *Dacia*, N. S. III, București 1959, 353, D. Popescu, *Fibules en bronze des collections du Musée National de Antiquités*, unutar: *Dacia*, V – VI, (1935-1936). București 1938, 242, sl. 6 I 7.

¹⁰⁴ И. Великов, Новооткрите старине, *Известия на българския археологически институт*, VII/1932. – 1933., София 1933, 407.

¹⁰⁵ Sanja Ivčević, *Antičke fibule iz vojnog logora Tilurij (Gardun)*, *Izdanja HAD*, vol. 27, Zagreb 2011, 171.

¹⁰⁶ E. v. Patek, *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*, 100; Irma Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, *Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. Arheologija*, sv. XX, Sarajevo 1963, 119.

¹⁰⁷ Ivana Popović, *Certain Traits of the Roman Silver Jewellery Manufacture in the Central Balkans*, *Starinar XLVII*, Beograd 1996, 142–154.

¹⁰⁸ S. Ivčević, *Antičke fibule iz vojnog logora Tilurij (Gardun)*, 171; D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd 1983, 45.

broj primjeraka ovog tipa fibula,¹¹² koje se prema nekim elementima mogu grupirati u nekoliko varijanti.

Srebreni novac

(katalog br. 3 – 12, Tab. 2, sl. 3 – 12)

Rimski novac se u osnovnom hronološkom i društvenom kontekstu može podijeliti na dvije velike grupe: novac rimske Republike i novac rimske Imperije. Novac rimske Republike je kovan pod nadzorom kolegijuma, a na ovim kovanicama su vrlo često različiti prikazi iz političkih i vojnih događaja, te različite mitološke tradicije, istaknute ličnosti i slično. Već u ovom periodu dešava se diferencijacija na novac izrađivan od bronz, srebra i zlata. Zlatni novac pojavljuje se relativno kasno, oko 87. godine stare ere. Srebreni novac emitiran je sa kursom iznad njegove metalne vrijednosti. Pored kvalitetnog srebrenog novca, postojale su i serije bronзанog novca koji je samo prevučen srebrom.¹¹³

I u kasnijem periodu Rimskog carstva država ulaže napore da se održi povjerenje u novac, koji je postao neizostavni dio ekonomskih tokova, privrede i ekonomije. U kriznim trenucima zlatni i srebreni novac je emitiran samo za potrebe vojske. U

---

¹⁰⁹ S. Petković, *Rimske fibule u Srbiji*, 105-115; D. Bojović, *Rimske fibule Singidunuma*, 45.

¹¹⁰ Remza Košćević, *Antičke fibule sa područja Siska*, Odjel za arheologiju Centra za povijesne znanosti, Zagreb 1980, T. XX, sl. 149.

¹¹¹ A. Busuladžić, *Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi*, 178, sl. 107.

¹¹² Adnan Busuladžić, *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2010, 83-88; Carlo Patsch, *Prilozi našoj rimskoj povijesti*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* XXII, Sarajevo 1910, 197, sl. 36; Nada Miletić, *Nakit u Bosni i Hercegovini od kasne antike do najnovijeg doba*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1963, 21, 23, 24, 25 i 27 sl. 2.

¹¹³ Jean Babelon, *Antička numizmatika*, Beograd 1970, 90-95.

državnom aparatu često su se dešavale promjene koje su se odnosile na pravo nadzora nad kovanjem novca. Te pravne stečevine razmjerno često su prelazile u ruke tri bitna ali različita politička faktora. Riječ je o vladaru, Senatu i pobunjenicima, koji su također koristili priliku da kuju novac. U doba Carstva zabilježene su velike oscilacije u emitiranju novca, njegovoj nominalnoj vrijednosti, vrstama materijala i stvarnoj težini. Bilježe se slučajevi bankrota sistema, te čestih devalvacija izdatih kovanica. Srebreni novac bilježi permanentnu stagnaciju. Da bi konsolidirali stanje novčanih tokova mnogi rimski vladari su pokušali izvršiti reforme. Najveće reforme zabilježene su od strane careva Valerijana, Dioklecijana i Konstantina.

Ikonografska analiza rimskih novčanica ukazuje na pojavu različitih predstava na njima. Pored predstava na tim kovanicama bilježe se i epigrafski podaci poput službenih naziva za pojedine vladare ili njihove dinastije. Tako se javljaju nazivi Avgust, Cezar i Imperator. Pored ovih naziva pridružuju se i druge riječi i kratice koje označavaju različite aspekte, poput pobjeda i porijekla.¹¹⁴ Vrlo često epiteti na novcu su dodavani za vladare koji su proglašeni bogovima. Često su i članovi carske porodice imali pravo prikazivanja svojih likova na novcu. Tako su nam do danas ostala poznata imena i likovi Fulvije, Oktavije, Livije, Antonije, Domicije, Agripine, Plotine Etruscile, Fauste i mnogih drugih.¹¹⁵

Nisu bili rijetki ni prikazi koji tretiraju rimsku mitologiju i religiju. Rimski panteon, Jupiter, Junona, Mars, Neptun, Minerva, Merkur, polubogovi i heroji Ahil, Enej, Eskulap, samo su najčešće

---

¹¹⁴ Maja Bonačić Mandinić, *Rimski carski novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, Split 2007; Maja Bojačić Mandinić, *Rimski carski novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, Split, 2008.

¹¹⁵ M. Bonačić Mandinić, *Rimski carski novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, 12, 18, 24-26, 32, 44; J. Babelon, *Antička numizmatika*, 96-104.

prikazivani bogovi i heroji.¹¹⁶ U kultnom kontekstu, ali ipak sa političkom pozadinom, česti su bili prikazi diviniziranih božanstava. Značajan segment se odnosio na simboličke predstave i natpise koji su imali apotropejsku namjenu. Rog izobilja, terezije, klasje, palmina grančica, maslinova grančica, simboli besmrtnosti, velikodušnosti, kratke molitve za sretnu vladavinu imperatora, samo su manji dio scena i pisanih sadržaja na rimskim kovanicama. I osvojene provincije su imale svoja simbolična znamenja. Za proučavanje vojne historije zahvalno je proučavanje kovanica, jer su se na njima pojavljivale i vojne legije. Kovanice su bile idealan medij i za prikaze velikih arhitektonskih spomenika, građevina, slavoluka, amfiteatara i drugih zdanja.¹¹⁷

U ovom radu bilježimo postojanje deset srebrenih kovanica, pronađenih na tlu općine Srebrenica (katalog br. 3 – 12, Tab. 2). Nažalost, loše fotografije ne ostavljaju prostor za precizniju analizu. Nedostatak aversa i reversa na svim primjercima također otežava mogućnost analize pronađenog rimskog novca. Autor ovog priloga nema priliku da ponovo stupi u kontakt sa vlasnikom predmeta, te je ovakva forma informacije jedini dokaz koji dokumentira i ovu vrstu nalaza. Prema limitirajućim mogućnostima koje proističu iz analize ovih fotografija, može se pretpostaviti da je u pitanju novac koji je distribuiran u periodu do maksimalno početka III stoljeća. Prema površnoj ikonografskoj analizi, postojanje brade kod nekih, najvjerojatnije se može pretpostaviti atribucija u period početka II stoljeća i cara Hadrijana¹¹⁸ pa do Septimija Severa.¹¹⁹ Rimske kovanice iz navedenog perioda prisutne su i u drugim susjednim

---

¹¹⁶ J. Babelon, *Antička numizmatika*, 105-106.

¹¹⁷ Isto, 108-116.

¹¹⁸ M. Bonačić Mandinić, *Rimski carski novac u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu*, 2007, 84; H. A. Seaby, *Roman silver Coins*, vol. II, Tiberius – Commodus, London 1968, 94-211.

¹¹⁹ H. A. Seaby, *Roman silver Coins*, vol III, Pertinax – Balbinus and Pupienus, London 1969, 1-51.

provincijama Carstva.¹²⁰ Prikaz slona na jednom reversu ukazuje i na mogućnost datiranja, barem navedenog primjerka i ranije u doba osvajanja ovog područja.¹²¹

Ono što se posigurno može ustvrditi da je ovakav novac zastupljen na prostorima Skelana, te da potvrđuje važnost cijelog područja i čestu upotrebu upravo ove vrste kovanica.¹²²

Zaključak

Unatoč činjenici da je prostor općine Srebrenica i njoj susjednih općina bio i još uvijek je predmetom značajnih arheoloških istraživanja, česti slučajni nalazi kakvi su upravo ovi koji su ovdje analizirani dokazuju da je navedeno područje još uvijek vrlo značajno, nedovoljno istraženo, te arheološki jako potentno. Zbog toga bi pažnja budućih arheoloških istraživanja morala biti dio osmišljenog sistemskog rada na potencijalnim lokalitetima. Neophodno bi bilo organizirati i reviziona istraživanja na poznatim lokalitetima, a sve u cilju još bolje zaštite kulturno-historijskog blaga.

I ovi nalazi potvrđuju intenzivne životne tokove na području koje je bilo poznato po značajnom broju urbanih naselja, rudnika, komunikacija, te ruralnih mjesta u antičko doba.

---

¹²⁰ Adam N. Crnobrnja, *Ostava denara i antoninijana sa Kalemegdana*, Beograd 2008, 14-15.

¹²¹ H. A. Seaby, *Roman silver Coins*, vol. I, Republic – Avgustus, London 1967, 20-21.

¹²² B. Radić – B. Vujinović, *Srebreni denari iz Skelana*, Skelani 2016.

Katalog

1. Bronzana figurina boga Pana. (Tabla 1, sl. 1).
Opis: Bog je prikazan sa kozijim nogama i butovima prekrivenim krznom, tijela robusnijeg, također izraženo dlakavijeg. U desnoj ruci drži pastirski štap – pedum, dok je u lijevoj frula. Falus mu je jasno vidljiv u erektilnom stanju. Glava je sa rogovima na vrhu, duže kose i brade.
Dimenzije: Visina 10 cm?
Literatura: Npublicirano.
2. Sidrasta fibula (Tabla 1, sl. 2).
Opis: Bronzana sidrasta fibula u cijelosti očuvana. Pravougaona potporna greda sa sačuvanom oprugom i vanjskom tetivom. Na najvišem dijelu luka višestruko profiliran disk – greben. Držač igle pravougaon. Na kraju stope dugmetasto zadebljanje.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
3. Srebena kovanica (Tabla 2, sl. 1).
Opis: Avers sa likom muškarca u profilu. Lice golobrado. Natpis na aversu potpuno oštećen.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
4. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 2).
Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice golobrado, sa gustom kovrdžavom kosom. Na aversu natpis.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.

5. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 3).
Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice sa bradom i gustom kovrdžavom kosom. U kosi vijenac. Na aversu natpis.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
6. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 4).
Opis: Revers sa prikazom životinje, najvjerovatnije slona. Na slonu prikazana i jahalica. Kovanica oštećena. Iznad prikaza životinje natpis.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
7. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 5).
Opis: Znatno oštećena kovanica sa nejasnim prikazom. Vrlo vjerovatno je u pitanju revers.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
8. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 6).
Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice sa bradom i gustom kovrdžavom kosom. Na aversu natpis.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.
9. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 7).
Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice golobrado, sa kratkom kosom. Na glavi vijenac. Na aversu natpis.
Dimenzije: Nepoznate.
Literatura: Npublicirano.

10. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 8).

Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice sa bradom i gustom kovrdžavom kosom. Na aversu natpis.

Dimenzije: Nepoznate.

Literatura: Nepublicirano.

11. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 9).

Opis: Avers s licem muškarca u profilu. Lice golobrado, sa kratkom kosom. Na glavi vijenac. Na aversu natpis.

Dimenzije: Nepoznate.

Literatura: Npublicirano.

12. Srebrena kovanica (Tabla 2, sl. 10).

Opis: Avers lica muškarca u profile. Lice sa bradom i gustom kovrdžavom kosom. Na aversu natpis.

Dimenzije: Nepoznato.

Literatura: Npublicirano.

Tabla 1

1. Pan

2. Fibula

Tabla 2

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

10.

UNPUBLISHED CHANCE ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM SREBRENICA

(a figurine of the god Pan, an anchor fibula, silver coins)

Summary

Introduction

During the course of building works, the owner of a plot in Srebrenica municipality found the objects presented in this paper and provided the author with photographs for analysis and publication. Regrettably, since institutions or individual experts are unable either to purchase such finds or to present them to a museum, papers such as this are the only evidence of their existence, but also a way of presenting the cultural and historical treasures of Bosnia and Herzegovina.

Srebrenica in ancient times

Illyrian necropolises are one of the most reliable forms of evidence of life in the middle and upper Drina valley region in pre-Roman times (M. Kosorić 1976, 16-17). The earliest reports pertaining to the upper reaches of the River Drina mention the Illyrian tribe known as the Dindari, which lived in that area (K. Patsch 1907, 446). Once they had conquered the area that gravitates towards the River Drina, the Romans embarked on their established methods of pacification (E. Imamović 2002, 8). The main impetus for intensive urbanization was the area's wealth of mineral ores. The extraction of silver in Srebrenica is known to have been carried out at the archaeological sites of Majdanski Potok, Saska Rijeka and Gradina (E. Imamović 1976, 21-26). Iron mines were also of great importance. During the reigns of the emperors Marcus Aurelius and his son Commodus, the mines managements in Dalmatia and

Pannonia were merged, and were based in Domavia (A. Škegro 1999, 77-78). This stimulated development in the whole region, as evidenced by the various buildings, workshops, baths and rustic villas that sprang up near these urban settlements (A. Busuladžić 2011, 104-110). The marked Roman presence has been confirmed by numerous finds, architectural fragments, epitaphs, altars, stelae and honorary inscriptions (E. Imamović 2002, 13, 15 and 27), Roman coins (B. Radić – B. Vujnović 2016), and fine mosaics (A. Busuladžić 2008, 55 and 56, S. Marković 2015, XIX-XXX). The entire area of the middle and upper reaches of the River Drina was also covered by military garrisons at Voljevice and Crkvina – Mihaljevići near Bratunac, and in Skelani (I. Bojanovski 1981, 148, E. Imamović 1990, 41-42) and Domavia (E. Imamović 2002, 10).

Like Skelani (I. Bojanovski 1988, 177), Domavia was an important urban settlement (E. Imamović 1976, 23). It is also well documented, thanks to systematic archaeological excavations, which have provided evidence both of intensive activity there (E. Imamović 2002, 14-15, W. Radimsky 1891, 1-19, idem 1892, 1-24, E. Imamović 2002, 17-20), and of the roads network in the Domavia area linking it with Salona (Ć. Truhelka 1891, 243-244, I. Bojanovski 1974, 186).

A busy urban settlement of this kind needed an organized system for burials (V. Paškvalin 2012, 15). Along with individual graves, three necropolises have been found to date in the area: at Veliki Plato, Čadorište and Karaula. The methods of burial, and the nature of the grave goods (A. Busuladžić 2007, 115, 126-134, 140, 143, 157-178 and 182) reveal that activity in the area was at its height in the 1st to the 3rd centuries (M. Baum, 1961, 96-97, M. Baum – D. Srejić 1959, 23-54, idem 1960, 3-31).

Civilian and military officials, often of different ethnicities – Italics, Orientals, Greeks and so on – serving in present-day Srebrenica, brought with them their own religious beliefs and

practices, leading to the presence of a range of cults. Evidence of this is provided by the many monuments dedicated to Jupiter, Juno, Mars, the Genii, Liber, Diana, Pomona, Eros, Asclepias, Hygeia, Atis, Sabazios and Silvan (E. Imamović 1977).

Analysis of the newly-discovered material

Bronze figurine of Pan (Cat. no. 1, Tab. 1, fig. 1)

The central find presented here for the first time is a bronze figurine of the god Pan, found in Srebrenica municipality.

Pan, the deity of flocks and shepherds, was son of the god Hermes (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 474) and a nymph, daughter of Driops (S. Osvald 1980, 261). He was born with the horns, hindquarters and legs of a goat (N. A. Kun 2004, 93). In some traditions, Hermes transformed himself into a goat and impregnated Penelope, who gave birth to Pan (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 332). He was a very boisterous, jolly deity. Hermes was an extremely good father, taking him to Olympus, where all the gods were delighted with him, particularly Dionysos (S. Osvald 1980, 261). He was given the name Pan at Olympus. There are several different myths about the origin of Pan. Some say that he was the son of Odysseus and Penelope, or of Penelope and Hermes, or of Penelope and all her suitors. Others say his father was Apollo, Zeus or Cronos, and his mother the nymph Penelope or Callisto. These different views led in time to the belief that there were two Pans, one the son of Zeus and Callisto (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 317), and the other son of Cronos (S. Osvald 1980, 261, D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 220) and Rhea (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 317). On Rhea as mother of Pan, (see: D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 93).

The god Pan is associated mainly with snow-capped mountains, rocky paths and forests, an integral feature of which is

the hunt for wild animals. His other principal activities were songs, playing the pipes, guarding flocks (N. A. Kun 2004, 93) and play (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 317). He was usually to be found with woodland nymphs (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 289), Dionysus (N. A. Kun 2004, 94), sileni, satyrs (on his association with satyrs, see: D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 377), and beings similar to him, such as the Panes and the little Pans or Paniskoi. He liked to sleep beside woodland springs in the afternoon, when shepherds would take care not to wake him with their shouts (N. A. Kun 2004, 93). Mythology describes him as a very lecherous god, who pursued many nymphs, as well as shepherds and shepherdesses. He was not lucky in love; many of the nymphs he pursued evaded him in one way or another. One such was the nymph Syrinx (for Syrinx and Pan's love for her see: D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 387), who turned herself into a reed, from which Pan made the flute he played (N. A. Kun 2004, 94-95), the pan pipes or syrinx (A. Musić 1942, 75). He seduced the goddess Selene (on Selene, see: D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 378) by wrapping himself in a fleece (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 317). His lust was aroused by the nymph Echo, who rejected him, causing him to masturbate; tradition has it, the first ever to do so (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 157). Pan's name is also associated with the nymph Pitys, who turned into a pine tree to escape his advances (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 345). His licentious life included an affair with a nymph, which resulted in the birth of Silenus (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 385).

A particular feature of the cult of Pan is the belief that he was mortal (N. A. Kun 2004, 93). This led, in mediaeval times, to his being equated with Satan. The origins of Pan-worship lie deep in time. He was first worshipped in Arcadia, and after the battle of Marathon in 490 BCE his cult spread throughout Greece. The reason for this was the belief that he had helped the Athenians to victory at Marathon (S. Osvald 1980, 262). He is often depicted as half animal,

with his shaggy goat's hindquarters and legs (A. Musić 1942, 75), and is usually shown as ithyphallic. He is also portrayed as a hairy, two-horned being with a lynx pelt on his back, carrying a shepherd's crook and his pipes. He is often equated with the Roman Faunus (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 430) and Silvanus (for the latter see: D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 383). He loved song, dance, music and fun (N. A. Kun 2004, 94), and had the gift of prophecy, the secret of which he taught to Apollo (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 317). One of his distinctive features was his protection of bees (S. Osvald 1980, 261). Another was the fear, often sudden and inexplicable, that would seize him. The Greeks called this "panic," the term still used to this day (S. Osvald 1980, 262).

There is a wealth of mythological stories about Pan. As a god associated with hunting, he gave hunting dogs and bitches to Artemis (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 54). Being so skilled with the pan pipes, he is associated with the Aglaurides, who danced to his music (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 5). He passed on his musical skills to the shepherd Daphnis, son of Hermes, teaching him to play the pipes (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 105). His remarkable musicality is also corroborated by the fact that Euandros, a mortal son of Hermes, who was also very musical, established several cults in Latium, including one dedicated to Pan (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 148). Pan is also connected with fertility, and thus associated with Demeter, who hid from Poseidon in a cave, causing the earth to become infertile. Pan discovered her hiding-place and told Zeus, who persuaded her to restore fertility to the earth (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 110). In his capacity as protector of shepherds and flocks (N. A. Kun 2004, 93, with note 63) he is remembered for reminding the arrogant Kerambos to bring his flocks down from the mountain before the coming severe winter set in. Kerambos ignored him, and was punished for that and other insults he had directed at the gods (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 200). The name Pan is also associated with the famous Midas

(for whom see: N. A. Kun 2004, 92-93), who became a worshipper of Pan, living with him in the woods. He was present when Pan challenged Apollo to a trial of musical skill, which Apollo won, but Midas challenged the decision (N. A. Kun 2004, 95). Apollo (for whom see: N. A. Kun 2004, 38-45) punished him by giving him the ears of a donkey (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 264). In the story of Psyche and Cupid, Pan is said to have advised her how to regain his affections (D. Srejšović – A. Cermanović 2000, 366).

In Bosnia and Herzegovina the cult of Silvanus is almost identical to that of Pan, both iconographically and in the features with which he is associated (V. Paškvalin 1964, 151-155). It is said that this Italic name was in fact applied to an ancient Illyrian divinity. The forty or so monuments to the cult of Silvanus found throughout Bosnia and Herzegovina attest to both his indigenous origins and the Romanization of his name. The major concentration of these monuments is in Glamoč municipality, but there are also several in the Bihać area, central Bosnia, Herzegovina, and the Srebrenica area (E. Imamović 1977, 81-82). Syncretization of this kind, particularly in the case of Silvanus, has been identified elsewhere in the province of Dalmatia (Lj. Perinić 2015, 79-89, idem 2015 a, 215-228, M. Sanader 2008, 177-179).

Silvanus was worshipped throughout the Roman Empire (P. F. Dorsey 1992, 68-71), particularly in the provinces of Dalmatia and Pannonia (Lj. Perinić-Muratović 2008, 191-230 and 286-290). Monuments have been found in present-day Serbia, Macedonia, Montenegro, Gaul, Africa, Syria and elsewhere. Silvanus was the most popular god among the poor of Rome, the protector of carpenters, grain merchants, and all those associated in some way with woodland trades. He was also worshipped by gladiators, hunters, slaves and colonists. An important difference, however, is that the Italic Silvanus was depicted as protector of fields and husbandmen, lacking any features in common with the Greek Pan. A study of monuments with iconographic content leads to the general

conclusion that many peoples had a local divinity associated with flocks, woods, pastures and vegetation, and that as they came under Roman rule, that local divinity would be equated with and renamed Silvanus (for Silvanus, see: E. Imamović 1977, 55-82). In Bosnia and Herzegovina too, several monuments have been found, dedicated to Silvanus but with the typical iconographic features suggesting Pan: the pan pipes, the pedum, a goat, and tree branches. Silvanus is depicted on indigenous monuments as a woodland deity. Ancient monuments in Arcadia, where Pan originated, bear anthropomorphic images of him. It was only later that he acquired his theriomorphic character, acquiring horns, the hindquarters and legs of a goat, and cloven hoofs instead of feet. It was in this very form that Silvanus was depicted in our part of the world. (E. Imamović 1977, 56-58). These iconographic features reveal his close similarity to the Greek Pan, but the epigraphy specifically names Silvanus (M. Sanader 2008, 178).

The bronze figurine which is the subject of this paper is of Pan with his typical attributes: the shaggy hindquarters and legs of a goat, the robust, markedly hairy body, the shepherd's crook or pedum in his right hand and the pipes in his left, and with erect phallus. The hair on his horned head is long, as is his beard (catalogue no. 1, Tab. 1, fig. 1). It is on account of the phallus that we believe the figurine is of the Greek Pan, not of Silvanus.

Regardless of this opinion and the iconography, one should not exclude the possibility of the *interpretatio romana*, common in a religious context and in particular in the case of Silvanus (Lj. Perinić 2015, 79-89, idem 2015 a, 215-228), with his marked similarity to Pan, as well as to other woodland deities (B. B. Plemić 2012, 47-60).

The custom of worshipping deities in the form of small bronze figures was common in various cults among the Romans, as attested by numerous finds (various authors 1997, 33-40). As a result, and given the absence of an archaeological context, the figurine could

date from the 2nd and 3rd centuries; an earlier date is unlikely, being a period of consolidation and the establishment of Roman rule. In late antiquity, on the other hand, Christianity was already dominant in provincial society. The proposed date thus fits both the known state of affairs and the presence of Greeks serving as officials in Domavia.

Anchor fibula (Cat. no. 2, Tab. 1, fig. 2)

Fibulae are another very common find at Roman sites. In various forms, they originated as far back in time as the Bronze Age. Their manufacture, type and manner of use were directly related to the way people dressed, as well as to the climate in which they lived. A fibula was used to fasten clothing at the shoulders or chest. Even after the invention of buttons, fibulae remained in use, but now only as part of a jewellery set, though in Roman times they had not only been purely functional, but had also served as decoration. Several different forms and types evolved, characteristic of various parts of the world and time periods (I. Drnić – A. Tonc 2014, 181-214) and social status (A. Busuladžić 2014, 10). This bronze anchor fibula was a chance find in Srebrenica.

The basic typological feature of this type of fibula is the anchor-shaped bow, which has a flange on each side of the head, forming a shallow downwards-curving U-shape like that of an anchor (S. Petković, 2010, 105-115). These fibulae were usually made in two parts; the head has a spring cover, below which is a spring with the spring chord at the front, and a wide spring plate (A. Busuladžić, 2014, 96).

The origins of anchor fibulae are to be found in strongly profiled fibulae, as an expression of local needs and interpretations (A. Jovanović, 1978, 78, S. Petković, 2010, 76). The widest part of the bow became still wider, creating the characteristic anchor shape. Fibulae of this type are typical of the provinces of Pannonia (E. v.

Patek, 1942, T. VIII, fig. 15, T. IX, fig. 9), Dacia (I. H. Crişan, 1959, 353, D. Popescu 1938, 242, fig. 6 and 7), Thracia (И. Великов, 1933, 407) and Dalmatia (S. Ivčević, 2011, 171). They are far less common in northern Pannonia than in the south. According to E. v. Patek, anchor fibulae originated in the Thracian-Illyrian region, but with the Thracian influence the stronger (E. v. Patek, 1942, 100; I. Čremošnik, 1963, 119). They were often worn with decorative extensions, as attested in several instances (I. Popović, 1996, 142 – 15).

These fibulae were probably worn from the 1st to the 3rd century (S. Ivčević, 2011, 171, D. Bojović, 1983, 45). Many examples of this type of fibula have been found in Serbia (S. Petković, 2010, 105-115, D. Bojović 1983, 45), Croatia (R. Koščević, 1980, T. XX, fig. 149), the Bosnian Posavina Sava valley region, (A. Busuladžić, 2014, 178, fig. 107), and throughout Bosnia and Herzegovina (A. Busuladžić, 2010, 83-88, C. Patsch, 1910, 197, fig. 36; N. Miletić, 1963, 21, 23, 24, 25 and 27 fig. 2), with features that suggest their classification into a number of variants.

Silver coins (Cat. nos. 3 – 12, Tab. 2, figs. 3 – 12)

Based on chronology and the social context, Roman coins fall into two major groups: those of the Republic, and those of the Empire. Roman coins of the Republic were struck under the supervision of a collegium, and often bear images of political or military events, as well as mythological scenes or images of prominent figures. Even this early, coins were struck in bronze, silver and gold, with gold coins first appearing relatively late, circa 87 BCE. Silver coins were issued at a nominal value greater than that of their metal content. As well as solid silver coins, a series of bronze coins merely plated with silver was also issued (J. Babelon 1970, 90-95).

In the later Roman Empire the state took steps to retain public confidence in the coinage, which had become an integral part of the economy and trade. In times of crisis, gold and silver coins were issued only for the military. There were frequent changes relating to the right to supervise the minting of coins, which relatively frequently passed into the hands of three crucial but different political factors: the ruler, the Senate and insurgents, who often seized the opportunity to issue coins. The Empire saw major fluctuations in the issuing of coins, their nominal value, the materials used and their actual weight. There were cases when the system went bankrupt, and coins in circulation were often devalued. Silver coins were in a constant state of stagnation. Many Roman rulers sought to introduce reforms to consolidate the flow of money, with major reforms carried out by the emperors Valerian, Diocletian and Constantine.

Iconographic analysis of Roman coins reveals the range of images they bore. Coins also bore inscriptions, such as the official titles of rulers or their dynasties – titles such as Augustus, Caesar and Imperator. Other words and abbreviations would be added to denote such features as their victories or origins (M. Bonačić Mandinić 2007 and 2008). It was very common for epithets to be added to the names of rulers who had been proclaimed divine. Members of the imperial family also frequently had the right to be portrayed on coins; names and figures that remain familiar to us as a result include Fulvia, Octavia, Livia, Antonia, Domitia, Agrippina, Plotina, Etruscilla, Fausta and many more (M. Bonačić Mandinić 2008, 12, 18, 24-26, 32, 44, J. Babelon 1970, 96-104).

Also common were scenes from Roman mythology and religion. The Roman pantheon, Jupiter, Juno, Mars, Neptune, Minerva, Mercury, demigods and the heroes Achilles, Aeneas and Aesculapius were the gods and heroes most commonly portrayed (J. Babelon 1970, 105-106). Deified rulers were often depicted in a religious context but against a political background. Also significant

were symbolic scenes and inscriptions of an apotropeic nature. Images and inscriptions of a cornucopia, scales, ears of grain, palm branches, olive branches, symbols of immortality or of generosity, short prayers for the good fortune of the emperor's reign: these were just some of the images and inscriptions to be seen on Roman coins. Provinces that had been conquered also had their own symbolic insignia. Numismatics is a valuable aid to the study of military history, since Roman legions also featured on them. Coins were also the ideal medium in which to depict major architectural monuments, buildings, triumphal arches, amphitheatres and so on (J. Babelon 1970, 108-116).

This paper records ten silver coins found in Srebrenica municipality (catalogue nos. 3 – 12, Tab. 2). Unfortunately, the poor-quality photographs preclude an accurate analysis. The absence of obverse and reverse in each case also makes it difficult to analyze them. The author of this paper has not had the opportunity to contact the owner, so that these photographs are the only documentary evidence of them. The limited scope provided by a study of the photographs suggests that they were in circulation no later than the early 3rd century. A superficial iconographic analysis, and the presence of a beard on some, suggest a likely date of the early 2nd century and the emperor Hadrian (M. Bonačić Mandinić 2007, 84, H. A. Seaby 1968, 94-211) to Septimus Severus (H. A. Seaby 1969, 1-51). Roman coins of this period have also been found in other, neighbouring provinces of the Empire (A. N. Crnobrnja 2008, 14-15). The image of an elephant on one reverse suggests that this coin at least may be of earlier date, during the conquest of this region (H. A. Seaby 1967, 20-21).

It may be stated with confidence that such coins are represented in Skelani, and that they confirm the importance of the whole area and the frequent use of this type of coinage (B. Radić – B. Vujinović 2016).

Mersiha Imamović
Bego Omerčević
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
mersiha.imamovic@untz.ba
bego.omercevic@untz.ba

EKSPANZIJA AVARA I SLAVENA NA PROSTORE RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJE

Apstrakt: U drugoj polovini VI stoljeća došlo je do pojačane ekspanzije Slavena i Avara na prostore nekadašnjeg Rimskog carstva, a samim tim i u krajeve rimske provincije Dalmacije. Zatečeno stanovništvo su bezobzirno ubijali i pljačkali, te masovno uništavali njihova materijalna dobra svake vrste. Ekspanzija Avara i Slavena označila je početak uništavanja i potpunog zatiranja svih tekovina antičke kulture i civilizacije. I jedni i drugi prvo su došli na područje rimske provincije Panonije, a potom, nešto kasnije, i na prostore provincije Dalmacije. Sa avarskim osvajanjem Sirmiuma, strateški važnog grada u Panoniji, otvoren je put združenim prodorima Avara i Slavena na područje rimske provincije Dalmacije. Tokom njihove ekspanzije stradali su mnogi gradovi na tlu današnje Bosne i Hercegovine, primorskog pojasa današnje Hrvatske i dijela današnje zapadne Srbije. Sa zauzimanjem Salone, glavnog grada provincije Dalmacije, Avari i Slaveni su ostvarili svoj konačni cilj.

Ključne riječi: Rimsko carstvo, Zapadno rimsko carstvo, Vizantija, provincija Dalmacija, ekspanzija, Avari, Slaveni, Salona, kaganat, sklavinija, barbarizacija

Abstract: In the second half of the VI century there has been intensified expansion of Slavs and Avars in the areas of the former Roman Empire, and thus in the regions of the Roman province of Dalmatia. They were unscrupulously killing and looting the existing population and destroying their material goods of every kind on a mass scale. The expansion of Avars and Slavs marked the beginning of the destruction and complete suppression of all the achievements of ancient culture and civilization. Both first came to the regions of the Roman province of Pannonia, and then, a little later, on the areas of the province of Dalmatia. The Avar conquest of Sirmium, a strategically important town in

Pannonia, opened the path to joint Avar-Slavic tribes for their breakthrough into the areas of Roman province of Dalmatia. During their expansion many cities on the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, on the present-day Croatian coastal area and in part of present-day western Serbia, have been destroyed. With conquering of Salona, the capital of the province of Dalmatia, Avars and Slavs have achieved their ultimate goal.

Keywords: Roman Empire, Western Roman Empire, Byzantium, Province of Dalmatia, expansion, Avars, Slavs, Salona, Khaganate, Sclavinia, barbarization

Uvod

O zbivanjima u provinciji Dalmaciji, u razdoblju od VI do kraja VII stoljeća, sasvim je malo izvornih podataka. Čak i zapisi koji se odnose na Avare i Slavena ne pružaju nam dovoljno jasnu sliku o prostorima koji su bili u sklopu provincije Dalmacije. Sasvim je neznan broj pisaca koji su iza sebe ostavili neke od zabilješki o Avarima i Slavenima. Između ostalih, najvažniji su bili Prokopije, Menandar, Teofilakt Simokata i kasnije Konstantin Porfirogenet.

Konstantna opasnost od Vandala, Vizigota i Ostrogota, sa kojom su bile suočene vizantijske vlasti, itekako je pogodovala Slavenima i Avarima, koji su intenzivno počeli napadati na one balkanske prostore koji su još uvijek bili pod kontrolom Vizantijskog carstva. Međutim, zbog smanjenog obima raspoloživih vojnih kapaciteta vizantijske carske vlasti nisu bile u mogućnosti da se ozbiljnije suprotstave sve češćim i žešćim prodorima združenih Avara i Slavena. Ova dva naroda su, u toku svojih prodora na prostore rimske provincije Dalmacije, definitivno uništila sve tekovine antičke kulture i civilizacije. Naime, pred njihovom najezdom uništene su čak i one antičke tekovine koje su usljed ranijih prodora barbara prilično stradale. Nakon okončanja sukoba sa Vizantijom došlo je do razilaženja Avara i Slavena, a potom i do propasti Avarskog kaganata (VIII stoljeće).

Velika seoba naroda, čiju su završnu fazu obilježili Avari i Slaveni, širom je otvorila vrata razdoblju srednjeg vijeka, u kojem su

Slaveni imali veliki utjecaj na formiranje nove kulturne i etničke karte Evrope, koja će kasnije biti podloga za stvaranje novih država, a unutar njih i gradskog načina života u kojem su nekada ranije učestvovali rimski, odnosno romejski građani. Takav način života bio je potpuno nepoznat barbarima i njihovim paganskim običajima. Tokom vremena Slaveni su, u zaposjednutim krajevima Evrope, počeli stvarati jedan novi način života, u kojem je grad imao dominantnu ulogu u sprovođenju političkih ciljeva. Sa naseljavanjem Slavena u provinciji Dalmaciji nastala je nova slavenska kultura. Važnu ulogu u njenom stvaranju odigralo je kršćanstvo, koje je bilo spona između romejskog i novopridošlog slavenskog stanovništva.

Pojava Avara i Slavena

U drugoj polovini VI stoljeća intenzivirani su prodori Slavena i Avara na prostore Vizantijskog carstva, a samim tim i u krajeve rimske provincije Dalmacije.¹ U toku svojih pohoda oni su masovno ubijali zatečeno stanovništvo, te pljačkali i uništavali njihova materijalna dobra. S početka VI stoljeća Slaveni su počeli naseljavati istočne Alpe, Kras i dio Panonije, da bi odatle, kasnije, vršili česte prodore na područje provincije Dalmacije. Zbog nedostatka, ali i dosta slabog naoružanja oni su se, u početku, oslanjali na Avare.

Važan faktor u to vrijeme počinju predstavljati i Langobardi, čiji se dolazak u Panoniju (Prima i Valeria) datira u period nedugo po stupanju kralja Vakona (510–540) na langobardski prijesto. Vizantijski car Justinijan je sa Langobardima sklopio sporazum tek

---

¹ Nada Miletić, Rani srednji vijek. Doba seobe naroda, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1978, 378-379.

547. godine i njihovim kraljem Audoinom, prema kojem su im bili ustupljeni Norik i utvrde u Panoniji, kao i brojna druga mjesta.²

Kada je u pitanju doseljavanje Slavena na područje rimske provincije Dalmacije postoje izvjesne dileme. Naime, jedna grupa istraživača smatra da su oni bili starosjedioci na ovim prostorima.³ Međutim, takva tvrdnja je potpuno neosnovana, pogotovo ako se ima na umu da o njima nema baš nikakvih zapisa iz prvih stoljeća rimske uprave, kada je bilo mnogo više rimskih pisaca koji su pravili raznorazne zabilješke o svim dešavanjima na ovim prostorima. U raspoloživim zapisima nigdje se ne spominje njihovo ime, niti bilo kakav trag o njima.

U nastojanju da objedini Carstvo, car Justinijan je prvo porazio Vandale i time pokorio cijelu sjevernu Afriku,⁴ potom je zauzeo cijelu Italiju i neke dijelove Španije, koji su inače bili slabo zaštićeni. Tako je car Justinijan uspio da, u značajnoj mjeri, objedini Carstvo, ali samo privremeno. Njegovi podvizi su itekako odgovarali Antima⁵ i Slavenima koji su vršili sve žešći pritisak na granicu, na

---

² Joachim Werner, *Die Langobarden in Pannonien*, München 1962, 140; Walter Pohl, *The Empire and the Lombards: Treaties and Negotiations in the Sixth Century*, unutar: *Kingdom of the Empire. The Integration of Barbarians in Late Antiquity*, Leiden–New York–Köln, 89. (75-134).

³ Ivan Mužić, *Podrijetlo Hrvata*, Zagreb 1989, 9. Mužić nastoji dokazati autohtonost hrvatskog naroda na tlu rimske provincije Dalmacije.

⁴ Vojskovođa Velizar je 533. godine poveo vojsku od 18.000 vojnika na Afriku. Naredne, 534. godine odnijeli su pobjedu kod Decima i Trikamara, te su zauzeli Kartagu. (Georgije Ostrogorski, *Povijest Bizanta 324-1453*, Zagreb 2002, 41). Bio je to kraj Alano-vandalske države koja je postojala 95 godina.

⁵ Teritorija Anta prvobitno se pružala od rijeke Dnjestra do rijeke Dnjepra. Kasnije oni su se proširili prema jugozapadu i istoku. Na jugozapadu, granica njihove teritorije je išla donjim tokom rijeke Dunava. Na istoku Anti su se graničili sa Utigurima - stanovnicima obalnog dijela Azovskog mora. (Vidi: T. Peisker, Raširenje Slavena, *Starohrvatska prosvjeta*, sv. I, br. 3-4, Zagreb – Knin 1927, 223; V. Vasiljević Sedov, *Sloveni u dalekoj prošlosti*, Novi Sad 2012, 389-390). Anti i Slaveni su bili nosioci penjkovske kulture (V-VII stoljeće) koja je nastala na osnovama černjahovske kulture (II-V stoljeća), a ova je opet nastala miješanjem nekoliko etnogrupa: Skita, Sarmata, Slavena, Gota i dr. (V.V. Sedov, *Sloveni u*

donjem Dunavu. Anti su ranije, 517/518. godine, prvi put provalili u Makedoniju i Tesaliju, ali im je German, tadašnji *magister militum per Thracias* nanio težak poraz.⁶ Isti taj German (tada već vrhovni zapovjednik istočnorimske vojske u ratu protiv Ostrogota) 550. godine je spriječio slavensku opsadu Tesalonike (Soluna), nakon čega su se oni okrenuli prema Dalmaciji.⁷

Pored Anta, i Protobugari su vršili stalne napade na vizantijske granice na Dunavu. S njima je car Justinijan, prije 535. godine, također postigao sporazum, na osnovu kojeg je uspostavljen status quo na Dunavu.

Slaveni su živjeli nešto sjevernije od rijeke Dunava, u zaleđu Germana. U svojim zapisima pisac Jordan kaže da su oni živjeli između Mursijanskog blata (područje današnjeg Osijeka) i Dnjestra.⁸ U prvoj polovini VI stoljeća oni su se počeli spuštati južnije, u odnosu na rijeku Dunav. Tako su se prvobitno naselili sjevernije od rijeke Drave, potom u Bačkoj, Banatu i dalje prema ušću Dunava.⁹ Slaveni su, kao i mnogi drugi barbari, učestvovali u rimskoj,

---

dalekoj prošlosti, 334-395, 443-447; Andrej Pleterski, *Etnogeneza Slovanov*, Ljubljana 1990, 43-44, 67-69; A. Pleterski, *Etnogeneza Slavena – metode i proces*, *Starohrvatska prosvjeta*, III/40, Ljubljana 2013, 18-22). Kod susjeda Anta i Slavena došlo je, iz nepoznatih razloga, do nesuglasica koje su na kraju dovela do rata. Mogući uzrok njihovog neslaganja je umiješanost vizantijske diplomatije u njihove međusobne odnose, za vrijeme cara Justinijana. Nakon izvjesnog vremena Anti i Slaveni su uspostavili neku vrstu saveza, pa su zajedno, preko Dunava, vršili upade na vizantijsku teritoriju. (Vidi: Peter Bystrický, *Sťahovanie národov (454-568). Ostrogóti, Gepidi, Longobardi a Slovania*, Bratislava 2008, 152; L. Margetić, *Etnogeneza Slavena, Razred za društvene znanosti*, 43, Zagreb 2005, 96).

⁶ F. Curta, *The Making of the Slavs*, 75.

⁷ Procopius, *History of the Wars* (tr. H. B. Dewing), LCL vol. V, London 1963, VII, 7.10., 10.17.

⁸ Jordanes, *Getica* (ed. Th. Mommsen), MGH AA 5/1, München, 34-35.

⁹ Milica Janković – Đorđe Janković, *Sloveni u jugoslovenskom Podunavlju*, Beograd 1990, 14.

odnosno romejskoj vojsci, bilo kao pojedinci ili u većim ili manjim grupama do oko 300 ljudi. Na taj način oni su se lagano i postepeno naseljavali na prostore Vizantijskog carstva i to mnogo prije u odnosu na Avare.¹⁰

U svojim zapisima Prokopije piše da su Slaveni i Avari skoro svake godine, nakon Justinijanovog izbora za cara, pustošili zemlje od Jonskog zaliva (op. Jadranskog mora) do samog predgrađa Konstantinopolisa.¹¹ Nadalje, on kaže da su usljed provala Slavena i Avara ilirički krajevi¹² u razdoblju od 527. do 551. godine bili pretvoreni u "skitsku pustinju".¹³

Ni susjedne iliričke oblasti nisu bile pošteđene kada su između 533. i 545. godine Slaveni (Anti) opustošili Trakiju.¹⁴ O tim događajima Prokopije je pisao s posebnom tugom. Slaveni i Avari su često djelovali zajedno, ali ponekad i potpuno odvojeno. O tome nas obavještava Prokopije, koji kaže da su oni pred okončanje

---

¹⁰ Procopius Caesarensis, *Anecdota* (ed. J. Haury), vol. III, I, Lipsiae 1906, XVIII, 20.

¹¹ Prokopije je Jonski zaliv zamijenio s Jadranskim morem. *Procopii Caesariensis opera omnia, Bellum Persicum, Bellum Vandalicum, Bellum Gothicum, Historia arcana, De aedificiis* (ed. J. Naigu), vol. I-IV, Lipsiae 1962-1964, 18, 114.7-115.2; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, I (ur. G. Ostrogorski), Beograd 1955, 51-52.

¹² Kako rimski Ilirik nikad nije bio jasno definisano područje, pod iliričkim krajevima Prokopije vjerovatno misli na provincije Iliričke prefekture (Istočni Ilirik), kojima se i sam u svojim zapisima više posvetio u odnosu na Iliričku dijazecu (Zapadni Ilirik). O Iliričkoj prefekturi i dijacezi vidi: H. Gračanin, *Ilirik u Marcelinovoj kronici, Ekonomska i ekohistorija*, 1(1), Zagreb 2005, 14-16. Međutim, ovo nikako ne znači da su u spomenutom periodu provincije Zapadnog Ilirika, među kojima je i Dalmacija, bile pošteđene razaranja od strane Avara i Slavena, koji su u Dalmaciju stigli sa jugoistoka, iz Istočnog Ilirika. U svojim pohodima, sa sjevera prodirali su preko Dunava i Save, a potom dalje nastavljali prirodnim pravcima koji su vodili dolinama rijeka Drine, Morave, Ibra i Vardara.

¹³ Procopius, *Historia arcana* (tr. J. B. Bury, *Later Roman Empire. From the Death of Theodosius I to the Death of Justinian, A.D. 395-565*, II), London 1923, XVIII, 20, 310; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* I, 52.

¹⁴ F. Curta, *The Making of the Slavs*, 79.

vizantijsko-ostrogotskog rata, vjerovatno uz nagovor gotskog kralja Totile, izvršili velike provale na prostoru Ilirika.¹⁵

Godine 548. Slaveni su, prešavši rijeku Dunav, počinili strašna zlodjela u Iliriku, sve do Drača. Dok su osvajali mnoge tamošnje tvrđave vizantijska vojska im se nije smjela čak ni približiti.¹⁶ U to vrijeme vizantijska utvrđenja su bila gotovo prazna. Imajući to na umu, nameće se zaključak da ona, ni na koji način, nisu poslužila svojoj svrsi. Svi raspoloživi vojni potencijali bili su angažovani u južnim i zapadnim krajevima Vizantijskog carstva.¹⁷

Novi pohod na Vizantiju Slaveni su poduzeli 550. godine, kada su napali na Solun, ali bezuspješno. Nakon toga oni su se uputili prema provinciji Dalmaciji. U to vrijeme u Saloni su se nalazili Justinijanovi zapovjednici s vojskom, čekajući ljepše dane kako bi se prebacili u Italiju, s ciljem da protjeraju Ostrogote sa tih prostora.¹⁸ Došavši na područje Dalmacije Slaveni su se odmarali kao u svojoj zemlji, ne misleći pri tome da ih bilo ko može napasti. Nakon izvjesnog vremena oni su odlučili da se vrate s one strane Dunava, u Sklaviniju,¹⁹ zemlju odakle su i došli. Pri tome su sa sobom povelili veliki broj zarobljenika i ponijeli ogromne količine ratnog plijena, koji se sastojao od stoke, hrane, zlata i nakita.

Avarski kaganat

Potkraj 50-tih godina VI stoljeća Avari su bili nastanjeni u krajevima kavkaskih Alana. Upravo tada, oni su se sa tih prostora

¹⁵ Procopius, *History of the Wars*, VII 2.7., 7.10; L. Margetić, *Etnogeneza Slavena*, 111-113.

¹⁶ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, I, 38.

¹⁷ Božidar Ferjančić, *Vizantija i Južni Sloveni*, 10.

¹⁸ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, I, 46.

¹⁹ Zvane Črnja, *Kulturna historija Hrvatske*, Zagreb 1965, 74.

pokrenuli prema srednjoj i jugoistočnoj Evropi. Svjestan opasnosti u kojoj se našao, car Justinijan je sklopio vojni savez s Avarima, uz obavezu da im plaća godišnji danak.²⁰ Njegove namjere su bile da uz njihovu pomoć što više oslabi Slavene i Bugare i da na taj način otkloni potencijalnu opasnost od istih. Vojni savez između Vizantije i Avara mogao je biti sklopljen između 558. i 560. godine. Međutim, vrlo brzo su prekinuti njihovi saveznički odnosi. Naime, kada je 567. godine došlo do rata između Gepida i Langobarda Avari su sa Langobardima zaključili trajni vojni savez, što nikako nije odgovaralo caru Justinijanu. Tako su Gepidi brzo bili poraženi i potpuno uništeni, dok su se Langobardi pokrenuli u pravcu Italije. Nakon toga Avari su zaposjeli cijeli prostor današnje Mađarske i krajeve između rijeka Save i Drave,²¹ gdje su 568. godine formirali svoju samostalnu državu, Avarski kaganat, i time proširili svoju vlast na cijelu Karpatsku kotlinu. U sastavu Avarskog kaganata bio je prisutan značajan broj Slavena, koje su Avari "povukli" sa sobom iz krajeva oko Kaspijskog jezera,²² da bi ih potom uključili u svoje vojne jedinice, koje su bile stacionirane na području srednjeg Podunavlja.

Neposredno nakon uspostavljanja Avarskog kaganata 568. godine Avari su odlučili da napadnu i osvoje grad Sirmium.²³ Međutim, to im nije pošlo za rukom. Vizantijska vojska snažno je

---

²⁰ Emil Heršak - Ana Silić, Avari:osvrt na njihovu etnogenezu i povijest, *Migracijske i etničke teme*, 18, 2-3, Zagreb 2002, 203.

²¹ Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 1944, 91.

²² N. Miletić, *Rani srednji vijek*, 389.

²³ Panonia Secunda i Panonia Savia, sa glavnim gradovima Sirmiumom i Sisciom su se prve našle na udaru avarskih napada. Od 566. Avari su otpočeli borbu za Sirmium, koji se tada nalazio pod vlašću Gepida. O tome: Jovan Kovačević, Arheološki prilog preciziranju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana, *Simpozijum, Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slavena* (održan 24 – 26. oktobra 1966. u Mostaru), ur. Alojz Benac, Posebna izdanja, knj. XII, CBI, knj. 4, 66-68. Vidi: J. Kovačević, *Avarski kaganat*, 46; L. Margetić, *Neka pitanja boravka Langobarda u Sloveniji*, 152.

branila grad, pa je avarski kagan Bajan bio prisiljen da stupi u pregovore sa Bonom, vojnim zapovjednikom u Sirmiumu. Zbog toga, kao i zbog neispunjenih obaveza u pogledu plaćanja godišnjeg danka, pobjesnjeni Avari su krenuli da se osvete caru Justinijanu. Njihov kagan Bajan je naredio bugarskim Kutrigurima, koji se često spominju pod imenom Huni (njih oko 10.000), da krenu prema provinciji Dalmaciji i da je potpuno opustoše i unište.²⁴ Oni su došli u Dalmaciju 568. godine.²⁵ Ne zna se pouzdano koje su krajeve opustošili, jer još uvijek nije precizno definisana granica koja je razdvajala provincije Dalmaciju i Panoniju. Prema mišljenju J. Kovačevića, Kutriguri su prodrli čak u krajeve srednje Bosne.²⁶ Imajući na umu ovu činjenicu nije isključena mogućnost da su oni došli i na prostore istočne Bosne.

Osjetivši svoju nadmoć nad Vizantijom, avarski kagan Bajan se obratio vizantijskom caru Justinu II s dva zahtjeva. Prvi je bio da mu se bezuslovno ustupi grad Sirmium, a drugi da mu se isplati godišnji danak, u skladu sa ranijim dogovorom. Pored toga, dodatno je tražio da mu se isplati danak i na ime njegovih podanika Kutrigura²⁷ i Utrigura, s kojima je, svojevremeno, car Justinijan sklopio ugovor o plaćanju godišnjeg danka na ime njihovog angažovanja i čuvanja granica Vizantijskog carstva na Azovskom

---

²⁴ *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I*, 88; Jovan Kovačević, *Avarski kaganat*, Beograd 1977, 46; Florin Curta, *The Making of the Slavs, History and Archaeology of the Lower Danube Region, c. 500–700*, Cambridge University Press, 2001, 89.

²⁵ Up: Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 218; B. Ferjančić, *Vizantija i južni Sloveni*; Ivo Goldstein, *Bizant na Jadranu*, 76; István Bóna, *Das erste Auftreten der Bulgaren im Karpatenbecken. Probleme, Angabe und Möglichkeiten*, u: *Káldy-Nagy* 1981, 104, 79-112; Endre Haraszti, *Origin of the Rumanians. Vlach Origin, Migration and Infiltration to Transylvania*, Danubian Press, Florida 1977, 24.

²⁶ J. Kovačević, *Avarski kaganat*, 46.

²⁷ Isto.

moru.²⁸ Car Justin II je, između ostalog, odgovorio: „zar mi da predamo Sirmijum barbarima. Vama neće biti dovoljno traženja dok Romeji ne budu htjeli da podignu oružje.“²⁹ Ovakvi zahtjevi avarskog kagana natjerali su vizantijske vlasti da znatno veću pažnju posvete podizanju utvrđenja oko grada Sirmiuma i da pojačaju zaštitu svojih granica na Dunavu, kako bi blagovremeno spriječili eventualni pokušaj Avara da se prebace preko Dunava.³⁰

Godine 579. otpočele su borbe između Avara i Romeja za Sirmium.³¹ U tim borbama provincija Dalmacija je bila od posebne važnosti za romejsku vojsku. Naime, novi car Tiberije II (578-582) je 579. godine naredio svojim vojnim zapovjednicima, koji su sa vojskom bili stacionirani u Dalmaciji, da krenu prema Sirmiumu sa zadatkom da ga brane od najeзде Avara. Prozrijevši njegove namjere Avari su zauzeli most, koji se nalazio zapadno od Sirmiuma, i tako blokirali put koji je vodio iz Dalmacije.³² Nakon trogodišnje opsade Sirmiuma, Romeji su 582. godine bili poraženi. Na kraju, potpisan je mirovni ugovor o prestanku ratnih sukoba. Avari su pri tome dobili Sirmium.³³ Međutim, uprkos ugovoru oni su i dalje nastavili svoje ratne aktivnosti. Osvajanjem Sirmiuma njima se otvorio put prema Singidunumu i Viminacijumu, koje su također osvojili.³⁴

---

²⁸ Walter Pohl, *Die Awaren. Ein steppenwolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.*, München 1988, 61.

²⁹ J. Kovačević, *Avarski kaganat*, 47.

³⁰ Više o tome: Menander Protector, *The History of Menander the Guardsman*, (ed. and tr. R. C. Blockley), Liverpool 1984, fr. 21.

³¹ Menander Protector, fr. 25.1, 25.2

³² Hrvoje Gračanin, Avari, južna Panonija i pad Sirmija, *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod, sv. 9, br. 1, 2009, 12.

³³ F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, 223. Deset godina poslije osvojena je i Siscia.

³⁴ O osvajanju ova dva važna grada u Meziji Prima vidjeti: J. Kovačević, Arheološki prilog preciziranju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana, *Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih*

Nakon toga Avari su iz Sirmiuma prodrli u rimsku provinciju Dalmaciju. Između 582. i 592. godine osvojili su Naronu,³⁵ mada se 621. godina uzima kao godina definitivnog pada Narone.³⁶ Teofilakt Simokata piše da su se Avari 597. godine pokrenuli iz Sirmiuma prema Saloni. Na tom putu, oni su razorili i potpuno uništili oko 40 utvrđenja i zauzeli grad Vonke.³⁷ Riječ je o velikoj kaznenoj ekspediciji združenih vojnih snaga Avara, Slavena i Bugara koja je imala za cilj da se zauzme Salona i nad njom uspostavi avarska vlast.³⁸

Nejasno je kojim putem su se ekspedicijske snage mogle kretati? Moguća su dva pravca njihovog kretanja: prvi je *Sirmium-Servitium*,³⁹ a odatle na jug prema Saloni, a drugi cesta *Sirmium-Drinjača-Sarajevsko polje i dalje prema Saloni*.⁴⁰ Prije će biti da su oni išli putnom komunikacijom koja je vodila od Sirmiuma prema Servitiumu, a odatle dalje u pravcu Salone. Sudeći na osnovu izvorne građe oni su, slijedeći ovaj put, mogli stići do Bosanskog Grahova ili čak do Glamočkog polja, gdje su bili zaustavljeni od vizantijske vojske. Pošto nisu bili u mogućnosti da nastave pohod

Slavena (održan 24 – 26. oktobra 1966. u Mostaru), ur. Alojz Benac, Posebna izdanja, knj. XII, CBI, knj. 4, 65-66.

³⁵ Frane Bulić, Rispostiglio dell'ornato muliebre di Urbica e di suo marito Trovato a Naronu, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, XXV, Split 1902, 197–212.

³⁶ Đuro Basler, *Kršćanska arheologija*, Mostar 1986, 20.

³⁷ Theophylact Simocatta, *History* (tr. M. Whitby), Oxford 1986, 7.12.1; *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I*, 1121. O lociranju grada Vonke vidjeti: B. Grafenauer, Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u istočne Alpe, *CBI*, 12(4), 50; J. Kovačević, Arheološki prilog preciziranju hronologije slovenskog naseljavanja Balkana, *CBI*, 12 (4), 79.

³⁸ Up: H. Gračanin, 2008, 26; E. Heršak, Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest, 208.

³⁹ J. Kovačević, Avari na Jadranu, u: *Tasić* 1966, 76, 53-81; J. Kovačević, *Avarski kaganat*, 58.

⁴⁰ W. Pohl, *Die Awaren*, 1988, 147; I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 81.

prema Saloni, morali su da se vrate nazad u Panoniju, tamo odakle su i krenuli.⁴¹

Arheološki nalazi koji nam govore o Avarima i njihovim kretanjima na tlu provincije Dalmacije su sasvim rijetki. Jedan od njih je željezna avarska strelica iz VI stoljeća, koja je pronađena kod Velike Kladuše.⁴² U Gornjim Vrbovljanima (zapadna Bosna), u zidinama mjesnog utvrđenja pronađene su dvije željezne trokrlne avarske strelice s kraja VI stoljeća.⁴³ Na istom lokalitetu pronađeni su jezičac i ostruga iz VIII stoljeća, koji također pripadaju Avarima.⁴⁴ U razvalinama crkve u Dabravini (kod današnje Breze), koju su zajedničkim snagama srušili Avari i Slaveni, pronađena je avarska strelica koja potiče s kraja VI stoljeća.⁴⁵ S nepoznatog lokaliteta na Duvanjskom polju potiče jedan avarski nalaz, koji

---

⁴¹ Đ. Basler, *Kršćanska arheologija*, 20.

⁴² Ante Piteša, *The Slavs and the Early Croatian State*, u: Davison - Gaffney - Marin 2006, 195; I. Bojanovski, Prisoje, Buško blato, Duvno – kasnoantička bazilika, *Arheološki pregled*, 10, Beograd 1968, 158.

⁴³ I. Bojanovski, Prisoje, Buško blato, Duvno – kasnoantička bazilika, 158; I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANU BiH, Djela XLVII, CBI 2, Sarajevo 1974, 86. Kastel je najvjerovatnije srušen potkraj VI stoljeća, na što upućuju obilni tragovi gareži u istom. Vidi: Zdenko Vinski, Novi karolinški nalazi u Jugoslaviji, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, X-XI, Zagreb 1979, 143.

⁴⁴ Jezičac od pojasa sa siglami iz Gornjih Vrbljana, sa dopunjenim siglami F[A] BEA ME FECIT. Nekoliko sigla nalazi se i na križevima B, E, C, N, SB, i oko njih S, S, S, S – S, S, S, D. Prema: I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, 86, bilj. 206; I. Bojanovski, Prisoje, Buško blato, Duvno kasnoantička bazilika, 158. Vidi još: Z. Vinski, Novi karolinški nalazi u Jugoslaviji, 143. Ostruga iz Gornjih Vrbljana je lagana brončana ostruga ravnih krakova, trokutastog presjeka, na čijim se krajevima nalaze ušice paralelne s lukom, a napravljene su savijanjem produžetka krakova prema unutra. Trn je kratak, stožastog oblika i na dnu ukrašen sa dva prstenasta rebra.

⁴⁵ Đ. Basler, *Kršćanska arheologija*, 77; Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 82.

datira s kraja VIII stoljeća.⁴⁶ Nekoliko avarskih trokrilnih željeznih strelica trenutno se nalazi i čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.⁴⁷ Svi ovi nalazi iz VIII stoljeća navode nas na zaključak da su se Avari zadržali na tlu provincije Dalmacije i nakon njihovog povlačenja sa ovih prostora. Vjerovatno se radi o manjim skupinama Avara, koje su vremenom pokorili Slaveni.

Za razliku od Avara, koji su imali svoju samostalnu državu, Slaveni su bili bez države. Zato su oni vrlo često bili u nekoj vrsti unije s Avarima. Nerijetko su oni, u pojedinim vojnim operacijama, zajednički djelovali. Međutim, bilo je i potpuno zasebnih vojnih poduhvata Slavena. Jedan od takvih je opsada Soluna 597. godine,⁴⁸ nakon koje su se probili na prostore Trakije. Tu su se sukobili sa vizantijskom vojskom koju su s lakoćom porazili. Nešto kasnije došlo je do novog sukoba, ovaj put između vizantijske vojske, s jedne strane i združenih snaga Avara i Slavena, s druge strane. Bitka se dogodila na području oko ušća rijeke Tise u Dunav. Tu je ubijeno (zaklano) oko 30.000 Gepida, te zarobljeno oko 3.000 Avara, 8.000 Slavena i više od 4.000 drugih barbara.⁴⁹ Ovaj podatak nam jasno govori o brojnosti Slavena, ali i o raznolikosti avarske vojske. Sudeći na osnovu broja ubijenih i zarobljenih vojnika nameće se zaključak da je vjerovatno riječ o pješadijskim borbenim jedinicama. Pošto se gubici Avara najmanji, sasvim je moguće da su oni činili

---

⁴⁶ Bronzani i pozlaćeni jezičac ukrašen viticom u tehnici proboja (N. Miletić, Rani srednji vijek, 390.)

⁴⁷ Strelice 3, 4, 5 s nepoznatih lokaliteta; strelica pod brojem 6 pronađena je na Gardunu kod Trilja (Castrum Tilurium); strelica pod brojem 7 je s nepoznatog lokaliteta u srednjoj Dalmaciji (čuva se u Arheološkom muzeju u Zagrebu), strelica pod brojem 8 pronađena je u Muću (Sinj). Vidi: Z. Vinski, O kasnim bizantskim kopčama i o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, br. 8, 1, Zagreb 1974, 72, Tab.V, 3-8.

⁴⁸ SperosVryonis, *The Evolution of Slavic Society and the Slavic invasions in Greece. The First Major Slavic Attack on Thessaloniki, A.D. 597*. *Hisperia* 50, 1981, 378-390.

⁴⁹ Theophylact Symocatta, *History* (tr. M. Whitby), Oxford 1986, VIII, 3.

konjicu. No, u svakom slučaju ovdje treba istaći snagu vizantijske vojske, koja je odlučno ustala protiv Avara i njihovih saveznika, da bi ih na kraju porazila i zemlju oslobodila od njihove zavisnosti.

S dolaskom na vlast cara Foke (602-610) Vizantija se suočila sa novim teškoćama koje su rezultirale gubitkom pojedinih dijelova Carstva. Čak je zaprijetila i velika opasnost Konstantinopolisu, prvo 611., potom 618., 622., i na kraju 626. godine, u vrijeme vladavine car Heraklija (610-641). U bici za Konstantinopolis, 626. godine, Avari i Slaveni su doživjeli katastrofalan poraz od Romeja. Taj njihov neuspjeh je doveo do ubrzanog raspada avaro-slavenske koalicije. Nakon toga Avarski kaganat je zadesila teška kriza. Njegove slabosti će kasnije iskoristiti franački kralj Karlo Veliki, koji je 796. godine osvojio Panoniju i time definitivno srušio Avarski kaganat. Tako su Avari zauvijek nestali sa historijske scene Evrope.

Život u provinciji Dalmaciji prije i poslije pada Salone

Usljed nemogućnosti da se odbrani od stalnih avaro-slavenskih provala Salona je bila osvojena. Međutim, kada je u pitanju tačna godina njenog pada mišljenja su podijeljena. Dok jedni istraživači smatraju da je to bilo 614.,⁵⁰ drugi pak misle da je do toga došlo

---

⁵⁰ Constantinus Porphyrogennitus VII, De administrando imperio liber (Constantinus VII Porphyrogennitus, 2003); Thomas Archidiaconus Spalatensis, Historia Salonitana: Codex Spalatensis (Historia Salonitana, 2003); G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, 91; Đ. Basler, *Kršćanska arheologija*, 20; Aleksandar Stipčević, *Knjige i knjižnice u antičko doba na tlu Hrvatske*, 141; Ž. Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine*, Split 2007, 139; Ljubo Karaman, *O počecima srednjovjekovnog Splita do 800 u: Serta Hofflieria*, Zagreb 1940, 419-434; N. Miletić, *Novi prilozi poznavanju autohtonih kulturnih elemenata u Bosni u doba doseljenja Slavena, Simpozijum, Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slavena* (održan 24 – 26. oktobra 1966. u Mostaru), ur. Alojz Benac, *Posebna izdanja*, knj. XII, CBI, knj. 4, 233. (233-238).

između 631. i 639.,⁵¹ odnosno 640. godine.⁵² Imajući u vidu poraz Avara kod Kostantinopolisa i sve ono šta se poslije toga dešavalo nameće se zaključak da je Salona ipak mogla biti osvojena između 614. i 625. godine, dakle u vrijeme kada je avaro-slavenski savez bio u punom naponu snage. Njihova nadmoć je gotovo u potpunosti eliminisala vizantijsku vlast u unutrašnjosti Balkana, a samim tim i u provinciji Dalmaciji. Tada je zatečeno stanovništvo počelo masovno napuštati Salonu i seliti se u današnji Split.⁵³

Počevši od V stoljeća, kada su uslijedili sve češći pljačkaški prodori barbarskih naroda, domaće stanovništvo je u iskopane rupe u zemlji skrivalo predmete koji su bili izrađeni od srebra (kadionice, kašike s križom, noževe, posuđe, te razne druge izrađevine), kako bi ih sačuvali od pljačkaša. Jedna takva ostava pronađena je u blizini Salone.⁵⁴ Nije moguće tačno utvrditi kada je ona nastala, ali je zato sasvim izvjesno da je to bilo u vrijeme najezde Avara i Slavena.

Kada je u pitanju doseljavanje slavenskih plemena Srba i Hrvata na Balkanski poluotok, među historičarima su vođene brojne rasprave.⁵⁵ Ključni problem za istraživače predstavlja nedostatak

---

⁵¹ Ivan Marović, O godini razorenja Salone, u: *Kulturna baština*, sv. 21, Split 1991, 84. (57-84). Marović na temelju numizmatičkih nalaza iz Urbs Orientalisa predlaže da je do razorenja došlo ove godine.

⁵² Jadran Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd, 1957, 24–38; John J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969, 425- 427; I. Goldstein, Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535–555. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 37, Zagreb 2005, 23–34; David M. Metcalf, Avar and Slav Invasions into the Balkan Peninsula (c. 575–625), The Nature of the Numismatic Evidence, u: *Journal of Roman Archaeology*, 4/1991, 140–148.

⁵³ F. Curta, *The Making of the Slavs*, 110.

⁵⁴ Joško Belamarić, Ostava srebrnog posuđa pronađena 1493. na putu prema Prosiću kraj Solina, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 36, Zagreb 2012, 53-62.

⁵⁵ Vladimir Ćorović, *Historija Bosne I*, 1940, 99-101; Ljudmil Hauptmann, Podrijetlo hrvatskog plemstva, *Rad HAZU*, 273, 1942, 79-112; Lj. Hauptmann, Hrvatsko praplemstvo, *Rasprave Slovenske AZU*, 1/1950, 83-115; Vladimir

pisanih izvora. Tek u IX stoljeću pojavljuju se prvi pisani podaci. Jedni su bili domaće, a drugi franačke provenijencije. U njima se spominju dvije zasebne skupine Hrvata: prvu skupinu čine Hrvati koji se još nazivaju Slavenima, a drugu Dalmatinci. Međutim, ni ovi izvori nam ne govore kako su oni tu dospjeli. Baveći se time, Konstantin Porfirogenet (X) donosi nam dvije verzije njihovog doseljavanja.⁵⁶ U *Ljetopisu Popa Dukljanina* (XI) stoji da Slaveni nisu uopće došli u Dalmaciju, nego da su tu došli Goti koji su sa sobom dovodili, s vremena na vrijeme, manje grupe Slavena.⁵⁷ Koristeći se pisanim izvorima svojih prethodnika, koji nisu bili uvijek autentični, Dukljanin je iznio pogrešne zaključke u svom djelu, koje se zbog toga i ne može uzeti kao sasvim relevantno. S tim u vezi on, pored ostalog, kaže da su Goti razorili Dalmaciju. S njim se slaže i Toma Arhiđakon (XIII) u svom djelu *Historia Salonitana*.⁵⁸ Međutim, njihova djela ne mogu se uzeti kao sasvim vjerodostojna. Njihovo kazivanje, odnosno svaku riječ, treba kritički posmatrati i analizirati. To je prvi učinio I. Lučić, "rasklopivši" *De administrando Imperio* (DAI) 1666. godine.⁵⁹ Njegovo djelo bilo je podloga za postavljanje novih hipoteza o Slavenima, odnosno Srbima i Hrvatima. Suvišno bi ovdje bilo raspravljati posebno o svakom istraživaču i njegovim spoznajama. Zato ćemo spomenuti samo neke od njih: E. Dummler, F. Rački, V. Klaić, A. Dabinović,

---

Košćak, O nekim pitanjima hrvatske povijesti u ranom srednjem vijeku, *Historijski zbornik*, god. XXXVII/1, 1984, 211-234.

⁵⁶ Više o tome: *Konstantin Porfirogenet*, Constantine Porphyrogenitus, *De administrando Imperio I: text*, Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins (Corpus fontium historiae Byzantinae I), Washington: Dumbarton Oaks, 1967, 29, 31.

⁵⁷ Pop Dukljanin, *Ljetopis popa Dukljanina* (ur. V. Mošin), Zagreb, MH, 1950, 4.

⁵⁸ Toma Arhiđakon, *Kronika* (ur. V. Rismondo), Split, Književni krug 1977, 7.

⁵⁹ *Ioannis Lucii, De Regno Dalmatiae et Croatiae libri*, 1666, sex, Amstelodami 1666, prir. B. Kuntić Makvić, *De regno Dalmatiae et Croatiae Ioannis Lucii*, Zagreb 1986.

K. Nikolajević, N. Županić, Lj. Hauptman, F. Šišić, P. Skok, G. Ostrogorski, B. Ferjančić, J. Ferluga, N. Klaić, F. Curta i M. Ančić.

Car Konstantin Porfirogenet je iza sebe ostavio veoma zanimljivu priču. Istu je preveo B. Grafenauer, u svom radu *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata*. U priči se uglavnom govori o Slavenima koji su zaposjeli provinciju Dalmaciju.⁶⁰ Nadalje, Grafenauer spominje prilično neuvjerljiv podatak, u kojem stoji da se svake godine iz Salone i ostalih dalmatinskih gradova skupi oko 1.000 konjanika, koji su potom slati na Dunavski limes sa zadatkom da štite granicu od prodora Avara.⁶¹ Ovdje se pod Avarima, po Porfirogenetu, misli na Slavene.

Prevodi Porfirogenetovog kazivanja se sasvim malo međusobno razlikuju. Suština priče je da su Avari, koji su često nazivani Slavenima, bili protiv svake strane vojske koja je pokušavala da se preko Dunava prebaci na njihovu teritoriju. Prema jednom prevodu, Romani su, iskoristivši odsustvo avarske vojske, prodrli duboko na njihovu teritoriju i tom prilikom zarobili njihove žene i djecu i odveli ih u Salonu.⁶² U drugom prevodu stoji da Romani nisu znali da se s druge strane nalaze Avari, odnosno Slaveni, kao što ni Avari nisu znali za Romane. Izvršivši napad, Romani su zatekli Avare potpuno nespemne, bez ikakvog naoružanja, opljačkali ih i odveli sa sobom u zarobljeništvo. Nakon toga, uslijedio je kontranapad Avara, koji su bili željni osvete, iako, u prvi mah, nisu ni znali ko im je to učinio.⁶³ Sačekali su nove romanske odrede, brzo ih porazili, a potom obukli njihova odijela, uzeli njihove bojne znakove i uputili se ka Salonu. Romani su,

---

⁶⁰ Bogo Grafenauer, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata*, 10-11.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

⁶³ B. Grafenauer, *Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogenita*, 11-12.

misleći da im se vraćaju njihovi vojnici, otvorili širom gradske kapije. Tada su Avari napravili stravičan pokolj u gradu i zavladao cijelom provincijom Dalmacijom, izuzev primorskih gradova. Nakon toga, oni su širom Dalmacije podigli svoje vojne logore. Zatečeno gradsko romansko stanovništvo su bezdušno pljačkali, dok su one koji su stanovali na uzvišenjima ili u poljima poubijali i zauzeli njihova imanja. U tom općem metežu spasili su se samo oni Romani koji su živjeli u primorskim gradovima.⁶⁴

Kazivanje cara Porfirogeneta mora se ipak uzeti s dozom rezerve, najprije zbog toga što je on ipak živio u X stoljeću. Otuda on, realno gledajući, i nije mogao poznavati stvarno stanje u provinciji Dalmaciji u VI i VII stoljeću. Čak ni oni pisci, istina rijetki, koji su bili indirektni sudionici tih događaja nisu bili dovoljno upućeni u sva ta zbivanja. Izvjesne podatke o konačnom osvajanju provincije Dalmacije od strane Slavena pružaju nam zapisi iz španjolskih i etiopskih ranosrednjovjekovnih hronika.⁶⁵

Doseljavanje Slavena, odnosno njihova seoba, još uvijek nije dovoljno rasvijetljena. Ne zna se pouzdano kako se i na koji način ona odvijala. Međutim, detaljnijom analizom njihovog pojavljivanja na prostorima Vizantije, očito je da je riječ o procesu koji se odvijao u nekoliko faza. Tako su u početku, četrdesetih i tokom pedesetih godina VI stoljeća, oni dolazili kao plaćenici, potom osamdesetih i devedesetih godina istog stoljeća kao pljačkaši, i na kraju, u trećoj fazi, tokom druge i treće decenije VII stoljeća, kao ljuti neprijatelji Vizantije. Ovaj proces se ne odnosi na samo sporadična useljavanja manjih slavenskih grupa, koje su se naseljavale u pograničnim krajevima Carstva, nego na masovnije

---

⁶⁴ Isto, 12.

⁶⁵ Radoslav Katičić, O podrijetlu Hrvata, u: *Hrvatska i Europa: Rano doba hrvatske kulture*, ur. Ivan Supićić, sv. L, Srednji vijek (VII-XII. stoljeće): Rano doba hrvatske kulture, ur. 1. sv. Josip Bratulić i dr., HAZU-AGM, Zagreb 1997, 149-167.

doseljavanje Slavena i to uz prethodnu saglasnost carskih vlasti. U toku seobe Slaveni su često koristili riječne puteve. Osim što su bili dobro upućeni u riječnu plovidbu, oni su se pokazali i kao vješti majstori za izradu riječnih brodova. Posljednji val doseljavanja Slavena, odnosno slavensko-antskih Hrvata dogodio se 622/23. godine, kada im je vizantijski car Heraklije dozvolio da zauzmu Norik, Panoniju Saviu, Prevalitanu i Epir, uz obavezu da spriječe eventualne prodore združenih snaga Avara i Langobarda.⁶⁶ Njihovo doseljavanje je najvjerojatnije trajalo nekoliko godina. Pojedini istraživači smatraju da se to dogodilo u zadnjim decenijama VIII stoljeća.⁶⁷

Oslobodivši se zavisnosti od Avara, Slaveni su postali potpuno samostalni. Nakon toga uslijedio je proces njihove klasne diferencijacije i stvaranja klasnog društva.⁶⁸ O socijalnoj strukturi Slavena, kao i o njihovoj političkoj organizaciji, u vrijeme naseljavanja provincije Dalmacije, nema dovoljno pouzdanih podataka. Međutim, sudeći na osnovu raspoložive izvorne građe može se izvući zaključak da je ipak došlo do značajnih promjena u pogledu socijalne strukture slavenskog stanovništva. Zaposjedanjem Dalmacije, među Slavenima je došlo do izdvajanja bogatog dijela stanovništva s jedne strane, i nižih društvenih slojeva, s druge strane. Posebnu ulogu, među slavenskim stanovništvom, imale su njihove vođe, koje su se domogle ogromnog bogatstva i na taj način sebi obezbijedile privilegovan položaj u društvu.

---

⁶⁶ V. Koščak, O nekim pitanjima hrvatske povijesti, 211-233; G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, 92.

⁶⁷ L. Margetić, Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata, *Zbornik historijskog zavoda*, 8/1977, 85; Mladen Ančić, *Hrvatska u karolinško doba*, Split, 2000, 70-103. Z. Antunović – H. Gračanin, spominju tri udžbenika koja doseljenje Hrvata smještaju krajem VIII i početkom XI stoljeća. Vidi: Zorana Antunović - H. Gračanin, Bizantski car Heraklije I. u hrvatskoj historiografiji, *Povijesni prilozi*, 43, Zagreb 2012, 27.

⁶⁸ B. Grafenauer, *Prilozi kritici*, 53.

Novopridošli Avari i Slaveni su, u prve dvije decenije VII stoljeća, zaposjeli skoro sve krajeve koji su se prostirali u zaleđu Jadranskog mora. U rukama Vizantije ostali su samo primorski gradovi Trogir, Zadar, Split, Dubrovnik i Kotor, te otoci Krk, Cres, Lošinj, Rab i Vergade. Među historičarima je još uvijek otvoreno pitanje statusa Dalmacije pod vlašću Vizantije. Naime, dok jedni smatraju da je ona prvobitno bila bez vizantijskog vojnog nadzora, drugi pak misle da je ona odmah stavljena pod vojnu prisotru Vizantije.⁶⁹ Ono što je posebno karakteristično za nazive rimskih, a kasnije i vizantijskih provincija u Iliriku, jeste da se, u djelima ranosrednjovjekovnih pisaca, njihova imena gube. Jedini izuzetak je provincija Dalmacija.⁷⁰ Sjedište vizantijskog stratega, u čijim je rukama bila civilna i vojna (s određenim brojem vojnika) vlast, bilo je u Zadru.⁷¹ U kasnijim razdobljima, u provinciji Dalmaciji, u zaleđima starih urbanih obalnih središta, Slaveni su formirali prve samostalne kneževine. Među najpoznatijim bile su: Neretvanska, Zahumska, Hrvatska i Travunijska.⁷²

Pošto je vrlo malo materijalnih ostataka koji govore o Slavenima teško je nešto više reći o njihovom životu, naseljima, privređivanju, kulturi, kao i o nekim drugim njihovim osobenostima. Sa dolaskom na prostore provincije Dalmacije Slaveni su se naselili

---

⁶⁹ J. Ferluga, Sur la date de la création du thème de Dyrhachium, *Actes du XII Congrès international d'études byzantines II*, Belgrade 1964, 85-83-92.; L. Margetić, Marginalije uz rad V. Koščaka Pripadnost istočne obale, *HZ XXXVI*, 1983, 276, 255-288; L. Margetić, Najnovija literatura o tzv. seobi Hrvata, *Rad HAZU*, 40/2002, 108, 77-128; L. Margetić, Krsni list Hrvatske države (Trpimirova darovnica) i međunarodni položaj Hrvatske države narodnih vladara, *Starine*, 62/2004, 8-10. 1-42

⁷⁰ Tibor Živković, O severnim granicama Srbije u ranom srednjem veku, *Zbornik MS za istoriju* 63-64/2001, 7—17.9; L. Margetić, Krsni list Hrvatske države, 9-10.

⁷¹ G. Novak, *Prošlost Dalmacije*, 92.

⁷² T. Živković, Constantine Porphyrogenitus' kasta oikoumena in the South Slavs Principalities, *Istorijski časopis Instituta u Beogradu*, 58, Beograd 2008, 7-26.

u neka od predrimskih i rimskih naselja.⁷³ Tu su prihvatili i razvijali neke od običaja zatečenog, autohtonog stanovništva, kao što su nošnja i bacanje novca u izvor.⁷⁴ Osim toga, izvjesne potvrde o slavenskom životu u zatečenim naseljima pružaju nam nalazi koji su pronađeni na mjestu nekadašnje rimske vile u Tutnjevcu (na putu Koraj-Bijeljina).⁷⁵ Pronađeni ostaci keramike djeluju vrlo grubo. Otuda se i nameće zaključak da su isti ručno izrađivani. U ranoslavenskim naseljima utvrđeni su tragovi jama koje su služile za odlaganje raznih vrsta otpada. Jedna takva jama je pronađena baš na mjestu vile u Tutnjevcu.⁷⁶

Imajući u vidu naprijed navedeno postavlja se pitanje koji su stvarni razlozi sasvim malog broja materijalnih ostataka, na osnovu kojih bi se moglo rekonstruisati prisustvo Slavena na prostorima provincije Dalmacije? Jedan od ključnih razloga mogao bi se odnositi na njihove nastambe koje su bile građene od drveta, pruća ili gline. Uzimajući u obzir da se radi o građevinskim materijalima čiji je vijek trajanja prilično kratak, sasvim je razumljivo što iz VI i VII stoljeća takvih tragova skoro da i nema. Osim što su gradili nadzemne drvene kuće Slaveni su često koristili već izgrađene nastambe zatečenog, autohtonog stanovništva. Oni su također pravili i podzemna staništa, tzv. zemunice.

Na području nekadašnje rimske provincije Dalmacije su, pored spomenutih naselja, otkrivena još svega dva slavenska naselja. Jedno

---

⁷³ Pećine, čitav niz gradina, antički kompleksi i sakralni objekti, služili su privremeno ili duže kao stambeni objekti ranoslavenskog doba. (Vidi: AL BiH, Tom I, 119-120).

⁷⁴ N. Miletić, Novi prilozi poznavanju autohtonih kulturnih elemenata u Bosni u doba doseljavanja Slavena, 236-237.

⁷⁵ Irma Čremošnik, Rimska vila sa slavenskim naseljem u Tutnjevcu, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, I, Tuzla 1957, 38-51.

⁷⁶ Isto, 46.

je Bribir, a drugo na mjestu crkve sv. Križ u Ninu.⁷⁷ Sasvim je sigurno da je bilo mnogo više takvih stambenih objekata i naselja, koja su svojevremeno podigli Slaveni. Međutim, tokom vremena sve je to propalo i potpuno nestalo s lica zemlje. Drugi veoma jak razlog nedostatka materijalnih dokaza leži u načinu spaljivanja i pokopavanja slavenskih pokojnika. Naime, urne pokojnika, ili njihova tijela su sasvim plitko zakopavana, zbog čega je vremenom, najviše prilikom obrađivanja zemlje, došlo do njihovog potpunog devastiranja.⁷⁸ Takvi pogrebni običaji karakteristični su za ranoslavensko razdoblje.

Nekoliko tragova sahranjivanja incineracijom (spaljivanjem tijela pokojnika) pronađeno je na tlu današnje Bosne i Hercegovine: urna u Gomjenci kod Prijedora, urna u Mahovljanima kod Laktaša, urne u Gornjem Brodci i Brodiću, te Dvorovima kod Bijeljine i drugdje.⁷⁹ Grobište sa spaljenim posmrtnim ostacima, stavljenim u glinenu urnu, pronađeno je u mjestu Krašić kod Zadra.⁸⁰ Nekoliko paljevinskih grobova pronađeno je i u Skradinu.⁸¹ To je svakako jedan od bitnih razloga nemogućnosti da se detaljnije spozna život i kultura slavenskih naroda koji su živjeli na tlu provincije Dalmacije. Potkraj VI i u VII stoljeću Slaveni su prešli na skeletno

---

⁷⁷ Karla Gusar, Nalazi slavenske keramike s lokaliteta – Glavčine, *Archaeologia Adriatica*, III, Časopis Sveučilišta u Zadru, Zadar 2009, 311.

⁷⁸ Jon Nestor, Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, Sarajevo, 1969, 148. Od 20 do 80 cm išlo se u dubinu zemlje s njihovim ukopavanjem.

⁷⁹ *AL BiH*, Tom I, 88.

⁸⁰ J. Belošević, Die ersten slawischen Urnengräber auf dem Gebiete Jugoslawiens aus dem Dorfe Kašić bei Zadar, *Balkanoslavica* I, Beograd – Prilep 1972, 73–86.

⁸¹ Tajana Sekelj Ivančan - Tatjana Tkalčec, Slavensko paljevinsko groblje na položaju Duga ulica 99 u Vinkovcima, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 23, Zagreb 2006, 172; F. Curta, Etnicitet u ranosrednjovjekovnoj arheologiji: Primjer ranoslavenskih nalaza u jadranskoj regiji, *Starohrvatska prosvjeta*, III serija, sv. 37/2010, 17-50.

(inhumacija) sahranjivanje, koje se zadržalo sve do današnjih dana i to na cijelom prostoru današnjeg Balkana, ali i šire.

Na lokalitetu Mušići kod Višegrada pronađeni su ostaci kuća (ovalne jame ukopane ispod poda) s keramikom (gnjetenja), koje pripadaju VII i VIII stoljeću.⁸² Nalazi ove vrste keramike su sasvim rijetki.⁸³ U crkvi koja je otkrivena na lokalitetu Glavčine također je pronađena slavenska keramika, koja je istina bila neukrašena, što ni u kom slučaju ne predstavlja nikakvo iznenađenje.⁸⁴ Ova crkva je vjerovatno podignuta u VII stoljeću. Zahvaljujući slavenskim grobovima, istraživači su ipak uspjeli nešto više saznati o njihovom životu i radu. Takvi grobovi su pronađeni u Pločama-Ninu (pokraj crkve sv. Asela) i na Stolića njivi u Golubiću, u blizini Knina.⁸⁵ U slavenskoj nekropoli u Mahovljanima kod Banja Luke otkriveno je 95 grobova, a u Gomjenici kod Prijedora 246.

Kod istraživača koji se bave Slavenima i njihovom prošlošću još uvijek postoje dileme u vezi sa asimilacijom zatečenog domaćeg stanovništva. Dok su rimske vlasti težile, prije svega, političkoj romanizaciji, kako kaže D. Rendić-Miočević „Rim je težio da provede kozmopolitsku nivelaciju stanovništva kojim je vladao, a što je po, njegovu shvaćanju, značilo isto što i romanizacija (tj. likvidacija određenih nacionalnih vrijednosti, koje su osnovna karakteristika otpora jednog naroda prema svemu što mu se silom

---

⁸² I. Čremošnik, Istraživanja u Mušićima i Žablaku i prvi nalaz najstarijih naselja kod nas, *GZM*, n.s., sv. 25, Sarajevo 1970, 45-117; I. Čremošnik, Die ältesten Ansiedlungen und Kultur der Slawen in Bosnien und der Herzegowina im Lichte der Untersuchungen in Mušići und Batkovići, *Balcanoslavica* I, Prilep – Beograd 1972, 59-62.

⁸³ J. Belošević, *Balcanoslavica*, 1974, 73-86.

⁸⁴ K. Gusar, Nalazi slavenske keramike s lokaliteta Podvršje – Glavčine, *Archaeologia Adriatica*, III/2009, 305-322.

⁸⁵ Carlo Bertelli i dr. ur., *Bizantini, Croati, Carolingi Alba e tramonto di regni e imperi*, Milan 2001, 270,273, 283, i 284–285.

nameće izvana)⁸⁶, stari Slaveni su provodili klasičnu asimilaciju, koja Rimljanima, a kasnije Vizantincima uopće nije ni bila cilj. U vezi sa slavenskom asimilacijom su i jezici zatečenog stanovništva. D. Brozović, lingvista dvadesetog stoljeća, u svom radu *Doseljenje Slavena i njihovi dodiri sa starosjediocima u svjetlu lingvističkih istraživanja*, postavlja važno pitanje: „U kojoj su se mjeri doseljeničke slavenske mase uopće mogle sresti s ne grčko – latinskim idiomima na Balkanu, tj. u kojoj su mjeri oni uopće preživjeli romanizaciju, odnosno helenizaciju, i da li su je zaista i preživjeli?“⁸⁷ U spomenutom radu Brozović pretpostavlja da su Slaveni došli u kontakt s ilirskim jezikom.⁸⁸ Također ističe da nije poznat broj romanskih jezika na Balkanu,⁸⁹ ali je zasigurno da se dalmatski jezik protezao duž čitave istočnojadranske obale, do današnje Albanije.⁹⁰

Proces provođenja romanizacije nad pokorenim stanovništvom rimske vlasti su pokrenule još u doba Republike, da bi kasnije tokom I i II stoljeća, a posebno od 212. godine, kada su svi slobodni stanovnici Carstva dobili puna građanska prava, taj proces podigle

---

⁸⁶ Duje Rendić-Miočević, Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba (održan 10 – 12. maja 1966. u Sarajevu)*, ur. Alojz Benac, Posebna izdanja, knj. V, CBI, knj. 2, Sarajevo 1967, 143.

⁸⁷ Dalibor Brozović, *Doseljenje Slavena i njihovi dodiri sa starosjediocima u svjetlu lingvističkih istraživanja*, *Simpozijum, Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi južnih Slavena (održan 24 – 26. oktobra 1966. u Mostaru)*, ur. Alojz Benac, Posebna izdanja, knj. XII, CBI, knj. 4, 132-133.

⁸⁸ Isti, 133.

⁸⁹ Odvajajući sjever i jug "mostom" dalmatskih i dakoromanskih dijalekata Brozović navodi albanoromanski, dalmatski, istroromanski, alpskoromanski, panonskoromanski i dakoromanski. D. Brozović, *Doseljenje Slavena i njihovi dodiri sa starosjediocima u svjetlu lingvističkih istraživanja*, 130-132, 134.

⁹⁰ Tzv. Vulgarni latinski jezik je usljed ilirskog jezika, poprimio nove oblike i postao novi neolatinski jezik – dalmatski jezik. Vidi: Filip Galović, Romanski elementi u nazivlju odjevnih predmeta, obuće i modnih dodataka u milnarskome idiomu, *Čakavska rič*, XLI, br. 1-2, Split 2013, 159. (159-188).

na jedan viši nivo djelovanja i time postigle zapažene rezultate na polju političke romanizacije, kako na prostoru provincije Dalmacije, tako i na drugim područjima širom Carstva. Međutim, na polju duhovne romanizacije uspjeh je bio daleko manji, s obzirom da je to već bilo zadiranje u tradiciju i identitet određenog naroda. U slučaju provincije Dalmacije, ilirski jezik, odnosno idiomi su se mogli očuvati, prije u brdskim predjelima, udaljenim od gradova gdje su Iliri bili izmiješani sa doseljenicima heterogenog porijekla. Na taj način, novopridošle slavenske mase mogle su se susresti s ilirskim idiomima, i to, sigurno prije, u planinskim predjelima gdje se živjelo na tradicionalni način, za razliku od života u gradovima, gdje je latinski jezik sve više potiskivao autohtoni jezik.

Tridesetih godina III stoljeća uslijedila je opća kriza, koja se iz decenije u deceniju sve više produbljava. Istina, pojedini carevi su uspijevali da donekle, ali samo kratkotrajno, ublaže širenje krize. Međutim, ovdje je riječ o procesu dugog trajanja, odnosno o brojnim nagomilanim problemima koje je trebalo postupno rješavati, putem korjenitih reformskih zahvata. U ovakvim okolnostima bilo je nemoguće održati stabilnost, koja je dodatno poljuljana intenzivnijim barbarskim naseljavanjem na prostore Rimskog carstva.

Tokom IV i V stoljeća rimske carske vlasti su ulagale ogromne napore kako bi Carstvo odbranile od stalnih napada i sve dubljih provala barbarskih naroda u njegovu unutrašnjost. Naprosto, nemoguće je bilo osloboditi se te opasnosti, a još teže pridobiti i privoliti barbare da prihvate rimsku vlast i rimski način života. Gledano pak s druge strane, Vizantija je sebe smatrala legitimnim nasljednikom Zapadnog rimskog carstva i u vezi s tim ulagala ogromne napore kako bi objedinila Carstvo. Međutim, pošto su u međuvremenu nastale barbarske države u pojedinim dijelovima Rimskog carstva, apsurdno je bilo čak i pomišljati da je moguće ostvariti takvu zamisao. Svaka pomisao vizantijskih careva da ih

uništi bila bi potpuno besmislena, beskorisna i sigurno poražavajuća za Vizantiju. Upravo, zbog ovih razloga vizantijski carevi su morali promijeniti svoju politiku prema barbarima i sa njima pokušati tražiti zajednička rješenja za izlazak iz krize i uspostavljanja unutrašnje stabilnosti u Carstvu.

Usljed prodora Avara i Slavena na područje rimske provincije Dalmacije, situacija je postala mnogo težom.⁹¹ Zbog dugotrajnih ratova (u Africi gdje je nakon poraza Vandala došlo do ustanaka, zatim rat protiv Ostrogota u Italiji i Dalmaciji, potom rat na Istoku protiv Perzije), romejsko stanovništvo je bilo gotovo potpuno iscrpljeno i osiromašeno. Kako je vojska Romeja bila brojčano znatno slabija ona se nije smjela upustiti ni u kakve veće sukobe protiv Avara i Slavena. U takvim, nimalo povoljnim okolnostima za Vizantiju Slaveni, jednostavno rečeno, nisu imali dovoljno jakog protivnika koji bi spriječio njihovo napredovanje i naseljavanje na tlu provincije Dalmacije. Ubijajući vojno sposobne muškarce, Slaveni su ulazili u bračne veze s njihovim ženama i djevojkama, koje su im potom rađale djecu,⁹² te na taj način još više ostvarili dominaciju nad zatečenim domaćim stanovništvom.

Tokom vremena Slaveni su sve više počeli prihvatati tekovine starosjedilačkog stanovništva i privikavati se na njihov način življenja, što je u konačnici doprinijelo njihovom međusobnom miješanju i stvaranju jednog "novog naroda," s potpuno drugačijim pogledom na život, koji će u narednim stoljećima razvijati i jačati svoje države. Na kraju, zanimljivo je nostalgичno zapažanje benediktinca i historičara Mavra Orbinija (živio i djelovao u drugoj polovini XVI i na početku XVII stoljeća), koji u svojim zapisima govori o nemoći Rima i nadmoći Slavena. U vezi s tim on kaže:

---

⁹¹ Mate Suić, *Antički gradna istočnom Jadranu*, Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Zagreb 2003, 385.

⁹² Isto.

„O Rime - uzvikuje on na jednom takvom mjestu - zaštitniče i gospodaru naroda, ko je to bio koji te je toliko puta lišio tvojih građana i koji ih ti je u potpunosti oteo? Ovo u prošlosti nije bilo dopušteno Partima, ni Hanibalu Hamilkarovu, niti ikome drugome, jedino je bilo dozvoljeno nepobjedivoj slovenskoj naciji. Ti, koji si imao običaj da spasavaš i čuvaš druge gradove, nisi mogao da spasiš niti da odbraniš od Slovena samoga sebe!“⁹³

Tako je Rim propao. Njegov nasljednik, carski grad Konstantinopolis, nastavio je da živi svoj život.

Zaključak

Ekspanzija Avara i Slavena na prostore provincije Dalmacije označila je kraj velike seobe naroda. Antička kultura i civilizacija u provinciji Dalmaciji su, od druge polovine IV stoljeća, bile u konstantnom opadanju zbog pojačanog pritiska i prodora Huna, te iranskih i germanskih naroda. Sa dolaskom Avara i Slavena na tlo provincije Dalmacije tekovine rimske kulture i civilizacije su odbrojivale posljednje decenije svog postojanja. Njihovi prodori bili su mnogo ubojitiji i razorniji nego li prodori ranijih barbara. Vizantijsko carstvo je, usljed prevelike iscrpljenosti zbog dugogodišnjih ratova, kako na Istoku tako i na Zapadu, bilo u nemogućnosti da se ozbiljnije suprotstavi prodorima združenih avaro-slavenskih snaga. U vrijeme njihovog najvećeg uspona pala je i Salona, najvjerojatnije prije 626. godine. Ova godina označila je i definitivni kraj antičke kulture i civilizacije u provinciji Dalmaciji. Nakon toga došlo je do razdvajanja Avara i Slavena. Nedugo zatim, Avari su napustili prostore provincije Dalmacije. Za razliku od njih, Slaveni su ostali da trajno žive na ovim prostorima, zajedno sa zatečenim, istina, prorijeđenim romejskim stanovništvom.

---

⁹³ Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, III, Beograd 1968, bilj. 111.

EXPANSION OF AVARS AND SLAVS IN THE AREAS OF ROMAN PROVINCE OF DALMATIA

Summary

Expansion of Avars and Slavs into the areas of Roman province of Dalmatia took place in the second half of the VI century, during the reign of Byzantine Emperor Justinian. At that time the Slavs lived in areas that spread to the north of the river Drava, in the areas of Bačka region, Banat and around the estuary of the river Danubeto the Black Sea. To the east of them, the Avars inhabited the wider area of the Caucasus, who mobilized themselves around 558 A.D. to the Central and South Eastern Europe. In this path, they quickly found themselves on the northern borders of the Byzantine Empire, which largely disturbed the Emperor Justinian. So he decided to make a military alliance with them (between 558 A.D. and 560 A.D.), with the obligation of paying an annual tribute to them. In return, Justinian had planned to use Avars for the war against the Slavs and Bulgarians with whom he was in hostile relations. But, the Byzantine-Avar military alliance was terminated in 567 A.D. when there was a conflict between the Gepids and Langobards (Lombards). Then the Avars acceded to Langobards, with whom they have concluded a permanent military alliance, which did not suit the Emperor Justinian at all Gepids were quickly defeated, and then completely destroyed, while the Langobards headed to Italy. After the defeat of Gepids, the Avars occupied the whole area of present-day Hungary and regions between the rivers Sava and Drava. The city of Sirmium was exposed to the new Avar conquests, which was eventually recaptured from Byzantium in 582 A.D. Since the second half of VI century the province of Dalmatia was under constant pressure from the joint forces of Slavs and Avars, who in the next few decades, conquered all of the most important strategic and administrative centers of the province of Dalmatia. Among others, especially important cities were

Delminium, Salona and Naron. During the first two decades of VII century the Avars and Slavs occupied almost all the territory in the hinterland of the Adriatic Sea. Only the coastal towns of Trogir, Zadar, Split, Dubrovnik and Kotor remained under the Byzantium administration, and the islands of Krk, Cres, Lošinj, Rab and Vergade. In all of this it is important to point out that the process of expansion of Avars and Slavs into the areas of the province of Dalmatia proceeded in several stages. With their arrival in these areas a new way of life has been established. As such, it will last for the next few centuries.

Bego Omerčević
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
bego.omercevic@untz.ba

PRIVREDNA STAGNACIJA NA BOSANSKOHERCEGOVAČKIM PROSTORIMA U VRIJEME SEOBE BARBARSKIH NARODA

Apstrakt: Tokom IV i na početku V stoljeća došlo je do intenzivnog slabljenja privrede i privređivanja na bosanskohercegovačkim prostorima. Poseban utjecaj na takvo stanje imale su učestale provale i prodori barbarskih plemena, koja se nisu zadovoljavala samo ubijanjima zatečenog stanovništva i pljačkanjima njihove imovine, nego su masovno uništavala zatečena materijalna dobra, ne razmišljajući, pri tome, da će doći vrijeme kada će sami morati obnavljati i stvarati preduslove za pokretanje privrede kako bi, prije svega, sebi obezbijedili neophodne uslove za život. Imajući u vidu porijeklo barbara i krajeve iz kojih su oni dolazili na prostore Rimskom carstva, koje je bilo u punom civilizacijskom procvatu, sasvim je razumljiv takav njihov odnos prema stanovništvu i zatečenim materijalnim dobrima. Do promjene njihove svijesti, ali i izvjesnih pozitivnih privrednih tokova došlo je u vrijeme njihovog trajnog nastanjanja na ovim prostorima (kraj V i prva polovina VI stoljeća). Međutim, takvo stanje će kratko trajati. Tokom druge polovine VI i na početku VII stoljeća barbarski narodi su nastavili sa svojim rušilačkim aktivnostima, što je na kraju dovelo do potpunog odumiranja privrede na bosanskohercegovačkim prostorima.

Ključne riječi: privredna stagnacija, Rimsko carstvo, Vizantija, provincija Dalmacija, bosanskohercegovački prostori, Goti, Gepidi, Langovardi, Avari, Salona

Abstract: During the 4th and the beginning of the 5th century, there was an intense weakening of the economy on the territory of Bosnia and Herzegovina. This situation was especially influenced by the frequent invasions of barbarian tribes, which were not satisfied only by killing the population and plundering their property, but they also destroyed the material goods, without thinking that the time would come when they would have to rebuild them themselves and create

preconditions for the development of economy in order to secure the necessary living conditions. Considering the origins of the barbarians and the areas from which they came to the Roman Empire, with the blooming civilization, their relationship to the population and the material goods found there is quite understandable. Changes of their awareness, as well as certain positive economic trends, occurred at the time of their permanent settlement in this territory (late 5th and the first half of the 6th century). However, such a situation would last only for a short time. During the second half of 6th and at the beginning of the 7th century, barbaric peoples continued with their destructive activities, which eventually led to the total stagnation of the economy on the territory of Bosnia and Herzegovina.

Keywords: economic stagnation, the Roman Empire, Byzantine, the province of Dalmatia, Bosnia and Herzegovina, the Goths, the Gepids, the Longobards, the Avars, Salona.

Uvod

Počev od druge polovine II stoljeća velika Rimska imperija se suočila sa prvim teškoćama, koje su se vremenom stalno povećavale da bi na kraju prerasle u konstantnu krizu, a samim tim i njeno intenzivno slabljenje, te na kraju i definitivnu propast Carstva. Pored brojnih unutarnjih problema, Imperija je bila suočena i sa problemima koji su dolazili izvana. Svi pokušaji rimskih careva da krizu prevaziđu ili pak ublaže bili su uzaludni. Slabljenje Carstva doživjelo je svoju kulminaciju u razdoblju od druge polovine IV pa do polovine VII stoljeća. Uzroci opadanja njegove moći bili su brojni i raznovrsni. Jedan od najvažnijih i svakako najtežih uzroka bio je vezan za stagnaciju privrede. Usljed opadanja privredne proizvodnje došlo je do značajnog opadanja životnog standarda ondašnjeg stanovništva, a samim tim i do njegovog prevelikog nezadovoljstva širom Carstva. Teškoće sa kojima se suočilo Rimsko carstvo su se itekako negativno reflektovale na bosansko-hercegovačke prostore, koji su do prvih barbarskih provala, skoro cijela dva stoljeća, predstavljali jedno potpuno mirno područje, bez ikakvih ozbiljnijih unutarnjih nesuglasica, nemira ili pak sukoba. To je bilo vrijeme potpunog unutarnjeg mira, blagostanja i dobrih

odnosa među ondašnjim stanovnicima ovih prostora, što je, u svakom slučaju veoma pozitivno utjecalo na stanje privrede i privređivanja. Međutim, počev od zadnjih decenija IV pa skoro do polovine VII stoljeća, bosanskohercegovački prostori su bili izloženi stalnim napadima i prodorima barbarskih plemena. Prve njihove provale zabilježene su u jugoistočnim i sjevernim krajevima današnje Bosne i Hercegovine, da bi nešto kasnije i ostali njeni krajevi doživjeli istu sudbinu. Napadi barbara su, u početku, bili više spontanog karaktera i bez nekog konkretnog cilja. Međutim, njihovi kasniji prodori su bili daleko bolje organizovani i sa jasno postavljenim ciljevima. Oni su se obično završavali sa osvajanjem i trajnim nastanjivanjem na bosanskohercegovačkim prostorima. Dolazak Barbara na ove prostore označio je početak privredne stagnacije, a samim tim i odumiranje svih onih pozitivnih tekovima antičke kulture i civilizacije.

Početak velike seobe barbarskih naroda

Slabljenje Rimske imperije intenzivirano je počev od druge polovine IV stoljeća. Upravo tada došlo je do velikih migracionih kretanja barbarskih naroda, koja se u literaturi pominju pod imenom *velika seoba naroda* ili samo *seoba naroda*. Početak tog procesa veže se za Hune,¹ narod čije porijeklo još uvijek nije precizno utvrđeno. Dok ih pojedini istraživači svrstavaju u narod tursko-tatarskog porijekla, dotle ih drugi definišu kao narod mongolsko-tatarskog porijekla. Bez obzira na ove nedoumice, pouzdano se zna da su Huni nomadski ratnici porijeklom iz srednje Azije, najvjerojatnije današnje Mongolije, koji su nakon poraza od Kineza bili prisiljeni da se pokrenu prema zapadu, u pravcu Evrope. Na tom putu Huni su, spuštajući se najprije na Kaspijsko jezero i prema Kavkazu, uništili barbarsku državu Alana, da bi potom prošli

---

¹ Edvard Gibon, *Opadanje i propast rimskog carstva*, Beograd 2003, 327.

kroz Vrata naroda i pokrenuli seobe barbarskih plemena prema sjeveroistočnim granicama Rimskog carstva. Godine 375. oni su dospjeli u krajeve istočne Evrope, gdje su prvo pokorili istočne Gote (Ostrogote), koji su bili nastanjeni na obalama Crnog mora, i odmah ih uključili u svoj plemenski savez. Nakon toga uputili su se na prostore Besarabije i Rumunije odakle su protjerali zapadne Gote (Vizigote), i time izazvali epohalne događaje u evropskoj historiji. Naprijed pomenuta godina uzima se kao početak Velike seobe naroda.

Pojavljivanje Huna na istočnim granicama Rimskog carstva izazvalo je masovno pomjeranje zatečenog stanovništva, koje je dugi niz godina živjelo na tim prostorima. Osnovni pravac migracionih kretanja vodio je prema zapadnim dijelovima Rimske imperije. Rimske pogranične provincije, prvenstveno one koje su se nalazile u regionu Podunavlja, prve su bile na udaru barbarskih provala i prodora.² Nešto kasnije, ista sudbina je zadesila i njihove susjedne oblasti, a među njima i današnje bosanskohercegovačke prostore.

Nakon što su potisnuti od strane Huna,³ Vizigoti su 376. godine došli na obale rijeke Dunava. Tada su se obratili rimskim carskim vlastima sa zahtjevom da im dopuste da uđu na njihovu teritoriju kako bi se spasili od hunske najeзде. Rimski car je pristao da udovolji njihovom zahtjevu, ali pod uslovom da oni polože oružje i da kao garanciju dogovora daju svoju djecu za taoce. Nemajući drugog izbora Vizigoti su pristali na postavljene uslove, te nakon toga prešli rijeku Dunav kod Dorostoruma (današnjeg Svištova). U skladu s dogovorom sa carskim vlastima, Vizigoti su se nastanili na području Trakije, ali ne svi. Naime, jedan manji plemenski ogranak se odvojio i vratio nazad preko Dunava na područje Karpata i današnje Moldavije.

---

² Stiven Mičel, *Istorija poznog Rimskog carstva 284-641*, Subotica 2010, 95-96.

³ Jordanes, *Getica*, München 1982, 1-52; 53 - 138; John B. Bury, *History of Later Roman Empire*, New York 1958, 296-297.

Rimske vlasti su svjesno i bez oklijevanja prihvatile Vizigote. Njihov plan je bio da ih iskoriste za odbranu podunavskog limesa od eventualnih napada drugih barbarskih plemena. Čak su vizigotske vođe prihvatili kao generale, a njihove vojne jedinice kao savezničke. Na ime vojne službe vizigotski vojnici su primali plaću od rimskih carskih vlasti. Ovo je bio prvi slučaj da se pravi ugovor o savezništvu s narodom koji je živio unutar granica Rimskog carstva. Sklapanjem ovakvog ugovora omogućeno je stvaranje germanskih vojnopolitičkih tvorevina širom Rimskog carstva.⁴ Međutim, vrlo brzo Vizigoti su pokazali razne vrste nezadovoljstva u odnosima sa rimskim vlastima. Uzrokom takvog stanja su najvećim dijelom bili izostanak obećane pomoći u namirnicama i razne mahinacije lokalnih rimskih vlasti. Njihovo nezadovoljstvo je, nakon kraćeg vremena, prvo preraslo u pojedinačne sukobe, a potom u opći ustanak. Vizigotskim ustanicima su se odmah priključili nezadovoljni siromašni seljaci i robovi.

Svjesni svoje snage Vizigoti su se uputili prema Hadrijanopolisu, s namjerom da ga osvoje i opljačkaju. Carske vlasti su potpuno nespremne dočekale taj pohod. Brzopleto i sasvim nesmotreno, potcjenjujući snagu pobunjenika koji su se približavali Hadrijanopolisu, car Valens (364–378) je pokušao da osujeti njihov napad.⁵ Međutim, on je prvo ranjen, zatim zarobljen i na kraju spaljen od strane pobunjenika. U ovoj bitci stradao je veliki broj rimskih vojnika i oficira. Poraz kod Hadrijanopolisa je izazvao paniku širom Carstva. Nakon poraza rimske vojske, pobunjenicima je bio potpuno otvoren put prema Konstantinopolisu. Međutim, oni su sasvim neočekivano težište svojih vojnih operacija usmjerili prema Iliriku, gdje su još jednom teško porazili rimsku vojsku, a

---

⁴ Nada Miletić, Rani srednji vijek. Doba seobe naroda, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Sarajevo 1978, 378-379.

⁵ S. Mičel, *Istorija poznog Rimskog carstva 281-641*, 95-117.

potom izvršili velika pljačkanja i pustošenja materijalnih dobara svake vrste.

Prodori barbara na bosanskohercegovačke prostore

Poraz kod Hadrijanopolisa označio je početak nove faze u sukobima između Rimskog carstva i barbarskih plemena. Novonastalu situaciju znalački su iskoristili Goti, Alani i Huni koji su početkom 380. godine izvršili veliki prodor u krajeve zapadnog Ilirika. Na čelu združenih barbarskih snaga nalazile su se ostrogotsko-greutunške vojskovođe Alatej i Safraks. Oštrica njihovih napada bila je usmjerena na šire područje južne Panonije. U pokušaju da ih zaustavi rimska vojska, koja je bila stacionirana u Iliriku, doživjela je još jedan veoma težak poraz. Nakon ovog poraza ona se potpuno raspala. To je itekako pogodovalo njihovim neprijateljima, koji su nastavili sa svojim vojnim aktivnostima, s uvjerenjem da im rimska vojska ne može ni na koji način nauditi.

Zahvaljujući novonastalim okolnostima barbarska plemena su započela nove velike pljačkaške pohode po čitavoj Panoniji⁶ i sjevernim dijelovima provincije Dalmacije, odnosno konkretnije na području današnje sjeverne Bosne. U toku napada na bosanskohercegovačke prostore razoren je grad Stridon.⁷ O njegovom stradanju svjedoči nam Sv. Jeronim, koji je u pismu iz 392. godine opisao krajeve koje su barbari napali, opljačkali i razorili. On najvjerojatnije pretjeruje u svom opisivanju ovih zbivanja, posebno u dijelu u kojem stoji da je cijela Dalmacija bila razorena. Međutim, u prvim barbarskim provalama opustošeni su

---

⁶ Hrvoje Gračanin, Huni i Južna Panonija, *Scrinia Slavonica*, sv. 5, br. 1, Slavonski Brod 2005, 13-14.

⁷ Enver Imamović, Problemi ubiciranja Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XXVIII-XXX, Sarajevo 1977, 7-19.

samo oni krajevi današnje Bosne koji su se protezali duž rijeke rijeke Save.

U toku velike ofanizive združenih barbarskih plemena, koja su napredovala rimskom cestom Sirmium-Siscia, manje barbarske skupine su vršile česte upade na područje današnje sjeverne Bosne, gdje su se nalazila brojna nezaštićena naselja u kojima je uglavnom živjelo domaće romanizirano stanovništvo. Još odranije, na širem prostoru sjeverozapadne Bosne, duž rijeke Save izgrađena su brojna utvrđenja koja su prevashodno trebala da posluže za odbranu ovih krajeva od barbarskih nasrtaja.⁸ Sa ovim utvrđenjima bili su povezani slivovi rijeka Vrbasa, Sane, Une i Bosne.

Potkraj IV stoljeća pobunili su se vizigotski federati,⁹ koji su bili nezadovoljni odnosom carskih vlasti prema njima. Vođa pobunjenika bio je Alarih,¹⁰ koji je ranije (391–392) pokrenuo jednu manju pobunu protiv rimskih vlastodržaca. Do smirivanja pobunjenika došlo je tako što je Alarih imenovan za komandanta rimske vojske srednjeg i zapadnog dijela Balkana i proglašen za *magistra militum per Illyriorum*.¹¹ Godine 397. potpisan je sporazum između Alariha i Rimljana, na osnovu kojeg je dogovoreno preseljenje Vizigota iz Dakije u Makedoniju. Ovaj sporazum je bio kratkog daha. Naime, Vizigoti su i nadalje bili nezadovoljni svojom pozicijom u Iliriku, koji je u to vrijeme bio skoro potpuno opustošen i suočen s totalnim siromaštvom. Tražeći izlaz iz takve situacije Vizigoti su odlučili da se presele u Italiju, koja je bila znatno

---

⁸ Mersiha Imamović, Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno-političke, privredne i kulturne tokove, *Historijska misao*, 2 (2), Tuzla 2016, 31-66.

⁹ Averil Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, London 1993, 100-110.

¹⁰ Više o tome: Arther Ferrill, *The Fall of the Roman Empire: The Military Explanation*, London 1986, 82-85; Thomas S. Burns, *A History of the Ostrogoths*, Bloomington: Indiana University Press, 1991, 45.

¹¹ Zosimus, *New history*, (tr. R.T Ridley), Sydney 1982.

bogatija u odnosu na Ilirik, ali i mirnija kada su u pitanju provale barbara i njihova pustošenja.

U ranu jesen 401. godine Alarih je sa svojim saplemenicima napustio Makedoniju i krenuo prema Italiji. On i njegove pristalice išli su u pravcu Sirmiuma, potom preko obje Panonije i Emone stigli u Akvileju, gdje su u ljeto naredne godine, u sukobu sa rimskom vojskom, doživjeli težak poraz.¹² Nakon toga, Vizigoti su se, istim putem, vratili nazad i najvjerojatnije skrasili na širem području provincije Dalmacije, a dijelom i u krajevima južne Panonije. Prema nekim istraživačima, veća skupina Vizigota se nastanila na području današnje istočne Bosne i Hercegovine, koje je za njih bilo mnogo sigurnije, posebno kada su u pitanju neki novi, eventualni, napadi rimske vojske. Koliko su se dugo Vizigoti zadržali na bosanskohercegovačkim prostorima zasad je teško reći, jer o tome ne postoje nikakvi pouzdani podaci. Međutim, pouzdano se zna da su oni, u toku svog boravka na ovim prostorima, opustošili dolinu rijeke Neretve. Potvrde o tome pružaju nam brojni numizmatički nalazi koji su pronađeni u okolini današnjeg Konjica, na lokalitetima nekadašnjih rimskih naselja (u Čelebićima, Lisičićima i Ostrožcu). Ista su razorena i opustošena u vrijeme prvih barbarskih provala.

Dok je boravio u svom utočištu Alarih je smišljao novi vojni poduhvat protiv Rimljana. Međutim, njegove nakane osujetila je rimska vojska, u jesen 405. godine, kada mu je nanijela težak poraz. Nakon toga, Alarih se povukao sa bosanskohercegovačkih prostora prema jugu Balkana, u Epir, s ciljem da tu sačeka neku novu, povoljniju priliku za pohod u Italiju. Nakon odlaska Vizigota sa bosanskohercegovačkih prostora došlo je do postepenog obnavljanja života. S tim u vezi, obnovljen je rad u rudnicima na području sjeverozapadne Bosne. Potvrde o tome pružaju nam nalazi novca koji potiču s kraja IV stoljeća, iz poriječja Japre.

---

¹² Stanko Andrić, Južna Panonija u doba velike seobe naroda, *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod, 2/2002, 131.

Poslije raspada hunskog plemenskog saveza (451.) germansko pleme Ostrogota je dospjelo na područje Panonije.¹³ Djelujući na tim prostorima, oni su u naredne dvije i po decenije postali velika opasnost za Rimsko carstvo, koje su, na kraju 476. godine, i srušili.

U sklopu svojih osvajačkih poduhvata Ostrogoti su 480. godine osvojili rimsku provinciju Dalmaciju, u čijem sastavu je bila cijela teritorija današnje Bosne i Hercegovine.¹⁴ Za razliku od ranijih napada (iz prve polovine V stoljeća), koji su bili isključivo pljačkaškog karaktera, njihovi napadi iz druge polovine V stoljeća imali su za cilj trajno naseljavanje na prostorima nekadašnje Rimske imperije. Tako su se, u periodu od 490. do 535. godine, i bosanskohercegovački prostori našli u rukama Ostrogota.¹⁵ Sudeći na osnovu izvorne građe, više arheološke nego li pisane, Ostrogoti su se uglavnom naselili u krajevima koji su odranije predstavljali jake privredne centre, prvenstveno rudarske, zatim duž važnijih (magistralnih) saobraćajnica, te na područjima koja su bila strateški značajna.¹⁶

Oko polovine VI stoljeća na sjevernim granicama provincije Dalmacije pojavila su se nova plemena. Riječ je o Gepidima,¹⁷ koji su se nešto kasnije nastanili u sjeveroistočnim krajevima današnje

---

¹³ Zdenko Vinski, Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800., *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, s., III, 5, Zagreb 1971, 50-56.

¹⁴ Grga Novak, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb 1944, 86.

¹⁵ Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, 22-54.

¹⁶ Esad Pašalić, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere; u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1988, 191-308.

¹⁷ Više o tome: Jana Škrgulja-Hrvoje Gračanin, Prostor današnje jugozapadne Vojvodine između kasne antike i ranog srednjeg vijeka u svjetlu povijesnih i arheoloških svjedočanstava (5.-6. stoljeće), *Zbornik radova 2. Vojvodanski prostor u kontekstu evropske istorije*, Novi Sad - Bačka Palanka 2014, 13-14.

Bosne i Langobardima koji su na putu iz Panonije prema Italiji (568.) zaposjeli krajnji sjeverozapad današnje Bosne.¹⁸

U drugoj polovini VI stoljeća uslijedile su provale Slavena¹⁹ i Avara²⁰ na prostore nekadašnjeg Rimskog carstva, a samim tim i u krajeve današnje Bosne i Hercegovine. Zatečeno stanovništvo oni su bezobzirno ubijali i pljačkali, te masovno uništavali njihova materijalna dobra svake vrste. Dolazak Avara i Slavena na ove prostore označio je početak potpunog zatiranja svih tekovina antičke kulture i civilizacije. I jedni i drugi su prvo došli na područje rimske provincije Panonije, a potom, nešto kasnije, i na prostore provincije Dalmacije. Osvajanjem Sirmiuma Avari su sebi i svojim saveznicima Slavenima otvorili put za prodor na bosanskohercegovačke prostore. Tokom njihove ekspanzije stradala su brojna sela i mnogi gradovi na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Sa osvajanjem Salone (614.) i Narone (621.) Avari i Slaveni su ostvarili svoj konačni cilj. Njihovo trajno nastanjivanje na bosanskohercegovačkim prostorima označilo je definitivni nestanak antičke kulture i civilizacije.

Stagnacija i odumiranje privrede

Potkraj II i na početku III stoljeća Rimsko carstvo počinje da gubi svoju nekadašnju hegemonističku poziciju. Davno prije, Rimljani su prestali osvajati nove teritorije, što je za posljedicu imalo smanjenje državnih prihoda. Kako nije bilo više novih osvajanja, tako nije bilo ni bogatog ratnog plijena. U novonastalim

---

¹⁸ H. Gračanin, Gepidi, Heruli, Langobardi i južna Panonija, *Scrinia Slavonica*, sv. 7, br. 1, Slavonski Brod 2007, 7-64.

¹⁹ H. Gračanin, Slaveni u ranosrednjovjekovnoj južnoj Panoniji, *Scrinia Slavonica*, sv. 8, br. 1. Slavonski Brod 2008, 13-54.

²⁰ H. Gračanin, Avari, južna Panonija i pad Sirmija, *Scrinia Slavonica*, Slavonski Brod, sv. 9, br. 1.

okolnoatima, carske vlasti su se uglavnom orjentisale na očuvanje državnih granica i prevazilaženje teškoća unutar Carstva.²¹ Međutim, česti ratovi protiv barbarskih plemena, u kojima je rimska vojska doživljavala teške poraze, utjecali su na dalje slabljenje kako političke tako i ekonomske moći Rimskog carstva. Brojne nedaće i teškoće, sa kojima su carske vlasti bile svakodnevno suočene, vremenom će prerasti u opću krizu Carstva.²² Kriza se manifestovala u svim segmentima rada i života ondašnjeg rimskog stanovništva.

Takvo stanje imalo je za posljedicu stalno povećavanje poreza, a radi izmirenja prevelikih obaveza, prvenstveno prema vojsci. Slična situacija bila je i u redovima viših društvenih slojeva koji se, i pored značajnog smanjenja državnih prihoda, nisu odricali svog udobnog i raskošnog života. Da bi i jedne i druge zadovoljili i držali u pokornosti rimske vlasti su posegle za dodatnim povećanjem poreza, što je svakako još više pogoršalo ionako lošu situaciju u zemlji. Kako su državni prihodi, uglavnom, obezbjeđivani od oporezivanja zemljoradnika i stočara, nezadovoljstvo se proširilo i na taj dio rimske populacije.²³ Povećanje poreza više je pogađalo selo nego li grad.

Kriza Rimske države došla je do punog izražaja u drugoj polovini IV i tokom V (do 476.) stoljeća. Ona se refletovala, manje ili više, na sve njene krajeve, uključujući i prostore današnje Bosne i Hercegovine. Uzroci krize leže u brojnim neriješenim društveno-ekonomskim, političkim, finansijskim i vojnim pitanjima unutar Carstva, te u stalnim napadima i prodorima barbarskih plemena na njegove prostore.²⁴

---

²¹ Mihail Rostovcev, *Istorija starog sveta* (Grčka i Rim), Novi Sad 1990, 134.

²² M. Rostovcev, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1926, 438-442.

²³ Isto.

²⁴ M. Rostovcev, *Istorija starog sveta* (Grčka i Rim), 134.

U općem metežu, kakav je zadnjih decenija IV i na početku V stoljeća zadesio bosanskohercegovačke prostore, zatečeno stanovništvo bilo je prepušteno samo sebi i prinuđeno da se samoorganizira i samo brani od sve češćih barbarskih napada. Usljed takvih okolnosti ono se još više materijalno iscrpljivalo, ali i udaljavalo od normalnih tokova rada i života. Posebno teško stanje je, sudeći na osnovu raspoloživih podataka, bilo u sferi privređivanja. Ondašnji stanovnici ovih prostora su bili potpuno svjesni da je bilo koja vrsta proizvođačke djelatnosti izgubila svaki smisao.

Dodatne teškoće stanovnicima bosanskohercegovačkih prostora donijela je Teodosijeva podjela Carstva 395. godine, nakon koje su se, pored konstantne opasnosti od barbara, pojavili sasvim novi problemi, vezani za rivalstvo između dva nova Carstva. Nesporazumi između zapadnog i istočnog dijela Rimskog carstva su se, najvećim dijelom, prelamali preko bosanskohercegovačkih prostora i njihovog stanovništva. U sklopu istih, često je dolazilo do pomjeranja granica. Tako je u jednom momentu Podrinje postalo "ničijom zemljom". Gotovo istovremeno, prekinute su stare veze sa Panonijom, dok sa ostalim provincijama nisu ni postojale.

U razdoblju od druge polovine IV pa do kraja V stoljeća došlo je do pojačane stagnacije privrede na bosanskohercegovačkim prostorima, a potom i do njenog potpunog odumiranja, naročito potkraj VI i na početku VII stoljeća. Brojni su razlozi, koji su doveli do ovakve privredne situacije. Između ostalih, jedan je posebno važan. On se odnosi na pojavu i prodore barbarskih naroda koji su bezobzirno ubijali zatečeno stanovništvo, zatim pljačkali njihovu imovinu, te rušili i uništavali svaku vrstu njihovih materijalnih dobara. U takvim okolnostima, značajno je opao životni standard domaćeg stanovništva, koje je sve više bivalo prepušteno samo sebi, naročito kada je riječ o organizovanju i pružanju otpora stranim osvajačima.

Dosta uvjerljive potvrde o stanju privrede na bosansko-hercegovačkim prostorima, u vrijeme velike seobe barbarskih naroda, nalazimo u zapisima sv. Jeronima,²⁵ koji je 397. godine poslao u rodni Stridon svog prijatelja Paulikanija, kojem je povjerio prodaju, potpuno zapuštenog i uništenog, očevog imanja. Na prodaju imanja Sv. Jeronim je, pored ostalog, bio prinuđen i zbog mnogo ranije donešenih uredbi careva Nerona i Vaspezijana, u kojima je stajalo da se na zgarištima porušenih kuća obavezno moraju graditi nove, a ukoliko njihov vlasnik nije htio ili nije bio u mogućnosti da ih u određenom roku obnovi zemljište je davano u vlasništvo onim ljudima koji su bili spremni da ga obrađuju i na njemu podignu odgovarajuće privredne objekte. Opisujući provale barbara Sv. Jeronim kaže: „... *dvadeset je i još više godina da se između Konstantinopola i Julijskih Alpa svakodnevno lije rimska krv. Skitiju, Trakiju, Makedoniju, Tesaliju, Dardaniju, Dakiju, Epir, Dalmaciju i sve Panonije pustoše, otimaju i pljačkaju Got, Sarmaćanin, Kvad, Alan, Huni, Vandali, Markomani.*“²⁶

Značajan utjecaj na stanje privrede, odnosno na njenu stagnaciju na bosanskohercegovačkim prostorima u vrijeme velike seobe barbarskih plemena imalo je i domaće stanovništvo, koje je usljed barbarskih provala došlo na sami rub egzistencije. S tim u vezi, kod njega je formirana jedna sasvim nova svijest. Naime, ondašnji stanovnici ovih prostora su sve više živjeli u uvjerenju da ono što proizvedu može biti samo dobar plijen za pljačkaše.²⁷ Zbog toga su gubili ne samo volju da bilo šta proizvode, nego i nadu da

---

²⁵ Mate Suić, Hijeronim Stridonjanin-građanin Tarsatike, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (Rad JAZU), knj. XXIV, Zagreb 1986, 213.

²⁶ *Hieronymus De viris illustribus*, u *Patrologiae cursus completus (ecc)*, (ed. J. P. Migne), Paris 1845-55; E. Imamović, Problemi ubiciranja Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima, 12; Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, 79-100.

²⁷ Esad Pašalić, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, *Centar za balkanološka ispitivanja*, Sarajevo, V/1967, 116-117.

sebi mogu obezbijediti makar elementarne uvjete za život. Svjesni te činjenice stanovnici bosanskohercegovačkih prostora su živjeli u stalnom strahu od novih barbarskih prodora i iščekivanju novih razaranja i pustošenja njihovih materijalnih dobara. Negativne refleksije privređivanja su se manifestovale u skoro svim segmentima rada i života ondašnjeg domaćeg stanovništva.

Nesigurnost življenja na bosanskohercegovačkim prostorima je također bila uzrokom privredne stagnacije na bosanskohercegovačkim prostorima. Našavši se u bezizlaznoj situaciji domaće stanovništvo je, usljed konstantne opasnosti od barbarskih napada, masovno napuštalo svoja viševjekovna ognjišta. Tako su rijeke izbjeglica bježale, iz sjevernih krajeva današnje Bosne, u pravcu dalmatinskog primorja, tragajući, usput, za nekim sigurnijim utočištem. Rijetki su bili starosjedioci koji su ostajali u mjestu svog prebivališta, a još rjeđi oni koji su nastavili da privređuju s istim onim intenzitetom kakav je bio u ranijim razdobljima. Mogućnosti da budu ubijeni, opljačkani ili protjerani sa svojih ognjišta uvijek su im visile nad glavom. Njihovim progonom i raseljavanjem još više je došla do izražaja privredna stagnacija na bosanskohercegovačkim prostorima.

Na stagnaciju privrede na bosanskohercegovačkim prostorima je u velikoj mjeri utjecalo i veoma izraženo nepovjerenje domaćeg stanovništva prema osvajačima i njihovoj politici. S tim u vezi često je dolazilo do nesuglasica, pa čak i sukoba. Svjesni situacije u kojoj su se našli, Ostrogoti su uporno pokušavali da kod zatečenog stanovništva steknu kakvo-takvo povjerenje, računajući da će samo na takav način uspjeti da uspostave mir, blagostanje i uvjete za oživljavanje i pokretanje privrede, a samim tim normalan i siguran život. Međutim, malo šta je polazilo za rukom ostrogotskim vlastima. Istina, u jednom kratkom vremenskom periodu (kraj V i prve dvije decenije VI stoljeća) došlo je do izvjesnog oživljavanja pojedinih privrednih djelatnosti, a samim tim i do pozitivnih

promjena kada je riječ o sigurnosti življenja i privređivanja na ovim prostorima.

Stagnacija privrede se skoro podjednako manifestovala u svim granama privređivanja. Međutim, ona je svakako bila najizraženija u okviru rudarske djelatnosti, koja je duže vrijeme bila vodeća grana privređivanja na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Na udaru tih napada našli su se, prije svih, najrazvijeniji privredni centri provincije Dalmacije (Domavija, poriječje Sane i Japre i dr.). Usljed barbarskih rušilačkih prodora stradale su mnoge putne komunikacije, čime je znatno otežan transport ljudi i roba. Skoro svi važniji trgovački putevi su, zbog raznih vrsta oštećenja, bili prekinuti. No, i pored svih teškoća koje su zadesile ove prostore pouzdano se zna da rad u rudnicima i topionicama željeza (a moguće je i srebra) nije prekidan tokom cijelog V stoljeća. Čak se u zabilješkama jednog kasnoantičkog (anonimnog) geografa spominje izvoz velikih količina željeza iz provincije Dalmacije: *Dalmatia ... ferrum habundans emittit*.²⁸

Veoma dragocjene podatke o privrednim prilikama pružaju nam zapisi rimskog pjesnika Klaudija Klaudijana (kraj IV i početak V stoljeća), koji je, pored ostalog, isticao značaj dalmatinskih rudnika željeza (čitaj: bosanskohercegovačkih), naglašavajući da su oni imali presudan utjecaj na ukupna vojno-politička zbivanja i društveno-ekonomske prilike i to ne samo na području provincija Dalmacije i Panonije, nego i šire.²⁹

Usljed privredne stagnacije osjetno je poraslo nezadovoljstvo među svim kategorijama ondašnjeg stanovništva bosanskohercegovačkih prostora. Posebno su bili nezadovoljni poljodobrađivači, rudarski i metalurški radnici, zanatlije i trgovci. Oni se,

---

²⁸ C. Claudiani, *Claudian*, 538-545.

²⁹ C. Claudiani, *Claudian* (tr. M. Platnauer, ed. G. P. Goold), vol. 2, New York 2006, (LCL), XXV. 535, 540, 550, 165-167.

ni na koji način, nisu mogli nositi sa postojećim nedaćama. Takvo stanje dodatno je otežavala sve veća samovolja među pripadnicima rimske vojske, koji su često otkazivali poslušnost prema rimskim carevima, te na taj način indirektno omogućavali barbarima prodiranje duboko u unutrašnjost bosanskohercegovačkih prostora. Carske vlasti su bile nemoćne da bilo šta učine kako bi bar donekle ublažile postojeće stanje.

Zbog konstantne opasnosti od barbarskih napada rimske vlasti su u toku prve polovine V stoljeća pokrenule izgradnju utvrđenja (*castelluma*) na svim važnijim strateškim tačkama, a radi obezbjeđenja saobraćajnica, zatim refugija koji su služili za prihvat, smještaj i samoodbranu izbjeglog stanovništva, te burgusa, zidanih tornjeva koji su predstavljali neku vrstu stražarnica. Među najvažnije kastelume spadaju: Blagaj na Buni, Koštur (Stolac), Ribički grad (Konjic), Vrbljani (Ključ), Ubovića brdo (Pecka) i druga utvrđenja. Od refugija izdvajamo: Halapiće i Podgradinu (Glamočko polje), Makljenovac (Doboj), Debelo Brdo (Sarajevo), Domaviju, Šipovo, Mogorjelo i druge. Među burgusima posebno su važni: Bobovac, Klakar, Manželjski grad (Orašje), Divič (Zvornik), Blagaj i drugi. Izgradnja naprijed pomenutih objekata dovoljna su potvrda veoma lošeg, prije svega političkog, ali i ekonomskog stanja na bosanskohercegovačkim prostorima. Osnovni smisao njihovog podizanja je bio da se pažnja domaćeg stanovništva što više usmjeri u pravcu organizovanja i samoorganizovanja, a radi odbrane zemlje.³⁰

Nepune četiri decenije V stoljeća (do 437.), provincija Dalmacija, a sa njom i bosanskohercegovački prostori, bili u sastavu zapadnog dijela Carstva. Međutim, kako se istočni dio Carstva uspješnije odupirao barbarskim napadima, regentica Zapada Galla Placidia je odlučila (437.) da cijelu provinciju Dalmaciju ustupi

---

³⁰ E. Pašalić, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, 111-129.

istočnorimskom caru. Tako su bosanskohercegovački prostori postali sastavnim dijelom istočne polovine Carstva. U njegovim okvirima ostali su sve do 480. godine. U međuvremenu, Ostrogoti su osvojili Rim (476.) a time i cijeli prostor Zapadnog rimskog carstva. Četiri godine kasnije, nakon smaknuća Julija Nepota, zakonitog cara Istočnog rimskog carstva, ostrogotska vlast je proširena i na ostatak rimske provincije Dalmacije, a samim tim i na prostore današnje Bosne i Hercegovine.³¹

Stagnacija privrede na bosanskohercegovačkim prostorima u vrijeme seobe barbarskih naroda imala je krajnje negativne refleksije na društvene odnose i standard života starosjedilačkog stanovništva. Usljed pada privredne proizvodnje značajno su poremećeni odnosi unutar ondašnjeg društva. Na scenu je stupio pojačan proces društvenog raslojavanja. Zavladao je opće siromaštvo. Siromašni su postajali još siromašnijim. Gledano, pak, s druge strane, bogatiji slojevi društva su uporno nastojali da sačuvaju svoje privilegovane pozicije. Međutim, to im nije polazilo za rukom. Takvo stanje rezultiralo je još većom klasnom netrpeljivošću, čestim međusobnim konfrontacijama, pa čak i sukobima.

Važne i veoma korisne podatke s početka VI stoljeća pružaju nam zabilješke senatora Kasiodora (M. Aureli Cassiodorus 487-583), koji je, pozivajući se na tekst carske uredbе o radu u rudnicima željeza i radionicama za preradu željezne rude na području provincije Dalmacije, zapisao da je tadašnja metalurgijska proizvodnja s ovih prostora mogla podmiriti sve potrebe za odbranu zemlje, a uz to i unaprijediti poljoprivredu i druge grane privređivanja.

Neposredno nakon konačnog osvajanja i uspostavljanja vlasti u zapadnom dijelu Rimskog carstva (490–493), u čijem sastavu je bilo i cijelo područje današnje Bosne i Hercegovine, Goti su se

---

³¹ John Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, str. 274-277.

počeli zanimati za oživljavanje privrede u ovim karajevima. Pod njihovom upravom obnovljene su mnoge stare putne komunikacije, a prije svih one magistralne ceste koje su povezivale Salonu i Naronu, dakle istočne obale Jadranskog mora s unutrašnjošću provincija Dalmacije i Panonije.³² Posebnu pažnju Goti su usmjerili na pokretanje proizvodnje u rudnicima i metalurškim pogonima za preradu i proizvodnju željeza, koje se u ogromnim količinama koristilo za izradu vojnog naoružanja.³³

Početakom VI stoljeća došlo je do izvjesnog oživljavanja rudarske djelatnosti. O tome nas obavještava Kasiodor, koji u svojim pismima govori o poduzetim mjerama od strane gotskog kralja Teodoriha, a u cilju intenziviranja eksploatacije željezne rude i proizvodnje željeza na ovim prostorima: "*Praeterea ferrarias venas praedictae Dalmatiae cuniculo te veritatis jubemus inquirere, ubi rigorem ferri porturit terrena mollities, et igne decoquitur, ut in duritiem transferatur. Hinc, auxiliante Deo, defensio patriae venit; hinc agrorum utilitas procuratur, et in usus humanae vitae multiplici commoditate porrigitur ...*"³⁴ On, pored ostalog, ističe da je gotski kralj Teodorih pokušao oživjeti rad starih rudnika i topionica u provinciji Dalmaciji, što se po svoj prilici odnosilo na rudišta oko Majdanske planine, a moguće je i na neka druga na području zapadne Bosne, kao npr. Sinjakovo-Majdan, Pećine, doline rijeka Vrbasa, Sane i Japre i dr.³⁵ Kako su zalihe željezne rude u starim rudokopima bile poprilično iscrpljene, naročito u površinskom sloju

---

³² E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1984, 94-108.

³³ E. Pašalić, *Dolina Japre - Rudarski metalurški antički centri*; u: *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, 278-279; I. Bojanovski, *Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svijetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora*, *Arheološki radovi i rasprave*, VII-IX, Zagreb 1982, 89-120.

³⁴ C. Senator, *Variae*, 482 - 590.

³⁵ Dimitrije Sergejevski, *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XVIII, Sarajevo 1963, 85-102.

zemlje, gotske vlasti su dio svojih aktivnosti usmjerile i na otvaranje novih rudnika željeza.

Opisujući poduzete mjere, u cilju efikasnijeg rada u rudnicima i metalurškim pogonima, senator Kasiodor naglašava odluku gotskih vlasti o uvođenju strogog nadzora nad eksploatacijom rudnog blaga, zatim njegovom preradom i izradom finalnih proizvoda. Taj dio posla povjeravan je posebno izabranom činovniku. On je, pored ostalog, imao zadatak da ispita podzemne hodnike u starim rudokopima i trenutne rezerve željezne rude. S tim u vezi poznata je misija komesa Simona, koga je na tu dužnost prokuratora provincije Dalmacije postavio kralj Teodorih: *”Simeonem itaque virum clarissimum, cujus fidem olim nobis est cognita vel devotio comprobata, ad ordinationem siliquatici, nec non ferrariorum, ad provinciam Dalmatiam nostra ordinatione direximus.”*³⁶

Sudeći po nešto življoj djelatnosti u sferi graditeljstva (podizanje brojnih bazilika u unutrašnjosti provincije Dalmacije), kao i po pojačanom opticaju novca, može se zaključiti da je provincija Dalmacija pod ostrogotskom vladavinom proživjela razdoblje relativne renesanse. Dodatne potvrde o tome nalazimo i u Teodorihovoj brizi za rudnike i putne komunikacije.³⁷

Zadnje potvrde o djelatnosti rudarskih metalurških pogona na području Japre pružaju ostaci novca vizantijskih careva Justinijana (527-565) i Foke (602-610), koji su nađeni u Troski kod Blagaja. Na osnovu istih, nameće se zaključak da su vizantijske vlasti, i pored toga što je Carstvo bilo iscrpljeno ratovima protiv Ostrogota, nastavile da eksploatišu željeznu rudu u dolini rijeke Japre.³⁸

---

³⁶ C. Senator, *Variae*, 484-592.

³⁷ E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, 94-108.

³⁸ Đ. Basler, Rimski metalurški pogoni i naselje u dolini Japre, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXX-XXXI, Sarajevo 1975-1976, 121-215.

Nove i još veće teškoće za ondašnje stanovništvo bosanskohercegovačkih prostora nastupile se u zadnjim decenijama VI stoljeća, kada su se pojavila slavenska i avarska plemena. Njihovi napadi su, u početku, bili pljačkaškog i rušilačkog karaktera. Združena avaro-slavenska plemena su 597. godine prodrli čak do Salone. Na tom putu oni su masovno ubijali, progonili i pljačkali domaće stanovništvo. Brojne gradove i mnoga sela su do temelja srušili ili pak spalili. Oko četrdesetak manjih refugija i stražarnica su potpuno uništili.

Nesigurnost življenja na bosanskohercegovačkim prostorima postala je još većom na početku VII stoljeća, kada su uslijedili novi, mnogo jači i ubojitiji napadi združenih avaro-slavenskih plemena. Godine 614. oni su definitivno osvojili Salonu, a sedam godina kasnije i Naronu. Kako, u međuvremenu, domaće stanovništvo nije imalo snage da se ozbiljnije suprotstavi prodorima Avara i Slavena oni su se počeli trajno nastanjivati na ovim prostorima. U takvim okolnostima kod domaćeg stanovništva su zavladao još veća panika i strah. Mnogi su napuštali svoja viševjekovna ognjišta i tražili svoj spas, ovaj put, na jadranskim otocima. Na tom putu bili su zaustavljani i na svirep način ubijani.

Prisustvo Avara i Slavena na prostorima današnje Bosne i Hercegovine ostalo je upamćeno po zlodjelima koja su oni učinili. Sve što se moglo srušiti oni su srušili, sve što je moglo da gori oni su spalili i sve što se moglo opljačkati, čak i najmanja sitnica, oni su opljačkali.

Usljed pojave Avara i Slavena na bosanskohercegovačkim prostorima, potkraj VI i u prvim decenijama VII stoljeća, došlo je do potpunog odumiranja svake vrste privredne proizvodnje, Naime, njihovi nagoni za bezobzirnim rušenjem i uništavanjem materijalnih dobara odvrćali su zatečeno stanovništvo da se bavi bilo kakvom vrstom proizvodnje. Zato su mnogi napuštali svoja ognjišta i odlazili u nepoznatom pravcu, tražeći svoj kakav-takav spas.

Međutim, pojedini istraživači smatraju da čak ni u vrijeme Avara i Slavena nije došlo do potpunog gašenja rudarske djelatnosti na bosanskohercegovačkim prostorima. Međutim, ipak je realnija konstatacija da je ona potpuno zamrla. O tome, bar zasad, nema nikakvih pisanih dokaza niti arheoloških nalaza. Istina, moguće je da je bila prisutna neka vrsta lokalne rudarske proizvodnje, ali o organiziranoj proizvodnji zasad se ne može govoriti. U svakom slučaju tada je došlo do potpunog odumiranja rudarske proizvodnje, a s njom i cjelokupne privrede na ovim prostorima.

Uporedo sa odumiranjem rudarske proizvodnje došlo je i do osjetnog nazadovanja u drugim privrednim granama: poljoprivredi, stočarstvu zanatstvu i trgovini. Sudeći prema raspoloživoj građi, može se konstatovati da je taj proces intenziviran na početku VII stoljeća.

Zaključak

Do stagnacije privrede na bosanskohercegovačkim prostorima došlo je u razdoblju od druge polovine IV pa do polovine VII stoljeća. Među brojnim uzrocima tih dešavanja svakako je najvažniji onaj koji se odnosi na prodore i naseljavanje barbarskih plemena na ove prostore. Sa njihovim dolaskom uslijedila su masovna ubijanja zatečenog stanovništva, zatim pljačkanja njegove imovine i uništavanje svake vrste materijanih dobara. Privredna stagnacija je naročito bila izražena u oblasti rudarstva, zatim zemljoradnje, zanatstva, trgovine i ostalih privrednih grana. Do izvjesnih pozitivnih promjena u pogledu privređivanja došlo je u vrijeme ostrogotske vladavine (kraj VI i početak VII stoljeća). Nakon toga, sa dolaskom Avara i Slavena (druga polovina VI i početak VII stoljeća), na bosanskohercegovačkim prostorima nastupilo je razdoblje potpunog odumiranja svake vrste privrednih djelatnosti i zatiranja svih tekovina antičke kulture i civilizacije.

ECONOMIC STAGNATION ON THE TERRITORY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE INVASION OF BARBARIAN TRIBES

Summary

The first invasions of barbarian tribes on the territory of Bosnia and Herzegovina happened in the last decades of the 4th century, when the Roman Empire faced a deep economic and political crisis. The invasions marked the beginning of a new, extremely difficult period in the history of the inhabitants of these areas. Especially great difficulties were noted in the sphere of economy. Due to the constant danger of plundering and destroying material goods, the local population was increasingly losing their will to either produce or rebuild the destroyed manufacturing facilities. As a result, there was a noticeable decline in economic production. The economic stagnation led to great dissatisfaction among the domestic population that tried to escape such a state by settling in some other quieter areas. However, in time, the barbarians themselves would realize that their survival in the territory of the contemporary Bosnia and Herzegovina depended largely on the revival of economic production. Guided by such thoughts, at the end of 5th and at the beginning of the 6th century, the Ostrogoths tried and succeed to some extent to launch economic production in two key economic sectors: mining and agriculture. However, this did not last long. New waves of barbarian invasions followed, this time first came the Gepids and the Longobards, and then in late 6th and early 7th century came the Avars and the Slavs. Their presence in the territory of Bosnia and Herzegovina was marked by more killings of the population and the mass destruction of their material goods. As a result of this and other unfavourable circumstances, there was an even greater economic stagnation and, at the end, the complete termination of all kinds of economic production.

Muhamed Husejnović
muhamedh@live.com

ODNOS BOSNE I DUBROVNIKA U PRVOJ DECENIJI XV VIJEKA

Apstrakt: Bosansko kraljevstvo u prvoj deceniji XV vijeka bilo je razjedinjeno. Najviše nejedinstva donijeli su bosanski velikaši. Oni su držali zasebno svoje teritorije i na tim teritorijama ponašali se kao pravi gospodari. Izdavali su povelje i sklapali ugovore te takvim postupcima slabili političku, društvenu i ekonomsku moć Bosne. Politikom velikaša bio je nezadovoljan bosanski kralj Stjepan Ostoja. On je pokušao uspostaviti jaku centralnu vlast. Da bi popravio svoj ugled Ostoja je pokušao da od Dubrovčana vrati Slansko primorje. Počeo je sa optužbama prema Dubrovčanima. Tražio je i neke ustupke. Kada Republika nije pristala na ustupke odlučio je da oružano vrati dio teritorije koju je prodao 1399. godine. Na početku samog sukoba i neki velikaši su bili uz kralja. Međutim, jaka dubrovačka diplomatija uspjela je da odvрати velikaše od daljnjih napada. Rat je ostavio velike posljedice i na kralja Ostoju i na dubrovačke trgovce. Nakon velikog poraza kralj je morao da napusti prijestolje, a dubrovački trgovci u toku ratnih sukoba morali su pod jakim pritiskom da napuste Bosansko kraljevstvo, posebno najbogatija trgovišta.

Ključne riječi: Bosanski kralj, Dubrovčani, Slansko primorje, velikaši, dubrovačka diplomatija, poklisari, dubrovački trgovci, ugarski kralj, Stanak

Abstract: The Bosnian Kingdom in the first decade of the fifteenth century was disunited. Most of disunity was brought by Bosnian nobles. They held separately their territories and in those territories they behaved like real masters. They were issuing commands and entering into contractual arrangements and by such actions undermined the political, social and economic power of Bosnia. The Bosnian king Stjepan Ostoja was dissatisfied with the policy of the nobles. He tried to establish a strong central government. In order to improve its reputation Ostoja tried to return from Dubrovnik the Slansko coast. He began with charges against their inhabitants. He also asked for some concessions. When the Republic had not agreed to the concessions he decided to return by force the territory which he sold in 1399. At the beginning of the conflict some nobles were also with the king.

However, effective Dubrovnik diplomacy succeeded in preventing the nobles of further attacks. The war left serious consequences on King Ostoja and on Dubrovnik merchants. After his great defeat the king had to leave the throne and Dubrovnik merchants during the war, under intense pressure, were forced to leave the Bosnian kingdom, especially the richest marketplaces.

Keywords: Bosnian king, Dubrovnik, Slano coast, nobles, Dubrovnik diplomacy, envoys, merchants from Dubrovnik, king of Hungary, Stanak

Uvod

Krajem XIV vijeka pokazali su se prvi znaci slabljenja Bosanskog kraljevstva. To je bilo naročito izraženo poslije smrti prvog bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića. Vladari Dabiša, kraljica Jelena i Ostoja, koji su dolazili na vlast u posljednjoj deceniji XIV vijeka, nisu mogli pod svojom vlašću držati sve zemlje koje su ulazile u sastav Bosanskog kraljevstva. Kraljevstvo je bilo izloženo napadima moćnih sila koje su pokušavale da ga stave pod svoj suverenitet. Osim toga, ojačali su i bosanski velikaši, naročito iz porodica Hrvatinića, Hranića i Radenovića. U zadnjim godinama XIV vijeka niti jedna krupnija odluka bitna za Bosnu nije se mogla donijeti bez njihovog prisustva. Njihovim uplivom postavljani su kraljevi u Bosni. Zahvaljujući velikom uticaju vlastele na prijetolje je 1398. godine doveden Stjepan Ostoja.

Na početku svoje vladavine on je pokušao uspostaviti jaku centralnu vlast. Međutim, to nije odgovaralo velikašima. Znajući da u Bosni vlada oskudica novca i da je centralna vlast oslabila, Dubrovčani su ponudili novom kralju Bosne da proda Slansko primorje. Da bi pridobili na svoju stranu neke bosanske velikaše i time lakše došli do Slanskog primorja, slali su poklisare sa nekim ustupcima. Ranije su slali poklisare knezu Pavlu Radenoviću. U Konavlima Pavle Radenović je 1397. godine primio dubrovačkog poklisara Gučetića. Poklisar mu je saopštio da će ga Dubrovčani primiti za svog brata i građanina. Da bi pridobio Dubrovčane, knez Pavle Radenović izdao je povelju za dubrovačke trgovce. Poveljom

je dao povlastice trgovcima da mogu slobodno dolaziti i trgovati na njegovoj teritoriji. Zbog nestašice novca kralj Ostoja je odlučio, a tome su doprinijeli i neki bosanski velikaši, da Dubrovčanima proda Slansko primorje.

Prodajom Slanskog primorja Bosansko kraljevstvo bilo je znatno okrnjeno. Nekada moćno kraljevstvo, bilo je sada prinuđeno da spas traži u prodaji svoje teritorije.

Političke prilike

Ustupanjem Slanskog primorja 15. januara 1399. godine od strane kralja Ostoje i vojvode Hrvoja bili su normalizirani dobrosusjedski odnosi, posebno ako se ima u vidu rješavanje spora sa vojvodom Radičem oko sela Lisac, te odšteta Vukosavu Nikoliću. Nešto kasnije nesuglasice su nastale oko privrženosti Dubrovačke republike Ugarskoj, umjesto Napulju. Suprotnosti koje su vladale između Dubrovčana i kralja Ostoje u odnosu na Ugarsku rezultirale su da Republika nije htjela da prihvati bosanski uticaj. Prihvatanjem bosanskog uticaja Dubrovčanima bi bila ugrožena njihova sloboda.¹

Prva neslaganja Dubrovčana sa Bosancima desila su se u toku marta 1399. godine, kada Dubrovčani nisu dozvolili vojvodi Hrvoju da izveze iz Dubrovnika barut, topove i samostrijele, a pod izgovorom da ih ne posjeduju. U to vrijeme reaguje i vojvoda Sandalj tako što postavlja novu carinu u Ljutoj, iako je u blizini bila carina Pavla Radenovića. Dubrovčani se obraćaju kralju Ostoji, 10. augusta 1399. godine, sa zahtjevom da se njihovim ljudima koji idu u Dubrovnik ne uzima carina u Ljutoj, gdje prije nije bila, već samo u Ledenicama.² U oktobru 1399. godine Dubrovčani nisu dali

---

¹ Gavro Škrivanić, Rat bosanskog kralja Ostoje sa Dubrovnikom (18. VI 1403. do maja 1404.), *Vesnik Vojnog muzeja* 5, Beograd 1958, 37.

² Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, Beograd - Sremski Karlovci 1934, 429.

Hrvoju lađe da ide u Apuliju. Poslije je vojvodi Hrvoju bio odbijen zahtjev kojeg je uputio 18. oktobra 1401. godine kada je tražio lađe protiv Splita. Ipak, početkom 1403. godine nesuglasice su bile prevaziđene. Dubrovčani su dali kralju Ostoji brod da vozi žito u Omiš. Međutim, krajem februara i početkom marta navedene godine došlo je do zategnutih odnosa između kralja Ostoje i Dubrovčana. U proljeće 1403. godine Ostoja je odbio poziv Dubrovčana da posjeti njihov grad. Nakon toga je poslao dvojicu poslanika Stjepana Logofeta i Stanihna Sergovića u Dubrovnik da traže od Republike da prizna bosansku vrhovnu vlast, da na svojim bedemima razvije bosansku zastavu i da protjera njegove protivnike Pavla Radišića i Pavla Maštrovića iz Dubrovnika. Preko ovih vlastelina Ostoja je optužio Republiku da radi zajedno sa kraljem Ugarske protiv interesa Bosne. Također je tražio od Republike da vrati Slansko primorje.³ U slučaju da Republika ne ispuni ove zahtjeve kralj je dao rok od 15 dana da se svi dubrovački trgovci povuku iz Bosne, s prijetnjom da će pokrenuti rat.⁴

Nakon optužbi i prijetnji od strane kralja Ostoje Dubrovčani su se počeli pripremati za ratne sukobe. Počeli su sa gradnjom novih i popravkom starih tvrđava, obezbijedili su dovoljno hrane te izabrali novo vojno rukovodstvo. Naročito jake pripreme su poduzete u Stonu.⁵ Za generalne kapetane dubrovačke vojske bili su izabrani u Velikom vijeću 27. marta 1403. Marin Bunić i Stefan Lukarević, sa ovlaštenjem koje će trajati dva mjeseca.⁶ Za kapetana Stona bio je

---

³ Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 198.

⁴ Josip Lučić, Stjecanje dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399-1405, *Arhivski vjesnik*, 11-12, Zagreb 1968, 134.

⁵ Prva pojačanja Stonu zabilježena su 2. marta 1403. godine, kada je u Vijeću umoljenih odlučeno da se pošalje četrdeset samostrijelaca, a u aprilu da se pošalje deset dubrovačkih plemića. Mihailo Menčetić bi je izabran za kapetana, a njegovi savjetnici bili su Bazilije Baziljević i Marin Gučetić. (G. Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje*, 39).

⁶ Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), *Reformationes XXXII*, fol. 208 (27. III 1403).

izabran Junije Đurđević. Prilikom odlaska Junija Đurđevića u Ston u njegovoj pratnji su poslani i vojnici da čuvaju stonske kule. U Senatu 13. juna 1403. godine donijeta je odluka da se gradi još nekoliko kula i zidina, te da se ispred iskopaju rovovi. Međutim, zbog iznenadnog izbijanja rata kule nisu izgrađene niti su iskopani rovovi. Zbog toga se samo pristupilo obnavljanju postojećih objekata i izradi rovova.

U Vijeću umoljenih donijeta je odluka 7. maja 1403. da se piše knezu, kapetanu i savjetnicima Stona da odu u tvrđavu i da popišu sve kuće gdje bi se vojska mogla smjestiti.⁷ Donesena je i odluka da se počne sa izgradnjom prednjeg zida Velikog kaštela. U Malom vijeću bili su izabrani 12. juna 1403. Marin Bunić, Jakov Gundulić i Marin Restić sa zadatkom da odrede mjesto gdje će se podići prednji zid kao i da izrade pravilnik o boljoj odbrani Stona te da taj pravilnik pošalju u Dubrovnik.⁸ U Vijeću umoljenih je 20. juna 1403. zabilježeno da su 13. juna potpisana naređenja o čuvanju stonskih utvrđenja i municije. Bilo je riješeno da se uzme sa platom pedeset samostrijelaca, s tim da se 24 postave u novu tvrđavu Veliki kaštel, a 20 u staru tvrđavu. Šest preostalih bili bi u tvrđavi Pozvizd, s tim da jedan bude starješina cijele posade. U selu Ston trebalo je popisati 40 sposobnih ljudi, a da se ostali obavijeste da se u slučaju potrebe sklone u tvrđavu Veliki kaštel. U dvije tvrđave, Velikom kaštelu i Korunu, trebalo je postaviti po jednog kovača, jednog drvodjelca i jednog kamenara, pri čemu bi se utvrđenja snabdijela dovoljnim brojem oružja. Naređeno je također da se u tvrđave postavi po pet topova i po četiri samostrijela, a u tvrđavu Pozvizd dva topa i dva samostrijel. Sve tvrđave, navedeno je, trebaju da budu snabdjevene drvenim ugljem, žitom i vodom. Ova upustva je izdao knez sa Malim vijećem i Vijećem umoljenih.⁹

---

⁷ Isto, XXXII, fol. 38, (7. V 1403).

⁸ G. Škrivanić, Rat bosanskog kralja Ostoje, 40.

⁹ Ref. XXXII, fol. 151-151v. (20. VI 1403).

Po upadu bosanske vojske, u junu 1403. godine, na dubrovački teritorij upućen je novi kapetan Stona Marin Kaboga koji je imao veća ovlaštenja od prethodnog kapetana. Njegovi savjetnici su bili Žive Pucić i Marin Gundulić. Prije samog upada bosanske vojske u Kurilo odlučeno je da se pošalje u Ston jedan brod sa zadatkom da se obavijeste knez, kapetan i savjetnici da se drži straža kao i da se pozovu na stražu ljudi iz Janjine. Također je odlučeno da se za čuvanje stonskog mora pošalju četiri lađe od po šest veslača, dva samostrijelca i top malog dometa. U Malom vijeću bilo je odlučeno 18. juna da izabrani činovnici, koji se staraju za municiju koja se nalazila u tvrđavi, mogu kupiti od Mihaila i Marina Restića žita i boba po cijeni od dva perpera i da se preporuča da isplata bude u carinarnici.¹⁰

Pored ovih naređenja, koja su bila donijeta u cilju odbrane dubrovačkog teritorija, donesena je i odluka o spasavanju trgovaca koji su se nalazili u Bosni po raznim trgovima i rudnicima. Tako je Vijeće umoljenih donijelo odluku 12. juna 1403. da se piše Pavlu Gonduli, upućenom bosanskom kralju dva dana ranije, da se, ukoliko kralj Ostoja ne produži rok od 15 dana za povlačenje trgovaca, postara za spasavanje trgovaca u Bosni i Srebrenici.¹¹ Sedamnaestog juna je bilo odlučeno da se trgovcima u Neretvi da nalog da se nastane u Stonu.¹² Također je donesena odluka da dubrovački trgovci moraju svoje lađe iz Neretve prebaciti u Ston, te da svi brodovi istovare so u Neretvu i povuku se u Dubrovnik. Tako

---

¹⁰ Isto, XXXII, fol. 42. (18. VI 1403).

¹¹ „, possit precipere mercatoribus existentibus in Bosna et in Srebreniza quod prouideat de suo saluamento.“ Isto, XXXII, fol. 148v. (10. VI 1403).

¹² „,de mittendo precipiendo mercatoribus nostris habitantibusin Narento quod veniant ad habitandum in Stagno.“ Isto, XXXII, fol. 150 (17. VI 1403).

su Dubrovčani poručili svim svojim podanicima da napuste Bosnu i sklone se u one krajeve gdje im je bezbjednije.¹³

Upadom bosanske vojske na teritoriju Republike postavilo se pitanje snabdijevanja grada hranom, obzirom da su se posijane površine nalazile na ugroženom području. Odlučeno je u Vijeću umoljenih, u junu 1403. godine, da se od Radiča ne traži dio žita koje su Dubrovčani posijali u „Novoj Zemlji“, a donesena je i odluka da niko od stanovnika Republike ne smije to tražiti pod prijetnjom da će izgubiti dodijeljeni posjed.¹⁴ O trgovcima u Visokom raspravljalo se 13. jula. Odlučeno je da se oni moraju povući u roku od 15 dana na bezbjednija područja.¹⁵ Raspisan je i zajam od 10.000 perpera za ratne potrebe, s tim da se naplati jedna četvrtina.¹⁶ Nakon što je bosanska vojska upala u „Novu Zemlju“ bio je protjeran dubrovački knez iz Kurila. Drugih operacija nije bilo. To je dalo povoda Dubrovčanima da, ipak, pokušaju sačuvati mir. Republika je 26. juna uputila Stefana Lukarevića kako bi izvijestio vojvodu Hrvoja o upadu vojvode Radiča i opasnosti koja prijete Republici. Tom prilikom Lukarević će saopštiti vojvodi kako “ono što vi hoćete htjeće cijela Bosna”.¹⁷ Pritom su Dubrovčani zamolili Hrvoja da posreduje u njihovom izmirenju sa Ladislavom Napuljskim.¹⁸

---

¹³ Donesena je odluka da mogu doći u Dubrovnik ili u Ston. Isto, XXXII, fol. 153v. (18. VI 1403).

¹⁴ Isto, XXXII, fol. 155. (30. VI 1403).

¹⁵ Isto, XXXII, fol. 157v. (13. VII 1403).

¹⁶ Krajem oktobra 1403. godine Veliko vijeće je odlučilo da se ovlasti knez sa Malim vijećem i Vijećem umoljenih da raspišu zajam u iznosu 100.000 perpera s interesom 5 % pod uslovom da se ne smije odjednom uzeti preko 10.000 perpera bez dozvole Velikog vijeća. Isto, XXXII, fol. 218v. (29. X 1403).

¹⁷ „quelle che vui vori, vora tuta Bosna“. (Nikola Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle*, II, Paris 1899, 95).

¹⁸ Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo 2009, 116.

I vojvodi Sandalju u Sutorini bilo je upućeno poslanstvo 25. juna 1403. godine. Poslanstvo se zahvalilo vojvodi za prijateljsko držanje i izvijestilo ga kako im je kralj Ostoja uputio 15. juna svoje poslanstvo sa pismom. Kraljevo poslanstvo je izvijestilo Dubrovčane da će kralj napasti Dubrovnik kao saveznika kralja Sigismunda. Poslanik je rekao Sandalju da u prošlosti to nikome nije padalo na pamet te da je Dubrovnik slobodan grad koji nema nikakve veze sa ugarskim svađama, osim što Ugarskoj plaća jedan mali danak, dok Bosni plaća daleko veći. I vojvodi Radiču bilo je upućeno poslanstvo 4. jula s pozivom da dođe u Dubrovnik.¹⁹

Tok ratnih sukoba između Bosne i Dubrovnika

Diplomatska djelatnost Dubrovčana imala je za cilj da izbjegne rat sa kraljem Ostojom. Da je Republika izbjegavala rat, jer nije bila spremna za takav izazov, vidi se po tome što je upućivala veći broj poslanstava kralju i bosanskim velikašima. Položaj Republike s kraljem Ostojom odredio je držanje vodećih bosanskih velikaša. Da bi izbjegla rat, Republika je poslala 10. juna Pavla de Gondula kralju Ostoji u Bosnu. On je svratio i kod Radiča i podsjetio ga na staro prijateljstvo između grada i njega. Čak je izrazio čuđenje da se pokreće pitanje granice u Primorju, kada je to odavno riješeno poveljama. Kralju Ostoji Gondula je prenio zahtjeve u kojima je kralj pitan zašto ne poštuje politički položaj Republike, kada su do tog vremena svi bosanski vladari to priznavali, potom zašto se daje tako kratak rok trgovcima protivno starim običajima – 15 dana umjesto šest mjeseci? Zato ga, stajalo je u zahtjevu, mole da slijedi primjer svojih predaka u poštivanju datih zakletvi.²⁰

---

¹⁹ N. Jorga, *Notes*, II, 96.

²⁰ G. Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje*, 38. Da su Dubrovčani izbjegavali rat vidi se i po jednom upustvu u kojem stoji: “Šta će biti sa nama ako danas pod dejstvom sile prekinemo sa Ugarskom, pa to isto sutra učinimo sa Bosnom? Šta

Najbliži dubrovački susjedi vojvoda Sandalj Hranić i knez Pavle Radenović djelovali su složno, jer su im posjedi bili u istoj poziciji. Bili su neutralni i suzdržani, u početku se nisu uplitali u ratne sukobe. Dubrovčani na njih nisu mogli računati. Odlučili su da se obrate vojvodi Hrvoju. On je imao veliki uticaj na kralja Ostoju, usljed čega su mu obratili najveću diplomatsku pažnju. Ponudili su vojvodi Hrvoju 500 dukata godišnjeg tributa u zamjenu da on privoli bosanskog kralja na mir.²¹

Kada su Dubrovčani ušli u ratne sukobe izdana je naredba poklisarima da se kratko zadržavaju kod onog kome su upućeni. Duži boravak kod osoba koje nisu bile naklonjene Dubrovniku bio je uzaludan. Tako se znalo dogoditi da jedno poslanstvo bude upućeno u više misija. Poklisari koji su bili poslani u misiju morali su biti dobro motivirani za provođenje dobijenih zadataka jer je o njima ovisila pozicija Republike. U to vrijeme dubrovačka diplomatija počela je da traži saveznike kako bi se mogla odbraniti. Nastojali su da kralj bude okružen velikašima koji su protiv njega. Da bi Republika postigla cilj, omogućila je nekim velikašima izvoz robe i soli. Kako bi se manje osjetio uticaj rata, Senat je neka ovlaštenja sa kneza i Malog vijeća prenio na kapetane vojske.

Republika je poslala 13. juna Stefana Lukarevića vojvodi Hrvoju²² koji je imao veliki uticaj na kralja Ostoju i, smatralo se,

---

nam ostaje? Neizvjesnost i nevjerstvo i nećemo imati nikakvog moralnog oslonca kojim ćemo se moći braniti, kao što sada imamo. Od nas je više puta kralj Ugarske tražio da njemu dajemo danak, koji dajemo Bosni, ali mi smo to odbijali ostavši vjerni svojim obavezama, zar nije kralj Sigismund od nas tražio porodicu Radivojević pa smo ga iz istih razloga odbili? Zašto kralj gazi date obaveze pa je naredio da dubrovački trgovci napuste Bosnu.“ DAD, *Lettere e Commissioni di Levante* IV, fol. 21. (10. VI 1403).

²¹ Postoje i druga mišljenja da su Dubrovčani nudili kralju Ostoji 500 dukata, a ne vojvodi Hrvoju. (G. Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje*, 36).

²² Ferdo Šišić, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, Zagreb 1902, 169.

jedini je mogao da zaustavi rat.²³ Dvanaestog juna uputila je vojvodi Radiču Paskoa de Restija, kojem je dala posebno uputstvo da otvoreno kaže vojvodi da je primorje dao Dubrovčanima bosanski kralj te da je posebnu povelju potvrdio sam Radič.²⁴ Treba mu spomenuti, dalje je stajalo, da je Republika prema njemu i njegovoj porodici uvijek bila blagonaklona. Neka se sjeti dobročinstva koje je Republika učinila njegovom ocu, bratu i njegovoj ženi kada je on bio u zatvoru. Zato su ga podsjetili da ne bude nezahvalan, da ne napada Republiku prije nego što stigne odgovor od kralja.²⁵

Dubrovčani su na sve načine pokušavali da odvrte kralja Ostoju od rata. Međutim, početkom juna 1403. godine bilo je jasno da će doći do oružanog napada na Dubrovnik, jer Republika nije ispunila zahtjeve kralja Ostoje.²⁶ Bosanski kralj je pismeno obavijestio da će napasti Republiku kao ugarskog vazala. Tako je po kraljevoj naredbi 18. juna 1403. godine vojvoda Radič s vojskom prešao na dubrovačku teritoriju.²⁷ Radič je bio jedan od najžešćih pristalica Ostojinih planova za vraćanje Slanskog primorja. Ujedno, bio je jedan od prvih koji je napao dubrovačku teritoriju juna 1403. godine. Na ovakav korak odlučio se i kralj Ostoja. Naime, sa oko 8000 ljudi²⁸ 15. jula 1403. godine bosanski kralj je napao Republiku. Uz kralja je bio vojvoda Radič sa zapadne strane, a sa istoka, iz

---

²³ E. Kurtović, *Veliki vojvoda*, 116.

²⁴ Jovanka Mijušković, Humska vlasteoska porodica Sankovići, *Istorijski časopis*, knj. XI, Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU), Beograd 1961, 45.

²⁵ N. Jorga, *Notes*, II, 94.

²⁶ J. Mijušković, Sankovići, 46.

²⁷ G. Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje*, 38.

²⁸ U jednom upustvu, datom Marinu Bodači 1. augusta 1403. godine, stoji „da je kralj Ostoja pokrenuo protiv Republike najveću svoju vojsku, koja je u okolini palila kuće, palate, sjekla voćke i vinograde plačkajući i paleći cijelu teritoriju, tako da su i neke crkve bile oštećene.“ (Jozsef Gelcich, Lajos Tallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 118-119).

pravca Trebinja i Konavla, bili su knez Pavle Radenović i vojvoda Sandalj Hranić sa svojim vazalima. Trebinjska grupa nastupala je pravcem Trebinje-Dubrovnik. Bosanska vojska je prodrla do Brgata,²⁹ pa je dubrovačka strana tražila pregovore. Ti pregovori nisu doveli do željenih rezultata. Neprijateljstva su bila nastavljena, tako da je bosanska vojska stigla skoro do gradskih zidina.³⁰ Dubrovčani su tada poslali poslanika vojvodi Hrvoju kojeg su obavijestili da je kraljeva vojska prešla granice Republike 15. jula 1403.³¹ Dubrovčani su potom protjerali 17. jula bosanskog diplomatu Braila i njegovog brata iz Dubrovnika. U Vijeću umoljenih odlučeno je dotičnog dana da se o napadu kralja Ostoje obavijesti i Republika Svetog Marka.³²

Dubrovčani su pokušali da stupe u pregovore s Radičem, da mu prenesu molbu da ne uništava Republiku, te da se sjeti šta je ona uradila za njega. No, Sandalj Hranić i Pavle Radenović su uputili poslanstvo Republici sa istim zahtjevima koje je imao i kralj Ostoja, tako da pregovori o miru nisu uspjeli. Nakon toga nastavljeno je pljačkanje dubrovačke teritorije, na što je Republika uzvratila sa oko 4.000 vojnika pod komandom Marina Gučetića i Jakova Gundulića, koji su uspjeli zaustaviti dalje napredovanje bosanske vojske te potisnuti vojsku kralja Ostoje sa svoje teritorije. O silini sukoba svjedoče i podaci da je sa bosanske strane poginuo knez Vukoslav Nikolić, a s dubrovačke knez Slanog.³³ U toku ovih sukoba bilo je i

---

²⁹ G. Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje*, 48.

³⁰ J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium*, 494; E. Kurtović, *Veliki vojvoda*, 119. U jednom upustvu poslanicima 19. decembra 1403. godine, koji su se nalazili u Ugarskoj, navodi se da je pričinjena šteta od kraljeve vojske u iznosu oko 100.000 fiorina. (J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium*, 153).

³¹ N. Jorga, *Notes*, II, 97.

³² *Ref. XXXII*, fol. 158-159. (17. VII 1403).

³³ J. Lučić, *Stjecanje*, 136.

zarobljavanja.³⁴ U Vijeću umoljenih odlučeno je da se prikupi druga četvrtina zajma, a date su i ovlasti kapetanima da unajme Simeona de Bononija. Također su date i ovlasti kapetanima da prime, prema potrebi, u službu Antona Sklava.³⁵ Dubrovčani su tražili pomoć iz Albanije, od Đuraševića, Crnojevića i Riženića. Tražili su pomoć i od osmanske vojske.³⁶ Đurađ i Lješ Đurašević pristali su da augusta 1403. godine pođu s dubrovačkim brodovima da napadnu na Sandaljevu zemlju kao zajedničkog neprijatelja.³⁷ Na Kotor je vršen pritisak brodovima da promijeni svoj stav prema Bosni.

U Vijeću umoljenih donešena je odluka da se vlastela i građani angažuju oko noćnog čuvanja grada. Tako organizirana dubrovačka odbrana postizala je s vremenom uspjehe. Namjere Bosanaca nisu se ispunile tako da je ratni pritisak slabio. Ono što je Ladislav mogao da postigne u Dalmaciji kralj Ostoja nije mogao ostvariti s Dubrovčanima. Pojedini velikaši počeli su da napuštaju kralja Ostoju. Tako su Sandalj Hranić i Pavle Radenović u septembru 1403. godine bili voljni pregovarati s Dubrovčanima.³⁸

---

³⁴ Republika je uputila pismo, 15. marta 1404. godine, vojvodi Sandalju da se izvrši razmjena zarobljenika. (Medo Pucić, *Spomenici srpski*, knj. I, Beograd 1858, 53). U maju 1404. godine neke zarobljene u ratu su prodavali kao roblje. (Mihailo Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva, III*, Beograd 1967, 83).

³⁵ *Ref.* XXXII, fol. 159-159v. (17. VII 1403).

³⁶ U Vijeću umoljenih odlučeno je, u julu, da Pripko Butković, koji je određen da učestvuje sa svojom vojskom u čuvanju Stona, ide do Valone da razgovara s Mrkšom i da tamo pregovara o osmanskoj pomoći. Pri tome će Osmanlije dobiti i neke povlastice prilikom trgovanja. *Isto*, XXXII, fol. 160v. (27. VII 1403).

³⁷ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, 485.

³⁸ Da bi što više oslabili bosanske napade, a ujedno i odvratili velikaše od daljnijeg ratovanja, Dubrovčani su odlučili da ponovo otvore trgovački promet sa zaledem. Bila je data dozvola Vlasima iz Bosne da dođu po so i druge stvari. To su bili Vlasi kralja Ostoje, kneza Pavla i vojvode Sandalja. (E. Kurtović, *Veliki vojvoda*, 120). Da bi vezali veći broj ljudi za Republiku, Dubrovčani su davali veći broj dozvola bosanskim podanicima da mogu slobodno dolaziti u Dubrovnik. Tako je data dozvola Vladoju Dražojeviću da može doći s ljudima i 84 konja natovarena olovom i kupiti so u gradu, Previneću Vlahu da može doći sa 100 konja

Mirovna inicijativa pokrenuta je od strane kralja Ostoje, ali kako je on tražio više nego što su mu Dubrovčani mogli dati, od te inicijative se odustalo.³⁹ Mirovna inicijativa bila je pokrenuta preko Vlatka Tumurlića, prvog po imenu poznatog krstjanina diplomate. U procesu primirja od septembra 1403. godine aktivno učešće uzimaju Pavle Radenović i Sandalj Hranić.⁴⁰ Krstjanin Vlatko trebao je dati čitavom mirovnom vijeću snažan dokaz sigurnosti da bosanska strana misli ozbiljno o pomirenju s Dubrovčanima.⁴¹ Očekivanje nije urodilo plodom. Dubrovčani su zbog toga dali zabranu prometa soli od Splita do Bistrine pod prijetnjom kazne od 100 dukata i gubitka soli. Uvedene su bile i druge zabrane bez posebnih odobrenja.⁴² Da bi doveo do primirja kralj Ostoja se obratio Dubrovčanima, a knez Pavle ponudio svoje ustupke. Obraćanje Ostoje Republika je odbila, jer nije htjela primirje, već mir ili rat.⁴³ Dubrovčani su obavijestili i

---

natovarenih olovom Martola Crijevića i kupiti so, Brailu Tezaloviću da može doći sa svojim ljudima i svojim olovom i kupiti so. (G. Škrivanić, *Rat bosanskog kralja Ostoje*, 51).

³⁹ M. Pucić, *Spomenici srpski*, I, Primetba IV; M. Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva*, III, 182.

⁴⁰ *Ref. XXXII*, fol. 169. (17. IX 1403).

⁴¹ Tadašnje prisustvo Braila Tezalovića, čovjeka kneza Pavla Radenovića, u Dubrovniku nije povezano sa mirovnim misijama, on je dolazio u Dubrovniku kao trgovac olovom, i o njemu se raspravljalo u Vijeću umoljenih, dva puta, u smislu njegovih zahtjeva da može doći u Dubrovnik. (Pavo Živković, *Ekonomsko socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, Tuzla 1986, 46).

⁴² „ad aliquod locum incipiendo a Spaletu usque ad Bistranamsub pena perendi sal et solvendi ducatoauri centum pro quolibet centanario salis et rationem...“ *Ref. XXXII*, fol. 169. (19. IX 1403).

⁴³ Iako je Ostoja bio privržen Ladislavu Napuljskom počeo se dodvoravati kralju Sigismundu. Krajem oktobra 1403. godine, zbog poraza od strane Sigismunda, Ladislav je napustio Dalmaciju i otišao u Napulj. Za svog namjesnika on ostavlja herceg Hrvoju u Bosni i Hrvatskoj. Prvi koji su čestitali kralju Sigismundu su Dubrovčani, i to na uspjehu koji je ostvario protiv Ladislava. Oni su pisali da oni najviše trpe zbog vjernosti ugarskoj kruni. (J. Lučić, *Stjecanje*, 137). Još i prije 4. septembra 1403. godine Dubrovčani su pisali da Republika nije vezana toliko za ličnost, koliko za svetu krunu Ugarsku, te da će ona vazda priznavati svojim vrhovnim gospodarom onoga u čijoj je vlasti ista kruna. Ipak je u to vrijeme

Republiku Svetog Marka moleći Republiku da ne pomaže njihove dušmane, javljajući povoljnu vijest da poslovi dobro idu protiv Bosanaca.⁴⁴ Ostoja se potom pokušao približiti Sigismundu preko mačvanskog bana Ivana Morovića. Republika je bila upoznata sa ovakvim razvojem događaja. Dubrovčani su uputili poslanike Hrvoju da upoznaju vojvodu o novonastalim prilikama, ne bi li izazvali intervenciju vojvode. Poslanici koji su bili upućeni kralju Sigismundu dobili su upute u kojim je stajalo: “Oni će kod Hrvoja naglašavati dubrovačko priznanje za njegovu pažnju prema njima i za nastojanje da odvrate Ostoju od nepravедnog napada.”⁴⁵

Dubrovčani su nastojali da po svaku cijenu zavade kralja Ostoju i Sigismunda. Poslanici su imali zadatak da što više ocrne Ostoju kao čovjeka, *de minima condition*, koji je napao Republiku samo zato što je ona ostala vjerna ugarskoj kruni,⁴⁶ a ne zbog Radišića.⁴⁷ Trebalo je pokušati na svaki način smaknuti kralja Ostoju s vlasti, a na njegovo mjesto postaviti vojvodu Hrvoja. Dubrovčani su predlagali, ako ne bi vojvoda Hrvoje htio da preuzme vlast, da na bosanski prijesto dođe Pavle Radišić, koji je i član dinastije Kotromanića.⁴⁸

Dubrovačka diplomatija nije uspjela da spriječi izmirenje kralja Ostoje sa Sigismundom. Tako je kralj Bosne uspio da ubijedi ugarskog kralja da je napao Republiku zbog toga što je ona pomagala njegove odmetnike. To nije obeshrabilo Dubrovčane da

---

Republika nudila svoje usluge Ladislavu, i to ne samo dok je u Dalmaciji, već i na bilo kojem drugom mjestu gdje se bude nalazio. (J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium*, 124-127).

⁴⁴ Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i Mletačke Republike*, knj. V, Zagreb 1875, 26-27.

⁴⁵ V. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 380.

⁴⁶ J. Lučić, *Stjecanje*, 137.

⁴⁷ J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium*, 150-155.

⁴⁸ V. Ćorović, *Historija Bosne*, 381.

pokažu dokazati kralju Sigismundu da su napadnuti zbog vjernosti ugarskoj kruni. Od kralja Bosne tražili su da im vrati primorje i nadoknadi ratnu štetu.⁴⁹

Dubrovčani su potom pokušali da zavade kralja Ostoju i herceg Hrvoja.⁵⁰ Poslije sporazuma sa Sigismundom kralj Ostoja je 16. decembra 1403. godine uputio pismo Dubrovčanima. Na to pismo Republika nije odgovorila, već je pooštrila mjere na granicama. U to vrijeme u Bosanskom kraljevstvu došlo je i do progona nekih vlastelinskih porodica. Tako je knez Grgur Radivojević tražio, što mu je odobreno 20. decembra 1403. godine, da ga primi Republika zajedno sa porodicom.⁵¹ Javio se Dubrovčanima i sam Hrvoje i tom prilikom im je saopštio da je počeo pregovore sa kraljem Ostojom.⁵²

Kralj Ostoja uputio je pismo Republici, početkom 1404. godine, u kojem je stajalo da će on primiti vojvodu Pavla Radišića i da će mu vratiti sve što je bilo njegovo izuzev grada Visućeg i njegovog primorja, ali da će za to dobiti zamjenu.⁵³ Republika je uspjela da sklopi savez sa vojvodom Hrvojem protiv kralja Ostoje 15. januara 1404. godine.⁵⁴ Sa svoje strane, Hrvoje se obavezao da će uputiti vojsku u Hum i tamo proglasiti Pavla Radišića za kralja.

---

⁴⁹ J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium*, 150-155.

⁵⁰ Do jednog sukoba između kralja Ostoje i vojvode Hrvoja došlo je prilikom održavanja „Stanka“ u Visokom. Kralj je javno napao Hrvoja pred čitavim zborom bosanskim. Tom prilikom optužio je vojvodu da je glavni krivac za rat s Dubrovčanima. (J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium*, 133; Mihailo Dinić, *Državni sabor srednjovekovne Bosne*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, knj. 231, Odjeljenje društvenih nauka, Beograd, 1955, 51).

⁵¹ *Ref.* XXXII, fol. 185. (20 XII 1403).

⁵² Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, 455.

⁵³ V. Ćorović, *Historija Bosne*, 383.

⁵⁴ Ljudevit Thallóczy, *Povijest Jajca (banovine, grada i varoši)*, Zagreb 1916, 22.

Dubrovčani su bili dužni da porade na izmirenju Hrvoja sa Sigismundom.⁵⁵

Vojvoda Hrvoje je nastojao da izmiri Dubrovnik sa knezom Pavlom i vojvodom Sandaljem. U međuvremenu je došlo do izmirenja vojvode Hrvoja i kralja Ostoje (14. marta 1404). Dubrovčani su pisali Hrvoju: „(...) on vas je primio za slugu, a vi njega za gospodina.“⁵⁶ Istog dana Dubrovčani su uputili poslanike kralju Ostoji, tražeći od njega da im po odluci kralja Sigismunda vrati zemlje koje im je uzeo u proteklom ratu.⁵⁷ Pismo slične sadržine je upućeno i 30. marta 1404. godine po poslasticima Marinu Kabogi i Nikoli Puciću. Kasnije je i kralj Sigismund uputio svoje poslanike Ostoji da dogovore mir sa Republikom. Sastanak sa kraljem očekivao se u Bišću.

Dubrovački poslanici našli su kralja u Bišću, ali on nije htio da pregovara pod izgovorom da mora ići dalje. Nešto kasnije poslanici su našli kralja u Podvisokom, ali ni tu ništa nije dogovoreno.⁵⁸ Dubrovački knez s Vijećem je potom poslao pismo poslasticima u Bosni. U pismu je knez s Vijećem obavijestio poslanike, Marina Kabogu i Nikolu Pucića, da su dobili pismo napisano u Podvisokom te da su upoznati o pitanjima o kojim su raspravljali na Saboru kralj i bosanski velikaši.⁵⁹

---

⁵⁵ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, 455-457.

⁵⁶ M. Pucić, *Spomenici srpski*, I, 52.

⁵⁷ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, 435. Ostoja je u martu predložio pregovore i mir. Dubrovčani pristaju i traže: da Ostoja plati ratnu štetu, da prizna krivicu za rat, da Republici ne smije prigovarati za azil, da vrati oteta dobra i zarobljenike, proglasi amnestiju, potvrdi stare privilegije, te da zajamči posjed Primorja. (N. Jorga, *Notes*, II, 99). Republika je tražila da se njenim trgovcima odobre stara uobičajena prava u Podvisokom i Srebrenici i drugdje. (M. Pucić, *Spomenici srpski*, I, Primetba VI).

⁵⁸ N. Jorga, *Notes*, II, 99-100.

⁵⁹ J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium*, 159.

Pad kralja Ostoje i dolazak na vlast kralja Tvrtka II Tvrtkovića

Sukob kralja Ostoje i vojvode Hrvoja⁶⁰ vodio je promjeni političke orijentacije Bosanskog kraljevstva. Ostoja je morao potražiti političku podršku od Ugarske, dok je Hrvoje bio uz napuljski dvor. Osim toga, za Ostojino svrgavanje s vlasti Hrvoje je napravio savez s Dubrovčanima. Krajem 1403. godine dolazi do izmirenja bosanskog i ugarskog kralja, što je još više Hrvoja udaljilo od Ostoje. O tome kakvo je bilo stanje u Bosni najbolje ilustruje jedno pismo upućeno od strane Dubrovčana ugarskom dvoru, a u kojem se, između ostalog, navodi “da su Bosanci u velikoj mjeri popustljivi pokoreni i stiže ih sve neuspjeh za neuspjehom”.⁶¹ Hrvoje i Ostoja su svoje međusobne odnose morali staviti pred vlastelu, kako krupnu tako i sitnu. Opšte grupisanje bosanske strane nastalo je u martu 1404. godine, kada se mirovne inicijative prepuštaju herceg Hrvoju. U to vrijeme je došlo i do stvaranja opšteg bosanskog konsenzusa.

U toku marta došlo je do izmirenja vojvode Hrvoja i kralja Ostoje, a bila je pokrenuta i inicijativa da se i Republika izmiri sa kraljem.⁶² Početkom januara 1404. godine kralj Ostoja je bio spreman, zbog vojvode Hrvoja, prihvatiti pronapuljsku politiku. Dubrovčani tada istupaju pred bosanskim kraljem sa mirovnim ponudama, za koje je Ostoja znao preko kralja Sigismunda. Naime, nije se radilo o nekoj novoj ponudi, bila je to stara ponuda koja je

---

⁶⁰ Sukob kralja Ostoje i Hrvoja riješen je kasnije kompromisom, što se vidi iz jednog pisma koje upućuju Dubrovčani Hrvoju u kome stoji „da oni razumju šta on piše i da s kraljem počinje razgovor oko izmirenja.“ (Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, 455).

⁶¹ J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium*, 149.

⁶² Dubrovčani šalju odgovor vojvodi Hrvoju i raduju se što se s njim izmirio kralj Ostoja i zahvaljuju mu što obećava da će raditi da se kralj i s njima izmiri, čemu su i oni radi. (Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, 457).

bila upućena preko kralja Sigismunda. Mirovni ugovor je tražio povrat Slanskog primorja i rješavanje pitanja ratnih razaranja. Pismo koje je upućeno Sigismundu je kralja Ostoju dovelo u vazalni položaj.⁶³ Kralj se, zbog toga, u potpunosti odvojio od Ladislava i otišao na stranu Sigismunda.

Vojvoda Sandalj Hranić je preko Hrvoja tražio bolju poziciju kod Dubrovčana. Tražio je oslobađanje svog čovjeka Nenada iz zarobljeništva. Dubrovčani su odgovorili Sandalju da im se mogao lično obratiti, jer smatraju sve Hrvojeve prijatelje svojim prijateljima. Pored ispunjavanja njegovog zahtjeva oni su izrazili prijateljstvo i želje, ističući želju da budu u istom odnosu u kakvom su bili i prije rata.⁶⁴ Preko Hrvoja Dubrovčani su se izmirili i sa knezom Pavlom Radenovićem.⁶⁵ Pokazalo se da je bosanska strana bila na okupu i da je ona za mirovno rješenje sa Republikom. Hrvoje je bio vodeća ličnost u mirovnim pregovorima. No, oko pitanja pokroviteljstva Ugarske bosanska strana nije mogla da se usaglasi.⁶⁶

Dubrovački poslanici, koji su bili na bosanskom dvoru i koji su vodili pregovore o miru, javili su dubrovačkoj vladi 25. aprila 1404. godine iz Podvisokog da su kralj i Sabor raspravljali o miru i da su im saopštili zaključke.⁶⁷ Na tom zboru kralj Ostoja je izdao povelju Republici Svetog Marka o trgovačkim povlasticama. Na Saboru su bili prisutni Pavle Radenović, vojvoda Radič Sanković, vojvoda Vukmir Jurjević, vojvoda Pavle Klešić i knez Radoje Radosalić, a Saboru nisu prisustvovali dvojica najmoćnijih velikaša:

---

⁶³ F. Šišić, *Hrvoje*, 181.

⁶⁴ Dubrovčani traže da Sandalj oslobodi zarobljene Dubrovčane i njihovu imovinu. (Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, 258, 259).

⁶⁵ Dubrovčani pišu Hrvoju da su kneza Pavla Radenovića, kneza Vukca Hranića i vojvodu Sandalja uzeli za svoje prijatelje. (M. Pucić, *Spomenici srpski*, I, 53, 54).

⁶⁶ E. Kurtović, *Veliki vojvoda*, 125.

⁶⁷ J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium*, 159; M. Dinić, *Iz Dubrovačkog arhiva*, III, 182.

vojvoda Hrvoje i vojvoda Sandalj.⁶⁸ Dakle, bila je prisutna vlastela koja je još podržavala kralja Ostoju.

Od utjecajnih velikaša jedino je bio Pavle Radenović, ali je on kasnije napustio kralja. Krajem aprila Ostoja je bio legitimni kralj Bosne i to je bio i posljednji Sabor kojeg je kralj Ostoja održao sa svojim pristalicama. Poslije završenog Stanka dubrovački poslanici su javili vladi u Dubrovniku da u pogledu mirovne ponude nije postignuto nikakvo rješenje (*la qual non fo del tutto concluxa et definitiva per quello*). Naime, Sabor tada nije bio za Sigismundovo pokroviteljstvo na kojem su insistirali Dubrovčani. No, obzirom da je kod njega ranije intervenisao Ostoja, morali su ići po odgovor Sigismundu – upućen i vladi u Dubrovniku i Ostoji. Vlada u Dubrovniku je svojim poslanicima saopštila sljedeće: da trebaju protestovati kod kralja Ostoje ako se on ne odluči povući iz osvojenih zemalja te ako kojim slučajem ne pristane da nadoknadi ratnu štetu. Protestovati su trebali kod kralja u prisustvu patarena, kraljice i plemića te više insistirati na svojim zahtjevima.⁶⁹

Dubrovčani su početkom maja pokušali Ostoju privoliti na izmirenje, a kada ni taj pokušaj nije uspio odlučili su da zajedno sa vojvodom Hrvojem i još nekim velikašima zbacе kralja Ostoju sa prijestolja. Tako su Jakov Gundulić i Marin Bunić s dubrovačkom vojskom došli do Rame, dok je njihova flota prodrla dolinom Neretve i popalila trg Drijeva.⁷⁰ Vojvoda Hrvoje je sa svojom vojskom došao pod grad Bobovac, gdje se čuvala kraljevska kruna. Kralj se nalazio u utvrđenom gradu sa ženom Kujavom i djecom. Ono što se dalje dešavalo urezano je na kamenoj ploči kod Lištice, gdje piše kakva je bila uloga Hrvoja u zbacivanju Ostoje. U to vrijeme, navedeno je, dođe i svadi se Ostoja kralj s hercegom

---

⁶⁸ M. Dinić, *Državni sabor*, 26.

⁶⁹ J. Gelcich, L. Tallóczy, *Diplomatarium*, 159-161.

⁷⁰ V. Ćorović, *Historija Bosne*, 386.

Hrvojem i s Bosnom i ode Ugrima.⁷¹ Ostoja je pobjegao u Ugarsku, a ženu i djecu je ostavio u tvrdom gradu Bobovcu.⁷² Dubrovčani su poslali poslanike na ugarski dvor da utiču na Sigismunda da protjera Ostoju. Prije toga poslanici su imali svratiti kod herceg Hrvoja da ih on u tome podučí. Oni su pisali herceg Hrvoju 27. maja: ”(...) poslasmó ove listonoše k našim poklisarom na Ugre da govore kralju Sigismundu o svim zlim djelima što nam je kralj Ostoja učinio, i o svemu što će nam korisno biti. Stoga ako hoće gospostvo ti što god pisati našim poslaniku uvježbati je da govore na suprotiv Ostoji, oni će govoriti.“⁷³

Dubrovčani su 29. maja 1404. godine poslali svoje poslanike, Paskoa de Restija i Marina Budanića, sa uputstvima u kojim je stajalo da prvo moraju svratiti kod herceg Hrvoja da mu čestitaju što je pobijedio Ostoju i da mu se zahvale za sve dobro što je učinio Republici. Dubrovčani ističu da je Ostoju sam Gospod kaznio, jer se nije bojao Boga niti je imao obraza pred svijetom. Poslije toga poslanici su trebali ići Pavlu Radenoviću, vojvodi Sandalju Hraniću i na zbor bosanskih velikaša. Kada tamo stigne hercegov poslanik Ratko Mišanović imaju reći da su Dubrovčani pustili zarobljenike, povukli brodove ispod Kotora i Neretve i dozvolili svaki saobraćaj s Bosnom. O šteti, naloženo im je, neka ne govore, jer onaj što je kriv kažnjen je od Gospodina. Republika ima namjeru da nadoknadi svu štetu Sandalju i drugim velikašima, ali da traži i svoje, stoga će reći velikašima da je u toku rata pričinjena šteta i Republici. Za slučaj da Bosanci izaberu novog kralja, oni će od njega tražiti privilegije koje im je dao kralj Tvrtko I i Stjepan Ostoja, potom da se ukinu nove carine koje je Ostoja postavio u Podvisokom, Deževici, Srebrenici,

---

⁷¹ Marko Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. I, Sarajevo 1962, 13.

⁷² Oko vojvode Hrvoja su se okupili velikaši koji su se posvađali s kraljem Ostojom i zbacili ga s vlasti. Učinjeno je to protiv Sigismundova vrhovništva. Ostojava sudbina bila je već u maju riješena. (J. Lučić, *Stjecanje*, 137).

⁷³ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, 459.

Neretvi i drugim mjestima, zbog kojih su dubrovački trgovci morali napustiti trgovanje po Bosni. Nastojaće, ako kralj još nije izabran, da se dodvore herceg Hrvoju pa da mu tajno kažu: „ko je bolji od vas za kralja.“ O Sigismundu neka ne govore ništa izuzev ako budu izazvani, ali i onda vrlo oprezno. Svaki treći dan moraju otpremiti vijesti u Dubrovnik, a vratiti se ne smiju dok ne budu opozvani.⁷⁴

Najveći uticaj u to vrijeme imao je vojvoda Hrvoje. Uprkos prijedlogu Dubrovčana da herceg bude kralj, ostalo se na izboru novog kralja iz stare dinastije, koja je i do tog vremena davala kraljeve. Za izbor novog kralja najveću zaslugu imao je upravo herceg Hrvoje. On se nije složio sa ranijim prijedlogom Dubrovčana da novi kralj bude Pavle Radišić. Dubrovački poslanici nisu ni bili stigli na Stanak bosanskih velikaša, a već je bio izabran novi kralj Tvrtko II Tvrtković, zakoniti sin prvog bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića.⁷⁵ Nakon što je izabran, novi kralj herceg Hrvoje je obavijestio o promjenama na bosanskom prijestolju Republiku Svetog Marka, Dubrovčane i napuljski dvor.⁷⁶

Novoizabrani kralj Tvrtko II izdao je naredbe dvojici najmoćnijih velikaša. Boravio je u Donjim Krajevima, a posjetio je i herceg Hrvoja. Saznavši da je novi kralj u Donjim Krajevima, Dubrovčani su mu uputili svoje poslanike. Veliki uticaj na izbor novog kralja imao je i vojvoda Sandalj Hranić. Uz blagoslov novog kralja uspio je Sandalj da proširi svoje posjede na račun posjeda Sankovića. Tokom maja 1404. godine vojvoda Sandalj zarobio je

---

⁷⁴ M. Pucić, *Spomenici srpski*, I, Primetba IX.

⁷⁵ Nešto kasnije u septembru 1404. godine spomenut je novi kralj poimenično, te se da zaključiti da je to bio Tvrtko II kao novi bosanski kralj. *Lett. di Lev.* IV, fol. 75. (27. IX 1404).

⁷⁶ Hrvoje je obavijestio putem pisma Republiku Sv. Marka u kome stoji “da su bosanski velikaši složno protjerali, iz Kraljevstva, Ostoju, bosanskog kralja, i postavili u Bosni drugog kralja, na ime sina Tvrtka, bivšeg bosanskog kralja, koji je bio vaš građanin“. (Š. Ljubić, *Listine*, V, 45).

Radiča Sankovića.⁷⁷ Dubrovčani su krajem maja savjetovali Sandalju da za svoje dobro ne drži Radiča u području koje je pripadalo njemu, već da ga pošalje u njegovu kuću na Drini.⁷⁸ Najveću korist iz ovih previranja izvukao je vojvoda Sandalj. Naime, Dubrovčani su vojvodi Sandalju uputili pismo u kome je stajalo „da kralj Bosne hoće učiniti sve ono što je htio i Sandalj“.⁷⁹

Zaključak

U prvoj deceniji XV vijeka došlo je do velikih nesuglasica između bosanskog kralja i Dubrovčana. Nakon što je prodao Slansko primorje 1399. godine, da bi popravio svoj ugled a time i ojačao centralnu vlast, kralj Ostoja je pokušao da oružanim putem vrati izgubljeni dio teritorije. Da bi to ostvario, trebao je na svojoj strani da ima uglednu bosansku vlastelu. Iz nekih obraćanja Dubrovčana, krajem XIV i početkom XV vijeka, može se uočiti da je kralj Ostoja imao veliki autoritet među velikašima. Na početku rata obratili su se Dubrovčani vojvodi Hrvoju i ponudili mu 500 dukata godišnjeg tributa da privoli kralja Ostoju na mir. Druga dva moćna velikaša, vojvoda Sandalj Hranić i knez Pavle Radenović, stali su na početku rata na stranu kralja Ostoje. Razlog tome je bio što su njihove teritorije bile blizu dubrovačke. Međutim,iskusni dubrovački poklisari uspjeli su jakom diplomatijom odvratiti i vojvodu Sandalja i kneza Pavla od daljnjeg napada. Kralj, tako, nije imao podršku koja mu je trebala da bi ostvario svoj cilj. Da su velikaši bili presudni u ostvarivanju kraljevih ciljeva svjedoče i pisma Dubrovčana. Prema nekim odlukama Republike može se uočiti da je ona bila sigurna da će kralj Ostoja biti poražen.

---

⁷⁷ J. Mijušković, *Sankovići*, 48.

⁷⁸ *Lett. di Lev.* IV, fol. 66. (28. V 1404).

⁷⁹ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma*, 261.

Kralj Ostoja nije uspio da tokom svoje vladavine uspostavi jaku centralnu vlast. Velika razjedinjenost koja je vladala među Bosancima koštala je Ostoju prijestolja. Nakon što se morao povući s prijestolja Ostoja se okrenuo kralju Sigismundu. Tako je izazivač rata postao ugarski vazal. Dubrovčani su u ovom ratu, ipak, uspjeli da ostvare neke svoje ciljeve. Pokazali su da jakom diplomatijom mogu utjecati na tok i ishode rata.

RELATIONS BETWEEN BOSNIA AND DUBROVNIK IN THE FIRST DECADE OF THE 15TH CENTURY

Summary

In the first decade of the fifteenth century there were large disagreements between the King of Bosnia and Dubrovnik. Having sold the Slansko coast in 1399 in order to repair his reputation and thus strengthen the central authority King Ostoja tried to regain by force the lost part of his territory. In order to do so, he should have had by his side respectable Bosnian nobility. According to some addresses of Dubrovnik in the late fourteenth and the early fifteenth century it could be concluded that King Ostoja had great authority among the nobles. At the beginning of the war Dubrovnik addressed Duke Hrvoje and offered him 500 ducats of annual tribute to induce King Ostoja to peace. Two other powerful lords, Duke Sandalj Hranić and Prince Pavle Radenović, stood at the beginning of the war at the side of King Ostoja. The reason for this was that their territories were near Dubrovnik. However, skilful Dubrovnik envoys succeeded by using effective diplomacy to discourage both Sandalj and Prince Pavle from further attacks. So the king did not have the support he needed to achieve his goal.

King Ostoja failed to establish a strong central government during his reign. The intensive divisions that ruled among the Bosnians resulted in Ostoja's losing the throne. After he had to withdraw from the throne, Ostoja turned to King Sigismund. So the challenger became a Hungarian vassal. Dubrovnik still managed to achieve some of their goals in this war. They showed that their strong diplomacy could affect the course of the war itself.

Stjepan Matković

Hrvatski institut za povijest, Zagreb
matkovic@isp.hr

Edi Miloš

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
emilos@ffst.hr

**SPAŠAVANJE GLADNE DJECE IZ BOSNE I
HERCEGOVINE TIJEKOM PRVOGA SVJETSKOG RATA:
PRIMJER SURADNJE SA KRALJEVINOM HRVATSKOM I
SLAVONIJOM**

Apstrakt: Tragom obilježavanja događaja vezanih uz stogodišnjicu Prvoga svjetskog rata autori u svome radu na temelju gradiva u hrvatskim arhivima i relevantne literature rekonstruiraju kako je 1917. organizirana akcija za spašavanje ugrožene djece iz siromašnijih krajeva juga Austro-Ugarske Monarhije zbog pojave gladi te posebno analiziraju primjer otpreme djece iz Bosne i Hercegovine čija su rubna područja na početku rata bila zahvaćena vojnim operacijama protiv Srbije i Crne Gore. Humanitarna akcija je izvedena uz odobrenje bosansko-hercegovačke vlade i u organizaciji s karitativnim društvima u banskoj Hrvatskoj koja su se tradicionalno bavila zaštitom djece te Središnjim odborom za zaštitu porodica mobiliziranih u ratu i poginulih vojnika. Zbog problema s aprovizacijom akcija preseljenja je imala privatno obilježje i zemaljska vlada nije utjecala na izbor transportirane djece, među kojima je bilo i onih koji su u ratu izgubili svoje očeve. U transportu su sudjelovala djeca koja su pripadala trima najvećim konfesijama, zbog čega je morala biti postignuta suglasnost predstavnika tih triju vjerskih zajednica. Muška i ženska siromašna djeca smještena su najvećim dijelom u plodnim krajevima Slavonije. Članak donosi pregled statističkih podataka, uvid u postupak povratka djece u roditeljske domove i poimenični popis muslimanske djece.

Ključne riječi: Prvi svjetski rat, Bosna i Hercegovina, glad, djeca, humanitarna društva

Abstract: During the World War I several rescue missions were carried out for the sake of children in the poor areas of the south-eastern part of the Austro-Hungarian territory, e. g., Bosnia-Herzegovina, Dalmatia, and Istria. In Bosnia-Herzegovina, whose borders had been the theatre of military operation against Serbia and Montenegro at the beginning of the war, this humanitarian action was led in accordance between the land governments of Croatia and Bosnia-Herzegovina, approved by army officials and organized by humanitarian associations from Zagreb established in the pre-war years that were involved in child care and protection, as well as by the Central Committee for the Defence of Families in the Wars and of soldiers who died in combat. The authorities did not have any influence on the choice of the displaced children, some of whom had lost their fathers on the battlefields, or even both parents due to diseases or starvation. As they were Orthodox, Muslim, and Catholic, the representatives of all three confessional communities were requested to agree about children transports and their displacements in different places of municipal districts and counties in Slavonia region. In this paper special attention is paid to the Muslim children who were situated in the boarding-school in Vinkovci. According to the documents collected by Eugen Sladović, who was the under secretary of Bosnian-Herzegovinian Government at that time and officially authorized by its decree to control children's transports and schooling, one can reconstruct most of childhood education, their religious upbringing and living conditions. Sladović's papers show who participated in child care of Muslims, either from the Croatian or Bosnian-Herzegovinian side. In the end, the authors bring three lists with the personal names of Muslims children, including also the names of deceased among them and returnees to their homeland.

Keywords: World War I, Bosnia-Herzegovina, starvation, child care, humanitarian associations

Već polovicom prosinca 1914. pojavljuje se zbog raširenja ratnih operacija i njenih sve težih posljedica u raznim dijelovima Austro-Ugarske problem izbjeglica.¹ Nakon ulaska ruske vojske u Galiciju i Bukovinu došlo je do prve izbjegličke krize koja je pogodila Dvojnu Monarhiju. Tom prigodom kretanje većeg broja izbjeglica nije mimoišlo ni bansku Hrvatsku. Dokument u kojemu je Zemaljski predsjednik (*Landespräsident*) Kranjske zamolio Zemaljsku vladu banske Hrvatske da više ne usmjerava transport izbjeglica iz

---

¹ Rad je u izvornom obliku objavljen na francuskom jeziku pod naslovom "La Croatie ou la terre promise des enfants de Bosnie-Herzégovine 1917-1919", u: *Revue des études Slaves*, svezak 87, broj 2, Pariz 2016, 213-224.

Galicije, koji su ulazili u Slavoniju i namjeravali preko Zagreba ući u austrijski dio Monarhije, prema Kranjskoj, pokazuje da je unatoč manjoj skupini izbjeglica došlo do nesuglasica između dviju upravnih jedinica koje su bile u različitim dijelovima Monarhije.² Problem je očito ležao u podnošenju tereta troškova za smještaj i prehranu. Nedugo kasnije, na upite ratnog ministarstva iz Beča zbog potreba mobilizacije ima li još na području banske Hrvatske Galicijanaca poljske ili rutenske narodnosti, vlada u Zagrebu izvijestila je da se jedino na vlastelinstvu zagrebačke nadbiskupije nalazilo 29 bjegunaca iz Galicije koji su živjeli kao radnici uz odobrenje austrijskog Ministarstva unutarnjih poslova.³ Upravo je korištenje radne snage izbjeglica i prisilno interniranih osoba na poljoprivrednim posjedima, gdje se mogao obavljati lakši nadzor kretanja, bio jedan od načina smanjivanja troškova rada koji je nastao zbog masovnih mobilizacija za vojne potrebe. Iz jednog drugog dopisa može se uočiti da je dio galicijskih izbjeglica bio nakon ruske invazije upućen na rad u Bosni zbog nedostatka radne snage iz redova lokalnog stanovništva koje je bilo uglavnom na ratištima. Naime, iz te skupine izbjeglica je jedan dio otišao raditi na poljoprivredna dobra u Slavoniju i na područje općine Novske, gdje su još od prije „mnogo godina“ bili naseljeni njihovi sunarodnjaci.⁴ S obzirom da se ratna situacija na Istočnom bojištu ubrzo stabilizirala ofanzivom austrougarske vojske u svibnju 1915. koja je dovela do povratka L'vova pod njenu vlast i da je bečka vlada

---

² Hrvatski državni arhiv (dalje: HDA), Predsjedništvo Zemaljske vlade – 78 (dalje: PrZv-78), kutija 881, vol. 6-22, br. 9231, 17. 12. 1914. U ovom je slučaju upravitelj Kranjske zabilježio da se radilo o 113 galicijskih izbjeglica. Za podatke o izbjeglicama iz Galicije i Bukovine u Kranjskoj vidi: Vilma Brodnik, Preskrba beguncev in vojnih ujetnikov v Ljubljani med Prvo svetovno vojno, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, vol. 37, Ljubljana 1989, 226-227 i Renato Podbersič, Begunci z vzhoda in Godoviška kronika, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, vol. 52, Ljubljana 2004, 379-390.

³ HDA, PrZv-78, kutija 882, vol. 6-22, br. 2068, 8. 3. 1915.

⁴ Isto, kutija 882, br. 5029, 1. 6. 1915.

aktivno kontrolirala tu izbjegličku krizu davanjem materijalne potpore, ovaj slučaj evakuacije nije imao ozbiljnijih konzekvencija na Hrvatsku.

Istovremeno je izbio mnogi krupniji problem i sa mogućim smještajem izbjeglica iz pograničnih područja Bosne i Hercegovine te Sandžaka zbog širenja ratnih operacija, ponajprije zbog kombiniranih upada vojnih postrojbi Srbije i Crne Gore preko rijeke Drine.⁵ One su se kretale pravcem prema Sarajevu u rujnu 1914., a austrougarska vojska je odgovorila protuakcijom radi potpunog nadzora svoje istočne granice. Sve je to dovelo do evakuacije oko 42.000 stanovnika s tih jugoistočnih područja Monarhije, kao i 8.500 izbjeglica iz Sandžaka, koji su prvo bili raspoređeni u okruzima Bihaća, Banja Luke i Travnik, odnosno onim dijelovima zapadne i srednje Bosne koji nisu bili ugroženi vojnim djelovanjem.⁶ Budući da ti okruzi više nisu bili sposobni za primanje novih izbjeglica, odlučeno je da se oni dalje upućuju na susjedna područja u sklopu zemalja ugarskog dijela Monarhije, analogno slučaju s galicijskim izbjeglicama koji su odlazili u austrijski dio Monarhije. U rješavanje tog problema iseljavanja uključilo se zajedničko, austrougarsko ministarstvo financija iz Beča. Tako je ministar Leon Biliński, koji je ujedno po svom ministarskom položaju vodio i upravu Bosne i Hercegovine, obavijestio već krajem oktobra 1914. ugarskog ministra predsjednika Istvána Tiszu o mogućem dolasku većeg broja izbjeglica i pri tome predložio njihov prijelaz u bansku Hrvatsku.⁷ Međutim, Tisza je odgovorio da nije moguć smještaj izbjeglica iz

---

⁵ O ratnim operacijama na području Bosne i Hercegovine na početku rata vidi: Petar Tomac, *Prvi svetski rat 1914-1918*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1973, 125-126.

⁶ Prema dostupnim dokumentima, neposredno prije izbijanja rata došlo je i do pojave oko 1.000 bjegunaca iz Budve i Sutomore (Spizza), tada u sklopu austrijske Dalmacije, uglavnom žena i djece koji su zbog nedostatka hrane napustili to područje. Iz Beča je upućena molba Vladi u Zagrebu da se pomogne tim izbjeglicama. HDA, PrZv-78, kutija 877, vol. 6-22, br. 5690, 25. 7. 1914.

⁷ HDA, PrZv-78, kutija 881, vol. 6-22, br. 9470, Beč, 26. 12. 1914.

Bosne i Hercegovine na području krune sv. Stjepana („*auf dem Gebiet der Stephanskronen*“), ali da uzima u obzir Hrvatsku.⁸ Od tada je uspostavljena veza između Zagreba i Sarajeva, gdje su se izrađivali planovi za slučaj da budući ratni događaji izazovu veće evakuacije iz istočnih dijelova Bosne i Hercegovine prema Hrvatskoj.

Prvi pokazatelj korespondencije između predsjedništva dviju zemaljskih vlada u banskoj Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini bio je telegram od 2. 1. 1915. koji je uputilo Predsjedništvo Vlade u Sarajevu na hrvatskog bana Ivana Skerleca i izvijestilo ga da oko 100.000 njenih stanovnika čeka na premještenje. Od te brojke bilo je 80.000 seoskog i 20.000 gradskog stanovništva od kojih su skoro svi bili „srpsko-hrvatske“ nacionalnosti („serbokroatischer Nationalitaet“) i to 40.000 (2/5) pravoslavne, 40.000 (2/5) muslimanske i 20.000 (1/5) katoličke vjere. Sutradan je stigao odgovor iz Zagreba, prema kojemu je ban u ime Zemaljske vlade banske Hrvatske izjavio da u skladu sa svojim mogućnostima može osigurati smještaj do 60.000 ljudi. Izrađen je i plan s točnim opisom koliko se na području pojedinih hrvatskih općina može primiti evakuiranog stanovništva, napose na području pograničnih kotara uz rijeke Unu i Savu.⁹ Hrvatska vlada je zaključila da nije u stanju pokriti troškove evakuacije jer nije mogla teretiti ni zemaljski proračun ni općinska sredstva. Zato je bosansko-hercegovačka strana ponudila financijsko obeštećenje za troškove stanovanja i bolničkog liječenja, a u pogledu opskrbe i davanje određene količine kukuruza koja bi odgovarala broju evakuiranih iseljenika i bila preuzeta na pograničnim željezničkim postajama, dok bi evakuirani seljaci bili dužni pomagati u ratarskim poslovima.¹⁰ Prema Zapisniku sa sastanka na kojem su 31. 3. 1915. u Zagrebu međusobno pregovarali odjelni

⁸ Isto, kutija 881, vol. 6-22, br. 9470, bez datuma.

⁹ Isto, kutija 881, vol. 6-22, br. 9470, 12. 4. 1915.

¹⁰ Isto, kutija 881, vol. 6-22, br. 4953, 1. 6. 1915.

predstojnici dviju vlada, Zvonimir Žepić i Oton Frangeš, mogu se uočiti pojedinosti u pogledu moguće evakuacije 5.000 građana Sarajeva i 40.000 seljačke populacije iz pograničnih krajeva istočne Bosne i Hercegovine, kao i pokrivanja troškova prehrane, stanovanja i zdravstvene njege izbjeglica u raznim dijelovima banske Hrvatske.¹¹ Taj plan isključio je politički nepouzdanе osobe iz evakuacije.

S obzirom da je i u ovom slučaju došlo do promjene ratnih prilika na tzv. Balkanskom bojištu, na kojemu je austrougarska vojska sudjelovala u okupaciji Srbije i Crne Gore, tako se otklonila i ova prijetnja s iseljeničkom krizom. Prema sačuvanim telegramima koje je zaprimilo Predsjedništvo Zemaljske vlade u Zagrebu, prisilno je relociran dio stanovnika Sarajeva. Tako su prema unaprijed određenom rasporedu i uz kontrolu vladinih povjerenika u razdoblju od 18. do 23. lipnja 1915. prevezeni 2.000 sarajevskih katolika te 1.900 židova u Zagreb i na područje Podravine u bjelovarsko-križevačkoj županiji.¹² S druge strane, prema istom su izvoru „sve osobe“ muslimanske vjere smještene su u samoj Bosni. Vlada u Sarajevu obavijestila je da je nešto ranije dio bogatijih sarajevskih obitelji, bez bilježenja njihovog broja, svojevolumno i bez financijske pomoći bosansko-hercegovačkih vlasti otputovao u bansku Hrvatsku. U tim izvještajima nisu zabilježeni pripadnici „grčko-iztočnog vjerozakona“, što se može povezati s odlukom iz ranijih dogovora između dviju vlada da se to stanovništvo „po mogućnosti što manje“ prima u banskoj Hrvatskoj.¹³

---

¹¹ Isto, kutija 881, vol. 6-22, br. 3270, 8. 4. 1915.

¹² Isto, kutija 881, vol. 6-22, br. 5380, 13. 6. 1915. Priopćenje Zemaljske vlade u Sarajevu o dolasku bosansko-hercegovačkih pripadnika i priloženi telegrami.

¹³ Isto, br. 3270. Ban Skerlec je na svom primjerku plana evakuacije u dijelu koji se odnosio na pravoslavne stanovnike na margini teksta zabilježio „ovo ispustiti“. U slučaju hrvatskih Srba valja izdvojiti i primjer njihovih prisilnih internacija nakon što je srpska vojska prešla 7. 9. 1914. rijeku Savu i ušla u istočni dio Hrvatske na području Srijema. Međutim, brzo se povukla. Nakon toga su

Do znatno većeg vala premještanja došlo je tijekom 1917. godine kad su dugotrajnost rata, problemi s prehranom, kontinuitet sušnih razdoblja, otežana prometna povezanost i masovna mobilizacija muškaraca u vojne postrojbe na udaljenim ratištima (talijanskom, istočnom i balkanskom) izazvali krizu gladi u Austro-Ugarskoj. Tako je od kraja srpnja do kraja prosinca 1917. započela evakuacija djece iz različitih krajeva juga Monarhije – područja oko Trsta, Istre, Dalmacije te Bosne i Hercegovine – u različite dijelove banske Hrvatske.¹⁴ Pod vodstvom karitativnih organizacija iz Zagreba pokrenuta je prvo u ljeto akcija u dogovoru s dalmatinskim pokrajinskim školskim vijećem iz Zadra i Društvom Sv. Ćirila i Metoda iz Opatije o dovođenju oko 300 djece iz priobalnih dijelova i otoka u plodnije hrvatske krajeve.¹⁵ Uspjeh zbrinjavanja te djece bio je poticaj da se akcija nastavi.

Nestašica hrane osobito je pogodila siromašnije krajeve Bosne i Hercegovine.¹⁶ Suša i nerodna godina ozbiljno su ugrozili prehranu stanovništva u pojedinim kotarima u kojima je poljoprivreda ionako bila nerazvijena, a znatan dio muške populacije mobiliziran. Pojava „aveti gladi“ i nagli rast broja umrle djece pokrenula je akciju

---

austrougarske vlasti „politički nepouzdan“ Srbe internirali u dubinu prostora banske Hrvatske.

¹⁴ Za opći pregled vidi: Mira Kolar, *Zbrinjavanje gladne djece u Hrvatskoj za Prvoga svjetskog rata*, Hrvatski institut za povijest, Slavonski Brod 2008.

¹⁵ „Pomoć našoj hrvatskoj braći iz Istre, Dalmacije, Bosne i Hercegovine“, *Narodna zaštita*, br. 4-5, Zagreb 1917, 11. Iscrpne podatke o evakuaciji istarske djece zabilježio je Vjekoslav Spinčić, zastupnik Istre u Carevinskom vijeću u Beču. Vidi njegov fond u Hrvatskom državnom arhivu, kutija 48, Intervencije, sv. 2 i 3, Evakuirani 1915-1918.

¹⁶ Glavni izvor za proučavanje spašavanja djece u ovome članku je do sada neistražena ostavština Eugena Sladovića koja se čuva u trezoru Nacionalne i sveučilišne knjižnice (NSK) u Zagrebu, R 5239. Sladović je 1937. predao sve sačuvane materijale Sveučilištu u Zagrebu koje je naslovio „Podaci o prehrani gladne hrvatske i srpske djece iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata“.

spašavanja bosansko-hercegovačke djece.¹⁷ Akciju je započeo u Hercegovini fra Didak Buntić, ravnatelj franjevačke gimnazije u Širokom Brijegu.¹⁸ On je, napose uz pomoć Josipa Šilovića,¹⁹ koji je još prije rata vrlo uspješno djelovao na području socijalne skrbi, uspostavio veze s karitativnim organizacijama u Hrvatskoj radi upućivanja siromašne djece u plodne krajeve Slavonije i Srijema. Prije toga se obratio bosansko-hercegovačkoj Zemaljskoj vladi u Sarajevu i zatražio njenu dozvolu i potporu za akciju premještanja djece. U pismima koje je uputio generalu Stjepanu Sarkotiću, koji je tada bio na čelu Vlade, opisivao je bijedu koja je vladala u Hercegovini i upozoravao na prijetnju „grozne smrti“ od gladi.²⁰ Vlada je nakon tih apela prihvatila plan evakuacije i povjerila svom službeniku Eugenu Sladoviću²¹ nadzor nad otpremanjem djece posebnim vlakom od Mostara preko Sarajeva do Bosanskog Broda

---

¹⁷ U godinama 1915-1917. bilo je 150.314 umrlih u Bosni i Hercegovini, a od toga je otpadalo 65.346 slučajeva na smtra djece do desete godine života. Vidi: Eugen Sladović, „Skrb za dojenčad i majke u Bosni i Hercegovini“, *Narodna zaštita*, Zagreb 1918, n° 4-6, 94.

¹⁸ O Buntiću vidi: *Fra Didak Buntić: Spomenica o 60. obljetnici spasavanja gladne djece iz Hercegovine*, Fra Didak Ćorić (dir.), Kršćanska sadašnjost i Provincijalat Hercegovačke Franjevačke provincije, Zagreb – Mostar 1978; Andrija Nikić, *Fra Didakova skrb za Hercegovinu (dokumenti)*, Franjevačka knjižnica i arhiv u Mostaru, Mostar 2000. i *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*. Zbornik radova, Stipe Tadić i fra Marinko Šakota (ur.), Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb 2009.

¹⁹ Josip Šilović (1858-1939) rješenjem vladara stekao je 6. 12. 1916. naslov kraljevskog ugarskog dvorskog savjetnika (Hofrat). Osim toga, Šilović je tada bio saborski zastupnik i profesor kaznenog prava na Sveučilištu u Zagrebu. Još prije rata bavio se pitanjima zaštite napuštene i delikventne mladeži. HDA, PrZv-78, kutija 909, vol. 5-11, br. 586. i *Pravni fakultet u Zagrebu, dio III. Nastavnici Fakulteta*, sv. 2, Pravni fakultet, Zagreb 1997, 616-654.

²⁰ Tihomir Zubac, Uz dvadesetu godišnjicu smrti jednog velikog čovjeka. Fra Didak Buntić spasitelj hercegovačke djece u godinama gladi, *Hrvatski narod*, br. 342, Zagreb 1942, 9.

²¹ Eugen Sladović (1882-1960) u to je vrijeme bio vladin podtajnik u 5. odjelu vlade, a predavao je ustavno i državno pravo na Šerijatskoj sudačkoj školi u Sarajevu.

na granici s banskom Hrvatskom. Na taj način prvi su transporti djece bili organizirani u Hercegovini, gdje je zaslugom Buntića i franjevačkih župnika došlo do prvog popisivanja djece za evakuiranje i njihova upućivanja u kotare Županja, Vukovar, Vinkovci, Ilok, Stara Pazova, Zemun, Indija, Irig, Ruma, Srijemski Karlovci i Slavonski Brod.

Sa strane banske Hrvatske akciju je podržao Središnji zemaljski odbor za zaštitu porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika iz Kraljevine Hrvatske i Slavonije (SZO, osnovan odlukom hrvatskog bana od 18. 7. 1917.),²² kojemu je na čelu bio Šilović, a uz njega su istaknutu ulogu u tom odboru imali tajnik SZO-a Gjuro Basariček i Petar Rogulja – prvi poznat kao pripadnik Hrvatske pučke seljačke strane i bliski suradnik braće Radić, a drugi kao istaknuti član Hrvatskog katoličkog pokreta i njenog krila koje je slijedilo učenje slovenskih kršćanskih socijala o potrebama socijalnog rada. U stvari, taj je Odbor izrastao iz Lige za zaštitu koja je osnovana neposredno prije izbijanja rata, u svibnju 1914., u Zagrebu, a njen odjel pod nazivom Liga za zaštitu obitelji mobilizovanih vojnika postao je službeno središte karitativnog rada tijekom rata.²³ Odbor je za rata postao službeno središnje mjesto za sve ratno pripomoćne i socijalno pripomoćne poduhvate, koji su se odnosili na ratnu siročad te obitelji mobiliziranih i u ratu poginulih hrvatskih vojnika. Njegova efikasnost ležala je u činjenici da je bio dio Zemaljske vlade i njenog Odjela za unutarnje poslove. U tom je smislu Šilović mogao redovito nastupiti i na sjednicama Hrvatskog sabora, gdje je uspio iznijeti zakon o dječjim domovima i pri tome pohvaliti „naš narod, osobito seljaka, koji je primio i prigrlio kao

---

²² Naredba bana kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije od 18. 7. 1917, broj 2921 o uređenju zaštite porodica mobilizovanih i u ratu poginulih vojnika iz kraljevina Hrvatske i Slavonije. Vidi: *Spomenspis na spasavanje istarske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske djece*, ur. Ljudevit Krajačić, Zagreb 1921, 32-33.

²³ Isto, 12.

vlastitu djecu više hiljada mališana iz Dalmacije, Bosne, Hercegovine i Istre“.²⁴ Akcije Odbora podržavao je veoma širok krug osoba iz raznih udruga koje su se bavile humanitarnim djelovanjem. Odbor je imao oko četrdeset zaposlenika i mrežu povjerenika po raznim mjestima banske Hrvatske koji su bili uspješni u prikupljanju novca za dobrotvorne svrhe, uključujući sredstva za evakuiranu djecu koja su bila smještena kod hrvatskih obitelji ili u internatima.²⁵ Da bi što redovitije izvještavao hrvatsku javnost o svojem djelovanju, Odbor je izdavao od 1916. mjesečni list *Narodna zaštita*, pod uredničkom palicom Gj. Basaričeka, u kojemu su iznošeni brojni podatci o karitativnom radu, a među autorima priloga bio je i tada još mladi, a kasnije proslavljeni književnik Miroslav Krleža. On je iskoristio stranice tog časopisa da izrazi svoju socijalnu osjetljivost prigodom prikupljanja sredstava za pomoć siromašnoj djeci.²⁶

Akcija spašavanja djece imala je privatni karakter te se u nizu službenih dokumenata zemaljskih vlasti u Bosni i Hercegovini i banskoj Hrvatskoj navodilo da je u stvari riječ o privatnoj inicijativi. Vlasti su imale poteškoća u aprovizaciji i nisu zato htjeli na sebe preuzimati teret organizacije u ratnim okolnostima, ali su, kako će to pokazati niz primjera, u znatnoj mjeri pomagale u akcijama. Zbog toga su brigu oko organizacije akcije, koja je uključivala i izbor djece za Transporte, preuzimali lokalni i konfesionalni odbori. Evakuirana djeca su uglavnom smještanjana u obitelji koje su na sebe preuzele teret skrbi za prehranu. S druge strane, vlasti su zbog humane i karitativne prirode akcije odobrjavale pomoć. Osiguravale

---

²⁴ Sjednica Hrvatskog sabora od 10. prosinca 1917, *Stenografski zapisnici Sabora Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, 1913-1918, sv. VI, Zagreb 1921, 6-9.

²⁵ Vidi: Rad Narodne Zaštite od početaka do danas, *Narodna Zaštita. Glasilo Narodne Zaštite - Saveza dobrotvornih društava*, br. 1, Zagreb, 1. 1. 1923, 1.

²⁶ Ivan Bulić, Miroslav Krleža o Hrvatskoj u Prvome svjetskom ratu (Između kronike i interpretacije), *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 39, Zagreb 2007, br. 3, 701.

su besplatan prijevoz željeznicom, prehranu na putu koja se podmirivala iz sredstava lokalnih vlasti (općina) i davanje učitelja za dječju pratnju. Osim toga, bosansko-hercegovačka vlada pokrila je troškove nabave odjeće i obuće za djecu smještenu u Hrvatskoj. S obzirom da su mnoga djeca bila bosonoga, vlada je uplatila novac trgovačkoj firmi Hoefler iz Osijeka koja je prodala kožu za izradu cipela.²⁷ Svi ti troškovi, kao i oni koji su kasnije nastali s povratkom većeg broja djece u Bosnu i Hercegovinu nakon rata, podmirivani su iz tzv. šljivarske zaklade. Riječ je o zakladi koja je stvorena iz viškova trgovine šljivama. U Privilegiranoj zemaljskoj banci u Sarajevu otvoren je poseban račun za plaćanje troškova akcije evakuacija, a novčana sredstva bila su položena i na poseban račun Središnjeg zemaljskog odbora koji je bio otvoren u Prvoj hrvatskoj štedionici u Zagrebu i namjenski se trošio samo za bosansko-hercegovačku djecu.

Sveukupno je organizirano do početka 1918. deset transporta s muškom i ženskom djecom. Dva tjedna prije puta ti su se transporti morali najaviti mjesnim vlastima i od njih dobiti odobrenje. Osim za bansku Hrvatsku, dio djece je kasnije, uz dopuštenje zajedničkog ministarstva u Beču i ugarskog ministarstva za unutarnje poslove, premješten u južne županije Ugarske. Sladović je detaljno opisao putovanja s djecom u novinskim člancima koji su objavljeni tijekom rata i neposrednog poraća u *Sarajevskom listu*, *Narodnoj zaštiti* (Zagreb) i *Pravdi*, glasilu Jugoslavenske muslimanske organizacije (Sarajevo), a i neki drugi nadzornici djece su ostavili zapise o transportima.²⁸ Djeca su se u prvim transportima, koje je organizirao fra Buntić, okupljala u Mostaru iz raznih župa. Tu su se okupala u

---

²⁷ NSK, fond Eugena Sladovića, sv. 3, „Izdaci (Ausgaben)“. Vlada je uplatila toj firmi 30.000 kruna za nabavu 700 kg kože.

²⁸ Vidjeti: Dominik Mandić, Putovanje hercegovačke djece u Hrvatsku. Put druge skupine, *Kršćanska obitelj*, br. 3, 11, Mostar 1917, 223-226 i Ivan Marinčić, Putovanje hercegovačke djece u Hrvatsku. Put treće skupine, *Kršćanska obitelj*, br. 3, 12, 1917, 246-250.

gradskom kupalištu i nahranjena prije puta, a obilazio ih je i gradonačelnik Mujaga Komadina. Transport je bio organiziran preko direkcije vojne željeznice. Prvi je konvoj noćio u osnovnoj školi u Sarajevu i prije nastavka puta obilazilo središte grada.²⁹ Djeca su prelazila granicu uz posebno odobrenje u bansku Hrvatsku kod Bosanskog Broda ili Bosanskog Novog, gdje su prije ulaska smještena u karantenu i dezinficirana. SZO je prije nastavka puta osigurao djeci prikladnu odjeću i obuću za zimske uvjete na granici ili u većim mjestima sabiranja, uz čestu napomenu da je bila riječ o velikoj bijedi i sirotinji kakva do tada nije bila viđena.³⁰ Prigodom preuzimanja djece, izaslanici Odbora znali su biti iznenađeni činjenicom da je uglavnom dolazio veći broj djece u odnosu na najavljeni broj i da su s njima znale dolaziti i majke s mladom djecom od dvije do pet godina starosti pa su tako zaključivali da je dolazilo do „prave seobe naroda“.³¹ Problem hladnoće bio je vrlo izražen jer je znatan dio djece dolazio iz toplijih, južnih krajeva i nije bio na odgovarajući način pripremljen za premještaj. Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine odredila je zemaljskoj tkaonici ćilima da se otpremi odgovarajuća količina sukna i opanaka za djecu koja su prebačena u Hrvatsku. Konačno, djeca iz prvih transporta su uz nadzor fra Buntića i njegovih franjevačkih pomoćnika raspoređena po raznim obiteljima u Slavoniji i Srijemu.

Kad se pokazalo da akcija uspijeva, pokrenuto je i otpremanje srpske i muslimanske djece. Zbog multinacionalnog i multi-konfesionalnog sastava djece, organizatori akcije brižno su pazili da

---

²⁹ U tom opisu obilaska središta grada Sladović je istaknuo koliko su hercegovačka djeca živjela u zaostalom kraju, jer su se, prema njemu, čudila visini sarajevskih zgrada, zelenoj travi u parkovima i gradskom tramvaju. Vidi: Eugen Sladović, Put hercegovačke djece u Hrvatsku, *Narodna zaštita*, br. 3, 12-13, 1917, 8.

³⁰ Prema novinskom članku iz zagrebačkog dnevnika *Novosti* od 12. 12. 1917. (br. 344, str. 4) u Zagreb je stiglo 214 pravoslavne djece iz Hercegovine od kojih su mnoga usred zime bila „bosa i polu gola“.

³¹ Ferijalna kolonija hercegovačke djece, *Narodna zaštita*, br. 20-21, 1917, 10.

se u nju uključe predstavnici svih naroda i vjera. U tom su smislu akciju prebacivanja djece nadzirali društva Napredak, Prosvjeta i Gajret, kao i mostarsko-duvanjski biskup fra Alojzije Mišić, mitropolit dabro-bosanski Evgenije Letica i reisul-ulema hadži Mehmed Džemaludin ef. Čaušević. S obzirom da je Napredak bio raspušten, njegovu ulogu za brigu nad katoličkom djecom preuzela je Hrvatska narodna zajednica (HNZ). Međutim, u tom slučaju dolazilo je do napetosti između potpredsjednika HNZ-a i bivšeg zastupnika u Bosansko-hercegovačkom saboru Gjure Džamonje i fra Buntića koji je prozivao Džamonju da je želio iskoristiti akciju za podizanje vlastite popularnosti i političku samopromociju.³² U tom je smislu za brigu nad katoličkom djecom središnje mjesto zadržao fra Buntić koji nije samo vodio transporte iz Hercegovine i održavao permanentne kontakte s vladom u Sarajevu, nego je često obilazio ferijalne kolonije po Hrvatskoj. U slučaju srpsko-pravoslavne djece u početku odaziv za premještanje radi prehrane nije bio visok. Zbog toga je mitropolit Letica, kome se obratio i Šilović da bi ga pozvao da podupre zbrinjavanje, zatražio od mitropolita zvorničko-tuzlanskog Ilariona Radonića da uputi okružnicu parohijskim svećenicima u Hercegovini te kotarevima u istočnoj Bosni da se agilnije uključe u akciju jer će inače teško stradati djeca u krajevima pogođenim glađu.³³ Posebno je bilo naglašeno da će srpska djeca biti zbrinuta u srpskim pravoslavnim kućama u Srijemu, Bačkoj i Banatu. Rezultat nije izostao i tako je u petom transportu u studenome 1917. putovalo 145 srpsko-pravoslavne djece iz hercegovačkih kotara Nevesinje, Trebinje i Bileće. Kasnije je na

---

³² NSK, fond Eugena Sladovića, „Otprema“, podaci o prehrani gladne hrvatske i srpske djece iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj za vrijeme Prvoga svjetskog rata, sv. 1, str. 67. Na drugome mjestu toga izvora navodi se da je Džamonja 26. 3. 1918. zatražio dozvolu za transport oko stotinu rimokatoličke djece s područja Gornjeg Vakufa i pri tome tvrdio da je osigurao za njih dječju koloniju u Đakovu u Slavoniji.

³³ Poziv mitropolita je objavljen u članku Smještanje djece srpsko pravoslavne vjeroispovjesti u Hrvatskoj i Slavoniji, *Narodna zaštita*, 1917, br. 22-23, 6.

primjeru zbrinjavanja srpske djece akcija proširena i na područje zapadne Bosne, kada je u siječnju 1918. poslano 206 siromašne djece u Hrvatsku.³⁴ Tom su prigodom do izražaja došla skupina iz Dobrotvorne zadruge zagrebačkih Srпкиnja unutar Središnjeg zemaljskog odbora na čelu s Jelenom Ćuk koje su sakupile, uglavnom od donacija hrvatskih Srba, znatna novčana sredstva za kupovanje odjeće i obuće.³⁵ Sredinom 1918. došlo je zbog teškoća s prehranom do izbjegličkog pokreta seljačkih obitelji iz kotara Glamoč, Petrovac i Ključ koji su prvo stigli u Banju Luku i Prijedor. Tom prigodom je prijedorski odbor, u kojemu su bili predstavnici svih triju vjerskih zajednica, organizirao transport više od 850 djece, od kojih je bilo sedmoro katolika, a ostali su bili pravoslavci.³⁶

Prijevoz djece nije se odvijao samo u pravcu banske Hrvatske. Sladović je započeo dogovarati sa saborskim zastupnikom u hrvatskom Saboru i veleposjednikom Vasom Muačevićem dodatne transporte djece u južnu Ugarsku i to na područja županije Bacs-Bodrog, Baranje i Torontala. Muačević je zatim u Budimpešti razgovarao s ministrom predsjednikom Sándorom Wekerleom i ministrom unutarnjih poslova Gáborom Ugronom koji su dali obećanje („*Zusicherung*“) i to „eventualno i za čitave obitelji“ a ne samo za posebno ugroženu djecu, za dolazak u tri spomenute županije.³⁷ U tu su svrhu osnovani lokalni odbori i prepostavljalo se da bi se moglo do 20.000 djece smjestiti u Ugarskoj. Međutim, to su bile pretjerane procjene. Zajedničko ministarstvo financija u Beču i nadležno ugarsko ministarstvo za unutarnje poslove dopustilo je na

---

³⁴ NSK, fond Sladović, sv. 4, „Statistika i evidencija“, 347.

³⁵ *Spomenspis*, 64-66.

³⁶ NSK, fond Sladović, sv. 7, „Povratak djece iz Hrvatske“, Dopis kotarskog ureda iz Prijedora, 13. 6. 1918, 622. Zabilježna su imena gradonačelnika Husref-bega Kapetanovića, župnika Josipa Kaurinkovića, imama Mustafe ef. Ibrišimovića i Dušana Zelenike.

³⁷ NSK, fond Sladović, sv. 1, „Otprema hrvatske i srpske djece iz BiH na prehranu u Hrvatsku“, 63.

početku akcije da se u južnim županijama smjesti oko 600 djece iz Bosne i Hercegovine, a kasnije se sredinom 1918. tamo nalazilo oko 3.450 pravoslavne djece.³⁸

Hrvatska javnost redovito je obavještavana o dolasku transporta s bosansko-hercegovačkom djecom i njihovom broju po vjeroispovijesti. Jedan od transporta, koji je krenuo 8. 12. 1917., išao je preko Bosanskog Novoga do Zagreba, odakle su djeca poslana na područje Bjelovara. Središnji zemaljski odbor pokrenuo je u glavnom hrvatskom gradu akciju sabiranja odjevnih predmeta i novca. U prikupljanju pomoći uključili su se i drugi faktori. Tako je, na primjer, uprava službenih *Narodnih novina* organizirala donacijsku večer za siročad, dok je na dan sv. Nikole izvedena opera "Traviata".³⁹ Veće novčane priloge su dali hrvatski ban Antun pl. Mihalovich, zagrebački nadbiskup Antun Bauer i imućna obitelj baruna Turković.⁴⁰ Brigu za pravoslavnu djecu preuzeo je poseban odbor žena iz Zagreba.

Tijekom 1918. postavilo se pitanje povratka djece. S obzirom da je žetva u toj godini bila uspješna, znatno su se popravili uvjeti prehrane u odnosu na prethodnu godinu. Prema sačuvanim dokumentima, početkom rujna 1918. dio obitelji, koji su preuzeli bosansko-hercegovačku djecu na skrb, više nisu htjeli snositi teret ishrane. S druge strane, dio djece tražio je da se tijekom školskih praznika vrate svojim kućama kako bi mogli pomoći svojim obiteljima u obavljanju poljoprivrednih poslova. Međutim, broj djece povratnika bio je vrlo malen. Na primjer, iz muslimanskog

---

³⁸ NSK, fond Sladović, sv. 1, „Otprema hrvatske i srpske djece iz BiH na prehranu u Hrvatsku”, 76.

³⁹ Darovi i Dobrotvorna predstava na Nikolinje u korist uboge ratne siročadi, *Narodne novine*, br. 280, Zagreb, 6. 12. 1917, 3.

⁴⁰ Sabiranje za siromašnu istarsku, dalmatinsku i hercegovačku djecu, *Narodne novine*, br. 283, 11. 12., 4.

internata otišlo je 47 djece kući tijekom proljeća i ljeta 1918.⁴¹ Za to je bila zaslužna i bosansko-hercegovačka vlada koja nije odobrila masovniji povratak, nego je uz zauzimanje Središnjeg zemaljskog odbora u ljeti i jesen 1918. poslala još djece u Hrvatsku na prehranu i smještaj.⁴²

U tom vremenu vodila se statistika tako da se prema podacima koje je sastavljao Središnji zemaljski odbor tijekom rata do 1. 6. 1918. nalazilo ukupno 11.652 djece iz Bosne i Hercegovine na području banske Hrvatske: od toga 6.449 pravoslavaca, 5.080 katolika i 123 muslimana; na dan 20. 8. 1918. bilo je ukupno 12.270 djece: od toga 7.235 pravoslavaca, 4.905 katolika i 131 musliman, dok je prema poratnom popisu u Hrvatskoj bilo 12.411 djece: od toga 4.905 hrvatske, 3.537 srpske i 131 muslimanske.⁴³ Uz to, 3.838 srpske djece bilo je smješteno u južnoj Ugarskoj na području županija Bacs-Bodrog, Baranje i Torontala. Prema Mini Kujović, koja se analitički bavila temom evakuacije djece na temelju istraživanja fonda Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, bilo je u jedanaest grupnih putovanja otpremljeno 12.216 djece u dobi od 6

---

⁴¹ NSK, fond Sladović, sv. 5, „Internat u Vinkovcima za djecu islamske vjeroispovjesti”, Tabela: Iskaz o djeci koja su otišla kući, 471-473.

⁴² NSK, fond Sladović, sv. 5, „Internat u Vinkovcima za djecu islamske vjeroispovjesti”, 394.

⁴³ Na jednome drugome mjestu zabilježeno je da su nastale „neke diferencije“ u podacima pa su izneseni nešto manji brojevi: 6.391 pravoslavaca, 4.882 katolika i 122 muslimana. Vidi: NSK, fond Sladović, sv. 4, „Statistika i evidencija (Kinderevidenz)“, 195 i 348-353 i *Narodna zaštita*, br. 4-6, str. 148. Kasnije su se također brojevi djece mijenjali u opisima pojedinih autora. Tako je Matko Rastovčanin napisao da je Buntić spasio „do 7000 djece“ (Narodni prosvjetitelj i otac sirotinje, *Jadranski dnevnik*, br. 31, Split 1937, 3), Dane Zubac tvrdio da je spasio „8000 dece“ (Fra Didak Buntić, *Politika*, br. 8524, Beograd 1932, 8), Jenko Vasilj bilježio da je samo fra Buntić poslao 7.000 djece iz Hercegovine (Veliki muž kršne Hercegovine, *Hrvatski narod*, br. 342, Zagreb 1942, 5), a Andrija Nikić (*Godine gladi. Povijesni prikaz spasavanja hercegovačke sirotinje (1916.-1919.)*, Mostar-Veljaci 1995, 88) da je bilo više od 17.000 bosansko-hercegovačke djece u Hrvatskoj.

do 17 godina.⁴⁴ Statistika ne donosi podatke o omjeru muške i ženske djece, ali se prema pojedinim izvješćima može ustanoviti da je manji broj djevojčica također bio obuhvaćen u pojedinim transportima.

Broj i datum transporta	Mostar			Sarajevo		Bihać	Travnik	Ukupno
	musli	kato	pravo	musli	pravo	pravo	kato	
I. 10-12. 9. 1917.		346	-					346
II. 25-27. 9. 1917.		206	-					206
III. 3-5. 10. 1917.		520	2					522
IV. 9-10. 10. 1917.		312	-					312
V. 13-18. 11. 1917.		-	145					145
VI. 20-23. 11. 1917.	94	1	269	22				386
VII. 5-8. 12. 1917.		18	114		88			220
VIII. 7-8. 12. 1917.		-	-			200		200

⁴⁴ Mina Kujović, Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece u Slavoniju (1917-1920) prema građi Arhiva Bosne i Hercegovine, *Historijska traganja*, vol. 6, Sarajevo 2010, 37.

IX. 12- 15. 12. 1917.		565	-				42	607
X. 26.12- 2.1. 1918.			426					426
								= 3368

Tabela 1: Organizirani transporti djece do početka 1918. iz Bosne i Hercegovine za bansku Hrvatsku

Izvor: Anzahl der beförderten Kindern nach Konfessionen aus den Kreisen [Broj otpremljene djece prema vjerskoj pripadnosti i okruzima], NSK, fond E. Sladovića, sv. 1, 41-42.⁴⁵

Tabela 2: Broj bosansko-hercegovačke djece smještene na prehranu u Hrvatskoj, Bačkoj i Banatu, 1917-1920.

Okrug i kotari	Broj došle djece	Broj otišle djece	Ostalo izvan BiH
Okrug Bihać			
Bihać	362	279	85
Krupa	310	254	56
Sanski Most	342	271	71
Petrovac	714	450	264
Cazin	327	292	35
Ključ	361	319	42
Kulen Vakuf	226	209	16
Okrug Banja Luka			
Banja Luka	373	316	58

⁴⁵ Usporediti i: NSK, fond Sladović, sv. 6, „Službena korespondencija (Ministerialberichte)“, 506, gdje se također nalazi popis za prvih deset transporta. Podaci se razlikuju za deseti transport, jer je u drugom popisu zabilježeno da je otpremljeno 432 srpske i 5 hrvatske djece.

Derventa	194	169	25
Kotor Varoš	285	255	30
Prijedor	205	167	38
Bosanski Novi	234	210	24
Prnjavor	224	181	43
Okrug Sarajevo			
Sarajevo	229	212	17
Visoko	299	248	51
Rogatica	312	239	73
Foča	292	244	48
Okrug Travnik			
Bugojno	311	255	56
Glamoč	535	397	138
Prozor	404	297	107
Livno	368	273	95
Jajce	208	242	36
Donji Vakuf	278	171	42
Gornji Vakuf	213	142	35
Brčko	333	269	64
Bosanska Gradiška	222	194	28
Okrug Mostar			
Mostar	415	267	148
Ljubuški	426	292	134
Nevesinje	547	402	145
Trebinje	435	305	130
Gacko	638	459	179
Bileće	507	334	173
Stolac	337	255	82
Posušje	209	125	84
Ljubinje	416	293	123
Ukupno	12062	9287	2775

Izvor: *Spomen-spis na spasavanje istarske, bosansko-hercegovačke dalmatinske i djece*, Zagreb 1921, 110.

Premda je broj muslimana bio najmanji među relociranom djecom, njima se nije pridavala manja pozornost. Budući da su muslimani imali svoje ritualne propise, organizatori smještaja vodili su brigu o tim vjerskim razlikama. Muslimanska djeca nisu se mogla smještavati kod kršćanskih obitelji. Stoga je osnovan poseban internat u Vinkovcima koji je bio blizu granice s Bosnom. Skrb u tom slučaju vodio je *ad hoc* ženski odbor za muslimanski internat, a lokalne vlasti su nadzirale njegovo funkcioniranje. Internat se nalazio u zgradi vinkovačke svilane u kojoj se nalazila velika sala s više od 200 kreveta i centralnim grijanjem. Akciju oko otpremanja muslimanske djece preuzeo je u svoje ruke Ulema-medžlis u sporazumu s Vakufsko-mearifskim saborskim odborom. Članovi tog Odbora su preko kotarskih vakufsko-mearifskih povjerenstava odredili onu djecu koja su se trebala otpremiti u Vinkovce radi prehrane. U sporazumu sa Središnjim zemaljskim odborom određen je 20. studeni 1917. kao dan upućivanja transporta u Hrvatsku. Otputovalo je 122 muslimanske djece koja su poticala iz šest kotara: Stolac (40), Gacko (14), Bileće (29), Konjic (7), Ljubinje (4) i Višegrad (28).⁴⁶ Osim toga, prema pojedinim izvještajima, dio muslimanske djece dolazio je zbog otežanih prehrambenih prilika u Bosni i Hercegovini mimo nadzora tako da je odluka hrvatskih vlasti bila da ih se sve upućuje u internat. Kasnije, tijekom ljeta 1918. došlo je još 50 djece s područja kotara Cazin i Glamoč. U pogledu organizacije transporta djece iz Hercegovine zabilježeno je da je jedan od posljednjih transporta upućen iz Širokog Brijega za Donji Miholjac prenoćio upravo u muslimanskom odgajalištu u Vinkovcima, što upućuje na zaključak da je tijekom rata funkcionirala suradnja između vjerskih zajednica i civilnih organizatora putovanja.

---

⁴⁶ NSK, fond Sladović sv. 5, „Internat u Vinkovcima za djecu islamske vjeroispovjesti”, 355-358. Razlika u broju u odnosu na brojke u tabeli 1 vjerojatno je posljedica nedostatka potpunijih podataka tako da se ovaj viši broj može smatrati točnim jer je nastao na licu mjesta.

U skladu s uzrastom djece mogu se promatrati i osnovni obrisi njihova života u internatu. Prema već utvrđenim odrednicama vezanima uz dob sva su djeca tijekom rata od šeste godine započinjala kolektivno školovanje, a s navršetkom 13. godine života mogla su se uključivati u obavljanje sezonskih poslova.⁴⁷ Tako su tomu internatu od samog početka bila dodijeljena dva muallima – učitelja muslimanske osnovne vjerske škole (Muhamed Kurt i Šaban Begić), kao i dva kuhara (Muhamed Crnčević i Avdo Kokotović). Djeci su se dijelila tri obroka, odnosno dva puta tjedno dobivala su mesna jela. Za djecu, koja su bila u godinama školske obveznosti, uspostavljena je posebna narodna osnovna škola. U pogledu ukupnog broja djece iz Bosne i Hercegovine zatražio je Središnji zemaljski odbor od bosansko-hercegovačke vlade da pošalje u nadzor dva učitelja – jednog pravoslavnog (Stanko Mitrović iz Bileća) i jednog katolika (Stjepan Jablanović iz Sovića kod Ljubuškog) - da pregledaju ferijalne kolonije.⁴⁸ Zatim je iz Sarajeva stigao i učitelj osnovne škole Hamdija Kreševljaković - kasnije poznati povjesničar - koji je preuzeo upravu i nastavu osnovne četverorazredne škole u muslimanskom internatu u Vinkovcima. Bosansko-hercegovačka vlada poslala je s učiteljima nastavne i vjeronaučne udžbenike. Kasnije su radi velikog broja djece uz Kreševljakovića poslane učiteljice Olga Franz i Terezija Jurišić te učitelj Petar Kučinić koji su radili prema nastavom programu osnovnih škola u Bosni i Hercegovini. Utjecaj na rad škole imalo je islamsko vjersko vijeće – Ulema-medžlis iz Sarajeva koje je tijekom

---

⁴⁷ Takvu definiciju donosi Manon Pignot u svom radu o djeci u Prvom svjetskom ratu u: *The Cambridge History of the First World War*, volume III, Civil Society, ur. Jay Winter et al., 29-45.

⁴⁸ U izvorima se još ističe da su prosvjetnu brigu nad pravoslavnom djecom koja su bila okupljena u Staroj Pazovi vodili učiteljica Marija Vojnarović, svećenik Dušan Gačinović i školski inspektor Vojislav Borić. Vidi: M. Kujović, Privremeno izmještanje, 42. Hercegovački franjevci poslali su u dogovoru sa Središnjim zemaljskim odborom gimnazijskog profesora fra Valu Zovka da u Vukovaru, u tamošnjem franjevačkom samostanu, organizira sjedište za obilazak djece i nadgleda njihov prosvjetni i vjerski odgoj. Vidi: A. Nikić, *Godine gladi*, 68.

1918. zatražilo od bosansko-hercegovačke vlade da opozove učitelje Jurišić i Kučinić jer nisu zadovoljili „u onom smislu, kako se to od njih tražilo“.⁴⁹ Vlada je istovremeno namjeravala podignuti poseban internat u Bosni, na području kotar Bijeljina, ali je odustala od te ideje. Osim toga, postavljen je Jusuf Imamović iz Bihaća za posebnog upravitelja internata i ekonomat, što je bio prijedlog vodstva SZO-a radi povećanog dolaska broja djece s područja Cazina i Glamoča. Vlada u Sarajevu poslala je za potrebe internata tri vagona gorivog drva i kamenog ugljena iz rudnika Kreka, a za potrebe nastave normirane školske i vjerske knjige. S druge strane, zabilježeno je da su roditelji djece tražili da ih se vrati kućama ili da barem dolaze za vrijeme obavljanje poljskih radova. Školska uprava ipak nije dopustila da se prije školske godine djeca upućuju u svoj zavičaj i prihvaćala je jedino mogućnost da provedu samo mjesec dana tijekom ljetnih praznika kod svojih roditelja, jer bi u protivnom postala neposlušna.⁵⁰

U internatu je umrlo 12 djece. Glavni uzrok smrti bile su zarazne bolesti – šestoro djece umrlo je od ospica - koje su se pojavile u ožujku 1918. u Vinkovcima, a navodila se i loša kvaliteta vode kao izvor opasnosti zbog čega se razmišljalo i o premještanju u Pleternicu. Nekolicina muslimanske djece, koja se nisu dovoljno oporavila od gladi i tjelesne slabosti, dobila je ospice iz kojih se stvorila upala pluća od čega su umrli. I učitelj Kreševljaković je dobio upalu pluća zbog čega se otišao liječiti u Sarajevu, a nakon što se oporavio ponovo se vratio u Vinkovce.⁵¹ U pismu koje je uputio

---

⁴⁹ NSK, fond Sladović, sv. 5, „Internat u Vinkovcima za djecu islamske vjeroispovjesti“, 397.

⁵⁰ Muallim Begić je izvještavao da su prilike u internatu „pohvalne“ i da je za djecu najbolje da iz odgojnih i humanitarnih razloga tamo i ostanu. Reisul-ulema Čaušević je bio skloniji udovoljavanju dječje želje za kućom, dok je Kreševljaković iznio mišljenje da „djeca mogu otići jedino ako po njih dođu roditelji.“ Isto, 439 i 449.

⁵¹ Za vrijeme boravka u sarajevskoj bolnici Kreševljaković je primao lokalne *Vinkovačke novine* i u njima sa zanimanjem čitao obavijesti o muslimanskom

Zemaljskoj vladi u Sarajevo pisao je dosta pozitivno o ulozi internata: „Meni je dobro poznato da je samo jedno ili dvoje djece pobjeglo [iz internata]. Kotarske oblasti u Hrvatskoj često prijavljuju da su muslimanska djeca zatečena bez pratnje i sredstava. Tada bi Središnji zemaljski odbor otpremio tu djecu u Vinkovce. Bilo ih je oko 25. Poslano je kućama 21 dijete radi kućnoga rada uz privolu nadležnih organa, a u svemu je iz internata pobjeglo 8 djece, od kojih je najviše onih koji nisu došli u Vinkovce s transportom. Danas se nalazi u internatu 109 dječaka, 14 je svršilo 4. razred osnovne škole. Obećano je dobrim đacima da će se smjestiti u priprema tečaj kod muške preparandije u Derventi. Ne bi bilo dobro raspustiti internat jer bi ga kasnije teško bilo opet otvoriti.“⁵² S druge strane, izvori srpske provenijencije zabilježili su da je u Hrvatskoj, Bačkoj i Banatu umrlo 73 srpske djece i to od tifusa, upale pluća i španjolske influence, što je pokazalo da je na nekim drugim mjestima prijetila veća opasnost od zaraza.⁵³ Kad se Austro-Ugarska već raspala Kreševljaković je nastavio komunicirati s vladom Narodnog vijeća SHS u Bosni i Hercegovini, brinući se za djecu u internatu. S obzirom da je tada vladala oštra zima, on je tražio od novih vlasti u Sarajevu da se nastavi s opskrbom djece koja su bila smještena u Vinkovcima.⁵⁴ Vlada je na njegov upit odmah uputila dva vagona ugljena i jedan vagon drva, izvršavajući i dalje obvezu koja je naslijeđena od prethodne vlade.

---

internatu. Te mu je novine slao studentski kolega Josip Matasović, koji je prije polazio vinkovačku gimnaziju i s Kreševljakovićem bio zajedno u pokretu „Mlada Hrvatska“. Obojica su se afirmirali između dva svjetska rata kao jedni od boljih povjesničara. Vidi: HDA, fond Josip Matasović - 1059, korespondencija, pismo Kreševljakovića upućeno Matasoviću od 26. 4. 1918., kut. 144.

⁵² NSK, fond Sladović, sv. 5, „Internat u Vinkovcima za djecu islamske vjeroispovjesti“, pismo od 31. 8. 1918, 449.

⁵³ NSK, fond Sladović, sv. 7, „Povratak djece“, 690.

⁵⁴ NSK, fond Sladović, sv. 5, 496-497.

Prema izvještajima SZO-a, nakon završetka rata ostalo je još 12.406 djece iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj, dok je prema podacima koje donosi Sladović na prehrani u Hrvatskoj još ostalo 7.205 pravoslavne, 4.873 katoličke i 156 muslimanske djece.⁵⁵ Zbog toga se može zaključiti da je povratak bio ograničen i postupan. Razlog je ležao u činjenici da problem prehrane još nije bio posve riješen u Bosni i Hercegovini, a zbog siromaštva za mnogu je djecu bilo bolje ostati u Hrvatskoj. Prema Sladoviću, otišla su najmanja djeca i ona najodraslija koja više nisu htjela raditi u poljoprivredi samo za hranu i stan, nego su htjeli ostvariti zarade. Nešto drugačije poglede iznio je Basariček koji je smatrao da se situacija nakon završetka rata promijenila: „Djeca su došla na prehranu u najgroznijem stanju, kakvo se uopće dade zamisliti. Mnogi transporti dovađali su same skelete. Tako na pr. neki transporti iz Hercegovine pa onaj iz Ključa itd. Glad i stradanje čitalo se djeci iz očiju. Da nije bilo te akcije, pomro bi veliki broj djece, koja se sad fizički jaka vraća u zavičaj. Po mojem mišljenju ne treba forsirati pitanje povratka djece. Ta se stvar razvija sama po sebi. Prehrambene prilike polagano se popravljaju kroz uvoz žitarica i ostalih životnih namirnica i uslijed toga dolaze sami roditelji po svoju djecu pa je vode kući. Često se događa, da takvom prilikom odu i ostala djeca iz iste zavičajne općine. (...) Mnoga su djeca kroz to vrijeme narasla do zanata, pa su mnoga i smještena kod različitih majstora. U svakom su se slučaju djeca već gotovo posvema privikla, poprimila su i narjeđe dotičnog kraja, sprijateljila se s okolicom i sama se ne traže kući, dok netko ne dođe među njih iz njihovog zavičajnog kraja. (...) Stoga još jedanput naglašujem, da ne treba forsirati povratak djece. Osim toga ne izgleda lijepo, da se djeca vraćaju baš sada u vrijeme rada, pošto su ju njihovi sadanji hranitelji dosada hranili i prema prilikama oblačili. Ističem, da se dalmatinska i istarska djeca dosada uopće nijesu vraćala kućama, jer potječu većim dijelom iz krajeva,

---

⁵⁵ Rad Središnjeg zemaljskog odbora, *Narodna politika*, Zagreb, 2. 4. 1919., 2. i NSK, fond Sladović, sv. 7, „Povratak djece“, 686.

koji su okupirani. Ako si roditelji ili srodnici sami dođu po dijete, odvedu ga lijepo kući. Izrađeno je kod ministarstva za željeznice, da se takvoj djeci i njihovoj pratnji daje besplatna vožnja na željeznici.“⁵⁶ U pogledu pitanja povratka djece došlo je do diskusije na sjednici Oblasnog odbora i Odbora SHS žena u Zagrebu. Šilović je, kao glavni autoritet za skrb malodbonih, predlagao da se nadarena djeca šalju u srednje škole, bolesna da se upućuju u novootvorena skloništa u Hrvatskom primorju, a naročito je poticao da se ona koja ostaju razmjestite po selima i time uključe u kolonizaciju zemljišta koja su potpala pod agrarnu reformu i na taj način sudjeluju u nacionalizaciji „odnarođenih naših krajeva“.⁵⁷ Nasuprot tome, ženski odbor je poticao povratak djece, a za one koji ostaju predlagali su da se školuju za moderne zanate, na što je reagirao Šilović iznoseći tvrdnju da će oni slabiji učenici završiti kao proleter i ne će koristiti društvu. Konačno, prema izvještajima Središnjeg zemaljskog odbora, vratilo se u organizaciji Odjeljenja za socijalnu politiku u sklopu Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine tijekom ljeta 1919. oko 10.000 djece, a sljedeće godine je nastavljen povratak pod vodstvom Oblasne državne zaštite djece i mladeži iz Sarajeva. Tada je ukinut i vinkovački internat pa se i većina muslimanske djece vratila u svoj zavičaj.⁵⁸

Prema dokumentaciji koja se nalazi u Sladovićevom fondu odlučeno je da se dio djece koji je bio u takvoj mogućnosti vrati kući nakon napuštanja vinkovačkog zavoda, a oni koji su bili siročad bez roditelja ili bez kuće - njih oko 35 - trebali su se uputiti u Tuzlu i tamo se smjestiti u poseban dom. U jednom pismu koje je Kreševljaković uputio Sladoviću ističe se angažman tuzlanskog

⁵⁶ NSK, fond Sladović, sv. 7, „Povratak djece“, 687-688.

⁵⁷ Kolonizacija djece, *Narodna zaštita*, n° 9-12, 1919, 337. Ideja kolonizacije obuhvatila je i djecu iz siromašnih krajeva Hrvatske (Lika i Zagorje) koja bi bolju budućnost pronašla u plodnoj Slavoniji i Srijemu.

⁵⁸ M. Kujović, Privremeno izmještanje bosanskohercegovačke djece, 40 i 45-47.

muftije („sjajan čovjek“) oko premještanja siročadi.⁵⁹ Istaknut je i primjer dvojice gluhonijemih dječaka – Saliha Tvrtkovića i drugog „nepoznatog imena nazvanog Nezir Ljubuškić“ za koje je odlučeno da se nakon kraćeg boravka u Tuzli premjeste u Zagreb radi pohađanja Zavoda za odgoj gluhonijeme djece.⁶⁰

Briga za prehranu bosansko-hercegovačke djece nastavila se neposredno nakon završetka Prvoga svjetskog rata, jer je i dalje vladala oskudica sa živežnim namirnicima i skupoćom prehrambenih roba. Ovoga puta je bila riječ o novome davatelju pomoći. Na tragu američke vanjske politike, koja je nastojala pokazati svoj znak prijateljstva za novostvorenu jugoslavensku državu („as a testimony of friendship to Jugoslavia“), osnovana je Američka misija Crvenog križa (American Red Cross – Commission to Bosnia and Herzegovina) sa zadaćom da podijeli siromašnoj i slabo hranjenoj djeci ispod 14 godina života pojačanu hranu.⁶¹ Akcija Američke misije bila je pod nadzorom posebnog povjernika američkog Povjerenstva za balkanske države, a izvedena je u suradnji s lokalnim vlastima.

Hrana je dolazila preko Dubrovnika u Hercegovinu, gdje su se postavile posebne kuhinje za onemoćalu djecu. Kasnije je hrana bila razdijeljena po školama većih gradova Bosne i Hercegovine, izuzevši njen sjeverni dio koji je bio poljoprivredno razvijen i nije ga pogađala glad. Određen je standard jednog obroka za djecu koji se sastojao od 5 grama kakaa, 20 grama šećera i 75 grama mlijeka. Toj se količini dodavala 1,5 dl vode koja je davala jednu litru napitka. Prema procjenama, računalo se da se uspjelo brinuti za prehranu oko

---

⁵⁹ NSK, fond Sladović, sv. 5, 480. Pismo nosi datum: 7. srpnja 1919.

⁶⁰ NSK, fond Sladović, sv. 5, 490.

⁶¹ NSK, fond Sladović, sv. 8, Prehrana djece – American Red Cross – Commission to Bosnia and Herzegovina, 705-706. Osim djeci, hrana je davana i trudnim ženama zbog brojnih smrtnih slučajeva kod djece ispod jedne godine života.

25.000 djece.⁶² Uz to su djeca dobila kruh ili kuhanu rižu. Osim hrane, Američka misija je poslala još 65 tona stare odjeće i 7 tona starih cipela.

****

Premještanje djece od druge polovice 1917. na jugu Austro-Ugarske bio je rezultat kombinacije ratne situacije i pojave gladi. Središnji zemaljski odbor iz Zagreba, koji je isto tako osnovan za vrijeme rata radi humanitarnog djelovanja, brzo je reagirao na prve pozive hercegovačkih franjevaca na čelu s fra Didakom Buntićem i istovremeno uz djecu iz Bosne i Hercegovine prihvatio na području banske Hrvatske i nešto manje skupine djece iz Istre, Dalmacije i slovenskih područja. Reguliranim potezima na bilateralnoj razini između predstavnika vlasti i triju glavnih vjerskih i civilnih skupina u Bosni i Hercegovini te odbora iz Hrvatske osiguran je uspjeh ove humanitarne akcije kojim su spašeni od gladi i bijede tisuće djece. Bez većih poteškoća tom je interakcijom, od organizacije transporta do njihova smještanja i pravne zaštite, provedeno sustavno zbrinjavanje djece. Unatoč vjerskim, etničkim i kulturalnim razlikama otpremene djece, pokazalo se da je Središnji zemaljski odbor znao odgovoriti na taj izazov i pružiti odgovarajuće uvjete za nastavak života u novim sredinama. Time su bili udareni temelji za mnoga društva koji su nastavila karitativno djelovati u sljedećim razdobljima. Osim toga, često su roditelji išli s djecom i time omogućili „živahan saobraćaj“ između Bosne i Hercegovine i Hrvatske tijekom rata. Putovanje i smještaj su odgojno djelovali jer su zbrinutoj djeci proširena praktična znanja koja su sticala tijekom

---

⁶² Podaci American relief administration o podjeli hrane 1919. po gradovima Bosne i Hercegovine za dječju prehranu. Opskrbljeno je s 7.070 sanduka mlijeka, 387 vreća šećera, 197 vreća kaka i 160 vreća riže. Sanduk se sastojao od 48 kanti svaka s pola litre kondenziranog mlijeka, a vreća je težila 101,6 kg. Isto, 722.

školovanja. S obzirom na ishod rata, neki su sudionici akcije tvrdili da je s njom došlo do zbližavanja i spoznaje južnoslavenskog jedinstva, premda se ne može reći da je u pozadini bila neka politička ili nacionalna ideologija, već je u prvome planu bio humanitarni karakter. Bez sumnje, prigodom popularizacije akcije naglašavana je patriotska dimenzija. Kad se trebalo smještavati djecu postavljalo se pitanje: „Da vidimo tko je rodoljub?“⁶³ Time se poticalo mnoge obitelji da prihvaćaju u svoje redove djecu.

Prilog 1.

Tabela 3.1

Poimenični iskaz o muslimanskoj djeci, koja su bila u vinkovačkom internatu

		godina	rodno mjesto
1.	Karavdić Hasan	10	Hadžići-Sarajevo
2.	Karavdić Husejin	9	Hadžići-Sarajevo
3.	Begić Abdullah	11	Butmir-Sarajevo
4.	Tvrtković Salih	5	Višegrad
5.	Ljubuškić Nezir	7	Višegrad
6.	Dedić Hamid	5	Višegrad
7.	Dizdarević Nail	8	Dobrin-Višegrad
8.	Kos Mehmed	10	Višegrad
9.	Karišik Ahmed	9	Višegrad
10.	Fehrić Rašid	10	Višegrad
11.	Mešanović Hamid	11	Drinjsko-Višegrad
12.	Hasečić Bajro	13	Mioča-Višegrad
13.	Hasečić Murat	12	Mioča
14.	Ohranović Hasan	11	Klašnik-Višegrad
15.	Husović Nusret	13	Višegrad
16.	Kulović Mustafa	10	Murići-Višegrad

⁶³ Jedna uspješna akcija, *Narodna zaštita*, br. 20-21, 1917, 4.

17.	Nala Mehmed	18	Murići
18.	Beglerović Zaim	10	Repovci -Konjic
19.	Sokolović (Pašalić) Hamdija	10	Konjic
20.	Žugor Halil	12	Kljuna- Nevesinje
21.	Priganica Mustafa	4	Nevesinje
22.	Priganica Alija	5	Nevesinje
23.	Kurtović Bećir	13	Nevesinje
24.	Ramović Salih	11	Nevesinje
25.	Odobašić Šerif	12	Stolac
26.	Vranjalić Edhem	11	Stolac
27.	Bubalo Mustafa	11	Stolac
28.	Begović Huso	12	Stolac
29.	Basarić Husejin	10	Stolac
30.	Rojka Hasan	7	Stolac
31.	Habul Alija	11	Krupjela – Trebinje
32.	Selman Tahir	10	Žabica - Ljubinje
33.	Ovčina Smojo	11	Zaušje-Bileće
34.	Ovčina Sabit	11	Zaušje
35.	Ovčina Hodžo	12	Zaušje
36.	Ovčina Uzejir	9	Zaušje
37.	Avdić Murat	8	Bileća
38.	Kusturica Ismet	11	Bileća
39.	Babović Nazif	11	Prijedor-Bileće
40.	Jaganjac Ćamil	10	Kolište-Bileće
41.	Pervan Ćamil	12	Fatnica-Bileće
42.	Tehilj Hamid	13	Gacko
43.	Tehilj Zaim	11	Gacko
44.	Zvizdić Ragib	12	Gacko
45.	Biberović Ćamil	11	Gacko
46.	Dizdarević Hamid	12	Gacko
47.	Avdić Hasan	11	Gacko
48.	Buljugić Abdulah	13	Travnik
49.	Hazo Salih	12	Hazići-Glamoč
50.	Zeljковиć Uzejir	12	Glamoč

51.	Kahriman Uzejir	9	Bilići-Glamoč
52.	Halak Hasko	8	Glamoč
53.	Džaja Nedžim	10	Mateskovići-Glamoč
54.	Borčilo Hašim	7	Glamoč
55.	Husejinspahić Salih	10	Kamen-Glamoč
56.	Dedić Sulejman	6	Hazići-Glamoč
57.	Malkoć Refik	13	Šipovo-Jajce
58.	Hodžić Jusuf	12	Glogovac-Cazin
59.	Hodžić Ejub	10	Glogovac
60.	Mujić Adem	10	Glogovac
61.	Mujić Bešir	8	Glogovac
62.	Talić Redžep	6	Ostražar-Cazin
63.	Dekanović Abid	10	Cazin
64.	Džehverović Muhamed	10	Murići Cazin
65.	Voloder Sabit	7	Gacko
66.	Hebib Abid	10	Gacko
67.	Zlojić Sulejman	14	Stina – Cazin

Izvor: NSK, fond E. Sladovića, sv. 5, 467-469.

Tabela 3.2

Iskaz o djeci koja su pomrla

Osmičević Mustafa	8 godina	Cazin	18. 11. 1918.
Hasečić Šukrija	7	Višegrad	19. 11. 1918.
Voloder Osman	11	Gacko	20. 11.
Muhović Nazif	14	Gacko	20. 11.
Mahmutović Hamza	10	Ljubinja	1. 6.
Beglerović Bego	9	Konjic	3. 4.
Ćamo Ibrahim	8	Bileća	21. 5.
Bijedić Ismet	7	Bileća	22. 3.
Bajramović	8	Bileća	20. 4. 1918.

Rašid			
Morić Hakija	10	Stolac	31. 3. 1918.
Leto Mustafa	11	Stolac	17. 3. 1918.
Guće Hasan	9	Berat, Albanija	27. 3. 1918.
= 12			

Izvor: NSK, fond E. Sladovića, sv. 5, 470.

Tabela 3.3

Iskaz o djeci, koja su otišla kućama

		Kotar	Otišao kući
1.	Toskić Refik	Višegrad	13.11.1918
2.	Hanić Smajo	Višegrad	28. 8. 1918.
3.	Šuško Hasan	Višegrad	28. 4. 1918.
4.	Šuško Ibro	Višegrad	28. 4. 1918.
5.	Šuško Hasan	Višegrad	13. 11. 1918.
6.	Babić Alija	Višegrad	30. 6. 1918.
7.	Aganović Bajro	Višegrad	30. 6. 1918.
8.	Hasečić Hasib	Višegrad	28. 8. 1918.
9.	Zulović Mustafa	Višegrad	13. 11. 1918.
10.	Ljubuškić Ahmed	Višegrad	10. 12. 1918.
11.	Hasečić Arif	Višegrad	30. 6. 1918.
12.	Dželkić Mehmed	Višegrad	30. 6. 1918.
13.	Čuprija Dusmo	Višegrad	28. 4. 1918.
14.	Trtak Lutvo	Ljubinje	17. 1. 1919. (u Derventu na nauke)
15.	Morić Mujo	Ljubinje	15. 11. 1918.
16.	Morić Halil	Ljubinje	1. 10. 1918.
17.	Malkić Hakija	Ljubinje	28. 10. 1918.
18.	Nikšić Mehmed	Konjic	30. 1. 1919.
19.	Gačo Šerif	Konjic	7. 5. 1918.
20.	Gagić Alija	Konjic	18. 8. 1918.
21.	Vorišćić Edhem	Konjic	15. 1. 1919.
22.	Vorišćić Meho	Konjic	15. 1. 1919.
23.	Žugor Osman	Nevesinje	1. 11. 1919.

24.	Pilavdžić Omer	Nevesinje	28. 4. 1918.
25.	Sehović Zaim	Bileća	21. 5. 1918.
26.	Kapidžić Našid	Bileća	15. 12. 1918.
27.	Jaganac Ibro	Bileća	29. 1. 1919.
28.	Čatović Medžid	Bileća	28. 4. 1918.
29.	Vilić Čamil	Bileća	25. 5. 1918.
30.	Pervan Omer	Bileća	12. 11. 1918.
31.	Priganica Hakija	Bileća	1. 8. 1918.
32.	Ovčina Mehmed	Bileća	1. 8. 1918.
33.	Ovčina Jašar	Bileća	6. 11. 1918.
34.	Bajramović Huso	Bileća	28. 4. 1918.
35.	Bajramović Redžo	Bileća	28. 4. 1918.
36.	Ovčina Muharem	Bileća	7. 11. 1918.
37.	Ovčarina Rešid	Bileća	8. 7. 1918.
38.	Kusturica Čamil	Bileća	5. 1. 1918.
39.	Avdić Ibro	Bileća	17. 1. 1919. (bilješka: u Derventu na nauke)
40.	Smajlović Mehmed	Bileća	1. 10. 1918.
41.	Hrle Hamid	Stolac	6. 9. 1918.
42.	Čupina Ahmed	Stolac	28. 4. 1918.
43.	Jaganjac Smajo	Stolac	28. 4. 1918.
44.	Škaro Ahmed	Stolac	8. 10. 1918.
45.	Mešak Čamil	Stolac	5. 12. 1918.
46.	Basarić Šaćir	Stolac	10. 8. 1918.
47.	Obradović Asim	Stolac	10. 9. 1918.
48.	Tatarović Jusuf	Stolac	28. 4. 1918.
49.	Brklja Ismet	Stolac	10. 7. 1918.
50.	Bilal Mustafa	Stolac	10. 7. 1918.
51.	Sitrić Salko	Stolac	20. 12. 1918.
52.	Bijedić Omer	Stolac	16. 9. 1918.
53.	Ajanić Murat	Stolac	10. 11. 1918.
54.	Ajanć Dervo	Stolac	10. 11. 1918.
55.	Kusturica	Stolac	28. 4. 1918.

	Osman		
56.	Eminović Mehmed	Stolac	5. 9. 1918.
57.	Eminović Omer	Stolac	7. 12. 1918.
58.	Grljević Himzo	Stolac	5. 9. 1918.
59.	Bise Šaćir	Stolac	28. 4. 1918.
60.	Gubeljić Mehmed	Stolac	14. 8. 1918.
61.	Čakljat Mustafa	Stolac	10. 7. 1918.
62.	Ivanković Alija	Stolac	5. 11. 1918.
63.	Leto Adem	Stolac	7. 12. 1918.
64.	Hadžić Mehmed	Gacko	12. 11. 1918.
65.	Hujdur Ćamil	Gacko	12. 11. 1918.
66.	Biberović Huso	Gacko	7. 10. 1918.
67.	Tasun Mujo	Gacko	12. 9. 1918.
68.	Seferović Šaćir	Bihac	11. 11. 1918.
69.	Nuhić Ibrahim	Cazin	3. 7. 1918.
70.	Salihović Muhamed	Cazin	20. 10. 1918.
71.	Zajnić Mehmed	Cazin	25. 6. 1918.
72.	Bećirović Hasan	Bos. Novi	25. 6. 1918.
73.	Repuh Jusuf	Višegrad	20. 11. 1918.
74.	Habul Hasan	Trebinje	27. 11. 1918.
75.	Bejgić Sulejman	Petrovac	25. 6. 1918.
76.	Ferizović Mehmed	Petrovac	25. 6. 1918.
77.	Ferizović Himzo	Petrovac	25. 6. 1918.
78.	Šadić Sulejman	Ključ	25. 6. 1918.
79.	Čehić Ajka	Bos. Novi	15. 9. 1918.
80.	Mušić Smajo	Ključ	25. 6. 1918.
81.	Begić Redžep	Cazin	15. 5. 1918.
82.	Hajrović Mahmut	Bos. Krupa	15. 5. 1918.
83.	Kovačević Sulejman	Glamoč	17. 10. 1918.
84.	Zlatarević Tasin (?)	Glamoč	17. 10. 1918.

85.	Zlatarević Nail	Glamoč	17. 10. 1918.
86.	Nuhić Ahmed	Glamoč	17. 10. 1918.
87.	Borčilo Sulejman	Glamoč	20. 10. 1918.
88.	Bektić Šaćir	Travnik	26. 10. 1918.
89.	Badić Sulejman	Cazin	17. 1. 1919. (u Derventu na nauke)
90.	Harlović Zenjir	Cazin	25. 10. 1918.
91.	Halkić Halil	Cazin	25. 10. 1918.
92.	Bajrić Alija	Cazin	25. 10. 1918.
93.	Bajrić Nurija	Cazin	25. 10. 1918.
94.	Hamulić Ibrahim	Cazin	25. 10. 1918.

Izvor: NSK, fond E. Sladovića, sv. 5, 471-473.

RESCUE MISSIONS OF STARVED CHILDREN FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA DURING THE WORLD WAR I: THE CASE OF COOPERATION WITH THE KINGDOM OF CROATIA AND SLAVONIA

Summary

During the World War I several rescue missions were carried out for the sake of children in the poor areas of the south-eastern part of the Austro-Hungarian territory, e.g., Bosnia-Herzegovina, Dalmatia, and Istria. In Bosnia-Herzegovina, whose borders had been the theatre of military operation against Serbia and Montenegro at the beginning of the war, this humanitarian action was led in accordance between the land governments of Croatia and Bosnia-Herzegovina, approved by army officials and organized by humanitarian associations from Zagreb established in the pre-war years that were involved in child care and protection, as well as by the Central Committee for the Defence of Families in the Wars and

of soldiers who died in combat. The authorities did not have any influence on the choice of the displaced children, some of whom had lost their fathers on the battlefields, or even both parents due to diseases or starvation. As they were Orthodox, Muslim, and Catholic, the representatives of all three confessional communities were requested to agree about children transports and their displacements in different places of municipal districts and counties in Slavonia region. In this paper special attention is paid to the Muslim children who were situated in the boarding-school in Vinkovci. According to the documents collected by Eugen Sladović, who was the under secretary of Bosnian-Herzegovinian Government at that time and officially authorized by its decree to control children's transports and schooling, one can reconstruct most of childhood education, their religious upbringing and living conditions. Sladović's papers show who participated in child care of Muslims, either from the Croatian or Bosnian-Herzegovinian side. In the end, the authors bring three lists with the personal names of Muslims children, including also the names of deceased among them and returnees to their homeland.

Salkan Užičanin

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
salkan.uzicanin@gmail.com

**PRIVREDNE VEZE
BOSNE I HERCEGOVINE I SUSJEDA
U KRALJEVINI SRBA, HRVATA I SLOVENACA**

Apstrakt: Nakon Prvog svjetskog rata privredne veze koje je Bosna i Hercegovina imala prije ulaska u Kraljevinu SHS bile su pokidane, a normalna saradnja sa susjedima, koji su do ujedinjenja imali različita politička i privredna uređenja, usljed nesređenih političkih i privrednih prilika u zajedničkoj državi otežana. Povezivanje tih raznorodnih ekonomskih sistema u jednu privrednu cjelinu zbog niza problema odvijalo se sporo. Ipak, i pored svih teškoća, neposredno iza ujedinjenja, otpočelo se sa uspostavljanjem privrednih veza među susjedima. Najprije se krenulo sa trgovačkim i saobraćajnim, a potom i drugim poslovnim vezama. Međutim, ispostavilo se da su privredne veze samo sa susjedima nedovoljne, zbog čega su obnovljene i neke ranije, prvenstveno trgovačke, veze sa inostranstvom.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Kraljevina SHS, privredne veze, susjedi, inostranstvo, izvoz, uvoz, trgovina, saobraćaj, finansije, privreda

Abstract: After the First World War economic ties which Bosnia and Herzegovina had prior to entering the Kingdom of SHS were broken and normal cooperation with neighbours, which had had various political and economic orders before the unification, very difficult, due to unstable political and economic conditions within the common state. Linking these disparate economic systems into a single economic entity for a number of problems occurred slowly. However, despite all the difficulties, immediately after the unification, there began the establishment of economic relations between neighbours. First it was started with trade and traffic, and then and other business relationships. However, it turned out that the economic ties only with neighbours were insufficient, due to which some earlier, primarily trade relations with foreign countries were renewed.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Kingdom of SHS, economic ties, neighbours, foreign countries, export, import, trade, traffic, finance, economy

Prvi svjetski rat izazvao je širom Evrope velika pomjeranja, kako u političkom tako i u društveno-ekonomskom pogledu. Rat je iz osnova izmijenio ekonomski i privredni život u Bosni i Hercegovini.¹ Proizvodnja, većim dijelom apsorbovana za podmirenje ratnih potreba, bila je nedovoljna da pokrije potrebe stanovništva svim ostalim artiklima. Zalihe su se danomice smanjivale, a za pojedine artikle vladala je velika potražnja.² Ratna agrarna proizvodnja iz godine u godinu bilježila je pad prinosa, pa su vlasti imale veliki problem kako prehraniti stanovništvo. Nedostatak žita se iz niza razloga nije mogao nabaviti sa strane, zbog čega je u zemlji došlo do težih nestašica hrane.³ Život je, usljed ratnih stega, dnevnih poskupljenja i sve veće nestašice najnužnijih namirnica, iz dana u dan postojao sve teži, a stanovništvo se borilo da preživi.⁴ Otežan uvoz i nestašica robe doveli su i do nekontroliranog rasta cijena, koje su vlasti raznim mjerama pokušavale ograničiti.⁵ Rast cijena i nemilosrdna rekvizija na svim privrednim poljima tokom rata, opustošili su i seosku i gradsku privredu.⁶

---

¹ Opširnije o privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata vidi u: Salkan Užičanin, Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata, *Historijska misao*, god. II, br. 2, Tuzla 2016, 69–95.

² Arhiv Bosne i Hercegovine Sarajevo (ABH), Fond: Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine (FTOK), K–11, omot br. 9. *Привреде прилике у Босни и Херцеговини*.

³ Bosna i Hercegovina u ratu. (Službeni podatci), *Glas slobode*, VIII, br. 32, Sarajevo 24. 4. 1918, 1.

⁴ Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, Knj. 1, Sarajevo 1990, 64–65.

⁵ Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 12. oktobra 1914. kojom se zabranjuje izvoz i prevoz neke robe, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1914, Sarajevo 1914, 589; Grupa autora, *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine*, 65.

⁶ *Izvyestaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914*, Sarajevo 1915, 25.

Ratna kataklizma skoro u potpunosti je zaustavila bosansko-hercegovačku eksportnu trgovinu. Austro-Ugarska je tokom rata bila izolirana sa svih strana, zbog čega se bosanskohercegovački vanjski trgovinski saobraćaj vršio jedino u okvirima Monarhije, te manjim dijelom sa Njemačkom i Rumunijom.⁷ Samo male količine izvoza ostvarivale su rudarska, drvena, hemijska i metalna, dok su sve druge industrijske grane bile upućene na podmirivanje potreba vojske i domaćeg stanovništva.⁸ Kako je rat odmicao promet i izvoz robe je ograničavan, a trgovinski bilans bivao sve lošiji.⁹

Nakon rata 1. 12. 1918. godine Bosna i Hercegovina je ušla u sastav novoformirane Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS).¹⁰ Ujedinjenje u zajedničku državu iznjedrilo je velike promjene koje su se, između ostalog, ogledale i u uobličavanju novog političkog i privrednog područja. Prirodno je bilo da kao jedna politička cjelina novoformirana država bude i jedna privredna zajednica.¹¹ Međutim, nesređene poslijeratne političke i privredne prilike u zemlji onemogućavale su normalnu privrednu saradnju među jugoslavenskim narodima, koji su do ujedinjenja imali različita politička i privredna uređenja. Uz to, jugoslavenske pokrajine su u zajedničku državu ušle sa različitim nivoima ekonomskog razvitka.

---

⁷ Spoljašnja trgovina Bosne i Hercegovine, *Bosanski Lloyd*, II, br. 1, Sarajevo 1. 1. 1920, 8; Kosier St. Ljubomir, *Jugoslovenska privreda. Deo prvi: Bochna u Херцеговина*, Beograd-Zagreb 1928, 114.

⁸ Salkan Užičanin, Industrija u Bosni i Hercegovini u vrijeme Prvog svjetskog rata, *Glasnik arhivâ i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine*, XLIII/2013, br. 43, Sarajevo 2013, 249–265.

⁹ Naredba Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 12. oktobra 1914. kojom se zabranjuje izvoz i prevoz neke robe, *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1914, Sarajevo 1914, 511–516.

¹⁰ Službeni naziv novoformirane države bio je Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sve do proglašenja Vidovdanskog ustava 28. 6. 1921. godine, kada je država dobila novi naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. U ovom radu će se radi jednoobraznosti koristiti Kraljevina SHS.

¹¹ Narodna ishrana, *Glas slobode*, IX, br. 28, Sarajevo 5. februara 1919, 1.

Sjeverozapadni dijelovi novoformirane države bili su industrijski i finansijski daleko razvijeniji od drugih. Bosna i Hercegovina i Srbija zaostajale su za njima, dok su ostali dijelovi zemlje bili neuporedivo slabije razvijeni.¹² Ratna stradanja i razaranja također su bila različita. Najviše je stradala Srbija i južni dijelovi zemlje, a nešto slabije Bosna i Hercegovina. Hrvatska i Slovenija bile su pošteđene ratnih razaranja.

Izjednačavanje i preobražaj raznorodnih sistema u jedinstven upravni sistem zemlje nije davalo željene rezultate, jer je nastavljao da živi raniji regionalni i partikularistički duh koji se razilazio sa proklamovanim centralizmom. Konstituisanje države išlo je sporo, usljed dijametralno suprotnih pogleda na državno uređenje. Ipak, političko ustrojstvo nove države išlo je puno brže od ekonomskog. U relativno kratkom vremenskom periodu formirane su državne institucije i donijet Ustav (28. 6. 1921), ali nije uspostavljen stabilan ekonomski poredak. Privredni razvoj zemlje odvijao se spontano pod djejtvom ekonomskih zakonitosti i bez podsticaja vlade.¹³

Novoformiranu državu pritiskali su brojni ekonomski problemi poput: problema ishrane i snabdijevanja, izgradnje i obnove

---

¹² Prilikom posjete Sloveniji 1921. godine, dok je obavljao funkciju Ministra trgovine i industrije Kraljevine SHS, Mehmed Spaho u jednom intervjuu izjavio je da su „Slovinci na polju industrije mnogo napredniji od svih ostalih, i da je ta zemlja napredniji kraj (...) države.“ (Др. Спахо о индустријском напретку Словеније, *Narodno jedinstvo*, IV, br. 181, Sarajevo 5. septembra 1921, 2).

¹³ Odsustvo smišljene državne privredne politike najbolje se uočava u nedostatku izvjesnih zakona vezanih za najvažnije privredne grane. Tako npr. nije bilo jedinstvenog rudarskog zakona na nivou cijele države, iako je rudarstvo predstavljalo jednu od glavnih grana privrede na kojoj su se zasnivale mnoge druge industrijske djelatnosti. Nije postojao ni komentar carinske tarife koji je bio neophodan za sprovođenje jedne sigurne privredne, trgovačke i industrijske politike. Skoro deset godina trebalo je da željeznički saobraćaj u Kraljevini SHS dobije prvu jedinstvenu saobraćajnu tarifu, a trinaest da se donese jedinstveni Zakon o radnjama. (Драган Милићевић, Југословенско питање и југословенска индустрија, *Српски књижевни гласник*, Књ. LXI, бр. 8, Београд 16. децембар 1940, 605–607). Опširnije o ulozi државе u привреди Кралевине SHS види u: Драган, Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, Београд 2010.

porušenih dijelova države, rekonstrukcije i obnove saobraćaja (prvenstveno željeznica i voznog parka), rješavanja finansijskog problema (valutno pitanje), teškoće oko konstituisanja zajedničkog tržišta i slobodne trgovine, pitanja ratne štete, problema reparacija, agrarnog pitanja, likvidacije sekvestriranih dobara neprijateljskih podanika itd.¹⁴ U naslijeđenom pravnom mozaiku poseban problem državnoj administraciji predstavljalo je unificiranje privrednog zakonodavstva, jer su u teritorijalnim cjelinama koje su do 1918. godine egzistirale u tri različite države još uvijek bili prisutni zasebni ekonomski ekskluziviteti. Između ostalog, u Kraljevini SHS važno je šest carinskih zona, četiri različita željeznička sistema, tri bankarska sistema, sedam različitih zakonodavstava, nekoliko važećih poreskih sistema i valuta itd.

Na harmonizaciji tih raznorodnih privrednih sistema u funkcionalnu cjelinu radilo je nekoliko ministarstava, a najviše Ministarstvo trgovine i industrije, osnovano krajem 1918. godine.¹⁵ Kao savjetodavni organ pridodat mu je 1920. godine Privredni savjet, koji je na zahtjev ministra davao mišljenje i sačinjavao prijedloge po svim privrednim pitanjima. Međutim, umjesto uloge vrhovne državne institucije za sve probleme privrednog života u zemlji, Privredni savjet bio je birokratska institucija u kojoj su privredne resore vodile nekompetentne ličnosti, uglavnom političari, koji su pripadali raznim političkim strankama i radili u njihovom interesu i interesu sredina iz kojih su dolazili.¹⁶ To im je djelimično

---

¹⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Beograd 1988, 52–53.

¹⁵ Ministarstvo trgovine i industrije bilo je dužno “starati se o spoljašnjoj i unutrašnjoj trgovini, industriji i zanatstvu, o kreditu za privredne ciljeve uopšte, o osiguranju života i imanja i nastavi po svim granama trgovine, zanatstva i industrije“. (Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd 1986, 18, 64–65).

¹⁶ „Žalosna [je] činjenica da naša državna uprava ne posmatra jednako sve pokrajine naše države i da se u relativno jednakoj mjeri ne brine za njihove potrebe. Bosna i Hercegovina osjećaju najjače posljedice te partikularističke politike“, pisala je sarajevska *Večernja pošta* 1922, inače režimu naklonjen list.

bilo omogućeno Ustavom, koji je lakonski, potpuno neodređeno, definirao nadležnosti i karakter Privrednog savjeta.¹⁷ Uzaludna su bila nastojanja iz zapadnih pokrajina, da se zakonski utanače nadležnosti i ovlaštenja Privrednog savjeta, te da se prestane sa prilagođavanjem privrednog zakonodavstva interesima pojedinih dijelova zemlje.¹⁸

Privredne veze Bosne i Hercegovine, koje je imala prije ujedinjenja, na polju uvoza, izvoza, slobodnog kretanja radne snage i kapitala u novoj državi bile su prekinute. Slično je bilo i u drugim pokrajinama. Usljed nepostojanja državnog privrednog plana,¹⁹ pokrajinske privredne i poslovne organizacije, a naročito Trgovačko-obrtničke (Privredne) komore, samostalno stupaju u međusobne kontakte radi artikuliranja i usmjeravanja privredne djelatnosti te zaštite i unapređenja proizvodnje i trgovine. Komore su od 1923. godine održavale svoje redovne godišnje kongrese, na kojima su raspravljale o

---

(Zapostavljanje Bosne i Hercegovine, *Večernja pošta*, br. 323, Sarajevo 1. avgusta 1922, 2).

¹⁷ U članu 44. Vidovdanskoj ustava bilo je određeno da se „Za izradu socijalnog i privrednog zakonodavstva ustanovljava (...) Privredni Savet. Bliže odredbe o sastavu i nadležnosti njegovoj odrediti će se zakonom“. (*VI редовни годишњи конгрес привредних комора и организација Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца одржан на дане 8. и 9. септембра 1928. год. у Београду*, Београд 1928, 85).

¹⁸ Na konferenciji privrednih organizacija Kraljevine SHS, održanoj u Sarajevu 14. i 15. maja 1925. godine, usvojena je jednoglasna Rezolucija kojom je, između ostalog, traženo da Privredni savjet bude „pravi i neposredni predstavnik celokupne (...) narodne privrede, njenih potreba i želja i da (...) u najtešnjoj saradnji sa zakonodavnom i upravnom vlašću najaktivnije“ učestvuje „u izgradnji celokupnog (...) privrednog i socijalnog zakonodavstva“. (Arhiv Jugoslavije [AJ], Fond: Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije [65], fascikla 22, jedinica opisa 167. Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину Министарству трговине и индустрије Београд, *Privredni savet*, бр. 3262/25, Сарајево 26. маја 1925; *VI редовни годишњи конгрес привредних комора*, 85–96).

¹⁹ Nijedna državna vlada do izbijanja velike ekonomske krize (1929) nije donijela privredni program „za regulisanje ekonomskog života koji bi privredu usmerio u željenom pravcu“. (Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 16).

svim važnijim privrednim problemima u zemlji.²⁰ O rezultatima rada upoznavali su državnu vladu od koje su tražile rješavanje ključnih problema. Predstavke sa kongresa ticale su se izgradnje saobraćajnica i povezivanja svih dijelova zemlje, saobraćajnih tarifa, carina, ujednačavanja poreza, ravnomjerne raspodjele kredita i brojnih drugih privrednih pitanja.

Rješavanje privrednih problema na koje su ukazivali privrednici vlade su pristupale selektivno. Neki zahtjevi sa privrednih kongresa nisu uopće ni razmatrani, a rješavanje pojedinih pitanja trajalo je više godina, usljed čega su donešeni zakoni i uredbe dolazili tako kasno da je njihovo dještvo gubilo svoj cilj. Određena zakonska rješenja su po stupanju u život bila paralisana novim odredbama, tako da je privreda u stvarnosti ostajala tamo gdje je bila i ranije.²¹ Jedinstvenom saobraćajnom tarifom od 1. 10. 1925. godine npr. unificirani su propisi službe i obračuna na željeznici, ali su periodične izmjene i stvarno povećanje tarifa osujetile da privreda osjeti blagotvoran utjecaj unifikacije.²² Selektivan i neprincipijelan pristup rješavanju određenih pitanja izazivao je stalno nezadovoljstvo u zemlji.²³

---

²⁰ Do kraja 1929. godine održano je sedam Privrednih kongresa.

²¹ *VI редовни годишњи конгрес привредних комора*, 99.

²² Na ekonomičan rad željezare u Zenici velikog utjecaja imali su visoke prevozne tarife, koje su uvećavale proizvodne troškove. Stanje se dodatno pogoršalo unificiranjem željezničkih tarifa i stupanjem na snagu 1. 10. 1925. godine novog „Pravilnika o računanju pristojbi za dostavu vagona na industrijske kolosijeke privatne svojine”. Po starom pravilniku željezara je plaćala za dostavu na industrijski kolosijek njene svojine 10 dinara po vagonu, a po novom 35 dinara, tj. 25 dinara više. Ako se uzme u obzir činjenica da je godišnji promet po industrijskom kolosijeku željezare iznosio preko 5.000 vagona, onda je jasno, da je novom tarifom preduzeće imalo povećanje transportnih troškova samo po ovom osnovu za 125.000 dinara godišnje. (Arhiv srednjobosanskog kantona Travnik (ASBK), Fond: Željezara Zenica (FŽZ), Skupština 1925. Željezara u Zenici Ministarstvu saobraćaja Beograd, Zenica 29. januara 1926).

²³ Zagrebačka Komora nije učestovala na šestom Privrednom kongresu 1928. godine. Svoj izostanak motivirala je obrazlaženjem da „želje i žalbe privrednika

Napori državne administracije da udovolje zahtjevima privrednih kongresa, kao najvišeg i najpozvanijeg privrednog foruma, bili su nedovoljni i nisu ispunili njihova očekivanja. Prema mišljenju privrednika, iznijetom krajem 1928. godine, to je bila posljedica velikih unutarnjih problema, „a na prvom mestu problem brzog donošenja svih potrebnih zakona koji se odnose na privredu a koji su u drugim zemljama već odavno sprovedeni i u život, problem uprošćavanja i pojeftinjavanja administracije, problem ubrzavanja njenoga rada, problem depolitizacije činovničkog kadra, problem odstranjivanja štetnog plemenskog i partizanskog uticaja na vršenju zvanične dužnosti i problem suzbijanja korupcije još su jednako otvoreni. Bez njihovog temeljnog rešenja ne može se zamisliti i ostvariti program zdrave, jake i dugotrajne politike (...) i ne može biti napretka za (...) Državu“.²⁴ Sporo modeliranje ekonomskog sistema, političke i nacionalne konfrontacije, heterogeno zakonodavstvo i druge privredne i društvene različitosti jugoslavenskog društva, onemogućavali su brzo privredno povezivanje i oporavak zemlje. Prostor Kraljevine SHS, koji je bio politički integrisan u zajedničkim granicama sa jedinstvenim pravnim sistemom i monetom, do kraja svog postojanja zadržao je privredno šarenilo i nehomogen karakter.²⁵

Svršetak rata i ulazak u novoformiranu Kraljevinu SHS zatekao je stanovništvo Bosne i Hercegovine u potpunoj iscrpljenosti. U zemlji je vladala velika nestašica i glad, tako da je trebalo uvoziti ogromne količine životnih namirnica. Općenito

---

njenog područja ne nailaze ni na kakav odziv na strani merodavnih krugova”. Predstavnici Sarajevske komore pak, iznijeli su stajalište da je sistematsko zapostavljanje privrednih interesa od strane mjerodavnih faktora bilo naizraženije u Bosni i Hercegovini, i da su oni prisustvovali kongresu samo zato da se njihovom odsustvu ne bi pripisali „kakovi politički motivi”. (*VI редовни годишњи конгрес привредних комора*, 99).

²⁴ *VI редовни годишњи конгрес привредних комора*, 25.

²⁵ „Gotovo do kraja postojanja prve jugoslovenske države različite oblasti su imale prepoznatljiva svojstva država u čijem su se sastavu prethodno nalazile.“ (Д. Алексић, *Држава и привреда у Краљевини СХС*, 15–16).

postojala je velika potreba za artiklima svih vrsta, jer su robne rezerve bile iscrpljene.²⁶ Međutim, iako su sa ujedinjenjem bili stvoreni uvjeti za funkcioniranje zajedničkog jugoslavenskog tržišta, ipak, unutrašnja trgovina bila je skućena brojnim ograničenjima.²⁷ Naročito su partikularističke težnje pokrajinskih vlasti, koje su nastojale održati privredni separatizam, pojačavale teškoće u unutarnjoj razmjeni.²⁸

Prve trgovinske mjere i glavna preokupacija bosansko-hercegovačkih vlasti u poslijeratnom periodu bile su usmjerene na nabavku i dopremanje hrane.²⁹ Iscrpljeno i ojađeno stanovništvo u Bosni i Hercegovini dočekivalo je sa zebnjom zimu 1918. godine. Na informacije o dopremi hrane iz Antantinih zemalja brodovima reagiralo je oduševljeno, ali i sa velikom rezervom u pogledu dopreme.³⁰ „Pa kad ti espasi i počnu da stižu ovamo, oni će dolaziti tek u malim i sitnim transportima; ono što dogje pašće kao kap vode na usijano željezo. Naše uskotračne pruge moći će nam vrlo slabo poslužiti u tome da se svi oni espasi koji se nagomilavaju (...) u našim lukama, prevezu brzo u sve predjele izgladnjele naše

---

²⁶ АВН, ФТОК, К-11, omot br. 9. *Привреде прилике у Босни и Херцеговини*. „U životnim namirnicama je danas najveća oskudica. Do njih se dogje vrlo teško i nema ih uopšte, danas, u dovoljnoj mjeri za one koji ih traže“. (Slobodna trgovina, *Glas slobode*, VIII, br. 94, Sarajevo 30. Novembra 1918, 1).

²⁷ Uklonimo nedostatke, *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatski Lloyd)*, XI, br. 47, Zagreb 4. lipnja 1919, 1.

²⁸ Narodna ishrana, *Glas slobode*, IX, br. 28, Sarajevo 5. februara 1919, 1.

²⁹ U Foči je zbog nestašice hrane stanovništvo javno protestovalo pred kotarskim uredom. „Obzirom na nesnosno prehranbeno pitanje našega grada, koji je ratom potpuno stradao, našem gradu prijete glad koja se počela uveliko osjećati“. Telegramom su od Ministarstva ishrane tražili dopremanje brašna u dovoljnim količinama i po odgovarajućim cijenama. (Iz Foče, *Glas slobode*, X, br. 3, Sarajevo 5. januara 1920, 3).

³⁰ Izvještaj o radu Narodnog vijeća iz XX. sjednice Glavnog odbora N. V. za B. i H. od 11. decembra 1918, *Glas slobode*, VIII, br. 99, Sarajevo 18. decembra 1918, 2.

zemlje”.³¹ Vlasti su se borile da nabave dovoljne količine hrane na raznim stranama. Za razliku od Bosne i Hercegovine, u Banatu, Bačkoj, Srijemu i Slavoniji hrane je bilo u izobilju i po umjerenim cijenama. Međutim, pokrajinske vlasti zabranjivale su da se namirnice izvoze, pa se u javnosti sve otvorenije govorilo da u državi još uvijek postoje stare državne granice. Od centralnih organa vlasti traženo je da se „puno jedinstvo“ države osjeti i u ravnopravnoj podjeli hrane.³² Da apsurd bude veći, izvoznice za hranu, bez naročitih problema, dobijala su lica koja su je izvozila u inostranstvo.

Nadležnosti koje su imale tadašnje pokrajinske vlasti omogućavale su im da izvjesno vrijeme zadrže privredni „separatizam“. Pokrajine su se ponašale kao posebne države, sprječavale su slobodnu trgovinu i izvoz robe preko svojih granica. Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine vodila je početkom 1919. godine prave „međunarodne“ pregovore sa narodnim vlastima u Vojvodini oko nabavke hrane. Slični pregovori vođeni su i oko izvoza bosanske soli.³³ Trgovački poslovi među pokrajinama obavljani su uglavnom sistemom kompenzacije. Vagoni brašna koji su dolazili iz Vojvodine plaćani su odgovarajućom količinom soli, građe ili ogrjevnog drveta. Kasnije je, do uspostave slobodne

---

³¹ Slobodna trgovina, *Glas slobode*, VIII, br. 94, Sarajevo 30. novembra 1918, 1.

³² Озбиљна опомена, *Glas slobode*, IX, br. 15, Sarajevo 21. januara 1919, 1.

³³ Nakon ujedinjenja „svaka se pojedina oblast odmah ogradila kineskim zidom od drugih krajeva svoje Otadžbine, i zabranjujući izvoz i slobodnu trgovinu, ustanovila je svoju 'oblasnu carinu'. Otuda je došlo da je u pojedinim krajevima bilo hrane u izobilju i na pretek, pa se čak taj dragoceni suvišak krijumčarski ili pomoću raznih dozvola izvezio u Mađarsku i Austriju, dok su drugi krajevi formalno gladovali i čekali da im dođe prvi zalogaj hleba čak iz daleke Amerike. Da se iz Vojvodine izveze nešto žita ili masti u Hercegovinu ili u Dalmaciju, da se iz Ljubljane izveze nešto duvana u Zagreb, ili iz Bosne nešto soli u Hrvatsku uopšte, vodili su se formalni međunarodni pregovori, a zahtevale se kompenzacije u robi, pa ako se takve kompenzacije nisu mogle dobiti, onda su se suvišci radije izvozili u zemlje naših dindušmana”. (Aleksandar R. Miletić, *Unutrašnja trgovina u Kraljevini SHS 1919. godine, Tokovi istorije*, Časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, br. 3–4, Beograd 2004, 13).

trgovine, od centralnih vlasti u Beogradu tražena dozvola za slobodnu kupovinu hrane u Bačkoj, Banatu i Baranji. Vlada je uglavnom odobravale zahtjeve, a najviše se kupovalo brašno, pšenica, mast, krompir, grah i dr.³⁴ Međutim, prevoz hrane do krajnjih konzumenata, zbog haotičnog stanja u saobraćaju, išao je otežano. I pokrajinske vlasti u Bosni i Hercegovini pravile su ograničenja kod izvoza ili uvoza pojedinih artikala. Najmarkantniji primjer je poslijeratna zabrana uvoza suhih šljiva iz drugih jugoslavenskih pokrajina, gdje su bile znatno jeftinije. Zabranu uvoza Zemaljska vlada pravdala je ranijim obavezama vlasti nastalim ugovorom sa Centralom šljiva, koje je ona morala izvršavati.³⁵

Privredni položaj novoformirane Kraljevine SHS, dakle, bio je slab, zbog haotičnog stanja u saobraćaju i nepovezanosti svih krajeva, te paralisanog bankarstva i platnog prometa u zemlji.³⁶ *Conditio sine qua non* za razvoj privrede bilo je rješavanje pitanja jedinstvenog platežnog sredstva, kao i ujednačavanje upotrebe željeznica i izgradnje jedinstvenog saobraćajnog sistema u zemlji. Uređenje valute, tj. utvrđivanje jedinstvenog platežnog i monetarnog sistema, bila je ustvari jedna od prvih vladinih ekonomskih mjera.³⁷ Međutim, uspostavljanje jedinstvene monete povlačilo je sa sobom niz problema, od kojih je najvažniji bila konverzija trenutno

---

³⁴ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*, Sarajevo 1991, 294–295.

³⁵ Narodna ishrana, *Glas slobode*, IX, br. 28, Sarajevo 5. februara 1919, 1.

³⁶ U Kraljevini SHS u upotrebi su bili srbijanski dinar, crnogorski perper, bugarski lev i austrougarska kruna. (Naš valutni problem, *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatski Lloyd)*, XI, br. 24, Zagreb 22. 3. 1919, 1; Jozo Tomašević, *Novac i kredit*, Zagreb 1938, 153).

³⁷ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*, Zbirka dokumenata, Beograd 1985, 253.

postojećih platežnih sredstava, a naročito austrougarske krune,³⁸ u novu jugoslavensku valutu.³⁹ Velike količine kruna bile su u opticaju u Kraljevini SHS, ali i u ostalim dijelovima bivše Austro-Ugarske monarhije.⁴⁰ Prvi korak državne vlasti ka unifikaciji novca, ali i sprečavanju uvoza kruna iz susjednih zemalja, bilo je njihovo obilježavanje žigom. Takva zaštita nije bila djelotvorna, jer je žigosanje lahko krivotvoreno, zbog čega je vlada uvela označavanje kruna markicom.⁴¹ Markiranje novčanica počelo je u novembru 1919. godine i trebalo se završiti u roku od dvije sedmice, ali je potrajalo do 11. januara 1920. godine. Da bi se obavilo bile su povučene sve krune iz upotrebe, a prilikom povratka u opticaj vlada je jednostrano povukla 20 % novačnica koje su date na obilježavanje. Obezvređivanje krune pojačala je i vladina mjera kojom je odlučeno da se razmjena krune u dinare obavi u omjeru 4:1, mada se u slobodnoj razmjeni odnos kretao 2:1.⁴² Posljedice proizašle konverzijom, naročito za posjednike krune, bile su teške i

---

³⁸ Opširnije o konverziji krune u jugoslavenski dinar vidi u: Boško Mijatović, Zamena austrijskih kruna za dinare 1920. godine, *Istorija 20. veka*, XXXII, br. 1, Beograd 2014, 27–50.

³⁹ ABH, FTOK, K–2. *Predstavka trgovačke i obrtničke komore u Sarajevu gospodinu Ministru finansija glede zakona o prezu na ratne dobitke*; Odluka kraljevske vlade o valutnom pitanju, *Bosanski Lloyd*, II, br. 4, Sarajevo 21. januara 1920, 1; Ministarska objava pred izmjenu novčanica, *Bosanski Lloyd*, II, br. 6, Sarajevo 5. februara 1920, 1; О финансијском програму нове владе, *Glas slobode*, Sarajevo 2. marta, 1920, 1; U čemu je hrvatski problem?, *Borba*, I, br. 5, Zagreb 23. marta 1922; J. Lakatoš, *Privredni almanah*, IX, 39; J. Tomašević, *Novac i kredit*, 152–159.

⁴⁰ Od ukupno 5.230.000.000 kruna koje su bile u opticaju u Kraljevini SHS, koristilo se: 1.949 miliona u Hrvatskoj, 163 u Dalmaciji, 512 u Bosni i Hercegovini, 1.669 u Vojvodini, 603 u Sloveniji, 421 u Srbiji i šest miliona u Crnoj Gori.

⁴¹ Neprilike u novčanom prometu, *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatski Lloyd)*, XI, br. 98, Zagreb 15. studenoga 1919, 1.

⁴² B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslavija 1918–1984*, 254.

izazvale su veliko nezadovoljstvo u zemlji.⁴³ Kruna se i nakon konverzije još dvije godine koristila kao platežno sredstvo, ali je kontrola kretanja novca bila uređena preko Narodne banke, koja je kao centralna novčana ustanova regulirala novčani opticaj i vršila zaštitu i jačanje državne valute.⁴⁴ Narodna banka izvršila je do kraja 1921. godine bez većih problema i likvidaciju cirkulacije preostalih stranih valuta u zemlji. Uvođenje jedinstvene monete olakšalo je trgovinu i promet u zemlji.

Novoformirana jugoslavenska država bila je zahvaćena jakom nacionalnom euforijom, zbog čega je nastojala pored nacionalne države formirati i nacionalnu privredu. Kako bi isključila učešće stranaca u privrednim tokovima zemlje, provela je nacionalizaciju privrednih subjekata u vlasništvu državljana ili društava zemalja koje su tokom Prvog svjetskog rata bile na neprijateljskoj strani.⁴⁵ Ali, nakon provedene nacionalizacije finansiranje bosansko-hercegovačke privrede bilo je otežano, jer je međunarodni kapital postao veoma nepovjerljiv pri ulaganju i kreditiranju.⁴⁶ Oslonjena na sitne asocijacije novčanih ustanova, bez međunarodnih veza i odgovarajuće podrške Narodne banke kao glavnog kreditora u

---

⁴³ “Vlada se nikada nije brinula da pomogne seljacima, što se vidi i iz toga, da je oduzela 5% novca i pretvorila 4 krune u jedan Dinar čime je narod silno oštećen”. (ABH, Fond Veliki župan Sarajevske oblasti (FVŽSO), opšta br. 4459/23; Pred rješenjem valutnog pitanja, *Jugoslavenski Lloyd (Hrvatski Lloyd)*, XI, br. 107, Zagreb 19. prosinca 1919, 1; Isplata zadržatih 20% kod zamjene kruna u hiljadarke sa lažnim markicama, *Босански Лојд*, III, бр. 42, Сарајево 19. октобра 1921, 1).

⁴⁴ Nakon ujedinjenja djelokrug Narodne banke Srbije *Zakonom* od 26. 1. 1920. proširio se na cijelu Kraljevinu SHS. (Joso Lakatoš, *Jugoslovenska privreda*, Zagreb 1933, 205; Иво Белин, Критика кредитне политике Народне банке, *Nova Evropa*, Knj. VIII, Zagreb 1923, 545).

⁴⁵ *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1919*, Sarajevo 1920, 73–74.

⁴⁶ ABH, FТОК, K–4, omot br. 2. *Zapisnici XXXIII redovite plenarne sjednice od 1. IV 1924. god.*

zemlji, privreda je vapila za kreditom.⁴⁷ U situaciji hroničnog nedostatka novca, privrednici stupaju u bliže finansijske veze sa privatnim bankarskim sektorom iz susjedstva. Istina, bankarski krugovi iz Zagreba, Ljubljane i Beograda javljaju se na finansijskom tržištu Bosne i Hercegovine još u postupku nacionalizacije, kada preuzimaju u potpunosti ili djelimično vlasništvo nad kapitalom određenih banaka, industrijskih preduzeća i drugih privrednih dobara.⁴⁸ Međutim, učešće finansijskih krugova iz susjedstva u nacionalizaciji određenih privrednih subjekata u Bosni i Hercegovini, naišlo je na otvoreni partikularizam bosanskohercegovačke javnosti.⁴⁹ Posebno je kupovina nekoliko

---

⁴⁷ ABH, FTOK, K-3, omot br. 12. *Nekoliko pogleda na našu oskodicu novčanica. Ekspoze izložen u konferenciji banaka u Zagrebu, 23. oktobra 1923.*

⁴⁸ Dioničari u industrijskim preduzećima u Bosni i Hercegovini bile su Hrvatska sveopća kreditna banka iz Zagreba u Bosanskom d. d. za iskorištavanje drveta iz Banje Luke, Hrvatska eskontna banka, Zagreb u Bosanskom d. d. za elektrinu u Jajcu, Ljubljanska kreditna banka, podružnica Sarajevo, u preduzeću Jadran d. d. za željezne proizvode iz Sarajeva, Srpsko-Amerikanska banka iz Beograda u Sarajevskoj pivari i dr. (ABH, Fond: Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu (FMTI), K-74, br. 1655/1925. *Zapisnik XXIII redovite glavne skupštine Dioničkog društva za preradjivanje i vrijedniju upotrebu poljoprivrednih proizvoda u Sarajevu*; ABH, FTOK, K-3, omot br. 4. Podružnica Ljubljanske kreditne banke u Sarajevu Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 2. maja 1923; ABH, FMTI, K-69, br. 5438/1924; Дионичка пивара – Сарајево (Краљевски дворски добављачи), у: *Спомен књига. Десет година Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд 1929, 132; Joso Lakatoš, Aco Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1924, 175; БОСНА дионичарско друштво за производњу дрвета и парна пилана у Бањој Луци, *Привреда*, II, бр. 56, Сарајево 4. 6. 1921, 1).

⁴⁹ Bosanskohercegovački privrednici tražili su da oni u prvom redu sudjeluju u nacionalizaciji, „a istom u koliko ne bi dostigao bosanski kapital“, da mogu sudjelovati novčani zavodi iz drugih pokrajina. (ABH, FTOK, K-2. *Zapisnik redovite XXVIII plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 20. i 21. decembra 1920. u dvorani komore u Sarajevu*; ABH, FTOK, K-2. *Zapisnik redovne XXVII plen. sjednice od 23. VI 1920. (sa priložima)*. Kod nacionalizacije hemijske industrije Danica iz Bosanskog Broda privrednici iz Bosne i Hercegovine učestvovali su samo sa 5% udjela. Većina njenih dionica prešla je u ruke Tvornice hemijskih produkata iz Koprivnice (Hrvatska). (ABH, FMTI, K-79, dok. br. 3579/25. Ministarstvo trgovine i industrije

važnih preduzeća bez znanja bosanskohercegovačkih privrednih i finansijskih krugova izazvala oštru reakciju. O tome su vođene žučne rasprave i na sjednicama Trgovačko–obrtničke komore iz Sarajeva kao jedne od najvažnijih i najpozvanijih privrednih ustanova u pokrajini. Članovi komore izražavali su svoje nezadovoljstvo nacionalizacijom koju je državna vlada sprovodila bez znanja bosanskohercegovačkih vlasti, korporacija i banaka.⁵⁰ Protestima se pridružila i pokrajinska vlada koja je tražila da bude obaviještena prije donošenja odluke o nacionalizaciji nekog privrednog subjekta u pokrajini, što je bilo u skladu i sa pravnim propisima Ministarskog savjeta. Bosanskohercegovačkom kapitalu je, prema njenom mišljenju, trebalo davati prvenstvo otkupa prilikom nacionalizacije stranih preduzeća u Bosni i Hercegovini. „Time sigurno nije rečeno, da se isključuje kapital drugih pokrajina iz sudjelovanja u industriji naše zemlje. U razvitku industrije u našoj zemlji naći će taj kapital dovoljnu priliku sudjelovanja, ali kapitalisti drugih pokrajina ne mogu tražiti, da se njima prepuste sada postojeća preduzeća, a da našem domaćem kapitalu preostane teška zadaća da na novo osnivaju silna preduzeća“.⁵¹ Stoga je tražila da pri

---

Odjeljenje za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu Ispostavi sreza derventskog u Bos. Brodu, „Danica“ d. d. za kemijske proizvode u Bos. Brodu, brisanje stvarnog zatvora, br. 3579/T. I.–25, Sarajevo 24. 9. 1925).

⁵⁰ Naročito je davanje u zakup „D. D. za iskorištavanje drveta iz Teslića“ Prvoj jugoslavenskoj šumskoj industriji iz Zagreba izazvalo oštre reakcije. Pod pritiskom javnosti bosanskohercegovačke vlasti su uputile dopis Ministarskom savjetu Kraljevine SHS u kojem su iznijele da je izdavanje pod zakup domaćih „preduzeća bez znanja ove vlade, obilazeći naš domaći kapital (bosanski, op. a.)“ uzrokovao ogorčenje u narodu, a vladu izlagalo javnoj kritici. (ABH, FMTI, K–79, br. 3681/1925. Земаљска влада за Босну и Херцеговину господину Миленку Веснићу Предсједнику министарског савјета у Београду, *Српска централна банка и др. Протест ради издавања у закуп Творнице за искоришћ. дрвета у Теслићу*, бр. 4750/през., Сарајево 16. 5. 1920).

⁵¹ Kao što je jedno od najvećih preduzeća u Bosni i Hercegovini (D. D. za iskorištavanje drveta iz Teslića) dato u zakup zagrebačkom društvu bez znanja Zemaljske vlade, na isti način je bio ukinut sekvistar nad imovinom Parne pilane u Tesliću, Tvornice amonijak sode u Lukavcu i Parne pilane Una u Bosanskoj Dubici. Vlada je izražavala negodovanje što je sekvestracija Danice tvornice

nacionalizaciji sudjeluje „u prvom redu onaj faktor, koji poznaje prilike u zemlji temeljno“.⁵²

Banke iz susjedstva finansijski se jače angažiraju u Bosni i Hercegovini tokom kratkotrajne privredne krize u Kraljevini SHS (1923–1925), kada je bila velika oskudica kredita, i kada dolazi do koncentracije i fuzije finansijskog kapitala u zemlji. Tada su Prva hrvatska štedionica, a nešto kasnije (1927) i Hrvatska eskontna banka iz Zagreba, uspjele ovladati finansijskim tržištem u Bosni i Hercegovini.⁵³ Raspolažući velikom finansijskom moći, zagrebačke banke su pored Hrvatske finansirale (kreditirale) i dobar dio bosanskohercegovačke privrede.⁵⁴ Visoka cijena novca i velika mogućnost njegova plasmana privukle su u Bosnu i Hercegovinu i druge banke iz susjedstva.⁵⁵ Sve one direktno su djelovale na bosanskohercegovačkom finansijskom tržištu. Iako se broj banaka u odnosu na stanje prije ujedinjenja (54) skoro udvostručio (101), ipak,

---

petroleuma u Bosanskom Brodu i ugljenokopa Una u Lješljanima bilo predato Zemaljskoj upravi u Zagrebu, bez njena znanja. (ABH, FMТИ, K–79, br. 3681/1925. Земаљска влада за Босну и Херцеговину господину Миленку Веснићу Предсједнику министарског савјета у Београду, *Српска централна банка и др. Протест ради издавања у закуп Творнице за искоришћ. дрвета у Теслићу*, бр. 4750/през., Сарајево 16. 5. 1920).

⁵² ABH, FMТИ, K–79, br. 3681/1925. Земаљска влада за Босну и Херцеговину господину Миленку Веснићу Предсједнику министарског савјета у Београду, *Српска централна банка и др. Протест ради издавања у закуп Творнице за искоришћ. дрвета у Теслићу*, бр. 4750/през., Сарајево 16. 5. 1920.

⁵³ ABH, FТОК, K–11, oмот br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*.

⁵⁴ Јачање новчаног тржишта у Босни, акција банака из Хрватске, *Преглед*, I, бр. 28, Сарајево 17. јула 1927, 6.

⁵⁵ Filijale u Sarajevu otvorile su Jadransko-podunavska banka (Beograd), Prva srpska zemljoradnička (Beograd), Zadružna gospodarska i Ljubljanska kreditna (Ljubljana), Slavenska (Zagreb) i Gostioničarska banka (Beograd). Bosanska i Agrarna i Komercijalna banka pak, prenijele su svoje centrale u Beograd, a filijale ostavile u Sarajevu. Poslovne jedinice u Sarajevu imale su još Narodna banka, Državna hipotekarna banka, Jugoslavenska udružena banka (Zagreb), Hrvatska poljodjelska banka (Zagreb) i Poštanska štedionica. (*Izvjestaj u privrednim prilikama u 1930*, 74).

njihov kapital nije dostigao ni polovinu predratnog iznosa. Dakle, sa osnivanjem novih banaka nije došlo do značajnijeg priliva kapitala, nego samo do brže cirkulacije i pojačanog rentabiliteta novca.⁵⁶

Proklamacijom slobodne trgovine i prometa u Kraljevini SHS 18. marta i 5. novembra 1919. godine faktički su izbrisane pokrajinske granice i uspostavljeno jedinstveno tržište u zemlji.⁵⁷ Ograničenja slobodnoj trgovini u izvjesnoj mjeri pravilo je Ministarstvo za ishranu i obnovu zemlje.⁵⁸ Ipak, novouspostavljeno jedinstveno jugoslavensko tržište bilo je znatno manje od ranijeg austrougarskog, ne samo po broju potrošača već i po kupovnoj snazi. Proglašenje slobodne trgovine u zemlji te neefikasnost nove vlasti čija je konsolidacija potrajala do kraja 1919. godine pojedinci su pokušavali iskoristiti da velikim mahom nastave sa zakulisnom trgovinom.⁵⁹ Prehrambena roba slobodno se prevozila širom zemlje, pa nije bilo potrebe da se krijumčari, ali pojedinci su nastavili da

---

⁵⁶ M. Marković, Bankarstvo Bosne i Hercegovine, 380.

⁵⁷ Ministarski savjet je pitanje unutarnje trgovine i saobraćaja rješio tako da je: „1. Trgovina (...) u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca u unutrašnjem prometu potpuno slobodna; 2. izuzimaju se samo monoplisani predmeti i oni za koje se donese naročita odluka Ministarskog saveta: so, petroleum, mineralna ulja, žigice, šećer, duvan i cigar papir; 3. prenos robe između pojedinih pokrajina potpuno je slobodan i pokrajinske uprave nisu vlasne činiti mu kakve otežice; 4. otpadaju sve dosadašnje centrale zaostale od bivše mađarske uprave, ograničenja kontigentiranja, raspoloženja robom ili fisikalna opterećenja, izdata od strane pokrajinskih uprava; 5. lična prava trgovanja određuje se posebnim zakonima pojedinih pokrajina, dok se isti ne izjednače; 6. izvoz robe preko demarkacione linije i u neutralne države uređuje se, do zaključenja mira, sa centralnog mesta, u interesu celine i prema pravilima koja važe za Centralnu upravu za promet pri Ministarstvu trgovine i industrije, a za neprijateljske države po odobrenju Ministarskog saveta“. (S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 20).

⁵⁸ ABH, FTOK, K–2. *Zapisnik redovne XXVII plen. sjednice od 23. VI 1920. (sa priložima)*; Jaša Grgašević, *Trgovina Kraljevine SHS od 1919–1928. godine*, u: Joso Lakatoš, *Privredni almanah jugoslovenskog Lloyd*, Glava VI, Zagreb 1929, 2–3, *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1919, Sarajevo 1920, 195.

⁵⁹ Vlast i lihvarstvo, *Glas slobode*, IX, br. 59, Sarajevo 13. marta 1919, 2.

putuju u mjesta gdje je hrana bila jeftinija i da je dovoze u druge krajeve gdje su je prodovali znatno skuplje.⁶⁰ Stanovništvo je, pak, bilo izloženo na milost i nemilost švercerima i lihvarima.⁶¹ Kako bi olakšale snabdijevanje stanovništva i zaustavile rast cijena državne vlasti su tokom 1919. i 1920. godine donijele više zakona i uredbi.⁶² I pokrajinske vlasti Bosne i Hercegovine su u skladu sa intencijama državnih, preduzimale određene mjere protiv špekulanata.⁶³

Tržišne cijene varirale su često i nesrazmjerno zbog nestašice robe, nesređenih monetarnih i prometnih prilika, pa je suzbijanje skupoće administrativnim mjerama vlasti, prema nekim mišljenjima, bilo potpuni promašaj. Maksimalne cijene robi do ulaska u Kraljevinu SHS, na osnovu čl. 59 Naredbe o vršenju obrta iz 1909. godine, određivale su obrtne vlasti u Bosni i Hercegovini. U novoj državi nadležnost za određivanje cijena preuzele su policijske vlasti. Ova mjera izazvala je kod privrednih krugova trajno nezadovoljstvo, pa je pred kraj 1920. godine Odjeljenje za ishranu pozvalo

---

⁶⁰ Proglašenje slobodne trgovine u zemlji dalo je „impuls za momentano bujanje trgovine i poleta za trgovački život“. (Nepodobštine u slobodnoj trgovini, *Jugoslavenski Lloyd [Hrvatski Lloyd]*, XI, br. 27, Zagreb 2. travnja 1919, 5).

⁶¹ Glas siromašnih masa sarajevskih protiv gladi i skupoće, *Glas slobode*, X, br. 70, Sarajevo 1. aprila 1920, 1.

⁶² *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1925*, Сарајево 1926, 201–206; Закон о сузбијању скупоће пред Министарским саветом, *Привреда*, I, бр. 22, Сарајево 14. октобар 1920, 1.

⁶³ Radi zaštite i trgovaca i potrošača, bosanskohercegovačke vlasti izdale su posebnu naredbu po kojoj su trgovci za kupovinu i prodaju životnih namirnica morali dobiti posebnu dozvolu. Podređeni organi vlasti su shodno navedenoj naredbi imali obavezu stalnog nadzora nad radnjama koje su se bavile prodajom dotičnih artikala. Posebno su morali voditi računa da trgovci poštuju propise i zakone, naročito u dijelu koji se odnosio na visinu cijena i eventualnu lančanu trgovinu. Na svim artiklima u trgovačkim radnjama morala se postaviti vidljiva cijena. Prekršiocu su upozoravani na stroge kazne ukoliko se ogluše o naredbu i ukoliko im se u magacinima nađe skrivene robe. I obično građanstvo je upozoravano na obavezu prijavljivanja organima vlasti trgovaca koji su neovlašteno dizali cijene ili skrivali robu. (Aprovizacija. Maksimalne cene za Sarajevo, *Glas slobode*, X, br. 3, Sarajevo 5. 1. 1920, 3).

Trgovačku komoru Bosne i Hercegovine da u što kraćem roku da mišljenje na koji način da se sastavi komisija koja bi ispitala visinu cijena za pojedine artikle. Komora se odazvala pozivu i u sporazumu sa interesentima dostavila zajednički prijedlog, u kojem je istakla da je slobodna trgovina najbolji regulator cijena. Administrativno uplitanje u privredno-ekonomske zakone, prema njenom mišljenju, stvaralo je zabunu u prirodnom toku trgovine i prijetilo da legalne trgovce potisne u stranu i „dovede one elemente na površinu, zbog kojih čitava naša trgovina a konzumenti posebice stradavaju“.⁶⁴ Uvažavajući te činjenice, tražila je da se nepodnošljivo stanje i žalbe trgovaca ublaže i predlagala da se uređujućem policijskom činovniku pri određivanju cijena pridodaju dva stručna lica, koje će Policijska direkcija izabrati sa spiska koji je komora predložila. Zastupala je stajalište da o cijenama daju mišljenje samo trgovci dotične vrste robe i da se policijskom činovniku, koji je izricao kazne radi pretjeranih cijena, dodaju dva trgovca iz dotične branše kao članovi, jer je iskustvo pokazalo da se najveći broj osuda izricao samo iz nepoznavanja prilika koje su samo trgovcima mogle biti poznate. Često puta su kažnjavani ispravni trgovci zbog pretjeranih cijena, a pri tome im vlasti nisu htjele priznati u kalkulaciju unijete fluktuacije vrijednosti valute i razne druge troškove. Nasuprot tome, kod policijskih presuda dobro su prolazili nesavjesni trgovci, koji su znali „adekvatno“ prezentirati netačne fakture. Dakle, pitanje skupoće iz naprijed iznijetog nije se moglo rješavati „nespretnim“ mjerama vlasti koje su izazivale osjetljiv pad cijena na tržištu.

Administrativne mjere o suzbijanju skupoće i nesavjesna špekulacija izazivali su kod privrednih krugova zabrinutost i opravdane tužbe, jer su kočile razvoj slobodne trgovine i prometa. Na raznim anketama kod nadležnih organa raspravljano je o mjerama koje su vlasti preduzimale, iznošeni pravi uzroci skupoće i pobijani prigovori, koji su se često čuli u javnosti, da skupoću

---

⁶⁴ *Извештај о привредним приликама у 1925, 201–202.*

stvaraju privredni krugovi.⁶⁵ Centralnoj vladi je prebacivano da je ona jedan od glavnih krivaca za poskupljenje, jer je svojim odlukama utjecala na rast cijena. Za primjer je navođeno da je u periodu od 1919. do 1922. godine željeznica u pet navrata povećala prijevozne takse i time značajno utjecala na rast cijena.⁶⁶ Neosnovanim je smatrano i vladino stajalište da svako „nadležstvo mora pokriti svoje troškove, svojim vlastitim prihodima, jer kao što je slučaj sa železnicom, i kako se dižu prevozne carine, tako i roba postaje skuplja. (...) Skupoća je problem, koji se ne rešava administrativnim putem, već samo razvijanje produkcije i potpomaganjem svega onoga, što utiče na napredak produkcije. Prema tome privrednici nisu krivi, što je skupoća velika već vlasti, koje udaraju velike dažbine“.⁶⁷ Traženo je da se privrednicima omogući slobodan rad i da se uklone uzroci koji su kočili privredu, poput devalvacije monete, nesređenosti saobraćajnih prilika, povećanje državnih nameta itd.⁶⁸

Načela slobodne trgovine proklamovana u dva navrata tokom 1919. godine nisu implementirana u potpunosti. Gotovo istovremeno sa proglašenjem slobodne trgovine država je stavila pod sekvestar⁶⁹

---

⁶⁵ *Извештај о привредним приликама у 1925*, 202–203.

⁶⁶ Cijena životnih namirnica u krajevima koji su bili bliže željezničkim prugama bile su znatno jeftinije nego u mjestima koja su bila udaljenija od pruga. (ABH, Fond: Inspekcija rada za oblast Sarajevsku [FIROS], K-1, dok. br. 31/96. *Izveštaj inspekcije rada za XVI. okrug u Sarajevui*, Sarajevo 15. januara 1922; *Prilog proučavanju izvoza i uvoza šumskih produkata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca za god. 1919–1924–25*, Beograd 1926, LIII–LVI).

⁶⁷ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji*, 77.

⁶⁸ *Извештај о привредним приликама у 1925*, 203.

⁶⁹ Sekvestracija je privremeno oduzimanje uprave nad cjelokupnom imovinom (tvornice, banke, zanatske radnje, trgovine itd.) ili nad jednim dijelom imovine osobi protiv koje se vodi sudski postupak, a imovina, čija je sudbina još neizvjesna, predaje se trećem licu (sekvestru) na čuvanje, koji sa imovinom postupa kao depozitar. Imovina se trećem licu predavala odlukom suda, organa uprave ili na osnovu sporazuma stranaka.

banke, osiguravajuća društva, industrijska preduzeća, zanatske i trgovačke radnje koje su bile u vlasništvu stranaca, što je izazvalo opći poremećaj u privredi i trgovini.⁷⁰ Poteškoće sa zaživljavanjem slobodne trgovine u zemlji bile su, dakle, djelimično i posljedica vladine prakse da novim uredbama umanju značaj prethodno donijetih ili da pojedini vladini ministri svojim aktima dezavuiraju njene odluke. Eklatantan primjer je uredba Ministarstva za ishranu i obnovu zemlje od 2. septembra 1920. godine, kojom je cjelokupna proizvodnja, raspodjela i prodaja robe Tvornice sode iz Lukavca, Željezare Zenica i Bosanskog dioničkog društva za elektrinu iz Jajca stavljena u njegovu nadležnost.

Odmah po stupanju na snagu uredba je proizvela nezadovoljstvo među „zainteresiranim“ privrednim krugovima. Ograničenja koje je uredba nametala ovim, slobodno rečeno, najvažnijim industrijskim preduzećima u Bosni i Hercegovini nisu se mogla uopće opravdati. Ratno iskustvo dokazalo je da ovakva

---

⁷⁰ Naredbom Ministra industrije od 5. 2. 1919. godine *Zakon o postupanju sa imovinom podanika država koje su u neprijateljstvu sa Srbijom* proširen je na teritorij cijele Kraljevine SHS. Sva preduzeća (fabrike, banke, trgovačke, industrijske i znatske radnje i radionice itd.) i imovinski objekti razne vrste (gotov novac, hartije od vrijednosti, razna novčana primanja i nepokretna imanja) na teritoriji cijele Kraljevine, koja su pripadala podanicima ili društvima i preduzećima neprijateljskih država, kao i preduzeća i imovinski objekti mješovitog karaktera, stavljeni su pod naročiti nadzor (seksvestar) i podvrgnuti likvidaciji. (ABH, FMTH, K-79, br. 3684/1925. Земаљска влада за Босну и Херцеговину III одељењу зем. владе Сарајево, *Надзирање имовине поданика непријат. држава. Губитак привилегија*, број: 98.8005/1919, Сарајево 14. маја 1919; *Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu. Godina 1919*, Sarajevo 1920, 73–74). Među nekim privrednim krugovima postupak sekvestracije okarakteriziran je kao „hajka da industrijska preduzeća stranih kapitalista što pre pregu u 'domaće ruke'. Taj proces oko prelaženja stranih preduzeća bilo u državne ruke bilo u ruke domaće buržoazije vrši se na takav način da će, na kraju krajeva, imati kao rezultat uništenje tih preduzeća. Jer cilj naše buržoazije nije podizanje produkcije, nego spekulacija i brzo bogaćenje. Danas se već sa sigurnošću može tvrditi da su sva industriska preduzeća u Bosni na putu propasti. Ni država, ni privatni kapitalisti nemaju ni volje ni sposobnosti da ta preduzeća održavaju i razvijaju“. (Konsolidovanje države u Bosni, *Глас слободе*, X, br. 53, Sarajevo 2. marta 1920, 1).

zakonska ograničenja donešena na privrednom polju nisu postizala svrhu, „koju su zakonoše imale u vidu, već nasuprot znala su uroditi često nemilim pojavama naročito nesolidnoj trgovini, od koje su baš najviše trpili oni, privredno slabiji elementi, koje je država mislila tim izvanrednim mjerama zaštititi“.⁷¹ Pomenutim mjerama vlasti su, po mišljenju Trgovačke komore Bosne i Hercegovine, pojedinim trgovcima omogućile da na kupca prebace postotak prodajne cijene robe, koji se prema uredbi morao doplatiti u korist invalidskog fonda.

Glavni preduvjet da se privredni život vrati u normalan kolosijek, prema mišljenju Komore, bio je normalizacija proizvodnje, koje bez slobodne trgovine nije moglo biti. Naglašavala je da se bez slobode industrijska proizvodnja nije mogla razvijati onako kako su to iziskivale potrebe privredne obnove zemlje, a bez rasta proizvodnje nije moglo doći ni do pojeftinjenja cijena, kako su to zahtijevali interesi širih potrošačkih masa. Centralna vlada je, prema njenom mišljenju, uvidjela tu ekonomsku istinu, kada je rješenjem iz novembra 1919. godine po drugi put proklamovala slobodnu trgovinu. Neobjašnjivim je, sa privrednog i sa gledišta interesa potrošača, smatrala odstupanje od slobodne trgovine koju je donijelo Ministarstvo za ishranu i obnovu zemlje.

Pokazalo se za kratko vrijeme da je uredba tvornicama nanijela ozbiljne štete i gubitak većine stranih mušterija, koji su zbog komplicirane procedure bili prisiljeni da kupovinu vrše na drugom mjestu.⁷² Umjesto da bosanskohercegovačke tvornice podmire domaće potrebe i izvoze robu u inostranstvo, bilo je obrnuto, uvozile su se velike količine sode, željeza i drugih artikala. Epilog takve

---

⁷¹ АВН, ФТОК, К–2. Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину Министарству исхране и обнове земље Београд, *Уредба Министарства исхране и обнове земље о продукцији, расподели и продаји производа фабрике у Лукавцу, Зеници и Јајцу*, бр. 2902, Сарајево 22. 11. 1920.

⁷² АВН, ФМТИ, К–98, док. бр. 1182/1927. *Извјештај за пословну год. 1918, 1919. и 1920. поднешене на XIX редовитој глав. скупштини*, Зеница 1922.

politike bila je obustava rada tvornica i otpuštanje radnika.⁷³ Zbog značaja koje su tvornice imale za cjelokupnu industriju, traženo je od nadležnih u Beogradu da storniraju spornu uredbu. Zahtjevu su se pridružile i brojne privredne organizacije i subjekti u zemlji, nakon čega je u februaru 1921. godine tvornicama dozvoljena slobodna trgovina i prodaja robe.⁷⁴

Kidanjem poslovnih i trgovačkih veza sa ranijim kupcima, te trgovinskih i izvoznih ograničenja, došlo je do zastoja u eksportu drvene građe u inostranstvo, najvažnijeg trgovačkog artikla Bosne i Hercegovine. U nedostatku izvoza, a nakon proklamovanja slobodne unutarnje trgovine i prometa, trgovci su građu nastojali prodati unutar zemlje. Najveći kupac u tom periodu bila je Srbija, gdje se zbog ratnih razaranja najviše gradilo. Međutim, „od proleća 1921. počele su se u Srbiji, Banatu i Bačkoj prodavati velike količine čehoslovačke robe, koja je uvijek nailazila na povoljniji prijem, jer se sastoji većinom iz smrčevog drveta. Stoga je prestao dotadašnji življi interese za naše daske, tim pre, što one po kvalitetu zaostaju iza čehoslovačkih produkata“.⁷⁵ U pograničnim krajevima, strana

---

⁷³ Željezara u Zenici krajem 1920. godine obustavila je proizvodnju i otpustila 400 radnika. (ASBK, FZZ, *Билансе од 1921–1924. год.*). Obustavu proizvodnje krajem 1920. izvršila je i Tvornica sode iz Lukavca, koja je tom prilikom otpustila 171 radnika. Da bi prevazišla navede teškoće, tražila je da joj se omogući: „1) Slobodna trgovina sodnih proizvoda u tuzemstvu i eksport u inozemstvo, oboje bez ikakvog opterećenja. 2) Obnova ugovora sa državom za dobavu za produkciju sode potrebitih sirovina ugljen, slana voda, so, vapnenac uz povoljne uvjete. 3) Minimalna tarifa prevoza, za sirovine i gotove produkte. 4) Od carine slobodan uvoz svijju materijala, koji se ne proizvode u tuzemstvu“. Jedino se pod ovim uvjetima prema njihovu mišljenju, mogla oduprijeti stranoj konkurenciji. (ABH, Fond: Inspekcija rada za Tuzlansku oblast (FIRTO), K–24, dok. br. 172).

⁷⁴ ABH, FMTI, K–43, dok. br. 7293/1923. Oesterreichische Solvay–Werke Betriebsgesellschaft m. b. H., Wein Ammoniaksoda–fabrik Lukavac Visoka zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Odjel za Obrt i trgovinu Sarajevo, Lukavac 24. 3. 1919; ABH, FIRTO, K–21, dok. br. 6/121. *Nota o tvornici amonične sode u Lukavcu.*

⁷⁵ ABH, Fond: „ŠIPAD“ – SOUR šumarstvo, prerada drveta i prometa (FŠIPAD). *Извјештај Управног одбора за пословну 1920/21. годину, поднетог редовној*

konkurencija bila je naročito jaka. Ogrjevno drvo Vojvodina je uglavnom nabavljala iz Bosne i Hercegovine.⁷⁶

Kao glavna izvozna teritorija za drvo i njegove proizvode, Bosna i Hercegovina dala je karakteristiku cijelom poslijeratnom izvozu drveta iz Kraljevine SHS. Na tržišta na koja je do tada odlazilo samo bosanskohercegovačko drvo bilo je uvedeno drvo iz Srbije i Slavonije, zahvaljujući prevenstveno starim trgovačkim vezama, koje su postojale između pojedinih izvoznih preduzeća iz Sarajeva i inostranstva. Inače, izvoz građe zauzimao je najvažnije mjesto u bosanskohercegovačkoj vanjskoj trgovini.⁷⁷ Donosio je prosječno godišnje pola milijarde zdrave valute iz inostranstva i vršio znatan utjecaj na aktivnost trgovinske bilanse zemlje.⁷⁸ Drvena roba eksportovana je morem preko luka na Sušaku, Šibeniku, Splitu,

---

Главной скупштини Шумско-индустријског предузећа Добрљин-Дрвар а. д. од 29. јануара 1923.

⁷⁶ АВН, FТОК, К-3, омот бр. 8. *Zapisnik redovite XXXII Plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu. Održane dne 18, 19. i 20. oktobra 1923. u dvorani Komore u Sarajevu*; АВН, FТОК, К-4, омот бр. 2. *Zapisnik XXXIII. Redovne plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore održane dne 1. aprila 1924. u prostorijama Trgovačke i obrtničke komore*; АВН, FMTI, К-75, док. бр. 2445/25. Трговачка и обртничка комора за Босну и Херцеговину Министарству трговине и индустрије Београд, *Извештај о раду конференције Комора и привредних организација одржана 1. и 15. маја 1925. у Сарајеву*, бр. 3149/25, Сарајево 17. јуна 1925; *Извештаји конзулата Кралјевине Срба, Хрвата и Словенаца о дрвној индустрији са кратким прегледом наше спољне трговине са шумским производима*, Београд 1928, 21.

⁷⁷ Lj. Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 120–122.

⁷⁸ *Извештај о привредним приликама и раду Коморе у години 1931*, Сарајево 1932, 47. У свим босанскохерцеговачким пиланама 1928. године израђено је око 1,200.000 м³ dasака и тесане грађе, од чега је експортовано у иностранство око 800.000 м³, а остатак у Кралјевину SHS. Производња дрвета за ложење износила је око 500.000 м³, од чега је експортовано у иностранство 100.000 м³, а остатак у сусједне покрајине, нарочито у Вojводину и Србију. Само 800.000 м³ грађе по 600 динара за м³, осигуравало је прилив новчаних средстава од близу пола милијарде динара у иностраној валути. (АВН, FТОК, К-11, омот бр. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*). Вриједност извезене робе на државном нивоу износила је 2.081,072.000 динара. (*Statistika izvoza i uvoza šumarskih proizvoda Kraljevine Jugoslavije (1926–1935)*, Београд 1937, 8).

Metkoviću i Gružu. Potom riječnim slivovima Drine i Save, te željezničkim putem preko Bosanskog Broda i Dobrljina.⁷⁹

Brisanjem unutarnjih granica i stvaranjem zajedničkog jugoslavenskog tržišta bili su djelimično otklonjeni problemi i stvorene pretpostavke za privredno povezivanje unutar Kraljevine SHS. Međutim, ozbiljnu prepreku u tome pričinjavao je slab i nefunkcionalan saobraćaj. Pored nedostatka vagona i lokomotiva, naročite probleme stvarale su slabe ili nikakve komunikacione veze između pojedinih dijelova zemlje. Kraljevina SHS naslijedila je željezničku mrežu, koja je bila višestruko raznolika, kako u organizaciji i namjeni za koju je građena, tako i po širini kolosijeka. Radilo se o heterogenoj željezničkoj mreži dužine oko 10.000 km, koja je bila organski nepovezana, kvalitativno i po kapacitetu raznolika i, što je bilo najvažnije, po pravcima za potrebe nove države potpuno nepodesna.⁸⁰ Dio željeznice bio je ratom uništen, dok su pojedine pruge koje su korištene na teritoriji ranije Austro-Ugarske monarhije usljed ratnih forsiranja toliko dotrajale, da je bila potrebna njihova hitna rekonstrukcija.

Bosanskohercegovačke saobraćajne veze do 1918. godine išle su uglavnom prema ekonomskim centrima Austrije i Mađarske. Glavno čvorište željezničkog transporta, Bosanski Brod nije bio

---

⁷⁹ ABH, FTOK, K-9, omot br. 3. *Izvještaj sa centralnog zbora industrijskih korporacija Kraljevine S. H. S. u Beogradu od 29. do 30. novembra 1928.* Izvozne luke za bosansko drvo nisu mogle primiti svu robu, pa se zato često moralo čekati sa otpremom, što je značajno otežavalo izvoz. (Plenarna sjednica Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, *Južni Lloyd*, V, бр. 14, Capajevo 14. априла 1929, 3).

⁸⁰ Pokrajinske željezničke mreže bile su izgrađene prije ulaska u Kraljevinu SHS u skladu sa njihovim teritorijalnim i ranijim privrednim interesima i pravcima trgovinske razmjene. Glavni pokrajinski saobraćajni tokovi u novoj državi, dijametralno su se razlikovali od ranijih pravaca i bez rekonstrukcije i izgradnje novih pruga nije bilo moguće izvršiti njihovo povezivanje. (Momčilo Ivanović, *Građenje železnica od 1918. do 1941. godine i građevinska politika u tome periodu*, u: Grupa autora, *Sto godina železnica Jugoslavije*. Zbornik članaka povodom stogodišnjice železnica Jugoslavije, Beograd 1951, 129).

prirodno središte odakle su se najracionalnije mogle uspostaviti unutarnje i saobraćajne veze sa susjedima.⁸¹ O izgradnji i povezivanju Kraljevine SHS željeznicom državna vlada izrađivala je, počev od 1920. godine, više megalomanskih planova. Međutim, gradnja željezničke mreže nije vršena u skladu sa stvarnim potrebama zemlje, već prema trenutnim potrebama i zahtjevima partije na vlasti. Vlade su po svom nahođenju mijenjale željezničku politiku, pravile prijedloge, trasirale nove pravce i započinjale izgradnju novih pruga.⁸² Na jednoj od mnogobrojnih konferenciji, održanoj u Beogradu januara 1927, u povodu izrade novog plana, privredna delagacija Bosne i Hercegovine tražila je da se izgradi luka Ploče preko koje bi išao izvoz drva i uglja, željeznički spoj Metković–Ploče, pruga Beograd–Tuzla–Doboj, Doboj–Banja Luka, a također i krak Doboj–Sarajevo, te željeznički spoj Beograd–Sarajevo–Split. Tim spojem Sarajevo kao geografski centar zajedničke države trebao se spojiti i s istočnim i zapadnim dijelom zemlje. Konferencija je jednoglasno usvojila program koji je inkorporirao ove zahtjeve, predviđjela je izgradnju i opravku i drugih željezničkih pravaca u Bosni i Hercegovini. Međutim, vlada je pravce usvajala i napuštala, započinjala sa gradnjom novih pruga pa prekidalala, planove donosila a nije realizirala. Tako je i plan usvojen na konferenciji 1927. godine, kada je u pitanju Bosna i Hercegovina, ostao samo mrtvo slovo na papiru.⁸³ Saobraćajna izoliranost i neprohodnost ubrzo su pokazali svoje efekte.

Saobraćajno povezivanje sa susjednim pokrajinama išlo je, dakle, usporenim tempom. Do 1925. godine Bosna i Hercegovina ostala je potpuno izolirana od istočnih i sjevernih dijelova zemlje,

---

⁸¹ ABH, FТОK, K–4, omot br. 2. *Zapisnici XXXIII redovite plenarne sjednice od 1. IV 1924. god.*

⁸² M. Ivanović, *Građenje železnica od 1918. do 1941*, 131.

⁸³ ABH, FТОK, K–11, omot br. 11. *Privredne prilike u Bosni i Hercegovini*; M. Ivanović, *Građenje železnica od 1918. do 1941*, 135; Stjepan Lovrenović, *Ekonomska politika Jugoslavije*, Sarajevo 1956, 80).

što je otežavalo međusobnu razmjenu dobara sa susjedima, koji su bili upućeni jedni na druge.⁸⁴ Otvaranjem uske pruge Užice–Vardište 25. 1. 1925. godine, koja je kasnije preko Čačka, Lajkovca i Obrenovca povezana sa Beogradom, olakšana je trgovinska razmjena sa Srbijom.⁸⁵ Osim navedene željezničke veze, Bosna i Hercegovina nije dobila nijednu drugu saobraćajnicu od jačeg privrednog značaja.⁸⁶

Nepostojanje željezničke veze sa susjednim pokrajinama moglo se nadomjestiti cestovnim komunikacijama. Međutim, izgradnja puteva kao i željeznice bila je veoma skromna.⁸⁷ Preko

---

⁸⁴ Od silnih poslijeratnih planova do 1932. godine izgrađeno je u Bosni i Hercegovini samo 57,6 kilometara pruga uskog i 39,2 kilometara pruga normalnog kolosijeka. (Иван Оровић, Жељезничке пруге у Босни и Херцеговини, у: Група аутора, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo 1938, 337–338). Dešavalo se da od Subotice do Sarajeva roba putuje 70–80 dana, iako su neke pošiljke dolazile i za 10 dana. (ABH, FTOK, K–4, omot br. 4. *Zapisnici XXXIII redovite plenarne sjednice od 1. IV 1924. god.*).

⁸⁵ ABH, FTOK, K–6, omot br. 1. *Izvještaj o radu komore za vrijeme od 4. oktobra do 1. marta 1925*; Dragiša Lapčević, *Iz bosanske privrede*, Sarajevo 1925, 5–6. Otvaranje pruge Užice–Vardište imalo je naročito utjecaja na rad ciglana u Bosni i Hercegovini, jer je omogućio izvoz većih količina cigle i crijepa u južnu Srbiju, gdje je građevinska djelatnost bila izraženija. (*Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 62).

⁸⁶ ABH, FTOK, K–4, omot br. 2. *Zapisnici XXXIII redovite plenarne sjednice od 1. IV 1924. god.* Trgovačko–obrtnička komora Bosne i Hercegovine isticala je da je „jedno od naročitih važnih pitanja (...) pitanje našeg izvoza na more. Naša komora se ovim pitanjem nekoliko puta bavila i iznosila opširne predstavke o našim odnosnim potrebama. (...) naši interesi išli [su] uvijek samo za tim, da se s obzirom na to, što naše izvozne luke Gruž, Metković i Zelenika nijesu dovoljne, da se izgradnjom željezničke pruge od Metkovića do Ploča i izgradnjom spedicione luke u Pločama omogući što povoljniji izvoz kabaste robe, a naročito drveta i ugljena“.

⁸⁷ Država je u Bosni i Hercegovini od 1918. do 1929. godine izgradila svega 34 kilometra i 858 metara puta (dionica Trebinje–Lastva–Viluse). U isto vrijeme pod rukovodstvom Građevinske direkcije iz Sarajeva izgrađeno je 18 kilometara i 898 metara puta. Dakle, u navedenom periodu izgrađeno je ukupno 53 kilometra i 756 metara putne mreže. (Rajko Kušević, *Jugoslavija na tehničkom polju 1919–1929*, Zagreb 1930, 62).

rijeka, koje su bile nekadašnje državne granice (Drina i Sava), na stotine kilometara nije bilo mostova što je otežavalo međusobnu komunikaciju.⁸⁸ Izgradnjom tri mosta na rijeci Drini i to kod Bajine Bašte, Ljubovije i Zvornika, istočni dijelovi Bosne i Hercegovine povezani su cestovno sa Srbijom.⁸⁹ Pitanje izgradnje mosta preko Save i direktne putne veze sa susjednom Slavonijom ostalo je za neka druga vremena.⁹⁰ Saobraćajne veze sa susjedima ostvarivane su i plovidbom rijekom Savom. Riječni saobraćaj imao je posebnog značaja u eksportu šljive koja je izvožena preko luke u Brčkom.⁹¹

Neposredno iza ujedinjenja bio je prisutan potpuni zastoj u poštansko-telegrafsko- telefonskom saobraćaju (PTT) u Kraljevini SHS, čije funkcioniranje je bilo važna pretpostavka za obavljanje trgovine i bankarskih poslova u zemlji. Zbog čestih kašnjenja poštanskih paketa trgovci nisu uspjivali na vrijeme doći do svoje robe, koju su u više slučajeva unaprijed platiti. Odmah po formiranju Ministarstva pošte i telegrafa otpočelo se sa uspostavljanjem i otklanjanjem problema i izjednačavanjem šarolike PTT službe.⁹²

---

⁸⁸ АВН, FRKBiH, К-2. Одлука скупштине Радничке коморе за Босну и Херцеговину одржане 22. маја 1926. године у Сарајево о привредним приликама и потребама Босне и Херцеговине.

⁸⁹ R. Kušević, *Jugoslavija na tehničkom polju*, 79.

⁹⁰ *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u godini 1930*, Sarajevo 1931, 40.

⁹¹ *Izvještaj o privrednim prilikama i radu komore u 1930*, 47; *Извештај о раду привредне конференције Дринске бановине 1930*, 21.

⁹² Provizornom podjelom od 16. marta 1919. godine Kraljevina SHS podijeljena je na devet PTT direkcija sa sjedištima u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Splitu, Sarajevu, Cetinju, Velikom Bečkereku, Nišu i Skoplju. Krajem naredne (1920) direkcija iz Velikog Bečkereka preseljena je u Novi Sad, a pridodana joj je i srijemska županija, čije pošte su do tada pripadale direkciji u Zagrebu. Maja 1922. godine ukinuta je direkcija u Nišu, čije ustanove su većim dijelom pripojene direkciji u Beogradu, a manji dio Skoplju. Najzad radi uštede Ministarski savjet 1927. godine ukida direkcije u Beogradu, Cetinju i Splitu, i vrši praktičnu podjelu preostalih pet direkcija, uzimajući za osnov administrativnu podjelu zemlje na oblasti. Prema toj podjeli direkcija u Sarajevu obuhvatala je užičku, zetsku, dubrovačku, tuzlansku, sarajevsku, mostarsku, travničku i vrbasku oblast. Bihaćka

Donošenjem Pravilnika o vršenju poštanske službe u unutarnjem saobraćaju 15. 12. 1921, a koji je stupio na snagu 1. 3. 1923. godine, izvršeno je izjednačavanje PTT službe u zemlji.⁹³ Vremenom se PTT saobraćaj između Sarajeva i glavnih centara u zemlji ustalio, uspostavljene su poštanske veze i sa manjim mjestima u susjednim pokrajinama, što je privrednicima olakšalo poslovanje i trgovinu.⁹⁴

Unutrašnja i vanjskopolitička stabilizacija Kraljevine SHS završena je do 1924. godine, kada su stvorene pretpostavke za potpunom unutarnjom integracijom i bolji poslovni ambijent za strane investitore. U novouspostavljenim trgovačkim vezama Bosna i Hercegovina nudila je susjedima drvo, rude, so, duhan, voće i stoku. Radilo se dakle, uglavnom o sirovinama i polupreradevinama. Prerađivačke industrije Hrvatske, Slovenije i Vojvodine bile su razvijenije od bosanskohercegovačke, koja im nije mogla konkurisati na domaćem tržištu. Bosna i Hercegovina kao pasivno privredno područje, nije uspjela proizvesti dovoljno hrane za prehranu stanovništva, pa su i tvornice za njenu preradu slabije podizane. Njena mlinska industrija radila je uglavnom za domaće tržište, a prodaju vršila jedino na područje Crne Gore i Dalmacije.⁹⁵ Ni cijelo područje Bosne i Hercegovine nije snabdijevano od strane domaćih mlinova, već su sjeverni krajevi brašno nabavljali iz

---

oblast bila je pod nadležnošću direkcije iz Zagreba. (J. Lakatoš, *Privredni alamanah*, VII, 29).

⁹³ J. Lakatoš, *Privredni alamanah*, VII, 29–30.

⁹⁴ Godine 1925. uspostavljen je poštanski saobraćaj između Bosanske Gradiške i Okučana u zapadnoj Slavoniji. (*Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 106). Počev od 1. maja 1928. godine upostavljena je i svakodnevna poštanska automobilska veza između Livna i Sinja u Dalmaciji. (*Извештај о привредним приликама и раду коморе у години 1928*, Sarajevo 1929, 113).

⁹⁵ Миливоје М. Савић, *Наша индустрија и знати. Њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, Део I, Сарајево 1922, 125.

Vojvodine.⁹⁶ Jedno od rijetkih preduzeća koje je uspjelo osvojiti tržišta širom Kraljevine SHS bila je Sarajevska pivara, koja je preko svojih zastupništva prodaju vršila u cijeloj zemlji, pa je i u najudaljenijim mjestima konzumirano njeno pivo.⁹⁷

Produčje zapadnih jugoslavenskih pokrajina do 1918. godine pripadalo je austrougarskom kartelu gvožđa, u čijoj je interesnoj sferi bila i Srbija, a djelimično i Bugarska. Poslije ujedinjenja postalo je područje Kraljevine SHS mjesto borbe stranih željezara, koje su nastojale da tu prodaju svoje proizvode i da oslabe domaću industriju, kako bi u potpunosti ovladale tržištem na Balkanu. Usprkos svog prirodnog bogatstva Bosna i Hercegovina nije bila u stanju da im konkuriše, i to s jedne strane, jer je konzum u zemlji bio premali da bi mogao podržavati tvornice visokih sposobnosti kakve su bile Zenica i Vareš, a s druge strane, pak, što je kod nabavke važnih sirovina bila ovisna od inostranstva. U tom pogledu je industrija gvožđa najviše i trpila, jer u zemlji nije bilo ugljena podesnog za proizvodnju koksa, usljed čega je pogon visokih peći bio nesrazmjerno skup.⁹⁸ Produkciona moć željezare u Zenici iznosila je oko 60 % proizvodne sposobnosti svih željezara u

---

⁹⁶ Menadžment Sarajevskog paromlinana na valjke, žalio se 1925. godine kako bosanski „mlinovi ne mogu da konkurišu (...) vanjskim mlinovima, dok međutim ulazi žito i brašno iz Italije nesmetano k nama, te istiskuje naše vlastito žito i brašno iz Dalmacije, Crnogore i Hercegovine, te pod zaštitom jedne sasvim nerazložne finansijske politike potkopava našu vlastitu proizvodnju “. (ABH, FTOK, K-6, omot br. 1. *Zapisnici XXXV plenarne sjednice redovite od 20. III 1925*).

⁹⁷ Sarajevsko pivo odlikovano je raznim nagradama na izložbama u zemlji i inostranstvu, a posebno priznanje steklo je naslovom „Kraljevski dvorski dobavljač“. (Srđa Đokić, *Deset godina privrede Kraljevine Jugoslavije*, Sarajevo 1929, 128).

⁹⁸ ASBK, FŽZ, Akta 1921–1929. Редакција „Привредни преглед“ Београд, Зеница 12. августа 1924.

Kraljevini SHS.⁹⁹ Cjelokupna potrošnja valjanog gvožđa i čelika u zemlji, prema podacima o uvozu i evidencijama o potrošnji Komercijalnog biroa jugoslavenskih željezara iz 1929. godine, pri normalnoj konjunkturi kretala se oko 153.000 t. Od toga je iz inostranstva uvoženo 110.500 t (72 %), a 43.000 t (28 %) nabavljano od domaćih željezara. U domaćem udjelu učestovala je Zenička željezara sa 20.300 t (47 %), a ostale željezare sa 22.700 t (53 %).¹⁰⁰

Bosanskohercegovačko goveče, odgajano u teškim uvjetima, nakon ujedinjenja nije bilo predmet trgovine na evropskim stočnim tržištima, mada je ranije izvoz zauzimaao zapaženo mjesto u privrednom životu zemlje. Stočni fond je usljed bezobzirnog iskorištavanja tokom rata (1914-1918) bio značajno smanjen. Uropaštena je bila uglavnom plemenitija stoka, tako da je poslije rata ostala stoka manje vrijednosti. U odnosu na predratno stanje broj krupne stoke smanjen je za 36 %, a konja za 40–50 %, zbog čega je poslijeratna prodaja bila jako ograničena i vršena jedino u susjedstvu.¹⁰¹ Goveda i svinje su u neuhranjenom stanju eksportovane na područje Hrvatske (Zagreb, Karlovac, Otočac) i Vojvodine, gdje su tovljene i eksportovane u inostranstvo.¹⁰² Najviše ovaca prodavano je u Bačku, Banat i Slavoniju. Konji i sitna stoka (janjci, jarad i prasadi) prodavani su u Dalmaciju (Sinj, Knin, Split). Koze iz Hercegovine, pored Dalmacije, eksportovane su i na područje Crne Gore.¹⁰³ Uopće cjelokupna bosanskohercegovačka trgovina stokom u ovom periodu bila je potpuno neorganizirana.

---

⁹⁹ Željezara u Zenici posjedovala je tri Martinske peći kapaciteta od po 15 tona. Sa pogonom svih peći mogla je proizvesti 5.600 vagona željeza godišnje. (ASBK, FZZ, Akta 1921–1929. *Жељезара Зеница*, Зеница 8. новембра 1923).

¹⁰⁰ Uroš Lazović, Metalurgijska industrija, u: Grupa autora, *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo 1938, 313.

¹⁰¹ *Извештај о привредним приликама и раду коморе у 1925*, 110–111.

¹⁰² ABH, FTOK, K–11, omot br. 9. *Privredne prilike u Bosni i Hercegovini*.

¹⁰³ *Извештај о привредним приликама у 1928*, 29–33.

Trgovci marvom nisu direktno izvozili u inostranstvo, nego preko posrednika iz Dalmacije, Hrvatske, Slavonije, Južne Srbije i dr.¹⁰⁴ Od stočnih proizvoda najviše se izvozila koža. U prosjeku je eksportovano oko 40 vagona sirovih janjećih, ovčijih, jarećih, kozijih, telećih i govedih koža u vrijednosti oko 25 milona dinara.¹⁰⁵ Glavni kupac sirove kože bilo je inostranstvo, ali i tvornice iz Hrvatske i Slovenije.¹⁰⁶

Trgovinska razmjena sa susjedima za bosanskohercegovačku privredu nije bila od naročitog značaja, jer nije obuhvatala najvažnije trgovačke artikle. Jugoslavensko tržište nije bilo u mogućnosti da apsorbuje robu koju je proizvodila krupna industrija u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁷ Primarno pitanje za opstanak i rad krupnih preduzeća drvne i hemijske industrije bio je izvoz u inostranstvo,

---

¹⁰⁴ *Izveštaj o privrednim prilikama u 1930*, 176.

¹⁰⁵ Iz Bosne i Hercegovine 1923. godine u zapadne dijelove Kraljevine SHS i inostranstvo otpremljeno je: 700.000 komada bravlje kože (28,000.000 dinara); goveđe 43.000 komada (13,000.000); lisice 40.000 komada (24,000.000); kune 10.000 kom. (15,000.000); zečeva 250.000 (5,000.000) i raznog krzna u vrijednosti od 1,000.000 dinara, sve u ukupnoj vrijednosti od 86,000.000 dinara. Također, izvezeno je 40 vagona vune u vrijednosti od 2,500.000 dinara. (ABH, FTOK, K-3, omot br. 12. *Produktivna moć Bosne i Hercegovine*).

¹⁰⁶ ABH, FMTI, K-16, dok. br. 4526/1922. *Industrija kože u Bosni i Hercegovini*.

¹⁰⁷ Primjera radi Bosansko d. d. za elektrinu iz Jajca, na domaćem tržištu moglo je prodati samo 5 % ferosilicija. Jedina fabrika celuloze u cijeloj državi bila je u Drvaru. Pri radu punim kapacitom proizvodila je 1.800 vagona celuloze. Sa 1/3 proizvodnje mogla je pokriti potrebe svih fabrika papira u Kraljevini SHS, i izvesti u inostranstvo još 1.000–1.200 vagona celuloze. Fabrika sode u Lukavcu, sa godišnjim kapacitetom od 2.400 vagona amonijak sode, 350 vagona ljutog natrona, 150 vagona kristalne sode i 120 vagona čistog bikarbonata, daleko je nadmašala potrebe Kraljevine SHS. Destilacija iz Teslića u Kraljevini SHS mogla je plasirati samo 10% svojih proizvoda. (ABH, FMTI, K-43, dok. br. 7293/1923; AJ-335-19-18. *Поглед на привредно стање у Босни и Херцеговини; Извјештај о привредним приликама и раду коморе у 1930*, 73; *Извјештај о привредним приликама и раду коморе у 1929*, 29, 33; J. Lakatoš; A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 138; Vladimir Njegovan, *Naša kemijska industrija, Nova Evropa*, Књ. X, Zagreb 1924, 440–441).

odnosno obnova trgovačkih veza sa ranijim stranim tržištima.¹⁰⁸ Radilo se uglavnom o susjedima Kraljevine SHS, prvenstveno Italiji, Austriji, Mađarskoj, Albaniji, ali i drugim evropskim zemljama (Čehoslovačka, Njemačka i dr).¹⁰⁹

Prve godine vanjske razmjene Bosne i Hercegovine, kao ustalom i Kraljevine SHS, bile su sasvim u znaku uvoza, koji je u početku bio nesrazmjerno veći od izvoza (29:6)!¹¹⁰ To je donekle i razumljivo, ako se ima u vidu da je zemlja izašla iz rata, da su industrijski kapaciteti bili zapušteni a proizvodnja zamrla i da su postojale velike potrebe za robom svih vrsta.¹¹¹ Intenzitet izvoza prvih godina poslije rata bio je slab i usljed raznih administrativnih mjera i visokih izvoznih carina koje su nametnule vlasti, poskupjele su robu da je teško mogla izdržati borbu sa konkurencijom na vanjskim tržištima.¹¹² Zato je trgovinska bilansa Kraljevine SHS u periodu od 1918. do 1923. godine bila stalno pasivna. Aktivnu

---

¹⁰⁸ ABH, FMTI, K-43, dok. br. 7293/1923; *Izveštaj o privrednim prilikama i radu komore u 1930*, 73.

¹⁰⁹ ABH, FTOK, K-2. *Zapisnik redovne XXVII plen. sjednice od 23. VI 1920. (sa prilogima)*; J. Grgašević, *Trgovina Kraljevine SHS, 2-3; Извештај о привредним преликама и раду коморе у 1925*, 108-115.

¹¹⁰ Lj. Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 116.

¹¹¹ ABH, FTOK, K-11, omot br. 9. *Привредне прилике у Босни и Херцеговини*.

¹¹² Pouzdanih podataka o izvozu iz Bosne i Hercegovine poslije ujedinjenja nema, jer se u Kraljevini SHS nije vodila posebna statistika po pokrajinama. Ali se npr. po kretanju izvoza iz pojedinih dalmatinskih luka, može donekle dobiti slika poslijeratnog izvoza drveta. Godine 1921. izvezeno je preko Šibenika 561 vagon i Gruža nešto preko 7.000 vagona proizvoda od drveta, a 1913. godine npr. 53.675 vagona. Dakle, ako se uzme u obzir da je nešto građe 1921. godine prodano i unutar Kraljevine SHS, ipak, uočava se ogroman pad izvoza. O tome svjedoče i poslovni izvještaji najkрупnijih preduzeća drvne industrije, u kojima se navodi da su skladišta pilana bila pretrpana robom, a da su eksportovane samo manje količine građe koje su bile zastupljene u kompenzacionim ugovorima sa inostranstvom. (ABH, FŠIPAD. *Извештај Управног одбора за пословну 1920/21. годину, поднетог Редовној главној скупштини Шумско-индустријског предузећа Добрљин-Дрвар а. д. од 29. јануара 1923*; Joso Lakatoš, Aco Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1924, 17).

trgovinsku bilansu zemlja je postigla 1924. godine kada je izvoz premašio uvoz.¹¹³ Najviše uvoza u Bosni i Hercegovini otpadalo je na mašine i tehničke naprave, galanteriju, papir, staklo, poljoprivredne proizvode, odjeću, obuću, kahvu, sirovine (koks, vuna, pamuk), gas i drugu industrijsku robu.¹¹⁴ U izvozu pak, drvo, hemijski proizvodi, koža i šljive zauzimali su vodeće mjesto. Dakle, izvožene su uglavnom sirovine i polufabrikati, a uvožena industrijska i skupa luksuzna roba.¹¹⁵

Zaključak

Novouspostavljena jugoslavenska država objedinila je u svoje političke granice raznorodne privredne sisteme koje je pratila potpuno različita zakonska regulativa. Za njihovo ujednačavanje bila je potrebna politička volja, rad i finansijska sredstava. Međutim, umjesto da rade na harmonizaciji ekonomskog sistema, vodeći politički krugovi u državi bili su zaokupljeni borbom oko unutarnjeg uređenja zemlje. Jedni su tražili malo više samostalnosti, a drugi, vladajući krugovi, administrativnim i političkim mjerama jačali uspostavljeni centralizam u svim sferama života. Politička previranja i stalne političke krize u zemlji odbijali su strane investitore. Vlade su ostajale na vlasti kratko i nijedna do 1929. godine nije izradila jedinstven program privrednog razvoja sa važećom zakonskom regulativom i nadležnim ustanovama koje bi ga sprovodile i

---

¹¹³ Godine 1924. godine eksportovano je robe u vrijednosti od 9.538,774.342, a uvezeno 8.221,743.552 dinara. (Lj. Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 116–118).

¹¹⁴ ABH, FTOK, K–2. *Zapisnik redovite XXVII Plenarne sjednice Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, održane dne 23. juna 1920. u dvorani Komore u Sarajevu*

¹¹⁵ Godine 1920. vrijednost izvoza jednog vagona kukuruza kretala se oko 40.000 kruna, dok je za vagon šećera ili neke druge skupocjene robe u inostranstvu izdvajano i do milion kruna. (Наше финансијалне прилике, *Bosanski Lloyd*, II, br. 50, Sarajevo 8. decembra 1920, 1).

finansijskim sredstvima podržale. Privrednu politiku su u skladu sa zahtjevima privrednika i pojedinim aktualnim problemima *ad hoc* provodile, primjenjujući palijativne mjere za rješavanje gorućih pitanja u zemlji.

Privredne veze koje je Bosna i Hercegovina imala do ulaska u Kraljevinu SHS bile su pokidane. Izgubljena su bila ogromna tržišta i prekinuti finansijski tokovi zemlje. Dodatne teškoće stvorila je nacionalizacija koja je pojačala nepovjerenje stranog finansijskog kapitala. Država, pak, nije bila u stanju da nadoknadi gubitak stranih kredita. Bosanskohercegovačka privreda ostala je oslonjena na privatni bankarski sektor, koji je raspolagao skromnim finansijskim sredstvima. Izlaz iz takve situacije tražio se u uspostavljanju privrednih veza sa neposrednim susjedima. Međutim, taj proces išao je sporo, jer je su ga morala pratiti određena zakonska rješenja, a i materijalna ulaganja. To se najbolje vidi na polju saobraćaja koji je bio žila kucavica cjelokupne privrede. Izgradnja saobraćajnica u svrhu povezivanja Bosne i Hercegovine sa susjedima bila je skromna. Brzo se pokazalo da je i tržište susjeda bilo malo i da nije bilo u stanju apsorbovati glavne izvozne artikle iz Bosne i Hercegovine.

Plasman ogromnih količina drveta, proizvoda hemijske industrije i viška voća mogao se ostvariti samo na stranim pijacama. Međutim, posljedica poslijeratnih nesređenih privrednih prilika osjetile su se naročito u vanjskotrgovačkoj-političkoj praksi, jer vlada nije imala sistemski organiziranu i dosljedno sprovedenu trgovinsku politiku. To je naročito bilo izraženo nekoliko prvih godina nakon ujedinjenja, kada su izvoznici postavljana razna ograničenja. Ugovorna politika vremenom se normalizovala, što je rezultiralo uspostavom mreže trgovinskih ugovora sa inostranstvom. Otvaranjem granica omogućen je plasman velikih količina robe, uglavnom sirovina i polufabrikata, iz Bosne i Hercegovine u inostranstvo, što je imalo velikog značaja na trgovinsku bilansu zemlje.

ECONOMIC TIES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA AND ITS NEIGHBORS WITHIN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

Summary

The newly formed Yugoslav state incorporated within its political boundaries various economic systems, all of which inherited completely heterogeneous legislation. For their balancing a political will was needed, work and financial means. However, instead of working on harmonization of economic system, the mainstream political establishment in the state was preoccupied with internal struggle concerning the organization of the country. One side was pleading for more autonomy, while the others, those circles in power, utilized both administrative and political measures to strengthen the statism in all aspect of life. Political turmoil and constant political crisis in the country turned away the foreign investors. Governments were incumbent for short periods of time, and not a single one until 1929 was able to foment a unique program of economic development together with legislature and competent institutions to carry it out, plus the financial means to support it. According to the demands of businessmen and certain real-time issues the economic policy would be ad hoc implemented, by the means of palliative measures for those burning issues in the country.

Economic ties that Bosnia and Herzegovina had prior to its entrance to the Kingdom of SHS were torn. Vast markets were lost and financial flows were severed for the country. Additional difficulties were created by nationalization which emboldened the lack of trust among the foreign financing capital. The state, on the other hand, had no power to compensate the losses for not having the foreign credit lines. The economy of Bosnia and Herzegovina leaned on the private banking sector, which, in turn, had on disposal

mediocre financial means. The way out was to establish the economic ties with direct neighbours. Nevertheless, that process was time consuming, because it called for certain legislative adjustments as well as assets. It is best depicted in the realm of traffic that was the lifeblood of overall economy. Building of traffic routes for the purpose of connecting Bosnia and Herzegovina with neighbours was miniscule. It was quickly proved that even the market of its neighbours was tiny and it could not absorb the main exporting goods of Bosnia and Herzegovina.

Placement of enormous quantities of timber, chemical industry goods, and surplus of fruit could be made on the foreign trade markets only. However, the ramifications of postwar unresolved economic situation were most evident in the field of foreign trading practice, since the government did not have the systematically organized and trade policy which would be sustained to the letter. During the first years since the unifications it was most evident, at the times when a number of limitations were specified to exporters. By the time, the contracted policies have been normalized, and it resulted in founding the network of trade agreements with foreign countries. Opening of the borders enabled the placement of varieties of goods, mainly raw material and intermediate products, from Bosnia and Herzegovina to foreign countries, which was of immense importance for trade balance of the country.

Adnan Jahić

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
adnan.jahic@untz.ba

DVA ZNAČAJNA IZVORA O ZBIVANJIMA U ROGATICI I NJENOJ OKOLINI 1941. GODINE

Apstrakt: Ovaj rad donosi rekonstrukciju prilika i događaja u Rogatici i njenoj okolini u 1941. godini na osnovu dva izvora koja do sada nisu korištena u historijskoj literaturi posvećenoj zbivanjima u Bosni i Hercegovini 1941–1945. Autor prati glavnu nit naracije dotičnih izvora, dovodi njihove obavijesti u vezu sa podacima i navodima drugih komplementarnih izvora i literature i daje sliku života jedne male istočnobosanske sredine koja je, usljed geografskog položaja, etničkog sastava stanovništva, historijskog naslijeđa i drugih uzroka i okolnosti, pretrpila teške dane straha, razaranja, nasilja i zločina već u prvoj godini Drugog svjetskog rata u okupiranoj Jugoslaviji.

Ključne riječi: Rogatica, rogatički kotar, 1941, NDH, četnici, partizani, domobrani, milicija, nasilje, mržnja, zločini, pljačke, pravda, sloboda, odgovornost

Abstract: This paper presents the reconstruction of circumstances and events in Rogatica and its surroundings in 1941 on the basis of two sources that have not been used in historical literature devoted to developments in Bosnia and Herzegovina from 1941 to 1945. The author follows the main thread of the narrative of the respective sources, links their notices with the information and statements of other complementary sources and literature and brings a picture of life of a small East-Bosnian city, which, due to its geographical location, ethnic composition of the population, historical heritage and other causes and circumstances, suffered extremely difficult days of fear, destruction, violence and crime in the first year of the Second World War in the occupied Yugoslavia.

Keywords: Rogatica, Rogatica district, 1941, NDH, Chetniks, Partisans, Home Guards, Militia, violence, hatred, crime, robbery, justice, freedom, responsibility

Uvodne napomene

Zbivanja u bosanskohercegovačkim gradovima za vrijeme Drugog svjetskog rata, uprkos brojnim člancima, monografijama i edicijama, generalno uzevši, nisu bila predmet detaljnih i cjelovitih historijskih analiza i sagledavanja. U socijalističkom razdoblju uzroci su ponajprije ležali u metodološkim i predmetnim ograničenjima uslovljenim vrijednosnim paradigmatama i ideološkim imperativima političkog sistema, u modernom pak vremenu, čini se, u smanjenom interesu istraživača za teme iz Drugog svjetskog rata, usljed rasutosti i teže dostupnosti primarnih izvora, kao i osjetljivosti suočavanja sa izrazito zamršenim odnosima i zbivanjima u gustom tkanju bosanskohercegovačke historije za vrijeme rata i revolucije (1941–1945).¹ Rasim Hurem je 1982. godine s pravom ukazao na činjenicu da je osnovna preokupacija historiografije perioda 1941–1945. bila vojna i politička historija sa akcentom na narodno-oslobodilački pokret (NOP), dok je čitav niz oblasti, od privredne historije do političko-društvenih zbivanja u kojim su sudjelovale snage koje su bile protiv NOP-a, izučavan sasvim malo ili nikako.²

---

¹ Husnija Kamberović je 2007. godine ukazao na činjenicu da su u posljednjih pet godišta *Priloga*, najozbiljnijeg historiografskog časopisa u Bosni i Hercegovini, od ukupno objavljenih 66 različitih članaka, svega dva bila iz tematike Drugog svjetskog rata, dok je čak 15 članaka bilo iz austrougarskog razdoblja uključujući Prvi svjetski rat. (Husnija Kamberović, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*, Srednja Europa, Zagreb 2012, 61). Uvidom u kasnija izdanja *Priloga* primjetno je da se stanje na polju zanimanja za teme iz Drugog svjetskog rata nije bitnije promijenilo. Na univerzitetima i doktorskim studijima nema disertacija iz Drugog svjetskog rata. Ne postoji ozbiljan rad na istraživanju historije Bosne i Hercegovine za vrijeme Drugog svjetskog rata, makar je Institut za istoriju u Sarajevu organizirao tri skupa posvećena temama iz ovog perioda (*60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo 2006; *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi*, Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo 2012; *Historijska traganja*, br. 12, Institut za istoriju, Sarajevo 2013).

² *Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945 – 1982)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. LXV/12, Sarajevo 1983, 112.

U vremenu u kojem je donijet ovakav zaključak nije bilo realno očekivati od historičara da zagovara istraživanje i obradu života bosanskohercegovačkih gradova u njegovom totalitetu, pa se i spomenuti autor ograničio u svom sudu tek na slabosti u izučavanju NOP-a na mikrolokalitetima,³ ne spominjući praznine u sagledavanju drugih fenomena i aspekata lokalne historije. Ova ograničenja, dakako, ne znače da historiografska produkcija nije dala nekoliko značajnih priloga boljem poznavanju prilika u pojedinim bosanskohercegovačkim gradovima tokom Drugog svjetskog rata. Jedan od takvih priloga je rad Nedima Šarca o razvoju NOP-a u Sarajevu i njegovoj okolini od novembra 1943. do kraja Drugog svjetskog rata,⁴ kao i rad Đorđa Lazarevića o djelatnosti KPJ u Tuzli od oktobra 1943. do septembra 1944. godine.⁵ Od državnog osamostaljenja Bosne i Hercegovine neki naponi su načinjeni u sklopu lokalnih publikacija, poput *Gračaničkog glasnika*, u kojem je objavljeno nekoliko korisnih radova iz historije Gračanice i okoline za vrijeme Drugog svjetskog rata.⁶ Među autorima na stranim

---

³ Isto, 97.

⁴ Nedim Šarac, Uslovi i pravci razvoja narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu od novembra 1943. do aprila 1945. godine, unutar: *Sarajevo u revoluciji. U borbi do punog oslobođenja (novembar 1943 – april 1945)*, knjiga 4, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 1981, 9–60.

⁵ Đorđe Lazarević, Organizacija KPJ u Tuzli (oktobar 1943 – septembar 1944), unutar: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji. Narodnooslobodilački rat i revolucija oktobar 1943 – maj 1945*, knjiga III, Odbor za ediciju "Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji", Univerzal, OOUR Grafičar, Tuzla 1987, 31–74.

⁶ Omer Hamzić, Prva organizacija KPJ u Gračanici i njeno antifašističko djelovanje u toku Drugog svjetskog rata – od osnivanja, u proljeće 1941., do raspuštanja, u jesen 1944. godine, *Gračanički glasnik*, XII/2007, br. 24, 56–76; Omer Hamzić, Edin Šaković, Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.–1945. (dio prvi: vangradsko područje), *Gračanički glasnik*, XV/2010, br. 29, 92–122; Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.–1945. (drugi dio: Pribava), priredili: Omer Hamzić, Edin Šaković, Jasmin Jukan, *Gračanički glasnik*, XV/2010, br. 30, 106–108; Gračanlije u marševima smrti 1945. godine, zabilježio: Nihad Halilbegović, *Gračanički glasnik*, XVI/2011, br. 31, 86–91; Edin Šaković, Prilozi životopisu Ibrahima

jezicima vrijedan prilog ideološki rasterećenom sagledavanju života u okupiranom Sarajevu pružila je Emily Greble. Koristeći se izvorima različite provenijencije, autorica se uspješno pomjerila od dioptrije koja je ratnu historiju bezmalo isključivo svodila na antagonizam pobornika i protivnika NOP-a.⁷ Drukčiji je primjer Roberta J. Donie, koji je svoje, inače uravnoteženo, kazivanje o ratnom Sarajevu 1941–1945., umjesto prodiranja u dubinu odnosa i prilika u gradu, nepotrebno opteretio širokim zahvatom u vojno-

---

Pjanića (u povodu 35. obljetnice smrti), *Gračanički glasnik*, XVII/2012, br. 34, 48–108.

⁷ Emily Greble, *Sarajevo, 1941–1945. Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*, Cornell University Press, Ithaca – London 2011. Kada je dotična autorica na skupu povodom 60 godina od završetka Drugog svjetskog rata u organizaciji Instituta za istoriju u Sarajevu 2005. godine izlagala rezultate svog istraživanja o Sarajevu u posljednjoj ratnoj godini, suočila se sa neočekivanim reakcijama i kritikama publike koja nije imala razumijevanja za njen "apolitični" pristup koji je ostavio po strani standardne okvire tematizacije Sarajeva u ratu i revoluciji 1941–1945. O tome je dvije godine kasnije iznijela sljedeće indikativno zapažanje: "Nisam željela izazvati kontroverzu – željela sam impresionirati kolege dokumentima koje sam pronašla u nezagrijanim arhivskim depoima usred sniježne sarajevske zime. Nadala sam se da ću uspjeti izbjeći uznemiravanje pripadnika bilo koje prisutne nacije, te izbjeći političke debate o tome tko je počinio kakve zločine i protiv koga. Brzo sam shvatila da nijedan referat u vezi Drugog svjetskog rata neće biti nekontroverzan na ovim prostorima – pa čak ni onaj koji je bezazleno pokušao objasniti ulogu "društava" u održavanju društvenog blagostanja tokom perioda totalnog rata. Historičari su bili nezadovoljni što nisam raspravljala o ustaškoj kampanji terora ili o briljantnim partizanskim pobjedama; što nisam obratila pažnju na četnički genocid nad Muslimanima, ustaški genocid nad Srbima, ili na njemačku i italijansku ulogu u regionu. Kada sam pokušala objasniti svrhu mog petnaestominutnog govora kao jednostavno opisivanje napora koje su društva *Merhamet*, *Napredak* i *Narodna uzdanica* preduzimali u održanju stabilnosti u burnim vremenima tranzicije, jedan historičar iz publike je izjavio da to što ja radim nije historija već "sociologija". Mnogi su klimali glavama slažući se. Ovo je bilo za mene vrlo iznenađujuće i, da budem iskrena, malo uznemiravajuće." (Emily Greble-Balić, Preispitivanje historije i historiografije tokom Drugog svjetskog rata: slučaj Sarajeva, unutar: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije* – zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo 2007, 164).

politička događanja u okupiranoj Jugoslaviji.⁸ Ova zapažanja, dakako, nemaju namjeru promovirati govor o gradskim sredinama koji bi marginalizirao ulogu glavnih aktera, odnosno kreatora njihove ratne stvarnosti. Vojna i politička historija čine glavni okvir istraživanja života lokalnih zajednica u ratnom vremenu, dok stvarna slika o njima nastaje tek uvidima u stanja, stremljenja, ponašanja i napore njihovih žitelja u suočavanju sa izazovima i tegobama rata, u svoj mnogolikosti njihovih reakcija i postupaka, o čemu, konačno, i izvori daju dovoljno obavijesti – ako je istraživač spreman ne gledati u njima samo odraz širih procesa i zbivanja na mikrorazini.

U ovom radu namjera mi je predstaviti dva izvora koja bi mogla pomoći boljem sagledavanju historije Rogatice i njene okoline u 1941. godini. Prvi je 49 stranica dugi Elaborat Kotarske oblasti Rogatica o razvoju događaja na Romaniji od okupacije Jugoslavije 1941. do kraja Operacije Trio u proljeće 1942. godine, a drugi dvostranično Zapisničko očitovanje "Naročitog odbora građana grada Rogatice" upućeno potpredsjedniku Vlade Nezavisne Države Hrvatske dr. Džafer-begu Kulenoviću od 6. decembra 1941. godine. Oba izvora donose obavijesti o događajima u Rogatici iz ugla pojedinaca i ustanova koji su imali lojalan odnos prema Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), što, ipak, samo po sebi, ne umanjuje njihovu historiografsku relevantnost, naročito ako se njihov sadržaj stavi u odgovarajući odnos sa drugim izvorima i podacima o rogatičkom kraju tokom 1941. godine.

Usljed obimnosti prvog izvora težili smo pratiti glavnu nit naracije te temeljem nje i drugih komplementarnih obavijesti ponuditi što cjelovitiju rekonstrukciju dramatičnih dešavanja u Rogatici u navedenoj godini, svjesni, dakako, da bi ta dešavanja, svojom sadržajnošću i slojevitošću, mogla biti obuhvaćena

---

⁸ Robert J. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Institut za istoriju, Sarajevo 2006, 194–229.

posebnom studijom koja bi ponudila više podataka i detalja od informacija koje nudi ovaj članak.

Poprište nasilja i nereda?

U izdanju od 21. augusta 1935. beogradski list *Vreme* donio je informaciju o krvavom nasilju koje se dogodilo dva dana ranije prilikom jednog crkvenog zbora u Rogatici. Povod je bio avionska nesreća – avion sarajevskog aerokluba zakačio se za električnu žicu i srušio blizu crkve gdje se održavao spomenuti zbor. Kada je desetak znatiželjnih muslimana iz Rogatice potrčalo ka mjestu nesreće put ih je vodio preko crkvenog dvorišta sa okupljenom masom pravoslavnog življa, usljed čega su se pojedini učesnici zbora pobunili što muslimani prolaze između njihovih žena i djevojaka te zatražili da se isti smjesta udalje. Izvjesni Ejub Čaušević nije se odazvao ovom zahtjevu pa je bio napadnut od strane jednog seljaka, nakon čega je uslijedila opća tuča. Žandari su pokušali uspostaviti red, ali bezuspješno; razjarena masa, predvođena i podstrekivana od strane nekoliko pijanih ljudi, ušla je u Rogaticu i u njoj zasula kamenicama dvadesetak domova, većinom muslimanskih, ali i nekoliko pravoslavnih, među kojima i dom pravoslavnog prote Atanasija Kosorića. Žandarmerija je rasturila masu i uspostavila red. Bilans tuče i intervencije žandara bio je tri poginula težaka pravoslavne vjere te pet teže i deset lakše povrijeđenih lica.⁹

Lahkoća s kojom je zapaljen fitilj međuvjerske netrpeljivosti u navedenom slučaju otvara pitanje odnosa koji su vladali među stanovnicima Rogatice prije Drugog svjetskog rata. Jesu li zavada i

---

⁹ Krvoproliće na zboru kod pravoslavne crkve u Rogatici, *Vreme*, XV/1935, br. 4887, 2. Usporediti: Krvavi sukob na crkvenom zboru u Rogatici, *Politika*, XXXII/1935, br. 9788, 4; Krvavi sukob muslimana i pravoslavnih u Rogatici, *Islamski svijet*, IV/1935, br. 160, 2. Vidno odstupanje u rekonstrukciji događaja donosi članak Dragomira Kosorića unutar: *Rogatica – monografija*, TDK Šahinpašić, Sarajevo 2009, 153.

nepovjerenje bili glavno obilježje tih odnosa? Koliko ima istine u slici koju je donio roman *Pokajanje* Vojislava Lubarde?¹⁰ Prema verziji gornjeg slučaja koju je donijela Kraljevska banska uprava Drinske banovine, krvavi incident u Rogatici je imao manje veze sa vjerskim šovinizmom, a više sa rušilačkim i anarhističkim nagonima seljačke gomile koja je, vraćajući se nakon zбора kroz čaršiju, počela demolirati "sve od reda kuće i dućane". Pravoslavni seljaci su, gađajući žandare kamenicama, pogodili u glavu komandira žandarmerijske stanice. Tek poslije upotrebe oružja seljaci su počeli bježati u grupama, dok su neki nastojali iskoristiti zadnju priliku da načine što više štete na javnoj i privatnoj imovini.¹¹ Moguće je da je autor ovog izvještaja ciljano stavio u drugi plan nacionalističke aspekte incidenta, ali i u tom slučaju ostaje neupitno da seljaci nisu bili rukovođeni samo netrpeljivošću prema muslimanima, već i odijumom prema vlastima i postojećem javnom poretku. Ipak, Rogatica je u monarhističkoj Jugoslaviji nedvojbeno nosila breme ratnog i poratnog naslijeđa pravoslavno-muslimanskog antagonizma, posredovanog masovnim iseljavanjem i prisilnom evakuacijom, nečovječnim internacijama i zlostavljanjima, brojnim nekažnjenim ubistvima i pljačkama i drugim nesrećama koje su teško pogodile i pravoslavno i muslimansko stanovništvo Rogatičkog kotara. U Prvom svjetskom ratu protusrpskom režimu posljednjeg zemaljskog poglavara Stjepana Sarkotića pošlo je za rukom uključiti brojni muslimanski i katolički ološ, blizu 20.000 ljudi, u "antibanditske operacije" šuckora (*Schutzkorps*) koji su masakrirali i deportirali pravoslavne seljake u istočnoj Bosni duž granice sa Srbijom.¹² Pobornici ove kampanje nazivali su ova nedjela borbom protiv "korova" kojeg treba "posve umlatiti" kako "srbska i crnogorska

¹⁰ Vojislav Lubarda, *Pokajanje*, II izdanje, Dečje novine, Beograd, 1989.

¹¹ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knjiga 2 (1932–1935). Izdavač: Arhiv Bosne i Hercegovine. Sabrao i uredio: Dr. Andrej Rodinis, Sarajevo 2010, 613.

¹² John R. Lampe, *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country*, sec. ed., Cambridge University Press 2000, 109.

gamad" sa svojim komitadžijama ne bi više mogla ulaziti u Bosnu temeljem naklonosti i podrške lokalnog srpskog elementa.¹³ Brojni zločini nad pravoslavnim seljačkim življem, uključujući pojedina sela Rogatičkog kotara, pomogli su kasnije stvaranju atmosfere koja je išla u prilog neselektivnim nasrtajima na imovinu i živote muslimana u prvim mjesecima Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. "Od početka rata god[ine] 1914. pa do dana današnjega", pisalo je početkom 1920. godine glasilo Jugoslavenske muslimanske organizacije *Pravda*, "ovaj je nesretni kotar pozorište svih mogućih muka i nevolja koji nastaju uslijed ratnih događaja i kao njegove posljedice." Gola i bosa rogatička seoska sirotinja dolazi u Sarajevo tražiti zaštite od nasilja dobrovoljaca koji pod zaštitom kotarskog ureda i oružnika otimaju kola, konje, volove i krave, ostavljajući muslimansku bijedu i nejač bez osnovnih sredstava za život. *Pravda* je navela primjer izvjesnog Zulfe Čubare, koji je dvije godine čamio u Aradu, potom bio mobiliziran u vojsku i kad se nakon prevrata kao invalid vratio kući, uprkos tome što ima ženu, osmero djece i svega 20 dunuma zemlje – ostao je bez konja i krave, da bi se "pomoglo" dobrovoljcu.¹⁴ Ministar unutrašnjih djela Svetozar Pribičević lično je dao provjeriti navode zaprimljene predstavke rogatičkih muslimana o teroru i zločinima u rogatičkom kraju. U izvještaju je potvrđena istinitost iznesenih tvrdnji te je istaknuto da se pored dotičnih navoda u Rogatici od početka prevrata 1918. godine dogodilo preko 50 napada na imetak i živote muslimana, a da nijedan zlikovac nije kažnjen, premda je svaki slučaj vlastima bio pismeno prijavljen.¹⁵

Teške prilike u Rogatičkom kotaru išle su u prilog izraženoj političkoj homogenizaciji Bošnjaka Rogatice oko Jugoslavenske

---

¹³ Vladimir Ćorović, *Crna knjiga. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme Svetskog Rata 1914–1918*, I. Đ. Đurđević, Beograd – Sarajevo 1920, 116.

¹⁴ Dobrovoljačka nasilja u Rogatici., *Pravda*, II/1920, br. 3 (108), 1.

¹⁵ Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, II izdanje, Svjetlost, OOUR Izdavačka djelatnost, Sarajevo 1977, 61–62.

muslimanske organizacije (JMO), čiji je nosilac liste na izborima za Ustavotvornu skupštinu 1920. godine dr. Mehmed Spaho u Rogatici od ukupnih 4.364 glasa dobio čak 2.589 glasova (59,32 %), dok su njegovi protukandidati dobili zanemarljivu biračku podršku – Šukrija Kurtović ispred Muslimanske težačke stranke 33, a Mustajbeg Halilbašić ispred liste Nezavisnih muslimana svega 12 glasova.¹⁶ Političke prilike u kasnijim godinama obilježio je karakteristični antagonizam između JMO i Narodne radikalne stranke (NRS); dok je JMO sabirala pristaše i birače porukama o ugroženosti islama od "Vlaha i Beograda", NRS je nastojala okupiti Srbe ističući "da Spaho hoće da Bosnu poturči".¹⁷ Bošnjaci su kompaktno stajali uz JMO na čelu sa njenim rogatičkim prvakom Ragib-agom Čapljićem, dok su Srbi uglavnom podupirali stranke za koje su vjerovali da će očuvati jedinstvo države i srpsku dominaciju u Bosni i Hercegovini. Na radikalskom zboru u Prači 19. januara 1925. poslanički kandidat Kosta Gnjatić apelirao je na prisutne da odbace međusobne zadjevice i složno istupe na izborima, "jer ćemo jedino složnim radom pobijediti neprijatelja".¹⁸

Kada je nakon Petomajskih izbora 1935. došlo do formiranja Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ), kojom je, pored ostalih ciljeva, trebalo prevladati političke suprotnosti između pravoslavnih i muslimana u Bosni i Hercegovini, Rogatica je bila među sredinama gdje su nastavljeni razdori i animoziteti ranijih godina. U novembru 1935. ban Drinske banovine je pisao predsjedniku Ministarskog

---

¹⁶ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABiH), Fond: Zemaljska vlada Sarajevo (ZVS), 11809/1357. U navedenom zbiru nisu uključeni podaci sa pet udaljenih glasačkih mjesta rogatičkog kotara. Srpsko glasačko tijelo u kotaru Rogatica rascijepilo se na pristaše Saveza težaka, čiji je nosilac Nikola Divljan dobio 1.036 glasova, te Narodne radikalne stranke, čiji je nosilac dr. Milan Srškić dobio 535 glasova. Kandidati Komunističke partije Jugoslavije, Socijaldemokratske stranke, Hrvatske težačke stranke, Srpske narodne organizacije i drugih stranaka dobili su izrazito mali broj glasova.

¹⁷ ABiH, Fond: Veliki župan Sarajevske oblasti (VŽSO), 1810/27.

¹⁸ Izborna kretanje u Rogatici, *Srpska riječ*, XXI/1925, br. 9, 2.

savjeta dr. Milanu Stojadinoviću da rad na organizaciji JRZ ne ide željenim tempom, da se ne osjeća da stranka stvarno postoji, a kada JRZ i bude organizirana – njena glavna snaga bit će članovi bivše JMO, usljed stranačko-političkih razlika među pravoslavnim, ali i dugogodišnje političke borbe između NRS i JMO.¹⁹ Godinu dana kasnije ban je izvijestio Stojadinovića kako je sprovođenje organizacije JRZ u rogatičkom srezu naišlo na ozbiljne poteškoće, potkrjepljujući to činjenicom da su formirane samo četiri općinske organizacije JRZ – u srezu sa 44.203 stanovnika i 8 općina – i to samo tamo gdje su u pretežnoj većini muslimani, koji su bezmalo i jedini članovi ovih organizacija. Ban je dodao da se između pravoslavnih i muslimana Rogatice, i pored sveg njegovog truda, nije mogao postići nikakav sporazum, "i oni su i danas dva teško zavađena tabora". Među razlozima je na prvom mjestu istakao stoljetnu i stalnu borbu između pravoslavnih, koji su doseljenici iz Hercegovine i Crne Gore, i muslimanskih žitelja Rogatice. I jedni i drugi, pritom, imaju za svoje vođe dva nepomirljiva, borbena i veoma prijeka protivnika: Dobrosava Jevđevića i Ragiba Čapljića. Tu nije u pitanju partijska netrpeljivost već "krvna svađa i mržnja". Narodni poslanik Ragib Čapljić²⁰ u svakom dodiru sa tamošnjim

---

¹⁹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Zbirka: Milan Stojadinović (MSt), 37-48-310.

²⁰ Ragib-aga Čapljić je bio biran za narodnog poslanika na listi Udružene opozicije na izborima 5. maja 1935. godine, "iako je u vrijeme izbora bio u zatvoru". (*Tko je tko u NDH. Hrvatska 1941.–1945.*, Minerva, Zagreb 1997, 78). Premda se kao član JMO priključio JRZ, nije djelovao u duhu snošljivosti i saradnje muslimana i pravoslavnih, a s vremenom je i čelnim ličnostima u Sarajevu postao nepouzdan u pogledu lojalnosti programskim ciljevima JRZ. Početkom 1938. dr. Mehmed Spaho je rekao svom rođaku Osman-agi Akšamiji da ubuduće neće dozvoliti kandidiranje na izborima Ragib-age Čapljića, jer Čapljić radi u saradnji sa Hrvatima, a protiv interesa JRZ. (Husnija Kamberović, *Mehmed Spaho [1883–1939]. Politička biografija*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2009, 132). Uoči skupštinskih izbora 1938. godine Čapljić se odvojio od Spahe i JRZ i priklonio prohrvatskoj Muslimanskoj organizaciji Hakije Hadžića. Nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske (NDH) proustaški krugovi su ga opisali kao osobu koja se sve vrijeme trajanja jugoslavenske države ustrajno borila za ideju hrvatstva u Rogatici. (G. Ragib Čapljić veliki župan u Tuzli, *Sarajevski novi list*, I/1941, br. 26, 6).

pravoslavnim življem "zauzima veoma nezgodan i izazivajući stav". Politički sukob, koji često prerasta u obostrane prijetnje, niko ne pokušava zaustaviti – Čapljić ostaje nepopravljivo odbojan, dok na pravoslavne niko ne utječe od autoritativnih ličnosti iz Sarajeva. JRZ nema ozbiljnih šansi u Rogatici ako se nastavi zaoštravati politički sukob i ako se ne postavi novi sreski načelnik koji će raditi na smirivanju strasti i približavanju pravoslavni JRZ.²¹ Da su predviđanja bana Drinske banovine bila osnovana pokazali su rezultati skupštinskih izbora od 11. decembra 1938. godine. Kandidat JRZ Hivzija Gavrankapetanović osvojio je skupštinski mandat u rogatičkom izbornom srezu, ali bez većinske potpore birača, isključivo na temelju odredbi izbornog zakona koje su išle u prilog zemaljske liste s najvećim brojem glasova.²² Pravoslavni, nezadovoljni Stojadinovićevom politikom podjele vlasti i utjecaja sa Spahom i muslimanima, masovno su glasali za kandidata na Mačekovoj opozicionoj listi Dobrosava Jevđevića (1895–1962), novinara i publicistu, budućeg četničkog vojvodu koji je otvoreno zagovarao prekid svake političke saradnje pravoslavni sa muslimanima, u kojim je gledao neskrivene neprijatelje Srba i jugoslavenske države.²³

Sliku međuratne Rogatice, dakako, ne čine samo pljačke, neredi i politička trvenja. Mnogo su češći bili prizori tolerancije i koegzistencije, poput svečanog otkrivanja i osvećenja spomen kosturnice u čast izginulim srpskim i crnogorskim vojnicima u borbama na području Rogatice 1914. godine. U nedjelju 2. augusta 1931. godine, u prisustvu ličnog kraljevog izaslanika generala Svetomira Đukića, mitropolita dabrobosanskog Petra Zimonjića,

---

²¹ AJ, MSt, 37-48-310.

²² Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929. – 1941. (u ratu i revoluciji 1941. – 1945.)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Zagreb 2012, 420.

²³ Isto, 417, 523–526.

općinskog načelnika Galiba Čapljića i drugih zvanica, održana je svečanost koja se pretvorila u narodno veselje – uz vojnu muziku, prangije koje su pucale i klicanje kralju i otadžbini. U svom izvještaju, spominjući ovaj događaj, ban Drinske banovine je primijetio da je svečanost prošla bez ijednog incidenta, iako se tog dana u Rogatici iskupilo oko 12.000 ljudi.²⁴ Spomen kosturnica je podignuta na inicijativu gradske općine, uz pomoć svih kulturno-prosvjetnih društava, ustanova i građana Rogatice.²⁵ Na grobove vojnika vijence su zajedno položili predstavnici "Gajreta" i "Prosvete", što je imalo veoma pozitivan odjek u narodu.²⁶ Pazarni dani, teferiči, priredbe, zabave i takmičenja, bez obzira na konfesionalna ograničenja, okupljali su šire narodne slojeve i upućivali ljude jedne na druge, stvarajući prostor skladu i razumijevanju te uživanju u blagodetima mirnog života u istočnobosanskom gradiću – kojeg su tek čekale nove kušnje i nesreće.

Rogatica u prvim danima okupacije

Novе muke i nevolje uslijedile su prenošenjem plamena novog svjetskog sukoba na prostore Kraljevine Jugoslavije. Slabašne vojne snage i političke kohezije, Jugoslavija je brzo kapitulirala u sudaru sa daleko nadmoćnijim okupatorskim vojskama. Deset dana od početka Aprilskog rata, 16. aprila 1941. godine, Osmа oklopna divizija njemačke vojske zauzela je Rogaticu.²⁷ Okupatorske snage

---

²⁴ *Izvještaji o situaciji u Drinskoj banovini*, knjiga 1 (1929–1931). Izdavač: Arhiv Bosne i Hercegovine. Sabrao i uredio: Dr. Andrej Rodinis, Sarajevo 2009, 305.

²⁵ *Rogatica – monografija*, 149–150.

²⁶ A.K., Osvećenje spomen kosturnice u Rogatici, *Politika*, XVIII/1931, br. 8344, 7.

²⁷ Rasim Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, Plejada – BNZG – University Press, Zagreb – Sarajevo 2016, 29.

su za kratko vrijeme razoružale i zarobile većinu poražene jugoslavenske vojske. Velike količine zaplijenjenog oružja odlagane su na gomilu, gdje su lomljene i spaljivane.²⁸ Dio naoružanja i opreme, ipak, ostao je van dosega okupatora, zaslugom vojnika koji su izbjegli hapšenje i seljaka koji su iskoristili ratni metež da se domognu oružja i sakriju ga na udaljenim lokacijama. Autor Elaborata Kotarske oblasti Rogatica ističe kako su odmah po raspadu Jugoslavije u aprilu 1941. pravoslavni seljaci sakupljali i sakrivali oružje, kojeg je bilo, zajedno sa streljivom, u velikim količinama na putevima. Nisu se odazvali pozivu Nijemaca za predaju oružja, za razliku od muslimana koji su predali sve svoje oružje, "vjerujući da je tu velika Njemačka sila i naša mlada [Nezavisna] Država [Hrvatska] i da su one u mogućnosti uvijek i u svako doba postaviti mir ukoliko bi se negdje pojavila pobuna".²⁹ Sakupljanje i sakrivanje oružja bilo je u skladu sa stavom Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) izraženim na sjednici u Zagrebu od 10. aprila 1941. godine,³⁰ ali je malo vjerovatno da je u pozadini stajala namjera seljaka da se podigne ustanak protiv okupatora i njihovih pomagača – ustaške vlasti novoproglašene Nezavisne Države Hrvatske (NDH) – za što se pripremala KPJ. Neki kadrovi KPJ, međutim, vrlo brzo su došli u doticaj sa pravoslavnim seljacima, temeljem direktiva koje su dolazile sa Glasinca, gdje je ubrzo nakon Majskog savjetovanja KPJ formiran Vojni štab za

---

²⁸ *Rogatica – monografija*, 184.

²⁹ Arhiv Tuzlanskog kantona Tuzla (dalje: ATKT), Zbirka: Radnički pokret i NOB u sjeveroistočnoj Bosni 1920. – 1945. [digitalizirana arhivska građa] (dalje: RP-NOB), 3-OJ70-27. Elaborat Kotarske oblasti Rogatica o razvoju događaja na Romaniji u 1941. godini (dalje: Elaborat), 3453/1. Prijepis. Original se nalazi u Vojnom arhivu Srbije u Beogradu (bivšem Arhivu Vojno-istorijskog instituta reg. 24/1-1, kut. 202).

³⁰ Vlado Strugar, *Jugoslavija 1941–1945*, III izdanje, Partizanska knjiga, Ljubljana 1978, 25–26; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Druga knjiga. Narodnooslobodilački rat i revolucija 1941 – 1945*, Nolit, Beograd 1988, 70; Mladenko Colić, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941 – 1945*, Vojnoistorijski institut, Beograd 1988, 11.

Romaniju sa Slobodanom Principom Seljom na čelu.³¹ Za autora Elaborata, ipak, nije bilo dileme da su pravoslavni Srbi doista namjeravali podignuti ustanak, i to u proljeće 1942. godine.³² U tom pravcu ih je usmjeravalo više faktora. Bivša Zemljoradnička stranka, koja je imala dosta pristaša na prostoru Glasinca, omogućila je formiranje partizanske grupe u Romaniji sa nekim inženjerom zvanim »Čiča«, a uz potporu romanijskog seljaka Janka Jovića.³³ Iz redova pobornika bivše jugoslavenske vlasti na vrbovanju ljudi u rogatičkom kotaru protiv NDH posebno se istakao trgovac iz Rogatice Aleksa Janković, "dušmanin svega onoga što je muslimansko i hrvatsko", prvi među odmetnicima,³⁴ a uz njega ubrzo i Aćim Babić iz sela Krama kotar vlasenički.³⁵ Autor primjećuje da je partizanska grupa vrlo brzo ispoljila toleranciju prema neistomišljenicima kada je pustila poštara koji se, nakon što je bio uhapšen od strane odmetničke straže u blizini sela Stjenica na putu za Sokolac, vratio živ i zdrav u Rogaticu i pričao kako su ga odmetnici lijepo primili, "sem su mu oduzeli poštu".³⁶

Elaborat, usmjeren ka rekonstrukciji uzroka i okolnosti u pozadini ustanka na području Romanije 1941. godine, nije izravno analizirao prilike i zbivanja u Rogatici po uspostavi NDH, ali je

---

³¹ *Rogatica – monografija*, 188.

³² ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/1.

³³ Riječ je o Janku Joloviću, koji je bio prvi predsjednik Sreskog narodno-oslobodilačkog odbora u Rogatici 1941. godine i član Okružnog komiteta KPJ za Romaniju.

³⁴ Aleksa Janković je kasnije postao jedan od četničkih komandanata na prostoru Romanije.

³⁵ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/2. Aćim Babić (1894–1944), seljak iz sela Kusača kod Han Pijeska, tokom jula 1941. se odmetnuo u šumu, ali nije bio pod utjecajem KPJ. Zajedno sa Perom Đukanovićem stavio se na čelo birčanskih ustanika čije je glavno postignuće bilo zauzimanje Vlasenice i razbijanje hrvatskih snaga kod Papraće koje su pošle u pomoć Vlasenici. (Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941.*, Univerzal, Tuzla 1983, 127–128).

³⁶ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/3.

ukazao na lokalne faktore koji nisu išli u prilog mogućnosti odbrane grada u slučaju ustaničkog napada. Nekoliko katolika u Rogatici je pogrešno shvatilo da stvaranjem NDH sva vlast pripada njima te su na svakom mjestu počeli harangirati protiv muslimanskog svijeta. Među njima se posebno istakao Josip Stipančić, "čovjek više jezuita nego Hrvat", po prirodi podmukao, sebičan, a spram muslimana apsolutno nepomirljiv. U privatnom životu poznat kao neka vrsta publiciste te pisac brošura o hrvatstvu, Stipančić je zapravo i za vrijeme Jugoslavije tražio veze sa Srbima, a protiv muslimana, iako ga je muslimanski svijet u Rogatici, kada je tek otvorio svoju advokatsku kancelariju, dočekaio raširenih ruku i zahvalio Bogu što je došao u Rogaticu jedan Hrvat advokat.³⁷ Kada je osnovana NDH, nastavlja autor Elaborata, "ovaj se je čovjek rasplamsao u svojoj mržnji spram našeg [muslimanskog] svieta", o čemu govori njegovo negodovanje prilikom posjete Rogatici Hakije Hadžića, kao i njegovo oglašavanje u sarajevskim novinama u kojem je pisao protiv "begova i kočijaša" i drugih faktora koji "koče" uspostavu ustaške vlasti u Rogatici.³⁸

---

³⁷ ATKTK, RP-NOB, Elaborat, 3453/4. Prema navodima Rasima Hurema, dr. Josip Stipančić, koji je ubrzo po proglašenju NDH bio idejni nosilac i tvorac ustaške vlasti u rogatičkom kraju, doselio se u Rogaticu još 1935. godine, "vjerovatno ne bez razloga političke prirode". (*Rogatica*, Svjetlost, Sarajevo 1966, 100).

³⁸ ATKTK, RP-NOB, Elaborat, 3453/4. Također vidjeti: ATKTK, RP-NOB, Elaborat, 3453/14. Autor vjerovatno misli na članak u *Sarajevskom novom listu* od 8. juna 1941. godine u kojem je nepotpisani autor ukazao na sporosti i poteškoće pri uspostavi ustaškog režima u Rogatici i njenoj okolini, za što je okrivio naslijeđeni kadar na različitim pozicijama, naročito po selima, gdje još uvijek drže položaje "na štetu ispaćenoga naroda" općinski načelnici, bivši četnici, trgovci koji su uništavali državne šume, špekulanti u pogledu poreza na tečevinu, pijanice, kartaši i drugi nesolidni elementi. "Kod nas u Rogatici kao da nijesu poznati ni oni osnovni pojmovi ustaških načela, a kamoli ideje vodilje hrvatske državne uprave." Autor je demagoški zaključio, zagovarajući radikalnu kadrovsu čistku, da se mora prestati "loviti u mutnom" i narodu dati pravda koju traži i zaslužuje, jer to traži životni interes hrvatske države, "posebno u ovim našim stranama". (Prijeika potreba velikog čišćenja u Rogatici, *Sarajevski novi list*, I/1941, br. 24, 6).

Mala skupina katolika u Rogatici, dakako, nije mogla biti jedini faktor razdora i nestabilnosti ionako slabašne i nesigurne vlasti nove države u Rogatičkom kotaru, u kojem je odmah po okupaciji i nekolicina rogatičkih muslimana stala uz novi poredak. Tako su se na liniji ustaškog pokreta našli, pored ostalih, trgovci Ahmed i Ibro Pašić, električar Mustafa Jamaković, zemljoradnici Ibro Suljagić i Šukrija Ajanović, a i Ragib-aga Čapljić je svojim pristupom ustašama doprinio jačanju ustaške vlasti u Rogatici.³⁹ Jedan od njih, Zulfo Dumanjić, osnovao je muslimansku miliciju u jesen 1941. godine.⁴⁰ Razlozi pristupanja ustašama bili su različiti, od puke lojalnosti novim vlastima do častohleplja i koristoljublja. U jednom izvještaju iz sredine jula 1941. godine oružnička postaja Višegrad, opisujući pljačke na prostoru Sjemeća od strane ustaša iz Boričke općine, kotar rogatički, donijela je profil ljudi iz muslimanskih sela koji su se uključili u ustaške formacije. Ustašu Deliju Bidu iz Medne Luke predstavila je kao opasnog kradljivca s kojim je bivša žandarmerija uvijek imala posla, Salku Herića iz istog sela kao čovjeka koji nije na dobrom glasu i koji ne zaslužuje da bude primljen u ustaške redove, a Hameda Agića i Osmana Canovića iz Stare Gore kao stare švercere duhana i monopolskih artikala, svađalice, ubice i poznate liferante oružja. Navodni pretresi kuća i stanova, zapravo obične pljačke nedužnog naroda, vršeni su po naređenju načelnika Boričke općine Zulfe Dumanjića i nekog Salema, ustaškog vođe iz Rogatice, a ustaše su narodu govorile da su im oni sada begovi i da se nemaju kome žaliti, pošto su oni u stanju i oružništvo pohapsiti i razoružati, "jer za njih danas oružništvo ne važi ništa".⁴¹ Oružnička postaja Višegrad je istakla da muškarci Sjemeća zbog straha bježe od kuća, a kad naiđe oružništvo izlaze

---

³⁹ *Rogatica*, 101.

⁴⁰ R. Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, 326.

⁴¹ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu*. Zbornik dokumenata, tom I, dokument br. 131, Vojnoistorijski institut, Beograd 1993, 335.

pred njega žene, djeca i odrasli ljudi moliti za zaštitu privatne imovine, dok vojničke stvari sami predaju oružničkim postajama.

Prema Zapisničkom očitovanju "Naročitog odbora građana grada Rogatice" od 6. decembra 1941. godine, u prvim danima nakon uspostave NDH u Rogatici i njenoj okolini stanje je bilo "potpuno zadovoljavajuće" i vladao je red i mir. Srpski živalj je bio potpuno miran i svjestan da su nastale nove prilike na koje oni moraju računati.⁴² Ovakve ocjene su često davali lokalni politički faktori koji su prihvatili novi poredak, ali i mjere rasne i političke diskriminacije koje je on donio i sprovodio. A onda je, nastavlja Odbor, uslijedio kobni događaj – dolazak u Rogaticu poglavnikovog povjerenika Hakije Hadžića, koji je svojim tvrdnjama i porukama uzbunio Srbe i dao povoda njihovom nezadovoljstvu i odmetanju. Odbor nije spomenuo činjenicu da je u isto vrijeme kada je Hadžić boravio u Rogatici upućeno iz rogatičkog logora u logor u Sisku 26 osoba pravoslavne vjere iz općina Prača, Rogatica, Borike i Glasinac, uključujući pravoslavnog protu Atanasija Kosorića.⁴³

Hakija Hadžić u Rogatici

Poglavnikov povjerenik Hakija Hadžić došao je Rogaticu u sklopu njegove posjete pograničnim mjestima istočne Bosne, koja je obilazio zajedno sa doglavnikom NDH Adem-agom Mešićem, u mjesecu julu 1941. godine. Prema izjavi Halida Čauševića, Hadžićevog i Mešićevog tajnika, svrha njihovih posjeta je bila da se, po izričitoj želji poglavnika, ispitaju "raspoloženje i potrebe" naroda Bosne i Hercegovine, "osobito pak Hrvata muslimana istočne

---

⁴² Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo (dalje: GHB), Zbirka rasutih dokumenata i arhivalija na bosanskom jeziku (dalje: ZRDA), A-814/B. Podpredsjedništvu Vlade Nezavisne Države Hrvatske putem Njegove preuzvišenosti reis-ul-uleme u Sarajevu (dalje: Očitovanje).

⁴³ *Zločini*, tom I, br. 127, 325–326.

Bosne".⁴⁴ Dana 23. jula 1941. Hakija Hadžić je izvijestio Ministarstvo hrvatskog domobranstva u Zagrebu da je u svim mjestima koje je obišao opazio "veliko oduševljenje naroda" stvaranjem NDH i "duboku zahvalnost i ljubav prema Poglavniku". Ipak, glavnu pažnju u svom izvještaju Hadžić je usmjerio ka najavljenom preseljavanju Srba i njihovoj zamjeni Slovincima. Prema sporazumu od 4. juna 1941. između njemačkih vojnih i diplomatskih predstavnika i vlasti NDH, ukupno 170.000 Slovenaca trebalo je biti preseljeno na teritoriju NDH, dok bi odgovarajući broj Srba bio izmješten iz NDH na teritoriju okupirane Srbije.⁴⁵ Hadžić je iznio stav da naseljavanje slovenačkog stanovništva u pograničnim kotarevima prema Srbiji i Crnoj Gori, usljed vjerskih i jezičkih razlika, koje bi priječile bilo kakvu njihovu asimilaciju sa domicilnim muslimanskim stanovništvom, ne bi bilo oportuno i poželjno. Potpuno posvećen nacionalističkim stremljenjima ustaškog režima, predložio je da se "na slobodna zemljišta uz našu istočnu granicu" nasele domaći muslimani i katolici iz samih dotičnih kotareva. Njima bi kao graničarima trebalo dati "zemlje u obilnoj mjeri", što bi poduprlo ne samo natalitet nego i njihovu požrtvovanost u odbrani svoje kuće i domovine.⁴⁶ Sličnu argumentaciju u pozadini prijedloga za reviziju agrarne reforme u Bosni i Hercegovini iznio je krajem jula 1941. doglavnik Adem-aga

---

⁴⁴ V. M., Manifestacioni put Doglavnika i Poglavnikovog povjerenika kroz Bosnu. Niz uspješnih skupština i dogovora sa narodom, *Sarajevski novi list*, I/1941, br. 56, 7.

⁴⁵ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945. Okupacija i kolaboracija*, EPH Media, Zagreb 2010, 443. Usporediti: Andrija-Ljubomir Lisac, Deportacije Srba iz Hrvatske 1941., *Historijski zbornik*, god. IX, br. 1–4, Zagreb 1956, 126–127; Marica Karakaš Obradov, Migracije srpskog stanovništva na području Nezavisne Države Hrvatske tijekom 1941. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 43, br. 3, Zagreb 2011, 802–807.

⁴⁶ *Zločini*, tom I, br. 150, 369–372.

Mešić – lično poglavniku, očekujući višestruku ekonomsku i političku korist od najavljenog iseljavanja "grko-istočnjaka".⁴⁷

"Naročiti odbor građana grada Rogatice" ističe da je Hakija Hadžić, na sastanku sa mjesnim muslimanima u rogatičkoj općinskoj vijećnici, održao govor u kojem je podvukao tri stvari od naročitog značaja za Rogaticu i okolne kotareve. Kao prvo, naveo je osnivanje Vojne krajine, u koju se uključuje i Rogatica. "U vezi sa ovim rekao je da će se na području Vojne krajine istrijebiti Srbi te da će ostati samo Hrvati muslimani i katolici."⁴⁸ Kao drugo, govorio je o donošenju novog Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici u NDH. I kao treće, spomenuo je agrarno pitanje i rekao da će se namiriti šteta koja je "zemljoradnicima" učinjena oduzimanjem zemlje "sa nepravilnim i nezakonitim rješanjem agrarnog pitanja". Odmah nakon izjave Hakije Hadžića o istrebljivanju Srba sa područja Vojne krajine, nastavlja Odbor, Srbi su se iste nedjelje počeli dizati i buniti, i to prvo u Sokolovičkoj općini. Osim toga, nakon odlaska Hakije Hadžića iz Rogatice, telal je dva do tri puta nedjeljno u gradu Rogatici izvikivao da se ne smije ništa kupovati od pravoslavaca i Jevreja.⁴⁹ Ovo izvikivanje telala djelovalo je na pravoslavni živalj

---

⁴⁷ Husnija Kamberović, *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Institut za istoriju, Sarajevo 2011, 78–79.

⁴⁸ GHB, ZRDA, A-814/B. Očitovanje.

⁴⁹ Ubrzo po formiranju Državnog ravnateljstva za ponovu u Zagrebu i njegovih glavnih podružnica u Banjoj Luci, Osijeku i Sarajevu, u čijoj kompetenciji su bili poslovi oko useljavanja Slovenaca na teritoriju NDH i deportacije Srba iz NDH u Srbiju, upravno-političkim oblastima na razini kotareva prosljeđena je 2. jula 1941. godine okružnica u kojoj su data detaljna uputstva u vezi sabiranja, tretmana i otpremanja uhapšenika u logore odakle bi bili deportirani iz NDH. U okružnici je, pored ostalog, stajalo kako na uobičajeni način stanovništvu treba staviti do znanja da niko ne smije kupovati ili primati darove, ili primati na navodno čuvanje bilo šta od Srba i Židova, jer se i to smatra prekršajem. Sva zaplijenjena imovina vlasništvo je NDH i za svaku krađu i pljačku iste, makar i u pokušaju, izriče se putem prijekog suda smrtna kazna. (A-Lj. Lisac, *Deportacije*, 129. Dodatno vidjeti: ATKT, RP-NOB, 3-OJ70-35. Državno ravnateljstvo za ponovu. Broj: 15/1920–1941. Svim općinskim poglavarstvima). U pozivu Srbima Predstojništva Gradskog redarstva u Mostaru od 14. augusta 1941. godine da se dotičnog dana u

vrlo loše i odmah se osjetio revolt velikog dijela pravoslavaca protiv ovakvog postupka mjesnih političkih vlasti koje su ovakvu naredbu izdale. Član Naročitog odbora trgovac Sejdalija Karahmet, stoji u očitovanju, lično je otišao kotarskom predstojniku Huseinu Čami i zamolio ga da ovu odluku povuče, s obrazloženjem da je vrlo neugodna i da izaziva Srbe koji su po svojoj brojnoj snazi skoro izjednačeni sa muslimanima te da bi ista mogla imati vrlo hrđavih posljedica obzirom da su muslimani nenaoružani. Kotarski predstojnik mu je odgovorio da on nije autor naredbe i da mora izvršiti naređenje više vlasti. Drugi uzroci pobune i odmetanja rogatičkih pravoslavaca, navodi se u očitovanju, bili su postupci ustaša. Problem nije nastao osnivanjem ustaškog logora, već dolaskom u Rogaticu jednog ustaškog izaslanika iz Sarajeva, u drugoj polovini jula, koji je odmah postavio ustaše za povjerenike u pravoslavnim i židovskim radnjama te ih lično obišao i pokupio sav gotovi novac. Potom je židovske radnje zapečatio, a neke pravoslavce od kojih je uzeo novac pohapsio. Karahmetu je ušao u radnju i uzeo 30 litara benzina bez plaćanja. Posljedice njegovog ponašanja su bile te da se pravoslavni živalj u masama odmetnuo u šumu.⁵⁰

22.00 sata sakupe na željezničkoj stanici radi iseljenja u Srbiju zabranjuje se "svima i svakome" pod najstrožijom kaznom primati bilo šta od Srba na poklon, pohranu ili obračun u naravi, kao i za iste, koji se moraju iseliti, bilo intervenirati bilo ih prikrivati. (ABH, Fond: Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za Bosnu i Hercegovinu – Plakati 1941–1945, 1119-41).

⁵⁰ GHB, ZRDA, A-814/B. Očitovanje. Iz ovih navoda se ne vidi da su odmetanju pravoslavnog življa rogatičkog kotara od vlasti NDH prethodili masovni zločini ustaša, već uspostava sistema diskriminacije i bespravlja koji je nagovještavao crne dane za pravoslavno stanovništvo Rogatice i okoline. Ni drugi dostupni izvori i literatura ne govore o masovnim ustaškim zvjerstvima nad pravoslavcima rogatičkog kraja u ljeto 1941. godine. Vladimir Dedijer je 24. decembra 1941. godine, za vrijeme partizansko-četničke vladavine u Rogatici, zabilježio u svom dnevniku: "Stižemo u Rogaticu. Tužna varoš – popaljena i opljačkana. Pričaju nam partizani: ustaše jednog pravoslavnog popa potkovali, udarili mu potkovicu na dlanove i kolena, zatim osedlali i na njemu kroz grad jahali. Četnici su to isto

"Šta ste se prepali? Tu nema svega 20 četnika!"

Članovi Naročitog odbora Sejdalija Karahmet, Muhamed Daidžić, Uzeir Jesenković, Sulejman Pešto i Muhamed Gladan gledali su u protusrpskim istupima i postupcima Hakije Hadžića i ustaša glavni razlog pobunjeničke akcije srpskog elementa u rogatičkom kraju, vjerujući da odmetanje ne bi uzelo većeg maha da se prema Srbima "taktičnije postupalo".⁵¹ Njima, u datom vremenu, očito nisu bile poznate aktivnosti KPJ na podizanju i usmjeravanju ustanka, uključujući ulogu komunista u mobilizaciji seljaka na romanijskom području. Još 1938. godine bila je formirana ćelija KPJ u selu Glasincu,⁵² koje će postati, zajedno sa Šatorovićima, Okruglim i Gučevom, žarište ustaničke akcije na Romaniji. U drugoj polovini jula 1941. na ovom području je već djelovao Romanijski partizanski bataljon⁵³ sa Slavišom Vajnerom Čičom na čelu, građevinskim inženjerom, predratnim komunistom, čovjekom kojeg je pratio glas širokogrudne i pravične osobe.⁵⁴ U noći između 31. jula i 1. augusta 1941. Čičina vojska je uspjela pokidati telefonsku vezu i zapriječiti put na relaciji Mokro – Han Pijesak i Sokolac – Višegrad, ali joj nije pošlo za rukom zauzeti oružničku stanicu u

---

učinili jednom muslimanskom trgovcu. Poklani su svi muslimani viši od puške." (Vladimir Dedijer, *Dnevnik*, prva knjiga, Prosveta, Beograd 1970, 78). Ni Dedijer nije spomenuo masovne zločine nad pravoslavicima. Klanje muslimana "viših od puške" moglo bi se odnositi na muslimanski živalj u okolini Rogatice, a ne u samom gradu.

⁵¹ Isto.

⁵² Z. AntoniĆ, *Ustanak*, 47.

⁵³ Početkom oktobra 1941. naredjenjem Štaba Sarajevske oblasti narodno-oslobodilačke vojske Romanijski partizanski bataljon je pretvoren u Narodnooslobodilački partizanski odred "Romanija" (Romanijski NOP odred).

⁵⁴ Autor Elaborata Kotarske oblasti Rogatica nije znao identitet i prošlost komandanta Romanijskog partizanskog bataljona. Naveo je da se iza imena »Čiča« krije mašinski inženjer "FRANJO VERNER", po vjeroispovijesti katolik, raniji službenik pri općinskom poglavarstvu u Sarajevu. (ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/3).

Žljebovima.⁵⁵ Autor Elaborata navodi selo Žljebove kao mjesto prvog sukoba odmetnika i oružnika na prostoru Romanije, ali ne spominje komuniste kao inicijatore napada. Za razliku od Karahmetove grupe, on je u ustanku gledao ciljano dizanje naoružane pravoslavne mase protiv hrvatske države – bez dominantnog učešća komunista⁵⁶ – ali je i on podvukao odgovornost

---

⁵⁵ Z. AntoniĆ, *Ustanak*, 142. Usporediti: *Rogatica – monografija*, 189–190; *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zbornik NOR-a*), tom IV, knjiga 1, Vojnoistorijski institut, Beograd 1951, dokument br. 259, 576.

⁵⁶ Osnovanost ovog gledišta potvrđuje idejno-politička amorfnost ustaničke mase istočne Bosne kojoj, uglavnom, nisu bili poznati ciljevi partizanske borbe. Neke jedinice su nominalno priznavale autoritet Romanijskog partizanskog odreda i njegovog komandanta, ali su pretežno djelovale autonomno, zanemarujući ključne direktive koje su dolazile od Štaba Odreda. (*Rogatica – monografija*, 192). Rodoljub Čolaković u svojim *Zapisima* spominje jednu četničku četu sa dobroćudnim komandirom Rajkom Šupićem, koji se hvalio da je zajedno sa Čičom "udaro na Žljebove". (Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, II, Svjetlost – Sarajevo, Prosveta – Beograd, Kultura - Beograd, Sarajevo 1966, 188–189). Indikativno svjedočenje o karakteru i stremljenjima Čičine vojske ostavio je u svojim memoarima tadašnji komandant Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine Svetozar Vukmanović Tempo. Po dolasku u Rogaticu, koju su u oktobru 1941. godine zajedno zauzeli partizani i četnici, Tempo je držao govor pred okupljenom vojskom, ali njegove riječi nisu izazvale skoro nikakvo odobravanje ljudstva. "Osjećao sam se neprijatno. Očekivao sam da vidim našu, partizansku vojsku koja je oslobodila jedan grad, a susreo sam se sa vojskom koja nije naša mada stoji pod našom komandom." Čiča mu je priznao da nemaju nijednog komuniste ni u četama ni u bataljonima koji čine partizansku vojsku u Rogatici. Kada se susreo sa komandirima i komandantima Tempo je bio nemalo iznenađen likovima mladih seljaka sa kokardama na kapama, ali još više odlučnim glasom jednog od njih koji mu je poručio: "Samo s nas mrtvih možete skinuti ove kokarde! Mi smo se pred jevanđeljem kleli na vjernost." Kada su mu objasnili da se bore za slobodu, ali ne i za staru Jugoslaviju, Tempo se pomirio sa "partizanima vjernicima" bez zvijezde petokrake. "Bio sam razoružan njihovim argumentima. Oni se bore za oslobođenje, za nešto što neće biti stara Jugoslavija. A kakva treba da bude ta nova Jugoslavija, oni nijesu znali. Njihovo saznanje o tome šta treba mijenjati u staroj Jugoslaviji sazrijevaće naporedo sa razvojem borbe. Ako je tako, zašto da ne budu u našim redovima, makar i sa četničkom kokardom!" (Svetozar Vukmanović Tempo, *Revolucija koja teče. Memoari*, knj. 1, Komunist, Beograd 1971, 219–221). Dodatno vidjeti: Rasim Hurem, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Svjetlost, Sarajevo 1972, 68–70.

domaćih faktora, prvenstveno u smislu slabih izgleda da se spriječi zauzimanje Rogatice od strane ustanika.

Prema autoru Elaborata, načelnik Rogatice Galib Čapljić i rogatički kotarski predstojnik Husein Čamo su vrlo brzo postali svjesni opasnosti koja prijete Rogatici od pobunjenih pravoslavnih seljaka. Naišli su, međutim, na zid nerazumijevanja civilnih i vojnih vlasti NDH koje su im, na njihova upozorenja, odgovarali riječima: "Šta ste se prepali. Tu nema svega 20 četnika." Ni zapovjednik Vojne krajine sa sjedištem u Višegradu potpukovnik Stjepan Jakovljević nije ozbiljno shvatio tvrdnje o prijetnji sigurnosti Rogatice. Jednog jutra nazvao je telefonom dežurnog u Rogatičkom kotaru te ga priupitao šta ima novoga, a zatim ironično nadodao: "Jesu li Vam potrebne dvije divizije domobrana?" Konačno je na uporne molbe za pomoć Čapljića i Čame u Rogaticu upućen satnik Žic, ali ni on sa svojom malom skupinom domobrana nije mogao pružiti uvjerenje narodu da mu ne prijete nikakva opasnost. Posljedica stalnih molbi prvih ljudi Rogatice je bila da su vojne vlasti NDH u Sarajevu zaključile kako je Husein Čamo nesposoban čovjek, "ali ovo u stvari nije odgovaralo istini".⁵⁷ Nakon što su ustanici tokom augusta 1941. zauzeli Sjemeć, Sokolac i Stjenice,⁵⁸ Čapljić i Čamo su bili svjesni da će uslijediti napad na Rogaticu te su odredili Sejdaliju Karahmeta, trgovca iz Rogatice, da ode sa nekoliko ljudi tražiti pomoć u Sarajevo. "Premda ova grupa ljudi nije bila u najboljim odnosima sa braćom Čapljićima [Ragibom i Galibom], osjetila je i sama opasnost i dobronamjernost g. Galiba Čapljića, te u ime njegovo i cijelog občinskog vieća krenula je u Sarajevo da traži pomoć."⁵⁹

⁵⁷ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/5.

⁵⁸ *Rogatica*, 104–105; *Rogatica – monografija*, 192–193; Grujo Novaković, *Legendarna Romanija*, unutar: *Istočna Bosna u NOB-u 1941-1945. Sjećanja učesnika*, knjiga 1, Vojnoizdavački zavod JNA, Beograd 1971, 722–724.

⁵⁹ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/5.

Naročiti odbor navodi da je njegovom biranju prethodio pokušaj građana Rogatice da opreme vlastitu "narodnu miliciju", ali da to nije bilo moguće jer su muslimani već predali oružje vlastima. Neki rogatički građani, prema slovu Zapisničkog očitovanja, ipak su naoružani dočekali napadače. Čini se da bi u tom svjetlu trebalo gledati i tvrdnju u izvještaju zapovjednika Oružničkog voda Rogatica od 11. septembra 1941. prema kojoj su Rogaticu u prvom okršaju sa pobunjenicima 5. septembra 1941. branili vojska, oružništvo, ustaše i – milicioneri.⁶⁰ Vojne vlasti u Sarajevu su poslale nešto oružja, "ali to nije bilo dovoljno da bi mogli *svu našu miliciju* [podvukao: A. J.] naoružati, pa smo tako ostali nemoćni i nedovoljno naoružani prema premoćnoj masi četnika".⁶¹ Zato je izabran Naročiti odbor koji je došao u Sarajevo 3. septembra 1941.⁶² i odmah molio izdašniju pomoć u oružju i vojsci. Sutradan je posjetio zapovjednika Vojne krajine Matu Rupčića i izložio mu stanje u kojem se nalazi Rogatica.⁶³ Prema verziji autora Elaborata, Karahmetova grupa je došla u Zapovjedništvo Vojne krajine zajedno sa članom Ulema-medžlisa Ali ef. Aganovićem, a Rupčić ih nije primio u svojoj pisarni nego u pretsoblju i odmah se počeo izdirati na njih: "Šta ste se prepali? Biće sve u redu!" "Promjenio sam Vam onoga nesposobnoga čovjeka Čamu i šaljem Vam svoga dobroga druga inače sposobnoga čovjeka g. satnika HASANBEGA BAŠAGIĆA." Na to mu je Karahmet odgovorio: "Jedan čovjek k'o ni jedan." Šta on može učiniti? "Dajte Vi nama vojnika i pušaka. Došlo nam je do grla." Na to se Rupčić posprdno nasmijao i završio razgovor sa delegacijom.⁶⁴ Očitovanje prenosi drukčiju verziju.

---

⁶⁰ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 1, dokument br. 319, 725. Također: Z. Antičić, *Ustanak*, 149. Autori priloga u monografijama o Rogatici ove milicionere nazivaju "ustaškom milicijom".

⁶¹ GHB, ZRDA, A-814/B. Očitovanje.

⁶² U očitovanju stoji pogrešno: 3. studenog 1941.

⁶³ GHB, ZRDA, A-814/B. Očitovanje.

⁶⁴ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/6.

Rupčić im je rekao da žali njihov trud, vrijeme i novac koji su potrošili, ali da mu je još žalivije što im mora saopćiti da je put za Rogaticu prekinut i da se oni tamo više ne mogu vratiti. Izjavio je da nema oružja i da im ne može vojnički pomoći. Dva dana poslije Naročiti odbor je zajedno sa reisul-ulemom Fehimom Spahom posjetio generala Vladimira Laxu – u za Odbor djelomično povoljnijem ambijentu nakon što su ustanici, samo nekoliko sati od ulaska u Rogaticu, bili prinuđeni da se iz nje povuku i prepuste kontrolu nad gradom domobranskom natporučniku Marku Vrkljanu.

"Neka Turci brane sami sebe!"

Rogaticu su združeno napali partizani i četnici, pet dana nakon što je na Romaniji 1. septembra 1941. godine formiran zajednički partizansko-četnički štab nazvan "direktorijum", čiji je zadatak bio planiranje i izvođenje napada na neprijateljska uporišta.⁶⁵ Napad je omogućen prethodnim prekidanjem pruge Sarajevo – Prača i dijela pruge između Banje Stijene i Renovice, podno sela Borča, istočno od Mesića, čime je Rogatica došla u blokadu.⁶⁶ Grad su napale čete Romanijskog partizanskog bataljona i četnici pod komandom Aćima Babića. Odbranu Rogatice činili su domobrani, oružnici, ustaše i mjesna milicija, nedovoljno naoružani za duži otpor. Napad je počeo 5. septembra u 13.30 sati i trajao sve do pred zoru narednog dana, kada se glavnina vojske, oružništva i ustaša povukla iz grada, "dok su se milicioneri razbježali".⁶⁷ Usljed nedovoljnog osiguranja prilaza gradu te pljačke i nediscipline koja je vladala u redovima ustaničke vojske, pojačane domobranske snage su zajedno sa milicijom i ustašama za svega nekoliko sati istjerale ustanike iz Rogatice i povratile kontrolu nad gradom.

⁶⁵ Z. Antonić, *Ustanak*, 149–150.

⁶⁶ *Rogatica*, 106.

⁶⁷ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 1, dokument br. 319, 725.

U Zapisničkom očitovanju Naročitog odbora se navodi da su "četničke bande" upale u Rogaticu jer milicija nije bila dobro naoružana "i što je bio vrlo malen broj vojske".⁶⁸ Elaborat Kotarske oblasti Rogatica daje opširan prikaz zauzimanja Rogatice od strane partizana i četnika. Nakon što je prekinuta željeznička veza između Sarajeva i Rogatice znalo se da neposredna opasnost prijeti Rogatici. Petog septembra u Rogaticu je došlo oko 70 domobrana sa tri časnika kao pojačanje. Nejasno je kako su i kojim putem ušli u Rogaticu. No, narod je vjerovao i očekivao da će grad s postojećom vojskom izdržati do nove pomoći. Kada su započele borbe za grad, domobrani su sa milicijom davali žestok otpor cijelog dana. Rogatica je bila u "strašnom puščanom paklu". Do osam sati uvečer borba je neprekidno trajala i odbrana se vršila uglavnom iz kuća. Oko pola devet sastala se jedna grupa domobrana pred Hotelom "Rogatica" i žučno raspravljala o trenutnoj situaciji. Ubrzo su im se priključili novi kotarski predstojnik satnik Hasan-beg Bašagić, direktor Građanske škole Nail Begić i upravitelj Pučke škole Drago Housko "da vide šta se to zbiva". Domobrani su govorili o bezizlaznoj situaciji u kojoj se grad nalazi i prebacivali milicionerima da su ih izdali. "Govorili su da se povuku iz grada i neka Turci brane sami sebe."⁶⁹ Cijelu noć se pucalo iz grada, a odmetnici su sa brda Lunja držali govore i pozivali na predaju.

Šestog septembra u sedam sati ujutro saznalo se da su domobrani zajedno sa ustašama napustili grad. Građanstvo o tome nije obaviješteno, uključujući načelnika Čapljića i bivšeg predstojnika Čamu koji je zajedno sa novim predstojnikom Bašagićem i dalje obavljao predstojničku dužnost. Bašagić je, međutim, napustio sa vojskom Rogaticu, bez ijedne riječi ljudima koji su ostali. Jutro je bilo maglovito. Puškaranja je bilo malo,

---

⁶⁸ GHB, ZRDA, A-814/B. Očitovanje.

⁶⁹ U smislu povlačenja domobrana koji, očito, nisu bili iz Rogatice i ostavljanja mjesnoj muslimanskoj miliciji da sama brani grad, odnosno živote rogatičkih muslimana.

uglavnom su milicioneri davali neki otpor, ne znajući da se vojska povukla iz grada. Tri sata kasnije odmetnici su ušli u grad i za taoce uzeli Galiba Čapljića i Huseina Čamu, s upozorenjem da će odmah biti strijeljani ako ijedna puška pukne na njih. Izdali su naredbu glavarima državnih ureda da svaki mora biti u svom uredu. I zapovjednik Oružničkog voda Rogatica u svom izvještaju ističe da su "četnici" u oko 10.00 počeli ulaziti u glavnu ulicu grada; odmah su opljačkali poštu i poresku upravu te razlupali stolove, ormare i kasu oružničke stanice, razvalili privatne sanduke oružnika iz kojih su sve odnijeli, kao i sav gospodarstveni novac stanice, usto i posteljinu i živežne namirnice, dok oružja nije bilo.⁷⁰ Ubrzo su počela zvoniti zvona na grkoistočnoj (pravoslavnoj) crkvi, a četnici su počeli zalaziti i u sporedne ulice. Opljačkali su stanove nekoliko viđenijih ličnosti, ali nakon nekog vremena – dva sata od njihovog ulaska – začuo se jedan avion kako kruži nad gradom, a u isto vrijeme počela je i pucnjava. Odmetnici su pomislili da su to njihovi koji još ne znaju da su oni u gradu, a kad su shvatili da to domobrani udaraju uskomešali su se i usljed pljačkanja nisu mogli pružiti ozbiljan otpor "nego su počeli bezglavo da bježe".⁷¹ Usto su i civili iskoristili priliku te su izvukli skrivene puške i počeli tući odmetnike s prozora svojih kuća.

Kako su ustanici istjerani iz Rogatice? Prema Naročitom odboru, zahvaljujući junačkom držanju natporučnika Marka Vrkljana, koji je 6. septembra slučajno naišao iz Sandžaka sa malim brojem vojnika. On je zajedno sa "našom milicijom" uspio istjerati četnike iz Rogatice.⁷² Zapovjednik Oružničkog krila Goražde u svom izvještaju od 3. oktobra 1941. godine također spominje Vrkljana kao ključnu ličnost koja je sa satnijama domobrana

---

⁷⁰ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 1, dokument br. 319, 725–726.

⁷¹ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/9.

⁷² GHB, ZRDA, A-814/B. Očitovanje. Svi izvori NDH ustanike koji su napali Rogaticu nazivaju četnicima.

protjerala ustanike iz Rogatice.⁷³ Elaborat, međutim, ne predstavlja Vrklijana kao junaka. Vrklijana su domobrani u povlačenju sreli na stanici u Mesićima. On je s nešto svoje vojske i nekim braniocima krenuo put Rogatice, ali kada je došao blizu grada poslao je neke svoje ljude da ispitaju kakvo je stanje u gradu, "a o ulazku u grad da nemože biti nigovora".⁷⁴ To je pravdao tvrdnjom kako ima mali broj ljudi, a i sa streljivom ne stoji dobro. Ključnu ulogu je odigrao jedan od poslanih ljudi, stožernik Alija Mešić, rodom iz Tuzle ili iz njene okoline. On je poslije sam pričao kako je vidio četnike kako pljačkaju po gradu pa je na svoju ruku odlučio navaliti sa svojih desetak ljudi, makar i on i svi njegovi ljudi izginuli. Pritom se poslužio trikom: bacio je dvije bombe u razmaku od dvadeset sekundi, imitirajući detonaciju topova, a zatim udario na ustanike oštrom paljbom iz dva lahka mitraljeza, zbog čega su oni pomislili da su zasuti vatrom iz nadmoćnijih oružja te su se uskomešali i počeli gubiti kontrolu nad gradom. Nakon tri sata borbe, pritisnuti sa raznih strana, ustanici su se povukli, a hrabri stožernik Mešić oslobodio grad Rogaticu. Sat vremena kasnije s južne i sjeverne strane izbila je u Rogaticu narodna milicija sa višegradskim ustašama koje je organizirao načelnik općine Borike Zulfo Dumanjić. Čim je čuo za napad na Rogaticu on je odmah sakupljao seljake svojih sela i pohitao Rogatici u pomoć. Šestog septembra u gradu se nije moglo uspostaviti redovno stanje. "Glavnina vojske na čelu sa Vrklijanom taj dan niti te noći niti sutrašnjeg dana nije ulazila u grad. O toj vojsci se govorilo kako čisti okolinu grada, a uistinu ona se je povukla u Mesiće, a odatle na Ustipraču a sutradan na večer došla je preko Dubske općine u Rogaticu."⁷⁵ Prema verziji zapovjednika Oružničkog voda, koji ne spominje stožernika Aliju Mešića, u grad je prodro odred pod vodstvom domobranskog

---

⁷³ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 2, Beograd 1951, dokument br. 117, 331–332.

⁷⁴ ATKTK, RP-NOB, Elaborat, 3453/10.

⁷⁵ ATKTK, RP-NOB, Elaborat, 3453/11.

vodnika Ivana Dončića, a značajno pojačanje došlo je od Zulfe Dumanjića i zapovjednika Oružničke stanice Sjeversko vodnika Mustafe Kozlića.⁷⁶ Dumanjićeva vojska je, u maniru divljih ustaša, na putu iz Sjeverskog ka Rogatici navalila na selo Zagorice i pobila veći broj muškaraca, žena i djece.⁷⁷ Ovaj pokolj nije naveden u izvještaju oružničkog zapovjednika, koji je pak donio podatak da je u borbama za Rogaticu poginulo 15 vojnika i dva milicionera, dok su četnici imali 52 poginula, a vjerovatno i više ako se uzmu u obzir poginuli na periferiji mjesta.⁷⁸ Prema drugim navodima, ukupan broj žrtava bi morao biti veći, obzirom da je u akciji preotimanja Rogatice od ustanika poginulo oko stotinu ljudi.⁷⁹ Nakon završene bitke za Rogaticu Slobodan Princip Seljo je izvijestio Pokrajinski komitet KPJ za BiH da je Rogatica, usljed slabe zaštite i nediscipline, bila u ustaničkim rukama svega dva sata, tokom koja su partizani uspjeli rasturiti letke, održati miting i dati proglas građanima Rogatice. "Plijen nije bio velik."⁸⁰

Vladavina Marka Vrkljana

Čim je ušao u Rogaticu, natporučnik Marko Vrkljan se odmah proglasio glavnim zapovjednikom i oslobodiocem grada – sve vojne vlasti, ustaške i oružničke, kao i vlasti civilnih nadležstava prešle su u njegove ruke. Kako bi svojoj vlasti dao formu "legalnosti", Vrkljan je formirao "Odbor" u koji su ušli "najprljaviji ljudi Rogatice", među

---

⁷⁶ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 1, dokument br. 319, 726.

⁷⁷ *Rogatica*, 107; *Rogatica – monografija*, 194–195.

⁷⁸ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 1, dokument br. 319, 726.

⁷⁹ Tomislav Dulić, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42*, Uppsala University Library 2005, 194.

⁸⁰ Abdulah Sarajlić, *Ustanak na Romaniji i razvitak Romanijskog partizanskog odreda 1941 godine, Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, god. III, Sarajevo 1951, 126.

kojima su se naročito "svojom prljavštinom" isticali advokat Josip Stipančić, sudski činovnik Murat-beg Pašić, trgovci Muhamed Daidžić⁸¹ i Pašaga Eminagić te "obojica braće PAŠIĆA".⁸² Kako su ovi ljudi došli na položaje? "U većini slučajeva bili su to ljudi lakoga morala i išli za tim da se obogate bilo na koji način." Došli su na položaje zahvaljujući činjenici da su Čapljić i Čamo po čišćenju Rogatice napustili grad, a vladali su tako što su potkazivali izvjesne građane kao opasne za red i državni poredak, te su oni rješenjima povodljivog zapovjednika Vrkljana "strpani u kućne zatvore". Tako su zatvoreni u kućni pritvor sljedeći viđeniji građani: Nail Begić, Husein Hamšić, Drago Houska, Nikola Vidmar i Šahin Šahinpašić.⁸³ Uprava Rogatice sa Vrkljanom na čelu odmah se bacila na osiguranje grada od odmetnika, a to je činila tako što je naređeno kopanje rovova po okolnim brdima,⁸⁴ kao i uzimanjem pravoslavnih muškaraca i žena za taoce.⁸⁵ U svrhu opskrbe stanovništva i vojske poduzimane su rekvizicije koje je vršila nadležna sekcija "Odbora", nabavljajući hranu, stoku i ostala materijalna dobra od pravoslavaca, ostavljajući, pritom, značajne količine uzete hrane i robe za sebe i svoje porodice. U ovoj pljački osobito su se istakli Ahmed Pašić sa svojim bratom te zapovjednik redarstva Ejub Čaušević. Mnogi civili, naročito oni koje vladajuća klika nije voljela, bili su izloženi pritisku da daju novac i ostale priloge za vojsku, posebno pak kćerka Galiba Čapljića koja je jedina od njegove porodice ostala u gradu. "Isto tako članovi odbora pripremali su masne večere u hotel Rogatici, dok je sirotinja grada skapavala od gladi."⁸⁶

---

⁸¹ Nije jasno da li je riječ o spomenutom članu Naročitog odbora.

⁸² ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/11, 3253/12.

⁸³ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/12.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ T. Dulić, *Utopias of Nation*, 194.

⁸⁶ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/13.

Režim se "veoma brutalno" ophodio prema pritvorenim civilima. Bilo im je zabranjeno, pod prijetnjom strijeljanja, da razgovaraju sa drugim licima, da se dopisuju sa porodicom, a za brijanje morali su pisati pismene molbe "Odboru".⁸⁷ Kažnjavanje građana vršeno je sa po 25 batina goveđom žilom, što je na svojoj koži iskusio Avdibeg Holučić,⁸⁸ viđeniji građanin i trgovac iz Rogatice.⁸⁹

Autor Elaborata ističe da su nakon izlaska ustanika iz Rogatice glavnu ulogu u zaštiti grada i borbama protiv četnika u okolnim selima imali milicioneri, naročito oni predvođeni hrabrim stožernikom Alijom Mešićem, rodom iz Lukavca kod Tuzle. Stražu u Rogatici opet su držali milicioneri, dok je domobranska vojska ležala u logoru. Nakon nekoliko dana ustanici su uspjeli zauzeti Boričku općinu čime je Žepa bila odsječena. Nakon što je spaljena državna pilana zajedno sa cijelom željezničkom stanicom Ustiprača, a potom i centrala za rasvjetu Rogatice u selu Kukavicama, bilo je jasno da predstoji novi napad na Rogaticu. Izgledi da bi slabo organizirana vojska NDH mogla spriječiti ustanike, naročito sve masovnije partizanske jedinice, da ponovo uđu u Rogaticu bili su neznatni, makar su se dvije čete iz pravca Sarajeva u Rogaticu upućenih domobrana uspjele probiti do grada i staviti na raspolaganje zapovjedniku mjesta Marku Vrkljanu.⁹⁰

---

⁸⁷ Isto. Usporediti: *Rogatica*, 109.

⁸⁸ U Elaboratu stoji: HOLIČLIĆ.

⁸⁹ Prema Teufiku Hodžiću, autoru priloga o Rogatici u Drugom svjetskom ratu u monografiji iz 2009. godine, Avdo Holučić je bio izbičevan i javno ponižen jer je otišao kod zapovjednika Vrkljana da od njega zatraži puštanje dvojice Srba iz zatvora. (*Rogatica – monografija*, 187).

⁹⁰ Z. Antoniće, *Ustanak*, 150.

Druga bitka za Rogaticu

Zauzimanje Rogatice za partizane je bilo od velikog značaja, jer je omogućavalo spajanje teritorije i jedinica sa Sjemeća sa onim na Glasincu, što bi značilo širenje slobodne teritorije do Drine, čime bi se Romanijski NOP odred naslonio na partizane u zapadnoj Srbiji.⁹¹ Za četnike je povod za napad na grad, prema navodu autora Elaborata, nastao nakon neuspjelog pokušaja Vrkljanove vojske da očisti teren između sela Vragolova i Kukavice. Četnici su iskoristili situaciju i izvijestili svoj štab kako hrvatska vojska bježi i da je zgodna prilika za napad na Rogaticu.⁹² Autor ističe da je plan za odbranu grada bio sljedeći:

"Iz rovova se ima davati otpor do zadnjih granica mogućnosti, a onda po tome prieći u drugu liniju rovova, a ako bi se i desio slučaj da se oni imaju napustiti, to u tom slučaju vršila bi se obrana iz samih zgrada. Plan je bio veoma dobro skrojen, ali se je zgriešilo u tome, što su rovove branili samo milicioneri dok se je vojska za to vrijeme nalazila u logoru. Milicioneri nisu bili ni dovoljno naoružani a u mnogim slučajevima ni iskusni za borbu. Bilo je među njima i dječaka starijih od 15. godina, koji do toga momenta nijesu nikada uzeli pušku u ruke. Uslijed ovakovog stanja i manjkanja strijeljiva pri sebi, milicioneri su napustili već drugoga dana rovove i prve i druge linije."⁹³

Druga bitka za Rogaticu započeta je 13. oktobra 1941. godine,⁹⁴ nakon likvidacije ostataka vojnog prisustva NDH u

---

⁹¹ Naum Zafirovski, Rogatica oktobra 1941., *Istočna Bosna*, knjiga 1, 250; *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 2, dokument br. 32, 93. Također vidjeti: *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941 – 1945*, prva knjiga, Vojnoistorijski institut, Beograd 1957, 138–139.

⁹² ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/15.

⁹³ Isto.

⁹⁴ U Zapisničkom očitovanju stoji: 12. oktobra.

rogatičkom okruženju, čime je grad dospio u blokadu i suočio se sa opsadom. U napadu na grad učestvovalo je 12 četa Romanijskog NOP odreda i jedan broj četnika majora Boška Todorovića (bataljon Radivoja Kosorića).⁹⁵ Odbranu grada činili su domobrani Druge bojne Vojne krajine i nekoliko stotina oružnika i milicionera. Organ KPJ *Borba* izvijestio je u svom izdanju od 23. oktobra 1941. da je partizansko napredovanje prema Rogatici bilo otežano, pored ostalog, i usljed činjenice da je svaka periferijska kuća bila "mitraljesko ili puščano gnezdo ustaša".⁹⁶ Prema navodima Nauma Zafirovskog, koji je zajedno sa Pavlom Goraninom Ilijom rukovodio napadom, četnici Žarka Mitrovića i Boška Todorovića su dva puta na svoju ruku udarili na grad, ali izuzev ograničene pljačke nisu postigli ozbiljniji uspjeh.⁹⁷ Elaborat navodi da se četnička taktika sastojala od neprestane vatre na javne objekte u gradu. Imali su jedan top, iz kojeg su grad učestalo tukli, "i tako je bilo slučajeva da su u roku 2–3 sata ispalili 60–70 topovskih zrna".⁹⁸ Posebno je na meti bila rogatička Građanska škola, u kojoj je bilo oko 140 zatvorenih talaca, a iz koje se uzvraćalo sa nekoliko strojica i oko 50 pušaka.

---

⁹⁵ Z. Antičić, *Ustanak*, 301. Usporediti: N. Zafirovski, Rogatica oktobra 1941., 251.

⁹⁶ *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom I, knjiga I, Istorijsko odeljenje Centralnog komiteta KPJ, Beograd 1949, 44. Prema tvrdnjama zarobljenih hrvatskih vojnika, zapovjedništvo odbrane grada nastojalo je motivirati vojnike i razdražiti ih protiv četnika i partizana pokazujući im izmrcvarene leševe civila, koje su, zapravo, ciljano unakazili ustaške sluge i ološ. (Isto, 367–368). U drugim izvorima nismo našli potvrde ovih navoda.

⁹⁷ N. Zafirovski, Rogatica oktobra 1941., 252.

⁹⁸ ATKKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/16. Iako autor kao glavne napadače na Rogaticu ističe četnike, čini se izvjesnim da se ovdje zapravo radilo o poljskom topu sa Bukrića kojim su partizani uporno tukli odbrambena uporišta u gradu, šireći paniku i demoralizirajući vojsku i miliciju u gradu. (*Rogatica*, 110–111). Na drugom mjestu on, međutim, ponovo spominje "četnički top" kada navodi kako je major Boško Todorović, "artiljerac" i "generalštabni oficir bivše jugoslovenske vojske", bio na čelu topničkog odreda koji se nalazio "u selu Bukuriću", a odakle se pucalo na Rogaticu. (ATKKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/20; ATKKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/21).

Stalno gađanje civilnih objekata unosilo je strašnu paniku kako među pučanstvo, tako i među vojnike. "Grad je bio toliko blokiran da se je ulicama moglo proći samo noću i tada sa velikim rizikom."⁹⁹ Snabdijevanje stanovništva je bilo potpuno onemogućeno, ali su neke nade polagane u avione od kojih se očekivalo da razbiju blokadu i zaustave agoniju grada – nakon što su propali pokušaji da se pregovorima osigura njegova predaja u ruke ustaničke vojske.¹⁰⁰

Avioni su, istina, u nekoliko navrata pružili podršku domobranima i miliciji mitraljirajući položaje ustanika, ali druge pomoći nije bilo.¹⁰¹ Nisko nadlijetanje dva aviona nad gradom, uslijed nepoznavanja situacije na terenu, iskoristili su četnici sa okolnih brda koji su na njih otvorili vatru, što je za posljedicu imalo da se jedan avion srušio u Rogatičkom polju, dok je drugi pao na terenu između Rogatice i Goražda.¹⁰² Autor Elaborata navodi – ilustrirajući karakteristično odsustvo solidarnosti među prvim ljudima Rogatice – kako su branitelji grada pod zaštitom jake vatre uspjeli spasiti ranjenog pilota Margetića, rodom iz Zagreba, da bi ga domobranska vojska, napuštajući Rogaticu, ostavila teško bolesnog u gradu, poslije čega su ga ustanici pronašli, osudili na smrt i ubili. Poslije osam dana odbrane klonulost branilaca bila je vidljiva, ali je zapovjednik Vrkljan insistirao na pružanju otpora po svaku cijenu. Bijesan zbog gubitka zgrade Pučke škole, naložio je stožerniku Aliji Mešiću da je povrati. Na ovaj zadatak Mešić je krenuo u gluho doba noći iz mjesnog zatvora, gdje je ležao Vrkljanovom naredbom, ali je odmah po izlasku bio ubijen pucnjem u leđa. Ne zna se prava istina,

---

⁹⁹ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/16.

¹⁰⁰ *Rogatica*, 110–111.

¹⁰¹ Prema navodima *Borbe*, prethodno bombardiranje partizanskih položaja od strane neprijateljskih aviona nije imalo nikakve posljedice po tok bitke za Rogaticu. (*Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, 43–44).

¹⁰² ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/17. Prema Rasimu Huremu, partizani su oborili oba aviona; jedan je pao u Kratinama, a drugi u Mešićima. (*Rogatica*, 111). Također: *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, 44.

ali se u gradu odmah počelo pričati da je ubijen po Vrkljanovom nalogu, jer ga Vrkljan nije podnosio. Premda je odbrana bila na izdisaju, ulagala je posljednje atome snage u nastojanju da spriječi ustanike da osvoje grad, ali kada je grad napadnut bocama napunjenim benzinom izdan je u noći između 23. i 24. oktobra nalog da se odmah pripremi evakuacija vojske iz grada.¹⁰³

Kakva je bila sudbina zatvorenih talaca u Građanskoj školi? Prema autoru Elaborata, "odbornici" koji su uživali Vrkljanovo povjerenje tražili su da se svi taoci i pritvorenici pobiju. Vijest da muslimani u "Odboru" traže likvidaciju talaca stvarala je još veće neraspoloženje pravoslavaca prema muslimanima. Međutim, zahvaljujući Ahmedu ef. Jesenkoviću, trgovcu iz Rogatice, nije došlo do usvajanja zahtjeva za ubijanjem talaca. On je ustao i rekao pred Vrkljanom, Stipančićem, Pašićem i ostalim: "Ako mislite to učiniti, onda pobijte sve ono što nije kadar da napusti Rogaticu, jer će četnici za osvetu to svirepije učiniti."¹⁰⁴ "Odbor" je potom insistirao da se svi taoci zajedno sa pritvorenicima Hrvatima povežu i da prilikom probijanja fronta, po napuštanju Rogatice, budu u proćelju. Međutim, Jesenković je uspio osujetiti i ove namjere "ovih odbornika neljudi", tako da su životi talaca ostali sačuvani. Autor, nažalost, nije objasnio kako je jedan čovjek uspio spriječiti sprovođenje volje većine u Vrkljanovom "Odboru".¹⁰⁵ Vrkljan se kasnije hvalio da je držanje talaca spriječilo masakr civila u Rogatici.

Tri dana prije početka drugog napada na Rogaticu Naročiti odbor s Karahmetom na čelu posjetio je u Sarajevu ministra u Vladi NDH Jozu Dumandžića i predao mu posebnu predstavku s molbom

¹⁰³ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/18; *Rogatica*, 111; Z. Antonić, *Ustanak*, 303.

¹⁰⁴ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/19.

¹⁰⁵ Prema Rasimu Huremu, Vrkljan i njegovi saradnici nisu se usudili pobiti srpske taoce zahvaljujući energičnom protivljenju nekolicine muslimana, uglednih i poštenih građana. (*Rogatica*, 111).

da se hitno pomogne Rogatici u naoružanju i municiji. Efikasna pomoć, koju je Dumandžić obećao, nikada nije stigla. Rogatičani su se, zaključuje se u očitovanju, hrabro branili 12 dana i 11 noći, gubili kuću po kuću i kada je nestalo i zadnjeg metka morali su se povući prema Goraždu, "a svoju čeljad ostaviti na nemilost četnika u požaru zapaljenih kuća".¹⁰⁶ Ciljano potcrtavajući odgovornost vojnih i političkih vlasti NDH za ustaničko zauzimanje Rogatice, Naročiti odbor je pad grada objasnio prvenstveno kao posljedicu nedostatka sredstava za borbu, stavljajući u drugi plan korištenje zapaljivih boca koje je dovelo do požara i odluke da se prekine otpor. Odboru, čini se, nije bilo poznato da je Zapovjedništvo Bosanskog divizijskog područja u Sarajevu nekoliko puta pokušalo pomoći Rogatici, uključujući ambiciozni plan čišćenja terena od pobunjenika u svrhu otvaranja putnog saobraćaja između Sarajeva, Rogatice i Višegrada.¹⁰⁷ Svi naponi u pravcu pomoći Rogatici iz Sarajeva, usljed snage ustaničkih redova, ostali su samo na pokušaju.

Izlazak

U večernjim satima 24. oktobra 1941. godine kotarski predstojnik u Goraždu uputio je velikom županu u Sarajevu telegram sljedeće sadržine:

"Rogaticu zauzeli r[a]zrušili spalili četnici stop Proživjeli iz grada i sela njih oko pet tisuća prebjegli su i stalno pridolaze u Goražde stop Slika gladnih golih i ranjenih užasna je stop Tražim da se stalno avionom do aerodroma na Ustikolini prenosi brašno sol medikamenti i dva ljekara stop U protivnom prijeti opća propast stop

---

¹⁰⁶ GHB, ZRDA, A-814/B. Očitovanje.

¹⁰⁷ A. Sarajlić, Ustanak na Romaniji, 156–157; *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 2, dokument br. 114, 316–324.

Inače očekujemo napad na Goražde požurite pomoć stop Uručiti naslovniku najbrže stop"¹⁰⁸

Prije zore dotičnog dana hrvatska vojska zajedno sa pretežnim dijelom odraslog muškinja, nešto žena i djece napustila je Rogaticu, zaputivši se južno preko Kukavica prema Goraždu. Po izlasku se vojska sa civilnim stanovništvom podijelila u dva pravca: jedni su išli vodeći žene i djecu željezničkom prugom do sela Brčigova, a drugi brdima vodeći sposobne za borbu. U šumi Miševici ovu drugu grupu sustigle su četničke horde i otpočela je oštra paljba.¹⁰⁹ Videći bezizlazan položaj mnogi su se počeli spuštati niz strme kusučke stijene nad rijekom Pračom blizu Ustiprača. "Četnici su ove naše ljude tukli puškama, kamenjem i svim čega su se prije mogli dohvatiti."¹¹⁰ Ubrzo su zarobili oko 25 muslimana i katolika, opljačkali ih i iz šume istjerali na jednu ravan, a potom izdvojili sedam katolika domobrana, kao i jednu ženu koja je bila u muškom odijelu – kćerku velikog župana Ragib-age Čapljića Taibu, ne znajući o kome je riječ. Zarobljene muslimane su jedno vrijeme mučili, zatim ih skinuli i naočigled onih kojima su poštedili živote strijeljali. Priličan broj izbjeglica zajedno sa domobranima stigao je u Goražde, a odatle su neki išli put Sarajeva, a neki za Višegrad.

Nakon ulaska partizana i četnika u Rogaticu drastično se pogoršao položaj muslimanskog stanovništva na području Rogatičkog kotara. Dvojica seljaka izbjeglica iz sela Točionika izjavila su početkom decembra 1941. u Sarajevu kako im je selo do pada Rogatice bilo mirno od četnika, ali od tog vremena počeli su četnici ubijati ljude, paliti muslimanske domove i odvoditi djevojke i mlade žene u svoje logore. Za primjer su naveli četnička zvjerstva u

---

¹⁰⁸ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 2, dokument br. 120, 352.

¹⁰⁹ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/19.

¹¹⁰ Isto.

selima Podgradac, Kalimanići i Žepa.¹¹¹ Istakli su da preostalo muslimansko stanovništvo u Rogatičkom kotaru svakog dana očekuje istu sudbinu te da mu prijete uništenje ako se ubrzo ne oslobodi četničkog terora. U isto vrijeme pisao je reisul-ulema Fehim Spaho Vladi NDH kako se sastao sa dvojicom izbjeglih mještana sa područja Rogatice koji su mu u zapisnik izjavili da su četnici u zadnjih skoro mjesec i pol dana zapalili u Rogatičkom kotaru 71 selo koje se nalazi u općinama Borike, Sokolovići, Dub i Tetinjsko. Paleži, umorstva i pljačke traju i dalje u ovim područjima. Četnici prelaze sve granice u okrutnostima prema civilima.¹¹² Marko Vrkljan je Zapovjedništvu Vojne krajine u Sarajevu, nakon što je hrvatska vojska 30. oktobra 1941. ponovo ušla u Mededu, poslao lično načinjene fotografije dviju muslimanskih djevojaka sa odsječenim dojčkama, prerezanim vratom, rasječenim trbuhom i odsječenim genitalijama. Sve stanovništvo je poklano, a lešine unakažene.¹¹³ Nakon napuštanja grada 24. oktobra 1941. Rogatičani

---

¹¹¹ Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, MAG – Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo 1996, 58.

¹¹² **"Paljenje sela uslijedilo je na taj način",** stajalo je u očitovanju dvojice izbjeglica, **"da je stanovništvo sela, djeca, žene i mužkarci, bilo zatvoreno u kuće, a ove su nakon toga bile spaljene. Osim toga traje i dalje i drugčije ubijanje u masama djece, žena i staraca. U selu Kalimaniću zaklano je najednom 12 osoba, među njima 80-godišnji starac Mehaga Hajdarević. Umorstva se vrše na najstrašnji način. Režu se nosevi, vade oči, ženama i djevojkama režu dojke, trudnim ženama režu trbuhe i t. d. U bolnici u Rogatici umoreno je od četnika 300 ranjenika i bolesnika."** (*Odmetnici u pravoj slici*, Nakladna knjižara Velebit Zagreb, Zagreb 1943, 25).

¹¹³ *Odmetnička zvjerstva i pustošenja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u prvim mjesecima života hrvatske narodne države*, Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske, Zagreb 1942, 111. Autor Elaborata je zabilježio da je pučanstvo, ukoliko ne bi uspjelo pobjeći, bilo mučeno, a zatim strpavano u jednu kuću, iz koje bi četnici istjerivali gole žene na snijeg da plešu. Tu bi naočigled sviju igrale do iznemoglosti, a onda su im usijanim pletećim iglama vadili jezike, bušili obraze i grudi. Jedna od ovih žena je uspjela pobjeći i dugo se liječila u rogatičkoj bolnici. Pričala je kako je i njena svekrva silovana, a onda su obje gole igrale na snijegu; svekrvi su usijanom pletećom iglom izvadili jezik te je umrla, a ona je po bušenju obraza nekako umakla. Pokolji muslimana vršeni su po

nisu imali mira ni kao izbjeglice u susjednim kotarevima; četnici iz Rogatice i okoline, po ulasku u podrinske gradove, odmah su tražili rogatičke muslimane koje bi klali prije mještana zauzetog grada.¹¹⁴

"Sve Turke pobiti, džamije porušiti i bule silovati!"

Tek na dvadesetoj strani Elaborata autor je spomenuo da su u napadu na Rogaticu sudjelovali i partizani. Oni su se često pojavljivali kao govornici koji su sa brda pozivali Rogaticu na predaju i zajedničku saradnju. Partizana je bilo duplo više nego četnika, pa je u njihovim rukama bila komanda mjesta, čiji je prvi zapovjednik bio Naum Zafirovski, južnosrbijanac, bivši natporučnik jugoslavenske vojske. Sam je izjavio da je pošao u Bosnu da "redom kolje muslimane", jer su mu muslimane tako predstavili stariji, ali kada je došao u Bosnu promijenio je mišljenje o njima, uvidjevši da su to "lijepi i poštene ljudi".¹¹⁵ Četnici su odmah počeli paliti rogatičke zgrade, ali je intervencijom partizanskog zapovjednika Čiče spriječeno daljnje paljenje. Kasnije se ustanovilo da su četnici

---

naređenju zapovjednika četničkog bosanskog odreda majora Jezdimira Dangića. (ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/27; ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/28).

¹¹⁴ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo 1990, 126. Također: Izjava džematskog imama u Goraždu Zufera ef. Bešlića o stradanjima muslimana Goražda, Čajniča i Foče potkraj 1941. i početkom 1942. godine. Dokument u posjedu autora.

¹¹⁵ Naum Zafirovski je bio u grupi od osam oficira jugoslavenske vojske koje je Draža Mihailović u septembru 1941. godine uputio u Bosnu i Hercegovinu s ciljem "spašavanja srpstva od turskog pokolja". Naredbom Sergija Mihailovića krajem septembra 1941. zadržan je kao svojevrzni špijun u Štabu Romanijskog partizanskog bataljona, ali se ubrzo potpuno priklonio partizanima i uključio u operacije zaposjedanja Rogatice. (Naum Zafirovski, *Kako sam pošao u partizane*, unutar: *Ustanak naroda Jugoslavije 1941. Zbornik*, knjiga četvrta, Vojnoizdavački zavod JNA »Vojno delo«, Beograd 1964, 454–462). Autor Elaborata navodi da su dojmovi iz Bosne potpuno promijenili Zafirovskog, koji je izjavio da je od nekadašnjeg pripadnika postao krvni neprijatelj četnika, a da je saradnja sa četnicima tek momentalna potreba. "Najkasnije ćemo mi sa njima obračunati."

namjeravali cijeli grad zapaliti, ali im partizani to nisu dozvolili.¹¹⁶ Neposredno po ulasku u grad ustanici su izveli iz bolnice sedam hrvatskih ranjenika i odmah ih strijeljali.¹¹⁷

Partizan Paško Romac opisao je u svojim sjećanjima ponašanje ustanika po ulasku u Rogaticu. Košnice, pekmez, jabuke i mnoge druge stvari, pisao je, ležale su razbacane po gradskim ulicama. Vojska je ulazila i pretresala kuće pod stalnim izgovorom da traži ustaše. Međutim, koji god vojnik bi izlazio iz kuće bio je zamazan ili pekmezom ili medom, ili je nosio kakvu ploču od šporeta, radio ili drugu kakvu stvar. U tome se isticala gučevska četa, premda se, kao cjelina, herojski borila.¹¹⁸ Kasnije su četnici pod gornjom parolom vršili teror nad građanima – provaljivali, silovali, pljačkali i ubijali nedužne ljude. Narod je tražio zaklon u partizanskoj komandi ili sjedištu partijskog komiteta.¹¹⁹

Nakon nekoliko dana po ulasku u grad, navodi autor Elaborata, partizani i četnici u Rogatici su formirali "narodni odbor"¹²⁰ u koji su ušli Janko Jolović, seljak sa Romanije, "inače odmetnik i partizan u svojstvu predstojnika", potom nadzornik puteva Risto Milinković, trgovac Veso Čavrkap, gostioničar Aleksa Kojić, trgovac Rasim Muftić, profesor Šahin Šahinpašić, sudija Sinan Branković i još neka lica iz Rogatice.¹²¹ Autor, ne bez izvjesne kontradikcije, ističe kako su se članovi odbora, naročito muslimani, prihvatili dužnosti nerado i silom prilika, da bi zatim primijetio da se radilo mahom o ljudima koji su na prvom mjestu gledali svoje lične interese i išli za tim da

---

¹¹⁶ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/21. Istu obavijest donosi Rasim Hurem (*Rogatica*, 115). Grad bi, dakako, bio zapaljen nakon temeljite pljačke.

¹¹⁷ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/21.

¹¹⁸ Paško Romac, *Borbe. Bilješke i sjećanja iz narodnooslobodilačkog rata*, Matica srpska, 1950, 60.

¹¹⁹ Isto, 64–65.

¹²⁰ Narodnooslobodilački odbor sa Srez rogatički.

¹²¹ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/22. Vidjeti: *Rogatica*, 117.

sačuvaju svoju imovinu. O formiranju "partizanskog odbora" u Rogatici pisao je u jednoj predstavi poglavniku u junu 1943. Ragib-aga Čapljić, ali je njegova osnovna namjera bila ocrniti i diskreditirati svog nekadašnjeg političkog protivnika narodnog zastupnika Hamdiju Šahinpašića.¹²² Odbor nije mogao spriječiti pljačke, koje su, pod izgovorom da traže oružje, četnici redovito vršili; najčešće se provaljivalo u kuće i dućane, a bilo je i slučajeva da žena onoga ko drži stražu vrši pljačku, a onda s njim odnosi plijen u susjedno selo.¹²³ Pljačkali su i Srbijanci – tovarili su štofove i razne dućanske predmete i kamionima odlazili preko Drinjače u Srbiju. Stanovništvo je živjelo u velikom strahu i davalo je sve samo da bi sačuvalo gole živote. Događalo se i da neka od muslimanki

---

¹²² Još za vrijeme Jugoslavije i po osnivanju NDH, pisao je Čapljić, isticali su se u Rogatici kao "veliki anglofili – komunisti", koji su "mrzili sve što je hrvatsko i njemačko", neki rogatički beogradski studenti te nekoliko građana i seljaka, tako da su se odmah po upadu partizana i četnika u Rogaticu kao glavne kolovođe uključili u "partizanski odbor" i to: profesor Građanske škole Šahin Šahinpašić, narodni zastupnik Hamdija Šahinpašić, student beogradskog Pravnog fakulteta Ragib Nalbantić, kao i druga lica iz susjednih sela. Po ulasku njemačke vojske u Rogaticu početkom 1942. Hamdija Šahinpašić se povratio sa Romanije u Rogaticu, jer je bio bolestan, a njegov stričević Šahin Šahinpašić nakon pola godine lutanja sa partizanima predao se hrvatskim vlastima, te isti, na intervenciju Hamdije Šahinpašića, nije odgovarao vlastima, nego je još dobio neko zaposlenje u Sarajevu. Kad je nakon izvjesnog vremena otkriven komunizam u Sarajevu odmah je Šahin pobjegao u šumu, a da njegov rođak Hamdija za to nikome nije odgovarao. Hamdiju Šahinpašića još uvijek štiti zastupnički imunitet, a ima i besplatnu kartu I razreda na željeznici. Dobio je sa još trojicom "anglofila i antigermana" veliku gvoždarsku radnju "Braća Barnek i Finci" u Sarajevu i oni zarađuju milione te neprestano potkopavaju temelje mlade hrvatske države, "a i velikog njemačkog Reicha", dok istinski hrvatski domoljubi daju i svoje živote i imanja za narod i državu. (Hrvatski državni arhiv [HDA], Fond: Hrvatski državni sabor [HDS], HR-HDA-211, kutija 4, 765/43). Čapljić posigurno nije imao saznanja da je Šahin Šahinpašić imao specijalni zadatak da uspostavlja veze sa simpatizerima NOP-a u domobranima i ustanovama NDH te da je tim povodom upućen u Sarajevo iz Šeste proleterske istočnobosanske NOU brigade. (Hasan Ljubunčić, Dani nevolja i previranja, unutar: *Sarajevo u revoluciji. Uspjesi i prevazilaženje poteškoća u razvoju NOP-a [oktobar 1941. – novembar 1943.]*, knj. 3, Istorijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 1979, 610. Bilješka).

¹²³ Opširnije: *Rogatica*, 115–116.

dođe iz sela u grad i potuži se prvoj straži kako su joj dvojica-trojica nasrnuli na obraz. Na ovo bi se straža nasmijala i povelala je sa sobom do zgrade u kojoj je smještena straža i tu bi se cijela družina izmjenjivala na toj jadnici.¹²⁴ Žene i djevojke, da ne bi privukle pažnju četnika, nagrđivale su svoje lice i ne bi se umivale po 15 i više dana.¹²⁵ Zanimljivo je da autor Elaborata nije posebno opisao glavnu pljačku Rogatice koja se dogodila sredinom novembra 1941. godine. Tada su u grad ušli četnici Sokolovičkog bataljona pod komandom Radivoja Kosorića, a nakon njega i masa pravoslavnih seljaka i seljanki. Uslijedilo je masovno razvaljivanje vrata, pustošenje dućana i odnošenje opljačkane robe prema udaljenim selima Sokolovičke općine.¹²⁶

Pošto su Rogaticu zajednički zauzeli partizani i četnici, nije bilo jedinstvene uprave. Komanda u gradu bila je u rukama partizana, ali je četnici nisu uvažavali te su osnovali svoju komandu. Tako su postojale dvije komande, koje su se međusobno složile, a narod je plaćao. Autor Elaborata je različito sudio o partizanima i četnicima, ali je, očekivano, pišući za potrebe vlasti NDH, i o partizanima pisao kao o odmetnicima čija je akcija uperena protiv interesa hrvatskog naroda – katolika i muslimana. Partizani Romanije su, istina, pružali zaštitu muslimanskom življu, ali su to činili "iz propagandističkih razloga". Propaganda s ciljem privlačenja muslimana u partizanske redove stajala je u pozadini cjelokupnog društvenog rada komunističkih prvaka u zauzetoj Rogatici:

"Komunisti su pokušali da u duhu svojih ideja organizuju život u gradu, ali sa osjetnom dozom propagande kako je taj život lijep i idealan, [a] za djecu organizovali su tečajeve za učenje ruskog

---

¹²⁴ ATKKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/24.

¹²⁵ ATKKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/28.

¹²⁶ *Rogatica – monografija*, 203.

jezika. Ovaj tečaj posjećivali su i odrasli. Tečaj je vodila nastavnica građanske [škole] STARK VERA, inače je ruski emigrant. Isto tako držani su muslimanskim djevojkama propagandistički govori. Govornici su bili partizani. Isto tako pripremate su večeri propagandističkog karaktera u Sali hotel[a] Rogatica, a javni skupovi preko dana na ulici. Na ove skupove osim muškaraca bile su pozvane i žene muslimanke koje su se pri upadu odmetnika morale odmah sve da otkriju. Na ovim mitinzima držali su govore partizanski propagatori."¹²⁷

Sa druge strane, istaknuti bosanski komunistički političar i revolucionar Rodoljub Čolaković u svojim *Zapisima* je zabilježio da je u Rogatici nakon 24. oktobra 1941. uspostavljeno dvovlašće koje je kočilo gotovo svaki pozitivan rad – voljom četničkih prvaka Jezdimira Dangića i Sergija Mihailovića koji su sistemski potkopavali stabilnost ustaničke vlasti u Rogatici i okolini. Njihov glavni cilj je bio privući što veći broj partizana u četničke redove i što više opljačkati i oteti muslimanske imovine:

"Četnici su u Rogatici počeli da mimo komande mjesta osnivaju svoju posebnu vlast – štab četničkog odreda. Njegove patrole krstarile su po ulicama, upadale noću u muslimanske kuće, pljačkale, a prekjuče su ubile jednog našeg dobrog druga Muslimana.

Muslimansko stanovništvo, koje sačinjava većinu u gradu, bilo je na našoj strani, i to ne samo zato što je vidjelo kakav je naš stav prema Muslimanima nego i zbog toga što je među njima velik broj mladih, politički naprednih ljudi bilo za aktivnu borbu u našim redovima. Taj svoj stav oni nisu krili, zbog čega su ih četnici još više mrzili."¹²⁸

---

¹²⁷ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/29.

¹²⁸ R. Čolaković, *Zapisi*, II, 198. Ubijeni Musliman bi mogao aktivist NOP-a Sejdalija Sućeska (*Rogatica – monografija*, 203). Ubrzo je bio ubijen i "neki musliman iz Sutjeske" za kojeg autor Elaborata navodi da je na zajedničkom partizansko-četničkom zboru u Rogatici, upriličenom krajem oktobra sa ciljem biranja novog "narodnog odbora", iziritiran istupima pojedinih četnika, naročito

Za vrijeme vladavine partizana i četnika postojao je u Rogatici i "nekakav narodni sud", pred kojim je svako imao pravo da optužuje i da brani optuženu osobu. Ovakvih javnih suđenja u Rogatici bilo je svega dva, dok su ostala narodna suđenja bila u krugu četnika i partizana. Okrivljeni koji se nalazio u zatvoru bio bi po pravilniku pismeno saslušan, a onda izvođen pred sud. Ishod suđenja zavisio bi od mišljenja prisutnih, a nikako od djela koje je počinio. "Po pravilu kriv je bio svaki musliman Hrvat." Čak se nije imalo obzira ni prema onima koji su činili neke usluge četnicima, poput žene iz Kovanja koja je osuđena na smrt jer su u njenoj kući pronađene neke stvari jednog pravoslavca, a zapravo se radilo o tome da je dotični svojedobno ih sam kod nje ostavio.¹²⁹

Dok su partizani i četnici vladali Rogaticom, zabilježio je Paško Romac, svijet je u gradu živio u velikoj nesigurnosti. Niko nije znao, ako omrkne, hoće li osvanuti i, ako osvane, hoće li omrknuti. Ljudi bi se, kada dođe večer, zatvarali u svoje kuće i niko nije po noći u kući sam ostajao. Komšija bi komšiji pravio društvo i danju i noću, vjerujući da će se tako lakše zaštititi i oduprijeti nasrtljivcima i nasilnicima.¹³⁰

---

partizanskog dezertera Miće Stanara, opsovao kralja i kraljicu. Na zboru su došle do izražaja karakteristične političko-ideološke razlike između partizana i četnika. Dok su partizani, uključujući Svetozara Vukmanovića Tempa, govorili u duhu boljševičkih ideja, veličajući vojne napore Rusije, četnički elementi su uzvikivali: "Živeo kralj Petar! Živela Jugoslavija!" Nevolje su nastale, prema rekonstrukciji autora Elaborata, kada je Mićo Stanar rekao da se četnici bore protiv svih onih koji su protiv kralja Petra i Jugoslavije, te da treba "sve turke pobiti, džamije porušiti i bule silovati". Dodao je da su to "turci i zaslužili", jer su bili kamen smutnje za vrijeme Jugoslavije, a dok četnici nisu došli u Rogaticu "rušili su crkve", "zabranjivali četersnicu" i činili druge stvari protiv Srba. (ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/30). Obavijest potpuno uskladivu sa navedenom donosi u svom članku o Rogatici Rasim Hurem (*Rogatica*, 117–118). Usporediti: R. Čolaković, *Zapisi*, II, 202–203.

¹²⁹ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/31.

¹³⁰ P. Romac, *Borbe*, 64–65.

Povratak Marka Vrklijana

Od početka decembra 1941. godine bilo je primjetno, pojedinačno i u grupama, dolaženje partizanskih bjegunaca iz Srbije. "To je bila posljedica čišćenja Srbije pomoću Njemaca."¹³¹ U periodu između 20. i 25. decembra došlo je u Rogaticu oko 2.000 partizana. S njima je bio i vođa Komunističke partije za Jugoslaviju zvani "Tito". Pričalo se da je Slovenac, a tu je bio i (Moša) Pijade, kao i ostale vođe Komunističke partije. Svi su bili dobro naoružani, imali su i bacače mina, lahke i teške strojnice kao i komoru sa konjima.¹³² U ovom vremenu četnici su vršili pokolje muslimanskog stanovništva, dok su partizani govorili o svom "nahodu" na Sarajevu.

Razdor među četnicima i partizanima došao je do kulminacije kada su pročulo da će Nijemci napasti istočnu Bosnu i očistiti je od ustanika. Partizani su tražili da partizani i četnici zajedno brane oslobođene gradove od navale Nijemaca, ali se pokazalo da su četnici, premda su izjavili da se treba zajednički oduprijeti neprijatelju,¹³³ imali druge planove. Kada je na jednom skupu vidio da ne može doći do sporazuma sa četnicima partizanski zapovjednik

---

¹³¹ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/32.

¹³² Opširnije o dolasku u Rogaticu Vrhovnog štaba sa Titom na čelu: *Rogatica – monografija*, 207–208.

¹³³ Autor Elaborata pogrešno navodi da je zajednička konferencija partizana i četnika, sazvana povodom najave zaposjedanja istočne Bosne od strane vojske predsjednika srbijanske kvislinške vlade generala Milana Nedića, održana u Vlasenici 13. decembra 1941. godine. Riječ je o sastanku predstavnika Glavnog štaba NOP-a za Bosnu i Hercegovinu i Privremene uprave istočne Bosne (četnika) održanom 13. decembra 1941. u Kraljevom Polju (između Milića i Han Pijeska). Na sastanku je postignuta saglasnost da bi svaki eventualni prijelaz njemačke ili nedićevske vojske preko Drine bio neprijateljski akt prema narodu teritorije koja je oslobođena po cijenu velikih žrtava i da je dužnost partizana i četnika pružiti otpor gdje god to bude moguće. (Z. Antonić, *Ustanak*, 492). Autor je bio dobro upoznat sa sadržajem postignutog dogovora, što se vidi iz činjenice da mu je bilo poznato da je major Jezdimir Dangić bio protiv upućivanja partizana muslimana na olovski front (tačka II/3 Zapisnika). Autor je to objasnio Dangićevom težnjom da četnici mogu nesmetano klati muslimane u Olovu i njegovoj okolini.

Milan Škorić otvoreno je optužio četnike i njihovog vođu Dangića da su neprijatelji naroda, "jer da oni partizani imaju pismo koje je [Milan] NEDIĆ uputio majoru DANGIĆU nudeći mu 2 i pol milijuna dinara i 15.000 Njemaca da pomoću njih očiste Bosnu od Partizana i Ustaša i da će major Dangić dobiti upravu nad Bosnom i Hercegovinom, koja bi [se] imala pripojiti Srbiji".¹³⁴ Zbog ovakvog ponašanja četnika partizani su osjećali kako su im četnici "strašna sablast u njihovim borbama" te se pričalo kako u "nahodu na Sarajevo" neće sudjelovati i četnici, nego samo partizani. Međutim, planove partizana u pogledu Sarajeva omelo je čišćenje koje je nastupilo s hrvatske i njemačke strane.¹³⁵ Za ovo se čišćenje čulo oko 10. januara 1942. godine. Partizani su se u početku smijali mogućnosti da ih Nijemci istjeraju iz grada, ali već 14. januara nastala je velika žurba: na brzu ruku su se spremili, spalili arhivu i po noći se povukli iz Rogatice. Partizani su pozvali četnike da zajedno brane Rogaticu, ali su to četnici odbili izjavivši da će saradivati sa Nijemcima te kako su odranije s njima u savezu. U noći između 14. i 15. januara 1942. četnici su poslali svoju delegaciju u selo Seljane, dva kilometra udaljeno od Rogatice.¹³⁶ Sutradan ujutro četnici su javno prijetili muslimanima kako nema više partizana da ih štite. "Sada dolaze Njemci, a iza dolaze Nedičevci koji će

---

¹³⁴ ATKTK, RP-NOB, Elaborat, 3453/33. Autor ne navodi kada i na kojem skupu je Milan Škorić ovo izjavio. Za razumijevanje konteksta ove izjave vidjeti: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd 1992, 219; Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, Sarajevo 1998, 236–243; Z. Antić, *Ustanak*, 493–494.

¹³⁵ Riječ je o tzv. drugoj neprijateljskoj ofanzivi, započetoj 15. januara 1942. godine.

¹³⁶ Četnici su u Seljanima preuzeli konkretne obaveze. U duhu sporazuma zaključenog 15. januara 1942. godine između četničkih predstavnika s jedne te njemačkih i italijanskih komandanata iz Višegrada s druge strane, četnici su dobili zadatak da svim njemačkim jedinicama omoguće slobodan prolaz na svim pravcima, da ne dozvole ni najmanji istup prema njima i da im daju sva obavještenja o partizanskim jedinicama. (*Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, prva knjiga, 174).

četnicima predati vlast i oni će sve muslimane da pokolju."¹³⁷ Ove su se verzije širile i pred povlačenje partizana iz Rogatice, pa je "iz razloga straha množina muslimanskog življa napustila [...] zajedno sa partizanima Rogaticu". Među njima je bila i kćerka velikog župana u Tuzli Ragib-age Čapljića.¹³⁸ Preostali živalj u gradu živio je u velikom strahu.

Nakon sastanka u Seljanima, prema tvrdnji autora Elaborata, Nijemci su 15. januara zajedno sa četnicima ušli u Rogaticu. Preostalo muslimansko stanovništvo je strahovalo da bi moglo doći do pokolja, pa je tražilo da krene zajedno sa Nijemcima kada su oni, 22. januara, napuštali grad. Trebalo je dosta muke da se narod uvjeri kako mu ne prijete više nikakva opasnost. Ubrzo su se pojavile i hrvatske jedinice "koje je narod veselo dočekao". Među njima je bio i satnik Marko Vrkljan, koji je ušao u Rogaticu sa oko 150 milicionera, mahom Rogatičana koji su se povukli iz grada u oktobru 1941. godine.¹³⁹ Nade četnika da bi mogli vladati Rogaticom, voljom Nijemaca, nisu se ostvarile. Vrkljan je 23. januara 1942. preuzeo dužnost zapovjednika mjesta i rogatičkog kotarskog predstojnika.

Kada je Vrkljan ušao u Rogaticu poslao je Zapovjedničtvu Vojne krajine 24. januara 1942. izvještaj u kojem je opisao zatečeno stanje u gradu. Naveo je, pored ostalog, kako je na putu za Rogaticu zaplijenio oko 1.200 ovaca i koza i oko 200 goveda te da je odmah po dolasku građanstvu dijelio stoku, "pošto je u oskudici". Za vrijeme vladavine odmetnika u Rogatici četnici su strijeljali oko 20 građana. Mjesto, međutim, nije imalo gubitaka u ženama i djeci.

---

¹³⁷ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/34.

¹³⁸ Opširnije o slučaju kćerke Ragib-age Čapljića pogledati: Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovini XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo 2014, 362–363.

¹³⁹ ATKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/42.

Bilo je žena šibanih. Sve radnje i domovi su opljačkani. Najnužnije stvari su ostale samo tamo gdje je bilo žena sa djecom. Popaljene su 124 kuće i cijeli logor, osim dvije barake. Partizani su štitili žene i djecu. Četnici su ubijali i palili sve odreda, ne štedeći ništa.¹⁴⁰ "Taoci, koje sam ostavio na životu zaštitili su uopće narod i ponešto imovine narodne."¹⁴¹ Okolna sela i njihov narod uništeni su negdje djelomično, a negdje potpuno.¹⁴²

Isti dan Vrkljan je uputio proglas stanovništvu grada Rogatice i Rogatičkog kotara u kojem je istakao da je odmah po preuzimanju službe vidio "jednu strašnu sliku": žene i ljudi pravoslavne vjere napuštaju svoje domove iz straha da ne budu poubijani od ustaša i milicionera. Vrkljan nije naveo da li im je i ko im je eventualno prijetio smrću te šta je protiv njih poduzeo, ali je naglasio da takav rad "nije ustaški" i da su ljudi koji to čine pljačkaši i razbojnici. Ubijati i klati nevine ljude, bili oni pravoslavci, muslimani ili katolici, predstavlja zločin koji se protivi svim zakonima. "Jednom za uvijek hoću da znaju i muslimani i pravoslavni i katolici, da je Nezavisna Država Hrvatska, država rada, reda, mira i poštenja." Posebno se obratio "braći muslimanima" upozoravajući ih da ne smiju na svoju ruku vršiti odmazdu. Ukoliko to ipak budu činili, poručio im je Vrkljan, "onda zaista niti ste pravi muslimani, niti ste pravi ljudi, niti Hrvati". Pozvao je muslimane da "budu Hrvati" i da ne vrše nasilja, ubistva i pljačke. Ističući kako neće trpiti te kako će

---

¹⁴⁰ Ova tvrdnja je u kontradikciji sa gornjom konstatacijom. Moguće je da je Vrkljan mislio na četničke zločine u okolini Rogatice.

¹⁴¹ V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, 106. U izvještaju kojeg je 28. januara 1942. uputio Velikoj župi Vrhbosna Vrkljan je ponovo ukazao na važnost držanja talaca te istakao da Rogatica nije doživjela sudbinu Foče, Čajniča i Goražda prvenstveno zbog 300 talaca "koje sam držao u zatvoru za vrijeme odbrane grada". Dodao je, začuđujuće smjelo i iskreno, da se ima mnogo zahvaliti i partizanima što se narod u Rogatici spasio. "Uvjerio sam se iz dobivenih podataka da su partizani ulagali svu snagu kako bi sačuvali mjesno stanovništvo i njihovu imovinu." (Isto, 120).

¹⁴² Isto, 105–107.

najstrožije kažnjavati zlikovce na teritoriji povjerenog mu kotara, pozvao je narod da ide naprijed u borbi za svog poglavnika i Nezavisnu Državu Hrvatsku.¹⁴³

***Umjesto zaključka:
nada i vjera potpukovnika Šarića***

Povratak Vrkljana i njegove vojske nije umirio stanovništvo Rogatice. Nakon izvjesnog vremena ponovo se proširila vijest da se oko Rogatice steže obruč od četnika i partizana.¹⁴⁴ Psihoza je postala jaka i ljudi su u grupama sa ženama i djecom napuštali Rogaticu i odlazili put Sarajeva. Gradski odbornik Nail Begić zaputio se sa deputacijom Odbora domobranskom zapovjedniku potpukovniku Šariću kako bi mu postavili samo dva pitanja: može li se grad osloboditi novog pritiska i, ako ne može, može li Šarić osigurati put da se cijelo stanovništvo Rogatice povuče i ode u Sarajevo? Do sastanka je došlo u općinskoj kancelariji, a ne u Šarićevom stanu, jer deputacija nije imala povjerenja u Šarićevog domaćina, čija je kćerka Malina Golubović bila sekretar u četničkom štabu. Šarić im je rekao da on ne može osigurati put za povlačenje civilnog stanovništva, niti može razbiti postojeći obruč, ali da se nada da će u roku od tri dana "izbiti neka pomoć". Usto je rekao kako, zapravo, ne prijeti nikakva opasnost Rogatici "i da je on sa nekim četničkim častnikom u prepisci". Dodao je da su njegovi ljudi išli na sastanak sa četnicima i da on misli da će se četnici predati, ali da on čeka da se uspostavi veza sa Sarajevom, nakon čega bi uz privolu starješina mogli početi službeni pregovori sa četnicima. Kada su mu članovi deputacije rekli da se četnicima ne može vjerovati i pri tom ga podsjetili da su isti prije pet-šest dana na putu između Stjenice i Rogatice opljačkali hranu za tri dana namijenjenu Drugoj bojni,

---

¹⁴³ Isto, 107–108.

¹⁴⁴ Vidjeti: *Rogatica – monografija*, 218–219.

Šarić se namrgodio, ali se ubrzo sabrao i energično odgovorio: "Tu su pljačku izvršili partizani, a ne četnici."¹⁴⁵ Nakon ove rečenice sastanak je bio završen.

TWO SIGNIFICANT HISTORICAL SOURCES ON EVENTS IN ROGATICA AND ITS SURROUNDING IN 1941

Summary

The intention of this paper was to present two historical sources that could help better understanding of the history of Rogatica and its surrounding in 1941. The first is 49 pages long Study (*Elaborat*) of the County area of Rogatica on developments in Romania from the occupation of Yugoslavia in 1941 until the end of the Operation Trio in the spring of 1942 and the other is two-page long testimony of "Particular committee of citizens of Rogatica" addressed to the Vice President of the Government of the Independent State of Croatia (NDH) dr. Džafer-beg Kulenović from 6 December 1941. Both sources provide information on events in Rogatica from the perspective of individuals and institutions which had a loyal attitude to NDH. This fact, however, in itself, does not diminish their historiographical relevance, especially when their content is put in an appropriate relationship to other sources and data regarding the Rogatica area during 1941. Due to the extensiveness of the first source, we sought to follow the main thread of narration and on the basis of it and other complementary sources to offer as complete reconstruction as possible of the dramatic events in Rogatica in that year, being aware, of course, that these events, due to its substantiality and stratification, could be covered by a special study that would offer more information and details than the information provided by this article.

---

¹⁴⁵ ATKKT, RP-NOB, Elaborat, 3453/45.

Omer Hamzić

Izdavačka kuća „Monos“, Gračanica
Časopis *Gračanički glasnik*
hamzicomer@gmail.com

Edin Šaković

Bosanski kulturni centar, Gračanica
edin.sakovic@gmail.com

ODBRANA PURAČIĆA I POČECI HADŽIEFENDIĆEVE LEGIJE

Apstrakt: Nakon više neuspješnih pokušaja oružanih snaga NDH da uz pomoć Nijemaca umire ustankom zahvaćena područja istočne Bosne, ustanički val na Majevidi i Ozrenu krajem 1941. godine dobija na intenzitetu, potencijalno ugrožavajući i samu Tuzlu. Početkom novembra 1941. godine, nakon paljevina i protjerivanja bošnjačkog stanovništva s područja Devetaka i Milinog Sela, ozrenski ustanici su bili nadomak samog Puračića. U zadnji trenutak i uz krajnje napore tu opasnost je otklonio Muhamed-aga Hadžiefendić, sa svojom domobranskom jedinicom iz Tuzle (III bojna 8. domobranske pukovnije). Tokom tih borbi shvatio je kolika opasnost prijeti bošnjačkom narodu ne samo na području Puračića, već i na širem području Tuzle, te je upravo u Puračiću donio odluku da formira posebnu vojnu jedinicu, sastavljenu od Bošnjaka, koja će biti u stanju odbraniti te prostore – čuvenu Hadžiefendića legiju, kako je glasilo njezin popularni naziv. Ne ulazeći u širu elaboraciju uzroka i posljedica nastanka te ratnog djelovanja i nestanka ove formacije, cilj ovog rada je da, prikazujući vojno-političku situaciju oko Puračića krajem 1941. godine, podsjeti na donošenje odluke o njenom ustroju, koja se vezuje baš za Puračić, pokaže njen, od samog početka, teritorijalno-odbrambeni karakter te prve odbrambene položaje i uspješne vojne akcije protiv ustanika u okolini Puračića.

Gljučne riječi: DOMDO pukovnija, bošnjačke milicije, Muhamed-aga Hadžiefendić, legija, Hadžiefendića legija, Dobrovoljački odjel narodnog ustanka, Domobranska dobrovoljačka pukovnija, Puračić, Turija, Tuzla

Abstract: After several unsuccessful attempts of the NDH military forces to, with the help of the Germans, neutralize with the uprising affected areas of eastern Bosnia, the insurrectional wave at Majeвица and Ozren in late 1941 gains in its intensity, potentially endangering the very city of Tuzla. In early November 1941, after burning and expulsion of the Bosniak population from Devetak and Milino Selo, the rebels from Ozren were very close to Puračić. At the last moment and with extreme effort the danger was removed by Muhamed-aga Hadžiefendić, with his Home Guard unit from Tuzla (III. Battalion of the 8th Home Guard Regiment). During these battles he realized the immense danger threatening Bosniaks, not only in Puračić, but also in the wider area of Tuzla, and it was exactly in Puračić that he made the decision to form a special military unit, made up of Bosniaks, which would be able to defend these territories – the famous Hadžiefendić legion, as it was its popular name. Leaving aside the broader elaboration of causes and effects of its creation, the activity during the war and the disappearance of this formation, the aim of this paper is to, by showing the military-political situation around Puračić at end of 1941, remind on bringing decision regarding its formation, which is linked to Puračić, to show its, from the very beginning, territorial and defensive character, its first defensive positions and successful military action against insurgents around Puračić.

Keywords: Bosniak militia, Muhamed-aga Hadžiefendić, the legion, the Hadžiefendić legion, The Volunteer Department of the People Uprising, The Home Guard Volunteer Regiment, Puračić, Turija, Tuzla

U prvim mjesecima NDH

Vojnopolitički slom Kraljevine Jugoslavije, njemačka okupacija, a zatim i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske (NDH), u koju je uključen i cjelokupan teritorij Bosne i Hercegovine, imali su izrazito loš odjek među srpskim stanovništvom, koje se teško mirilo sa propašću države u kojoj je srpska dominacija bila snažno izražena. U takvoj situaciji ustaški režim je nagovijestio izuzetno netolerantnu, nacionalno isključivu politiku koja je težila uspostaviti nacionalno homogenu hrvatsku državu. Na udaru su u prvom redu bili Jevreji, po uzoru na Njemačku i druge fašističke režime, ali je skoro u isto vrijeme otpočela i sustavna diskriminacija Srba; oni su, također, otpušteni iz državne službe, otpočinju progoni i deportacije predstavnika srpske društvene i političke elite – pretežno prvaka i pristaša predratnih srpskih političkih stranaka i nacionalističkih

organizacija, konfiskacija njihove imovine, progoni sveštenika pravoslavne crkve, pretresi srpskih naselja u potrazi za skrivenim oružjem. Sve to je pratila snažna propaganda i sveprisutni govor mržnje, u kome se javno pozivalo na istrebljenje Srba. U nekim dijelovima NDH je dolazilo do zločina i masovnih pokolja srpskog stanovništva. Represija se posebno pojačava od kraja juna 1941., nakon napada Njemačke na SSSR, a zatim i oružane pobune srpskog stanovništva, koja ubrzo prerasta u pravi ustanak. Taj ustanak se naposljetku proširio i na prostor sjeveroistočne Bosne.

Glavni nosioci ustaške represije bile su organizacije i funkcioneri ustaškog pokreta, koji su na pojedinim područjima često imali stvarnu vlast, djelujući mimo organa državne uprave. Takvo dvojstvo vlasti, karakteristično za sve totalitarne države, bilo je snažno izraženo i u NDH, kako na nivou centralne vlasti te državne tvorevine, tako i na lokalnom prostoru kojim se u ovome radu bavimo. Naime, uspostavom vlasti i institucija NDH na području Kotarske oblasti Tuzla – kojoj je pripadalo i šire područje Lukavca, uključujući i Puračić – na jednoj strani su se ustanovljavale institucije i organi državne, odnosno građanske uprave: kotarska vlast i njeni organi, te općinska poglavarstva, a na drugoj, pak, organi političkog krila ustaškog pokreta: ustaški logor, kao kotarska organizacija, te ustaški tabori na nivou općina. Nakon proglašenja NDH za novog načelnika općine Puračić imenovan je Junuz Botalić, dok je na dužnost općinskog bilježnika raspoređen Muharem Durić. Istovremeno, osniva se i ustaški tabor, na čije čelo dolazi Habibija Dedić, sin uglednog trgovca Rašida Dedića, dok njegov zamjenik postaje Ćazim Bačić.¹

---

¹ Arhiv Jugoslavije, Beograd (dalje: AJ), fond 110, fasc. 821, j. o. 910. Optužnica javnog tužioca za Okrug tuzlanski od 14. 10 1946. godine. Odnosi se na grupu od 27 građana Puračića optuženih za različite vidove "saradnje s neprijateljem". Imajući u vidu činjenicu da je tadašnje komunističko pravosuđe bilo najobičniji instrument režimske represije, podatke u ovom i sličnim dokumentima treba koristiti uz krajnji oprez i kritičnost. Usporediti također: Jeremija Ješo Perić, Dževad Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu, narodnooslobodilačkom ratu i*

Sprovođeni instrukcije, naloge i naredbe viših instanci ustaške političke organizacije, Ustaški tabor u Puračiću je u početku djelovao na učvršćivanju novoga režima, propagiranjem njegovih načela, organiziranjem zborova i javnih skupova (u Puračiću su tako gostovali Adem-aga Mešić i Hakija Hadžić – predratni prvaci prohrvatske opozicione Muslimanske organizacije), ali ubrzo i represivnim mjerama. Na osnovu poslijeratne građe komunističke provenijencije, prve represivne akcije koje ovaj tabor poduzima dešavaju se 28. juna – dakle, nakon napada Njemačke na SSSR – kada je u Puračiću pohapšena grupa pretežno mlađih osoba bošnjačke i srpske nacionalnosti, pod optužbom da su komunisti ili pristaše komunizma. Nekoliko dana kasnije, uhapšena je i u Tuzlu sprovedena skupina uglednijih Srba, uglavnom pristaša predratnih vodećih srpskih stranaka (radikala i zemljoradnika), koje su policijski organi iz Tuzle potom otpremili u zloglasni jasenovački logor.² Bilo je i hapšenja pojedinih uglednijih Srba koji su uzimani za taoce.³

Ustaška represija, naglasimo, nije nailazila na širu podršku bošnjačkog stanovništva niti njegovih vodećih predstavnika: to će, kasnije, naći posebnog odraza u poznatim rezolucijama kojima se osuđuje nasilje, bezakonje i progoni. No, već i u prvim danima česti su slučajevi intervencija za uhapšene i progone osobe te

---

revoluciji, Opštinski komitet SUBNOR-a, Opštinski savez SK BiH i Opštinski Savez sindikata, Lukavac 1989., na više mjesta. I ova knjiga obiluje nizom ideoloških, subjektivnih i neutemeljenih navoda, tumačenja i ocjena, što je karakteristika historiografije i povijesne publicistike o Drugom svjetskom ratu u socijalističkom razdoblju uopće, tako da se i kod korištenja ovakve literature također podrazumijeva oprez.

² AJ, f. 110, fasc. 821, j. o. 910.

³ Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije, Beograd (dalje: VAS), fond NDH, kut. 143-b, reg. br. 24/3-4 i 3-18. O navedenim događajima također svjedoči i opširan izvještaj paroha iz Puračića Dragoljuba Banjca, protjeranog u Srbiju, sastavljen u Beogradu 17. 5. 1942. godine (kopija izvještaja u posjedu autora).

zauzimanja za njih.⁴ Tako je i hapšenje spomenute skupine omladinaca izazvalo reakciju nekoliko uglednih građana koji su intervenirali kod velikog župana Velike župe Usore i Soli Ragib-age Čapljića, kao i zamjenika šefa policije, odnosno Župske redarstvene oblasti u Tuzli Šefkije Muftića, pa su oni naposljetku i oslobođeni.⁵

Izbijanje ustanka i razvoj događaja do prvog napada na Puračić

Napad Njemačke na SSSR, koji je pratila i objava rata SSSR-u od strane satelitske NDH, bio je snažan poticaj nacionalističkim i komunističkim agitatorima u srpskim krajevima za poticanje oružane pobune, a osjećaj fizičke ugroženosti srpskog naroda od strane novouspostavljenog režima tome je, svakako, doprinio. Tokom prvih sedmica augusta 1941. odvijaju se intenzivnije pripreme za ustanak, koji izbija 23. augusta, napadom na željezničke stanice u podozrenskim selima, oružničku (žandarmerijsku) postaju u Bosanskom Petrovom Selu, te gradove Gračanicu, Doboj i Maglaj. Ustanici su se, potom, uglavnom usmjerili na diverzije i ugrožavanje prometa željezničkim prugama Tuzla – Puračić – Doboj, odnosno Brod – Doboj – Maglaj – Sarajevo, tako da širi prostor Puračića u početku nije bio neposredno ugrožen. Istina, srpska sela nadomak ovoga mjesta: Sižje, Krtova, srpski zaseoci Milinog Sela, Stupari, Panjik, Tumare, Donja Brijesnica i druga – i sama su se priključila ustanicima. No, intenzivniji sukobi na ovome prostoru započinju nešto kasnije, a prvi jači napad ozrenskih ustanika na Puračić uslijedio je tek 12. i 13. novembra 1941. godine.

Izbijanje ustanka i na ovim prostorima zateklo je vlasti NDH potpuno nespremne. Malobrojne posade oružničkih postaja

---

⁴ J. J. Perić, Dž. Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu*, 87-88 i 90-91; Radoslav Maksimović, *Smoluća i njeni ljudi*, Off Set, Tuzla, 2011, 27.

⁵ J. J. Perić, Dž. Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu*, 103.

(predratnih žandarmerijskih stanica) nisu bile u stanju suprotstaviti se ustaničkim masama, jer je organizacija i brojnost tih posada bila prilagođena mirnodopskim uvjetima. Tako je oružnička postaja Puračić, prema jednom izvještaju s početka oktobra 1941., brojala svega 25 oružnika, koji su „pokrivali“ dosta široko područje.⁶ Angažman snaga Domobranstva, kao i rijetkih jedinica Ustaške vojnice (oružanog krila ustaškog pokreta, kao svojevrstne elitne, partijske vojske), odmah po izbijanju ustanka – također se pokazao potpuno neuspješnim, jer su ustanici i tokom septembra nastavili sa svojim akcijama, uglavnom napadima na željeznički teretni i putnički promet. Djelovanje ustanika je izazvalo veliku uznemirenost među stanovništvom bošnjačkih naselja oko Ozrena, tim prije što se među ustanicima osjećalo i snažno šovinističko raspoloženje, usmjereno ne samo protiv NDH i ustaškog režima, već i protiv bošnjačkog i hrvatskog naroda u cjelini. To je ovdašnje Bošnjake potaknulo na samoorganiziranje i naoružavanje. Do tog samoorganizovanja, prema nekim navodima, u Puračiću dolazi sredinom ili pak u drugoj polovici septembra, poslije zбора na kome je tuzlanski veliki župan Ragib-aga Čapljić pozvao narod na samoodbranu.

Todor Vujasinović, predratni komunist, jedan od organizatora i zapovjednik ozrenskih ustanika, u svojim poslijeratnim memoarima tvrdi da je Čapljić "uz pomoć nekoliko ustaških prvaka – Muslimana" započeo organizirati "takozvanu Muslimansku dobrovoljačku legiju", održavši u Puračiću zbor na kojem je pozvao stanovništvo na "sveti rat" protiv ustanika. Na njegovu inicijativu, zatim, "tuzlanski trgovac i poznati ustaša Hadžiefendić organizovao je Muslimansku legiju u Puračiću", podijelivši oružje i drugim bošnjačkim selima. Iza toga, uslijedio je napad navedene milicije na

---

⁶ Davor Kovačić, *Oružništvo Nezavisne države Hrvatske. Redarstveno tijelo i vojna postrojba*, Despot Infinitus, Zagreb 2014, 96. Susjedne su se oružničke postaje nalazile tek u Lukavcu, odnosno Bosanskom Petrovom Selu. Tek kasnije osniva se i oružnička postaja u Dobošnici.

Sižje i susjedna srpska naselja (oko 28. septembra), pri čemu je opljačkan i zapaljen veći broj kuća te ubijeni neki civili. Sve to je bilo, tvrdi dalje Vujasinović, bez ikakva povoda: područjem oko Puračića je, naime, tih dana "krstarila" manja ustanička jedinica, kojom je zapovijedao Relja Pećo, zadržavajući se "uglavnom u srpskim selima", pošto je prema muslimanima njegov štab vodio "potpuno bratsku politiku".⁷

Vujasinovićevi navodi, međutim, ne odgovaraju historijskim činjenicama. Svjedoči to i jedan proglas upućen u drugoj polovini septembra stanovnicima dvaju sela u okolini Gračanice. "Dobro pazite, da četnička noga ne prijeđe preko Spreče da se obračuna za zlodjela koja vrše neki ljudi nad Srbima", stoji u tom proglasu. "*Mi nećemo birati, niti ćemo pitati tko je kriv, nego ćemo staviti pod nož sve od reda.*" (istaknuli autori). U potpisu: "Drugi bataljon četničkih odreda."⁸ U svojim memoarima Vujasinović ovo pismo potpuno prešućuje – iako je očigledno nastalo u njegovom štabu. Naime, "Drugi bataljon partizanskih odreda", kako sam Vujasinović tvrdi, prvobitni je naziv Ozrenskog partizanskog odreda, ali je sam naziv *partizan*, kako je poznato, usvojen tek nakon Savjetovanja u Stolicama (26. – 27. septembra 1941). Da li je Vujasinović znao za ovo pismo i odobrio njegov sadržaj? To je posebno pitanje, jer od prvih dana ustanička komanda na Ozrenu nije bila monolitna, tako da se ni samostalni propagandni istupi četničke i komunističke komponente ne smiju u potpunosti isključiti. Međutim, upravo su Vujasinovićevo prešućivanje i kasnije "retuširanje" činjenica simptomatični, jednako kao i kasniji navodi o izrazito jakom

---

⁷ Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, Svjetlost, treće prerađeno i dopunjeno izdanje, Sarajevo 1979, 113-114.

⁸ Esad Tihić, Jedinice Domobranske dobrovoljačke pukovnije (DOMDO) na teritoriji Trebave, Ratiša i Posavine (1942.-1943.), *Gračanički glasnik*, I/1996, 2, Gračanica 1996, 34. Dokument se nalazi u Vojnom arhivu u Beogradu, f. NDH, k. 152, reg. br. 36/7-2.

četničkom utjecaju i Vujasinovićevom oportunističkom držanju prema njima.⁹

No, u svakom slučaju, prijetnje iz ustaničkih područja na Ozrenu su bile realne, pa je i veliki župan Čapljić imao puno razloga da pozove stanovništvo na oružje.¹⁰ Kad se govori o tome, ipak se mora sagledati i šira situacija: naime, u tom periodu rasplamsali su se ustanički napadi širom istočne Bosne. Tako, na primjer, već 18. augusta 1941. ustanici zauzimaju Srebrenicu i skoro sva bošnjačka naselja u njenoj okolini, izvršivši strahovite pokolje i zločine u kojima je stradalo preko 1.000 bošnjačkih civila.¹¹ Malobrojna posada oružnika i domobrana nije bila u stanju pružiti skoro nikakav otpor. Prema tome, pozive na samoorganiziranje stanovništva i pružanje otpora ustanicima označiti kao neku vrstu "ustaške" akcije, kako to Vujasinović navodi, u najmanju ruku je neutemeljeno. Dodajmo tome da je Ragib-aga Čapljić u tom vremenu od predstavnika režima ocijenjen politički nepouzdanim i nepodobnim čovjekom, neprijateljski raspoloženim prema ustaškom pokretu.¹²

---

⁹ O tome svjedoči izvještaj partijskog instruktora Muhameda Sadikovića Škraba, kojeg ćemo u nastavku citirati.

¹⁰ Upitno je koliko je njegov navodni poziv zapravo imao odjeka: neki dokumenti ustaničke provenijencije, koje Vujasinović donosi kao prilog uz svoju memoarsku knjigu, nagovještavaju da odziv stanovništva i nije bio osobit. U jednom nedatiranom izvještaju, kojeg potpisuje izvjesni "Zamjenik pol. komesara Kručkovskij A." (pseudonim?), navodi se sljedeće: "... za vreme govora R. Čapljića narod je vikao gazde i trbonje napred, a onda će sirotinja. Ustanak koji su pokušavali dignut nije im uspeo nikako." U drugom izvještaju, također nedatiranom, spominje se "slom Čapljićeve akcije" (T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, 423 i 425). Svakako se tu misli na Čapljićev govor iz septembra i prvi pokušaj organiziranja milicije. — Da je Čapljić, pak, pozivao u nekakav "sveti rat" (ma šta to značilo!) – iskreno sumnjamo, jer kod muslimana je posve neuobičajen kršćanski pojam "svetoga", pogotovu u kontekstu rata.

¹¹ O tome pogledati dokumente u: Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941.-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, Sarajevo 1990, 86-88 i 122-124.

¹² Još u julu 1941. godine Ustaški stožer Velike župe Usora i Soli u Tuzli primio je žalbu protiv Čapljića, po kojoj je ovaj psovao ustaše i nazivao ih zločincima, te je

On je, osim toga, intervenirao u korist osoba hapšenih i progonjenih zbog političke opredijeljenosti ili etničke pripadnosti, što dovoljno govori o njegovom odnosu prema ustašama.¹³

Muhamed-aga Hadžiefendić, ugledni tuzlanski trgovac, isto tako niti je "poznati ustaša", niti je "legiju" organizirao poslije Čapljićeva navodnog poziva na "sveti rat". Kao predratni rezervni major jugoslavenske kraljevske vojske, Hadžiefendić je pozvan u Domobranstvo tek početkom novembra 1941., preuzevši zapovjedništvo nad III bojnom 8. pješачke pukovnije koja se tek formirala. Igram slučaja, ubrzo je preuzeo vodstvo i nad odbranom Puračića od ustanika, uvjerivši se u slabu sposobnost i motiviranost domobrana, ali i naoružanih civila (milicije) u toj bitci za Puračić. Upravo je to i bilo ono što je potaknulo ovog sposobnog oficira na organiziranje čuvane legije, tačnije Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka – koji je postrojen tek krajem decembra, nakon još nekih, puno dramatičnijih i tragičnijih događaja u široj okolini (na što ćemo se već osvrnuti).

No, da se sada vratimo na spomenuti napad na Sižje, koncem septembra 1941. Vujasinović tvrdi da je napad bio bez povoda, dok Jeremija Ješo Perić i Dževad Pašić, pisci monografije o Lukavcu 1941–1945., navode da u selu nije bilo partizanskih snaga. Primarni historijski izvori, ipak, govore sasvim drugačije. U izvještaju 4. oružničke pukovnije stoji sljedeće: "Dana 27. rujna o. g. četnici su napali jednu obhodnju oružn. postaje Puračić, krila Tuzla u jačini od 30 oružnika i milicionera između sela Sižja i Borića, Veliko Brdo kota 325. Kada je oružnicima stigla pomoć četnici su se povukli i razbjegli po šumi. Gubitaka na strani oružnika i milicije nije bilo, a

---

"već i od samog spomena Ustaša" postajao uzrujan, "tako, da se s njime uopće ne može mirno razgovarati." O tome: Adnan Jahić, *Vrijeme izazova. Bošnjaci u prvoj polovici XX stoljeća*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Zagreb – Sarajevo 2014, 362-363.

¹³ J. J. Perić, Dž. Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu*, 87.

na strani četnika nepoznato. Potjere za četnicima nastavljaju se. (Br. 1249/J. S. od 30. IX. o. g. dostavljeno zap. Bos. div. područja)."¹⁴ Akcija je, dakle, bila isprovocirana napadom na oružničku patrolu. Da je tog dana ipak bilo borbi, razumije se i iz memoarskih zapisa Cvijetina Sarafijanovića iz Sižja, u to vrijeme dječaka, koji je svjedočio upadu – kako navodi – "ustaša" u selo, na Krstovdan 1941. (tj. 27. septembra). "Ustaše ulaze u selo. Pale kuće", piše Sarafijanović. "Čuju se borbe. Partizani, još uvijek slabo naoružani, pokušavaju da ustaše istjeraju iz sela koja gore." Potvrđuje to i zapisnik o saslušanju Ćazima Fatušića, mještanina Puračića, koji je tog dana pao u zarobljeništvo ustanika, odakle je oslobođen dva mjeseca kasnije. "Dne 27. rujna 1941 godine kada je bila borba između oružnika i milicije naše s jedne strane i četnika i komunista s druge strane [...]", započinje Fatušić iskaz, opisujući dalje okolnosti zarobljavanja, prilike na Ozrenu itd.¹⁵

Vidljivo je, dakle, da se ipak nije radilo o napadu bez povoda na nezaštićena sela, već o oružanom sukobu – što, naravno, ni na koji način ne opravdava pljačku, paljevine i zločine nad civilima koji su tom prilikom počinjeni. Sličnih je incidenata tih dana bilo širom ovog prostora. Naoružavanje stanovništva je davalo priliku mnogim

---

¹⁴ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (dalje: *Zbornik NOR-a*), tom IV, Borbe u Bosni i Hercegovini, knjiga 2, dokument br. 96. Obavještajno izvješće Zapovjedništva 4. oružničke pukovnije od 2. X 1941. Naziv "četnici" u dokumentima institucija i organa NDH tih dana se koristio za sve ustanike, bez obzira je li se radilo o partizanima ili četnicima. Inače, i prethodnih je dana na širem području Puračića bilo incidenata: 24. septembra ustanici su Himzi Morankiću, trgovcu iz Devetaka, oduzeli vojničku pušku, koju je dobio od općine radi odbrane; sutradan su seljaku Eminu Hamidoviću, također iz Devetaka, odnijeli lovačku pušku i "ucjenili ga odvođenjem njegove djece za još dvije vojničke puške". (*Zbornik NOR-a*, IV/2, dok. 104).

¹⁵ Zapravo, prva ustanička akcija na području Sižja zabilježena je još 9. septembra 1941., u večernjim satima, kada je napadnuta straža na mostu u Dobošnici. Ipak, izuzev slanja vojnog pojačanja – druge reakcije oružanih snaga NDH tada nije bilo. O tome: VAS, f. NDH, k. 143, reg. br. 42/2, 1-5. Krilno oružničko zapovjedništvo Tuzla, izvješće od 18. IX 1941.

kriminogenim osobama za pljačku i druge vrste nasilja. U mnogim mjestima su, istina, ugledniji ljudi oštro osuđivali takve postupke i, gdje je njihov utjecaj bio snažniji, sličnih je nemilih događaja bivalo manje ili su izostajali. U svakom slučaju, buduća bi arhivska istraživanja sigurno bacila više svjetla na ono što se tog 27. septembra dešavalo u široj okolici Puračića, ali bitno je naglasiti da se ovdje nije radilo o Hadžiefendića legiji, kako to Vujasinović tvrdi, jer je ta jedinica formirana skoro puna tri mjeseca kasnije. Samo formiranje legije, odnosno *Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka*, označilo je svojevrsnu stabilizaciju prilika na terenu, pa i suzbijanje ustaškog utjecaja.¹⁶

U dokumentima se, iz septembra i oktobra 1941., spominju jednostavno - milicija i milicioneri, a razvidno je da se tu radilo o naoružanim civilima. Nije poznato kakvu je organizacionu formu ta milicija imala. U poslijeratnim dokumentima razumijemo da je u Puračiću postojala *Ustaška priprema*, odnosno *Oružnička legija*.¹⁷ Ustaška priprema je bila neka vrsta predvojničke i vojničke obuke za članove ustaškog pokreta, organizirana kroz tzv. pripremne bojne, oformljene oko pojedinih tabora i logora; u suštini, radilo se o naoružanoj ustaškoj miliciji, okupljenoj oko tabora.¹⁸ Oružničke legije su, pak, bile milicije organizirane od naoružanih civila, okupljenih oko oružničkih postaja, kao neka vrsta pripomoći oružnicima. Moguće je da je u Puračiću postojala i jedna i druga forma oko ustaškog tabora, odnosno oko oružničke postaje, iako je ova druga varijanta vjerovatnija.

---

¹⁶ Priznaju to čak i autori monografije o Lukavcu 1941-1945. Jeremija Ješa Perić i Dževad Pašić, iako to objašnjavaju navodnim utjecajem "aktivista NOP-a" u redovima legije (J. J. Perić, Dž. Pašić, *Lukavac u radničkom pokretu*, 90).

¹⁷ AJ, f. 110, fasc. 821, j. o. 910.

¹⁸ Opširnije o Ustaškoj pripremi: Amir Obhodaš, Mario Werhas, Bojan Dimitrijević i Zvonimir Despot, *Ustaška vojnica. Oružana sila Ustaškog pokreta u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945. (Prva knjiga, travanj 1941. - rujanj 1943.)*, Despot Infinitus, Zagreb 2013, 266-279.

U svakom slučaju, borbena vrijednost tih milicionera bila je dosta slaba. Ni oružnici, ni milicija nisu bili u stanju zaustaviti ustanički napad na Milino Selo i druga bošnjačka naselja, progon tamošnjeg stanovništva i paljevinu kuća. Naime, 6. oktobra načelnik općine Vasiljevci je telegramom obavijestio Kotarsku oblast u Tuzli da se, usljed prilika koje na tom području vladaju, "muslimanski narod" iz sela navedene općine "izselio posve", te da su u Milinom Selu spaljene 53 kuće, skupa sa općinskom zgradom.¹⁹ "Porodice ovih domova sve muslimani ostali su bez krova nad glavom", dodaje se u izvještaju Krilnog oružničkog zapovjedništva Tuzla. "Šteta je ogromna, ovi seljaci smješteni su po kućama u Puračiću i okolnim selima. Prilikom ove paljevine nestao je Himzo Jukić iz Milina sela, četnici su ga sa sobom odveli i vjerovatno negdje ubili."²⁰ Milino Selo je tada faktički etnički očišćeno. Nešto malo više od mjesec dana kasnije, ustanici će krenuti i na sam Puračić.

Ustanički napad na Puračić

Na Kasum 1941. godine (8. novembra 1941.) Muhamed-aga Hadžiefendić iz Tuzle, trgovac i rezervni major bivše kraljevske vojske,²¹ javio se na poziv na vježbu u 8. domobransku pješачku pukovniju. Dodijeljeno mu je zapovjedništvo nad III. bojnom ove pukovnije, koja se tek imala formirati. Postrojen je tek jedan sat

---

¹⁹ VAS, f. NDH, k. 152, reg. br. 11/14-1.

²⁰ VAS, f. NDH, k. 174, r. br. 17/12 (kopija: Arhiv TK, 4754/61). Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva Tuzla od 13. X. 1941.

²¹ Muhamed-aga Hadžiefendić je rođen u Tuzli 1898. godine u uglednoj i bogatoj porodici. Poslije završene osnovne škole upisao je Trgovačku akademiju u Sarajevu, da bi, po izbijanju Prvog svjetskog rata, bio regrutovan u austrougarsku vojsku. Iz rata je izašao s činom poručnika. Vrativši se u Tuzlu, bavi se trgovinom, vanredno polažući ispite na Vojnoj akademiji u Beogradu, gdje je stekao čin majora. Opširnije: Adnan Jahić, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*. Zmaj od Bosne – KDB Preporod, Tuzla 1995, 36-37; *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb 1997, 148-149.

(četa), koji je već 9. novembra, u noćnim satima, hitno upućen prema Puračiću, u pomoć tamošnjim oružnicima i miliciji, suočenoj sa sve jačim ustaničkim pritiskom.²²

"Na pravcu Tuzla – Doboj, vojna posada Puračić javlja u 17.15 sati da su odmetnici razbili naše snage u borbi u s. Devetaci i ovi su se povukli u s. Puračić gonjeni od odmetnika. Posada traži pomoć, pošto postoji opasnost da odmetnici u toku noći napadnu i Puračić i samu željezničku postaju." – javlja Krilno oružničko zapovjedništvo Tuzla u svom izvještaju 4. oružničkoj pukovniji u Sarajevu, od 13. novembra. "Zapovjedbena je: Da se odmah u s. Puračić uputi 1 kompletna Ustaška satnija iz Tuzle vlakom sa zadatkom, da pojača posadu u s. Puračiću, povрати izgubljene položaja jugozapadno od s. Devetaka, i uspostavi red kod milicije, oružništva i 9. satnije. Zapovjednik Ustaške satnije preuzeće zapovjedništvo nad svim snagama u Puračiću, time da neposlušnost pred neprijateljem kažnjava odmah smrću. Ustaška satnija ostaće do daljne zapovjedi u Puračiću."²³

Prije dolaska spomenute ustaške satnije, na bojište oko Puračića hitno se prebacio i sam Hadžiefendić, čim je saznao šta se tamo dešava. Pristigavši upravo u jeku najžešće bitke, zatekao je svoje domobrane kako se u neredu povlače iz Devetaka prema Puračiću. S pištoljem u ruci i uz krajnje napore uspio je zaustaviti rasulo među braniocima, vratiti domobrane i miliciju na položaje, te konsolidirati odbrambene redove.²⁴ Pojačanje iz Tuzle je stiglo tek sutradan, 13. novembra, u poslijepodnevnim satima, nakon čega su ustanici potisnuti iz Devetaka. Odbrana je, na taj način, ponešto

²² Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Zbirka: Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni 1920-1945. (dalje: RP-NOB), 5686-1/64. Izvještaj o ustrojstvu i radu Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka Muhameda Hadžiefendića zapovjedniku 3. pješачke divizije od 3. II. 1942.

²³ *Zbornik NOR-a*, IV/2, dok. 155. Izvještaj Krilnog oružničkog zapovjedništva u Tuzli. Usporedi: VAS, f. NDH, k. 4, r. br. 13/1-11.

²⁴ ATK, RP-NOB, 5686-1/64.

ojačana, jer izgleda da su ustaše iz Tuzle ostale na tim položajima i u narednim danima. Jedva sedmicu dana kasnije, na ovom je prostoru došlo do novih borbi. O tome zorno svjedoči izvještaj oružničkog zapovjednika Franje Pavlovića, pričuvnog pješackog poručnika, upućen Krilnom oružničkom zapovjedništvu u Tuzli 22. novembra 1941. godine. Citirat ćemo ga u cijelosti:

"U noći na dan 20. do 21. studenog t.g. napali su odmetnici oko 22 sata na Devetak pucajući sa svih strana u glavnom iz pištolja i bacajući signalne metke. Naše dvie straže, prema dogovoru povukle su se do ustaša gdje smo se zadržali do 1. sat poslije pola noći. Kako napadi nisu prestajali, a noć je bila tamna odlučio sam, prema dogovoru sa vojničkim poručnikom Šimićem, da se sa ustašama i sa pomenutom stražom povučem u visinu njegovog položaja u već pripremljene rovove, odaklen je mnogo lakša odbrana. Kad smo sa vojskom stupili u vezu saznao sam od poručnika g. Šimića da mu je od 56 vojnika ostalo svega 16 a ostali su pobjegli. Mi smo na njihova mjesta postavili polovicu ustaša i milicije a sa ostalim zaposjeli naš novi položaj. Poslije 2 sata noći odmetnici su se povukli i do jutra nisu više napadali. Osim vojske sve ustaše, oružnici i milicija ostali su na svojim mjestima. Jedan milicioner je ranjen lakše."²⁵

Pokazalo se tada, po ko zna koji put, da se zaštita ovdašnjih bošnjačkih naselja ne može osloniti niti na domobrane, niti na ustaše. No, isto tako, Hadžiefendić se tokom prvog, kritičnog napada 12. novembra mogao osobno uvjeriti i u slabu upotrebljivost milicije, bolje reći naoružanih civila, koji – ako su i bili motivirani da brane svoja mjesta i domove – bez čvršće organizacije, uvezanosti i sposobnog vodstva u vojničkom smislu nisu mnogo vrijedili, niti su mogli imati ozbiljan učinak. To je, svakako, utjecalo na njegovu odluku da razradi plan o formiranju posebne vojno-

---

²⁵ VAS, f. NDH, k. 142, reg. br. 17/5.

milicijske formacije, jačine pukovnije, koja će objediniti i uvezati rasute milicije u ugroženim područjima, te ih ustrojiti u vojne jedinice organizirane na teritorijalnom principu, sa obučanim dočasnicima i časnicima na čelu.

Valja naglasiti da se sve ovo dešavalo u specifičnom historijskom momentu. Ustaničke su mase, manje-više, već bile polarizirane na partizansku i četničku struju, ali su obje vojno djelovale skupa, u savezništvu, u duhu sporazuma iz Drinjače od 1. oktobra 1941. godine.²⁶ Rezultat toga su i brojni zajednički napadi na bošnjačka sela, koji su najčešće bili praćeni zločinima, pa i pravim pokoljima. Na širem području sjeveroistočne Bosne najviše odjeka imao je masovni pokolj bošnjačkih civila i grozna zvjerstva u Koraju, 27. novembra 1941. godine.²⁷ Neke od reakcija na taj pokolj našle su odraza i u poznatim rezolucijama najuglednijih Bošnjaka ovih krajeva – bijeljinskoj i tuzlanskoj. U međuvremenu, na ovo su područje pristizali i brojni muhadžiri, izbjeglice i prognanici sa šireg područja istočne Bosne, koji su donosili glasove o strahovitim četničkim masakrima, klanjima i paljevinama.

Ideja bojnika Hadžiefendića o posebnoj bošnjačkoj samozaštitnoj i odbrambenoj formaciji stoga je naišla na opću podršku, a njezina je realizacija bila odraz općenarodnog raspoloženja Bošnjaka sjeveroistočne Bosne.

Formiranje Hadžiefendića legije

Proces nastajanja tzv. Hadžiefendića legije – koja se u početku zvala Dobrovoljački odjel narodnog ustanka, zatim Zdrug

---

²⁶ Zbornik NOR-a, XIV/1, dok. 7.

²⁷ V. Dedijer, A. Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, 77 i 80; Smail Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu: dokumenti*, Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo 1996, 56-57.

dobrovoljačke legije i naposljetku Domobranska dobrovoljačka pukovnija Tuzla – detaljno je opisan u *Izvještaju o ustrojstvu i radu Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka*, kojeg je Muhamed-aga Hadžiefendić uputio zapovjedniku 3. domobranske divizije u Tuzli 3. februara 1942. godine.²⁸ Opisavši prethodno iskustvo iz Puračića, Hadžiefendić ističe da se na licu mjesta uvjerio kolika opasnost prijeti ovom kraju. Poznavajući vrlo dobro prilike na tom području, kao i ljudstvo, "jer sam sin ovih krajeva", on navodi kako je tada donio odluku da obrazuje "jedan dobrovoljački puk", koji je trebao braniti ukupno četiri sektora na širem području oko Tuzle: prvi na liniji od Puračića do Ribnice, drugi na liniji od Banovića do Đurđevika, treći na liniji od Tareva i Stupara do Kalesije, te četvrti od Miljanovaca i Kikača, preko Brnjika do Podorašja, pa sve natrag do Puračića. Napravio je skicu položaja, te sačinio popis dobrovoljaca zamišljenog odbrambenog pojasa, pri čemu bi svaki sektor branilo ljudstvo (dobrovoljci) iz toga kraja.

Upoznavši svog nadređenog, zapovjednika 3. pješačke pukovnije, Hadžiefendić je zatražio dopust od 5 dana, te se uputio u Zagreb, gdje je 7. decembra 1941. primljen kod ministra Domobranstva, vojskovođe (maršala) Slavka Kvaternika. U prisustvu generala Vladimira Laxe, glavara Glavnog stožera Domobranstva, te drugih visokih domobranskih oficira, Hadžiefendić je izložio svoj plan, ujedno zamolivši za oružje i vojnu opremu. "Vojskovođa je u svemu prihvatio moj plan", ističe Hadžiefendić u spomenutom izvještaju, odobrivši formiranje jedinice nazvane Dobrovoljački odjel narodnog ustanka Tuzla. Odobrenje za postrojavanje Odjela izdato je 10. decembra, čemu Hadžiefendić pristupa već desetak dana kasnije, pozvavši "načelnike, muhtare i knezove sa sva četiri sektora obavijestivši ih da sam dobio najviše odobrenje i povjerenje za postrojavanje D.O.N.U.", pozvavši

---

²⁸ ATK, RP-NOB, r. br. 5686-1/64.

ih da objave poziv dobrovoljcima iz čitavog kraja da se prijave u roku od dva dana.

Već prvi dan, 22. decembra, prijavila su se 922 dobrovoljca, od kojih je formirano 8 satova (satnija, četa), od po 100 ljudi u prosjeku. Od ovih je 8 satnija Hadžiefendić odmah ustrojio dvije bojne. Jedna od njih, I. bojna, upućena je na prvi od spomenutih sektora, koji je obuhvatao prostor u ukupnoj dužini od 23 km, na liniji: Puračić – Devetak – Milino Selo – Turija – Jaruške – Strojna – Gornji i Donji Pribitkovići – Nurkovići. Ostale 4 satnije, od kojih je ustrojena II. bojna, upućene su na područje od Nurkovića preko Banovića, te oko rudnika Banovići, Musići, Radin, Litva i Begov Potok sve do Đurđevika – "Hrvatski Rur", kako ga Hadžiefendić u izvještaju naziva, ističući da to predstavlja jedno od najbogatijih rudnih područja u zemlji, "sa 5 rudnika koji dnevno daju po 300 vagona mrkog uglja", ali koje je "od početka odmetničkih akcija" ostalo "bez i jednog domobrana".

Prije polaska na položaje, dobrovoljci su položili svečanu prisegu, ističe Hadžiefendić, dodajući da je ljudstvo bilo naoružano "puškama, bombama, kacigom, bez ostale domobranske odjeće i obuće koja je tek nakon nekoliko dana stigla".²⁹

Ostaje zasad nejasno da li je milicija na području Ribnice uključena u sastav Odjela. Pišući o njenom djelovanju tokom januara i februara 1942., Todor Vujasinović je već naziva "Hadžiefendića legijom". U svom prvobitnom planu bojnik Hadžiefendić je zaista spomenuti prvi sektor predvidio uspostaviti od Puračića pa sve do Ribnice, ali dalje u izvještaju, gdje govori o samom formiranju Odjela, navodi da je I. bojna sa 4 sata upućena na odsjek "Puračić – zaključno selo Nurkovići" (potcrtali autori). Osim toga, govoreći o prvim uspjesima Odjela, uopće ne spominje djelovanje na području

---

²⁹ Isto.

oko Ribnice, iako je tamošnja milicija bila prilično aktivna, osobito u vrijeme operacije "Ozren II" (29. I. – 9. II. 1942).³⁰

Narednoga dana, 23. decembra, prijavilo se još 500 dobrovoljaca: oni su organizirani u nova 4 sata, odnosno III. bojnu, koja je upućena na područje od Stupara preko Brgula i Džebara do Tupkovića, te dalje sve do Vukovija i Kalesije. Od nova 763 dobrovoljca, koji su se prijavili sutradan, Hadžiefendić je ustrojio još 3 sata, obrazujući IV. bojnu koja je zauzela položaje od Petrovica kod Kalesije preko Kikača i Babine Luke, majevičkih Humaca, pa sve do Straže i Tursunovića kod Srebrenika.

Ove četiri bojne ujedno su bile i prva formacijska struktura Dobovoljačkog odjela, dakle, faktički vojnički ustroj već veličine jedne pukovnije. Stožer odjela se nalazio u Tuzli, dok su se zapovjedna mjesta bojni povremeno mijenjala – barem se to može naslutiti iz oskudne sačuvane izvorne građe. Što se tiče I. bojne (1. – 4. satnija), njezino se zapovjedništvo čitavo vrijeme nalazilo u Puračiću. Nažalost, u dostupnim izvorima nismo uspjeli doći do podataka o zapovjednom kadru I. bojne Odjela: ime njezinog zapovjednika, imena članova stožera bojne, te zapovjednika (komandira) satnija tek treba utvrditi. Znamo, za sada, tek za neka od tih imena. Izvjesne dužnosti u stožeru I. bojne obavljao je Mehmedalija Hukić iz Tuzle, inače ilegalni simpatizer komunista, koji će se kasnije priključiti partizanima. Neke je dužnosti vjerovatno obavljao i Emin Sakić, mještanan Puračića, koji se kasnije isticao i u tzv. zelenom kadru,³¹ dok je zapovjednik 3. satnije ove bojne, stacionirane u Turiji, bio Sait Baftić – inače rodom iz Prizrena, raniji žandarmerijski/oružnički podnarednik.³² U pravilu,

---

³⁰ Kasnije, 1943. godine, u Ribnici se nalazila 6. satnija II. bojne Domdo pukovnije Tuzla.

³¹ A. Jahić, *Muslimanske formacije*, 114.

³² Baftić je prethodno službovao u oružničkoj postaji Živinice; u maju 1941. bio je vinovnik jednog incidenta, naime kada mu je jedan civil pokušao oteti pušku, opalio je i nesretno ga pogodio u nogu, nakon čega je od posljedica ranjavanja

zapovjednici i članovi stožera bojni su redom bili pričuvni časnici – učitelji, činovnici, službenici, studenti, trgovci i drugi školovaniji ljudi u civilu; zapovjednici satnija su također bili pričuvni časnici ili dočasnici, a samo izuzetno istaknutiji i hrabriji ljudi iz naroda, obično veterani iz Prvog svjetskog rata – nosioci vojničkih ili podoficirskih činova iz austrougarske armije.³³ U citiranom izvještaju Hadžiefendić navodi da su se prvih dana u Odjel prijavila 22 časnika, od kojih trojica opskrbnih (intendanata), koji su raspoređeni po bojnama.

Borbeno djelovanje Hadžiefendića legije u prvim mjesecima nakon formiranja

U trenutku formiranja Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka došlo je do znatnog pogoršanja vojno-političke i sigurnosne situacije u sjeveroistočnoj Bosni. Ozrenski partizanski odred je gomilao snage prema Puračiću i drugim bošnjačkim naseljima u tom području,³⁴ a sredinom decembra u dolinu Krivaje prodiru i srbijanski četnici, zloglasna Cerska brigada kapetana Dragoslava Račića u pratnji domaćih četnika. Oni su prethodno, skupa s

---

spomenuti preminuo. Povodom toga bila je otvorena istraga (VAS, f. NDH, k. 142, reg. br. 8/1). Nisu nam poznate okolnosti njegova dolaska u Turiju i preuzimanja zapovjedništva nad 3. satnijom I. bojne D.O.N.U.

³³ E. Tihčić, *Jedinice Domdo pukovnije*, 1996, 44; Usporedi: Omer Hamzić, Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendića legije na području tuzlanske oblasti, *Stav – časopis za kulturu i društvena pitanja*, III/2004, 6/7, Tuzla 2004,70; Edin Šaković, Gračanlije u oružanim snagama NDH i njemačkim legionarskim jedinicama 1941.-1945. i njihova stradanja, *Gračanički glasnik*, XV/2010, 29, Gračanica 2010, 61.

³⁴ Pogl. naređenje Štaba IV. bataljona Ozrenskog NOP odreda od 9. 12. 1941. za formiranje 1. i 2. čete u tom sektoru (*Zbornik NOR-a*, IV/2, 71). Na tom sektoru je nešto kasnije angažovan i Udarni bataljon Odreda, neka vrsta elitne jedinice popunjene najboljim borcima, što govori o pripremama ustanika da zauzmu Puračić i krenu dalje prema Tuzli (što je nagoviješteno već u izvještaju komandanta Udarnog bataljona od 15. 11. 1941. Pogl. *Zbornik NOR-a*, IV/2, 55).

partizanima, zauzeli Olovo, počinivši težak pokolj i brojna zvjerstva nad tamošnjim bošnjačkim stanovništvom. Četnički zločini, pljačka i pustošenja nastavili su se i u dolini Krivaje, u tamošnjim nezaštićenim bošnjačkim naseljima, ali i nad masom izbjeglica iz Olova, koji su se uputili prema Zavidovićima i kojima je put "nehotično" presjekao Ozrenski partizanski odred.³⁵ Komandant ovoga odreda, Todor Vujasinović, nije učinio ništa da spriječi četnička divljanja. Naprotiv, zajedno s četnicima, tačnije s Račićevom brigadom – on je isplanirao zajednički napad na bošnjačka sela koja je posjeo novoformirani Dobrovoljački odjel narodnog ustanka, na pravcu od Puračića prema Ribnici.

Zajednički partizansko-četnički napad 12. i 13. januara 1942. godine, međutim, doživio je potpuni debakl. U zadnji momenat, Račić je sa svojim četnicima otkazao učešće u toj akciji, te je Vujasinović obustavio planirane napade na području Donje Brijesnice i Puračića. U borbu je krenula tek središnja, udarna grupa, koja je napala Turiju. U borbi sa mještanima ovoga sela, borcima 3. satnije I. bojne Odjela, spomenuta je grupa pretrpjela teške gubitke. Tog dana je, po Vujasinoviću, poginulo 14 boraca Ozrenskog partizanskog odreda, među kojima i komandir čete Miloš Kupres, te zamjenik političkog komesara bataljona Petar Dokić – obojica kasnije proglašeni za narodne heroje.³⁶ Odjel je, s druge strane, imao gubitke od svega jednog poginulog i dva ranjena borca.³⁷

---

³⁵ T. Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, 199. O zločinima četnika (iako dosta uvijeno): Isto, 204-205.

³⁶ Isto, 240-241

³⁷ Usporediti: *Zbornik NOR-a*, IV/3, dok. 139. Izvješće II. domobranskog zbora. Inače, sam bojnič Hadžiefendić je u svom izvještaju naveo da su neprijateljski gubici iznosili 22 poginula, ali činjenica da je zarobljeno baš 14 pušaka, zajedno sa dva mitraljeza – govori o stvarnom broju poginulih. Uz to, zarobljena su i trojica ranjenih napadača, koji su predani domobranskim vlastima u Tuzli. Kasnije su razmijenjeni. Inače, ovakav postupak sa zarobljenim neprijateljskim ranjenicima dovodi u sumnju navode Vujasinovića i drugih sličnih autora o navodnim zločinima i zvjerstvima pripadnika legije, a osobito ljudi Saita Baftića – kojeg

Dva dana kasnije, Hadžiefendićevi borci i sami prelaze u napad. Dijelovi I. bojne tada poduzimaju čišćenje područja sela Gornji i Donji Pribitkovići, dok je II. bojna izvršila napad na Željevu, selo između Banovića i Ribnice.³⁸ U oba slučaja, radilo se o mjestima preko kojih je vodio važan komunikacijski pravac partizansko-četničkih snaga između Ozrena i područja Konjuha, odnosno dalje – istočne Bosne. Akcija I. bojne je u potpunosti uspješna, dok dijelovi II. bojne "usljed velikog snijega" nisu polučili potpun uspjeh. Nešto kasnije, I. bojna zauzima selo Loznu, nanijevši teške gubitke "odmetnicima".³⁹

Izviješće II. domobranskog zbora bilježi borbe milicionera Odjela 20. i 21. januara: prvoga su dana dvije satnije vodile akciju na pravcu Nurkovića i Banovića, gdje su se "poslije duže borbe pred nadmoćnim neprijateljem" povukli na polazne položaje, uz gubitke od jednog poginulog i četiri ranjena (gubici "odmetnika" su procijenjeni na 8 mrtvih); narednog dana, pak, jedna je od satnija vršila nasilno izviđanje na pravcu od sela Borovac preko Pribitkovića i Visa do Oštrića, gdje je, bez vlastitih gubitaka, ubijeno pet "odmetnika", uz jednog zarobljenog.⁴⁰

Krajem januara započinje i operacija "Ozren II", izvedena od strane Nijemaca i oružanih snaga NDH. Iako nisu bili službeno uključeni u borbeni poredak tih snaga, u pripremi operacije, ipak učestvuju i manji dijelovi Dobrovoljačkog odjela, u prvom redu I. i II. bojne.⁴¹ Tada je, 31. januara 1942., konačno zauzeta i Željeva.

---

najčešće označavaju kao "ustaškog zlikovca", "komandanta Crne legije", "krvoloka" i sl.

³⁸ ATK, RP-NOB, r. br. 5686-1/64.

³⁹ Isto.

⁴⁰ *Zbornik NOR-a*, IV/3, dok. 145.

⁴¹ Muhamed Sadiković Škrab, instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ, koji se u to vrijeme nalazio na Ozrenu, spominje u svom izvještaju "bijele bande musliman-seljaka", koje su uoči početka njemačke ofanzive iz pravca Turije napali položaje Ozrenskog odreda i "povele protiv nas gerilu, što nas je prisililo da trošimo

Selo je "potpuno očišćeno, odmetnici razbieni i zaplijenjena veća količina hrane i stoke", dok su dan poslije borci I. bojne uspjeli da "očiste ozloglašeno leglo selo Seonu, koje je dugo vremena bilo u odmetničkim rukama".⁴²

Prema tome, radilo se, uglavnom, o manjim akcijama, bolje reći čarkama i okršajima, što je i razumljivo, ako se ima u vidu da su jedinice Odjela, prije svega, bile usmjerene na odbranu. Stoga je i Hadžiefendić, zaključujući svoj izvještaj, naglasio da niti jedna akcija "četničko-komunističkih bandi" nije imala uspjeha, niti je ijedan od dobrovoljaca Odjela predao oružje, nego svi "sa velikom voljom i oduševljenjem brane odregjeni im položaj".⁴³

Spomenuti je Hadžiefendićev izvještaj zaključen sa 3. februarom 1942., ali se ništa, u suštini, bitnije nije dešavalo ni u narednih par mjeseci. U dostupnim izvorima – a mahom su to izvještaji viših komandi (arhiva Odjela, kao i arhive njegovih bojni, naime, nisu sačuvane) – uglavnom se mogu naći podaci o borbama slabijeg intenziteta. Tako je Odjel, sredinom februara, vodio borbe oko Ribnice i Sjenokosa, nanijevši neprijatelju gubitke od, navodno, 14 mrtvih, dok vlastitih gubitaka nije imao.⁴⁴ Desetak dana kasnije "odmetnici" su ponovo napadali na više naselja koja su branili pripadnici Odjela, među njima i "milicionersko uporište kod s. Turija (7 km j. z. od Puračića)". Svi napadi su odlučno odbijeni.⁴⁵

---

municiju" (*Zbornik NOR-a*, IV/35, dok. 12) – ovo "bijeke bande" je vjerovatno aluzija na čuvenu Bijelu gardu iz vremena građanskog rata u sovjetskoj Rusiji.

⁴² ATK, RP-NOB, r. br. 5686-1/64.

⁴³ Isto.

⁴⁴ *Zbornik NOR-a*, IV/3, dok. 153.

⁴⁵ Isto. Pišući o borbenom djelovanju "Legije" na području od Turije preko Banovića do Ribnice, Todor Vujasinović (*Ozrenski partizanski odred*, na više mjesta) iznosi teške optužbe o brojnim slučajevima ratnih zločina, uključujući ubijanje civila, pljačku i paljevine. Slični podaci se mogu naći i u nekim izvještajima ustaške i oružničke provenijencije. Objektivno gledajući, način na koji je legija formirana, objedinjujući dotadašnje seoske straže, u suštini naoružane

Od kasnog proljeća 1942. do ljeta 1943. godine

U međuvremenu Hadžiefendićev je model organizacije odbrane proširen i na druga mjesta, te se ustrojavaju dvije nove bojne, čime je i Dobrovoljački odjel narodnog ustanka prerastao u Zdrug dobrovoljačke legije. U maju iste godine Hadžiefendića legija dobiva i svoju konačnu organizacijsko-formacijsku strukturu, kao Domobranska dobrovoljačka pukovnija sa šest bojni.⁴⁶ Do sada nije rasvijetljeno zašto je ova jedinica od zdruga (brigade) preformirana u pukovniju, kao nižu taktičku jedinicu – no, valja znati da se u tom razdoblju domobranske dobrovoljačke jedinice – satnije, bojne i pukovnije, ustrojavaju širom NDH, a posebno Bosne i Hercegovine, kao neka bolje organizirana forma dotadašnjih milicija, u pravilu loše organiziranih formacija, kakve su se odlikovale slabom

---

civile, zatim njen milicijski karakter koji je lokalnim zapovjednicima ostavljao veliku slobodu u djelovanju i odlučivanju, itd. – otvarali su prostora za djelovanje pojedinaca i manjih skupina sklonih pljački i nasilju. No, valja i kritički pristupiti spomenutim navodima, ne tražeći, pri tome, opravdanje za zločine bilo s koje strane. Ustaški organi i uopće predstavnici vlasti NDH su od samih početaka iskazivali negativan stav prema Hadžiefendića legiji, shvativši da je ona u stvarnosti postajala samostalna bošnjačka formacija, na liniji sasvim suprotnoj interesima NDH i ustaškog režima. Vujasinović je, s druge strane, tvrdnjama o zločinima legije, nastojao prikazati ih kao jedan od uzroka porastu četničkog utjecaja na Ozrenu, pravdajući na taj način vlastite propuste i oportunitizam prema četnicima i pročetničkim elementima (što su mu zamjerali nadređeni komunistički rukovodioci – o tome opširnije u nastavku članka), a vjerovatno je u tome bilo i svojevrstne osвете prema neprijatelju koji je veoma uspješno ratovao protiv Vujasinovićevog odreda. Valja imati na umu da se navodni zločini dešavaju najvećim dijelom upravo na širem području oko Ribnice i sela u dolini Krivaje, dakle na području gdje su ranije divljali Račićevi četnici. U godinama poslije rata neki od mještana Ribnice su zaista suđeni za ratne zločine. U svakom slučaju, pouzdaniji podaci o ratnim zločinima na tom prostoru mogu se dobiti samo kroz obimnija istraživanja ratne i poratne arhivske građe, kao i metodom oralne historije, te komparativnom analizom svih izvora. To uveliko nadilazi okvire i cilj naše teme, pa stoga se nismo ni upuštali u tu problematiku.

⁴⁶ E. Tihčić, Jedinice Domdo pukovnije, 43; O. Hamzić, Formiranje i raspored, 68; E. Šaković, Gračanlije u oružanim snagama NDH, 60-63.

disciplinom i borbenim učinkom.⁴⁷ Ono, pak, po čemu je Domobranska dobrovoljačka pukovnija Tuzla bila specifična jeste činjenica da je njezino formacijsko ustrojstvo i formalna pripadnost Domobranstvu bilo zapravo samo svojevrstan *vanjski okvir* (da se tako izrazimo), dok se u suštini radilo o posebnoj, samozaštitnoj bošnjačkoj vojno-teritorijalnoj, odnosno milicijskoj formaciji, nekoj vrsti bošnjačke narodne vojske. Samo ime "Legija" ili "Hadžiefendića legija", sačuvano sve do današnjih dana u narodu (kome su mahom nepoznati službeni nazivi te jedinice), to nam lijepo svjedoči, jednako kao i činjenica da su se pripadnici pojedinih domobranskih dobrovoljačkih bojni i satnija na području sjeveroistočne Bosne, koje formalno nisu ulazile u sastav Hadžiefendićeve pukovnije – ipak smatrali dijelom "Legije", a Hadžiefendića su držali za svog stvarnog zapovjednika.⁴⁸

Dok je legija gradila svoju konačnu organizaciju i formaciju, unutar Ozrenskog partizanskog odreda četnički je utjecaj sve više jačao. Istini za volju, taj utjecaj je u ovom odredu bio i ranije izražen, gotovo od samih početaka, o čemu – nasuprot kasnijim Vujasinovićevim memoarskim "ublažavanjima" – svjedoče primarni historijski izvori. Citirali smo već jedan proglas ozrenskih ustanika stanovnicima bošnjačkih sela; čitatelja upućujemo i na opširan izvještaj Muhameda Sadikovića Škraba, instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, upućen 6. februara 1942. Svetozaru Vukmanoviću Tempu, komandantu Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine i delegatu Centralnog komiteta KPJ.⁴⁹ Boraveći neko vrijeme na Ozrenu, Sadiković je, kao Bošnjak, na vlastitoj koži najbolje osjetio harangu protiv "šokaca" i "balija", kako to sam opisuje, ističući da ni neki istaknuti komunisti i borci nisu uspjeli zadobiti povjerenje u Odredu, samo zato što nisu bili

---

⁴⁷ E. Šaković, Gračanlije u oružanim snagama NDH, 61.

⁴⁸ Isto, 62.

⁴⁹ *Zbornik NOR-a*, IV/35, dok. 12.

Srbi.⁵⁰ U tom dosta opširnom izvještaju, ovaj komunistički funkcioner detaljno analizira stanje u Ozrenskom odredu, upozorivši na niz Vujasinovićevih grešaka i "skretanja" s linije KPJ, te na opasnost koja je komunistima prijetila. Njegove su se slutnje uskoro i obistinile, jedva dva mjeseca kasnije. Dolazak I. istočnobosanskog proleterskog udarnog bataljona je samo ubrzao akciju četnika, koji su izvršili puč i preuzeli vlast nad Ozrenskim odredom, prisilivši Vujasinovića i manji broj njegovih pristalica da se sa spomenutim bataljonom povuku sa Ozrena (18. 4. 1942). Činjenica da je dotadašnji Ozrenski partizanski odred jednostavno prerastao u četnički, zadržavši svoju dotadašnju organizaciju i formacijsku podjelu na bataljone i čete (uz izvjesne personalne promjene u zapovjednom kadru) – svjedoči da je najveći dio njegovih pripadnika, bez ikakva otpora, prihvatio spomenutu promjenu, što opet pokazuje koliko je četništvo među borcima ovoga odreda bilo ukorijenjeno, te da su ocjene nekih partijskih dužnosnika (poput Svetozara Vukmanovića Tempa) koji su Vujasinoviću zamjerali oportunistički i nedovoljan politički rad – bile sasvim utemeljene.

Ozrenski četnici su ubrzo ušli u pregovore s predstavnicima vojnih i civilnih vlasti NDH, na osnovu čega je sklopljen poznati Sporazum u Lipcu, 28. maja 1942., kojim su predstavnici tri četnička odreda, uključujući i ozrenski, priznali vrhovništvo NDH i iskazali formalnu lojalnost poglavniku, a zauzvrat im je faktički priznata potpuna vlast nad teritorijem koji su kontrolirali (uključujući čak i neka bošnjačka sela). Četnici su se, pak, obavezali na borbu protiv

---

⁵⁰ Najveća haranga se, po Sadikoviću, vodila protiv Pašage Mandžića Murata, političkog komesara Odreda, kao i protiv Pere Dokića, Hrvata, komesara bataljona, koji je trebalo da zamijeni Mandžića na komesarskoj dužnosti u Odredu. "Bilo je kulaka i njihovih slugu", ogorčeno piše Sadiković, "koji su nakon Dokićeve pogibije prekrstivši se rekli: »Hvala ti bože!« Zašto? – Zato, jer je Pero bio »šokac«." Malo dalje dodaje da je i Murat, "koji je proglašen junakom i koji je ovdje od početka" u očima Ozrenaca ipak ostao samo "balija" (*Zbornik NOR-a*, XIV/35, dok. 12).

partizana, potvrđujući tako svoju spremnost i opredjeljenje za otvorenu kolaboraciju sa ustašama. Sporazum detaljno precizira "prava i obaveze" obje strane, uključujući čak i liječenje četničkih ranjenika u vojnim bolnicama NDH, pomoć u municiji i oružju i sl.⁵¹ Poslije sporazuma u Lipcu, potpisani su još neki sporazumi – uključujući i onaj sa majevičkim četnicima. Ti sporazumi su bili odraz taktike četničkih komandanata kojom je osigurano privremeno primirje, a time i prestanak stradanja srpskog stanovništva. U duhu opće strategije četničkog pokreta, i ovdašnji su četnici čekali dok se rat ne odluči na svjetskim frontovima, kada su namjeravali krenuti u opći "ustanak" za obnovu Kraljevine Jugoslavije – i uspostavu etnički čiste, "homogene" Velike Srbije u njoj. Na teritoriju te Velike Srbije, u čije okvire je prema četničkim planovima trebala ući cjelokupna Bosna i Hercegovina – za nersrbe nije bilo mjesta, već ih je valjalo potpuno istrijebiti.⁵² Dolazak oficira Draže Mihailovića na Ozren ozrenske je četnike, naime, učinio sastavnim dijelom jedinstvenog četničkog pokreta.⁵³

---

⁵¹ *Zbornik NOR-a, XIV/1, dok. 89.*

⁵² Navedeni planovi su izraženi u više četničkih dokumenata, uključujući plan "Homogena Srbija" Stevana Moljevića, zatim Instrukcije Draže Mihailovića četničkim komandantima iz decembra 1941. godine itd.

⁵³ Da su ozrenski četnici u potpunosti slijedili četničku ideologiju, ideju i plan o istrebljenju bošnjačkog stanovništva svjedoči i pismo komandanta ozrenskih četnika upućeno 13. februara 1943. komandantu Zeničkog vojno-četničkog odreda, u kome se iznose ciljevi, identični onima iz zloglasnih Instrukcija Draže Mihailovića od 20. 12. 1941. (*Zbornik NOR-a, XIV/1, dok. 34*). U spomenutom pismu se, između ostalog, navodi: "... možda tebi i tvojim borcima ovi ciljevi izgledaju veliki i neizvedivi. Setite se velike borbe za oslobođenje pod vođstvom velikog vožda Karađorđa. Srbija je bila puna Turaka (muslimana). U Beogradu i ostalim srpskim varošicama stršale su muslimanske munare a pred džamijama su Turci vršili svoja srmđljiva pranja, kao što i sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prođite danas kroz Srbiju. Nigdje nećete naći niti jednog Turčina (muslimana), nećete naći čak niti jednog njihovog groba (mezara), nijednog šiljka (nišana) jer svesni srpski narod još davno je zbrisao sa lica zemlje žive vekovne neprijatelje srpskog naroda, a isto tako dosljedno i potpuno uništio i posljednji trag na morskog Turčina, te je ostao čist i sposoban za velika dela balkanskog i svetskog rata za

S druge strane, pak, sporazum vlasti NDH sa četnicima, bez ijedne jedine klauzule koja bi predviđala eventualne sankcije za četnike u slučaju napada na bošnjačka naselja⁵⁴ – među ovdašnjim se Bošnjacima doživljavao kao izdaja, a jaz između bošnjačkog stanovništva i ustaškog režima dodatno se produbljivao. Zbog svega toga, među Bošnjacima ovoga kraja postepeno je jačala ideja autonomne Bosne unutar NDH ili čak van njenih okvira, koju su potajno zagovarali neki od vodećih predstavnika bošnjačke društvene i političke elite – promatrajući i Hadžiefendića legiju kao svojevrsan model za vojno organiziranje Bošnjaka.⁵⁵ To je svakako i razlog što se u izvještajima vojnih vlasti NDH, a osobito ustaških sigurnosnih službi, legija tretirala izrazito negativno.⁵⁶

Četnici su bili svjesni da im je u sprovođenju njihove genocidne politike najveća brana upravo prisustvo bošnjačkih samozaštitnih jedinica, kakva je bila i Hadžiefendićeva legija. Stoga ne čudi, recimo, upornost majevičkih četnika, koji su u pregovorima sa vlastima NDH inzistirali da se razoružaju "legija i milicija t.j. naoružani muslimani" i "razni dobrovoljački zdrugevi", odnosno svi muslimani redom,⁵⁷ kao i različiti proglašeni ozrenskih i trebavskih četnika, koji su Bošnjake ovoga kraja pozivali da polože oružje.⁵⁸ Od svega toga, naravno, nije bilo ništa, jer je bošnjački narod ovoga kraja čvrsto stajao uz legiju, koja je održavala ravnotežu snaga,

---

oslobođenje i ujedinjenje svih srpskih zemalja. To je najbolji dokaz i najbolje jamstvo da ćemo uspjeti i u ovoj današnjoj svetoj borbi, a da ćemo istrebiti sve Turke iz ovih naših srpskih zemalja. Nijedan musliman neće među nama ostati..." (Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, Zagreb 2002, 79-80).

⁵⁴ E. Tihić, Jedinice Domdo pukovnije, 42-43.

⁵⁵ O tome opširnije: A. Jahić, *Muslimanske formacije*, 51-57; A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 360-361.

⁵⁶ A. Jahić, *Vrijeme izazova*, 367-368

⁵⁷ *Zbornik NOR-a*, XIV/1, dok. 91, 125 i 142.

⁵⁸ E. Tihić, Jedinice Domdo pukovnije, 39-40.

pružajući mu minimum sigurnosti. Štaviše, na crtama je razgraničenja i dalje bilo neprijateljstava i ispada. Tako se 8. juna četnici žale Nijemcima na napade "turske milicije", predlažući njeno razoružavanje.⁵⁹

Ipak je, općenito gledajući, uspostavom primirja sa četnicima na širim prostorima sjeveroistočne Bosne došlo do izvjesne vojnopolitičke stabilizacije. Domobranska dobrovoljačka pukovnija Tuzla i njezina I. bojna, sa stožerom u Puračiću i satnijama raspoređenim u istočnim i jugoistočnim dijelovima današnje lukavačke općine, bila je pouzdano jamstvo sigurnosti ovdašnjega bošnjačkog stanovništva. Tako je bilo sve do sredine 1943. godine, kada ponovo dolazi do uslošnjanja vojno-političkih prilika na ovome području i pogoršanja sigurnosnog stanja, usljed prodora snažnih partizanskih jedinica iz istočne Bosne. Desilo se to, inače, u vrijeme kada je Hadžiefendićeve legiju počela zahvatati kriza, koja je bila i svojevrsan odraz općih previranja među Bošnjacima, narodom koji se tada, pritisnut s jedne strane četničkim genocidom, a sa druge ustaškom politikom asimilacije, nejedinstven, pocijepan – suočavao sa pitanjem vlastitog opstanka. Nepovjerenje u NDH i razočaranje u ustaški režim je tada doseglo vrhunac. Ideja autonomne Bosne, u kojoj je najveći broj Bošnjaka vidio spas, također nije imala puno izgleda, pogotovo što se njezina realizacija tražila od Nijemaca, koji su već više puta jasno pokazali da postojanje i državni okvir NDH ulaze u strateško opredjeljenje Trećega Reicha. Određeni njemački krugovi su bošnjačke zahtjeve tek iskoristili za privlačenje dijela Bošnjaka na stranu Osovine, kroz formiranje posebne divizije u okviru Waffen-SS formacija (kasnija 13. SS divizija). Njemačka obećanja da će namjena te divizije biti

---

⁵⁹ National Archives and Records Administration, Washington D.C. (dalje: NARA), mikrofilmovana građa, 118. Jäger Division, T315, roll 2270, f. 52, up. f. 41-42. Pošto su četnici uslovljavali svoje učešće u borbi protiv partizana povlačenjem milicije, Nijemci su obećali da će to biti odmah naredeno (NARA, roll 2270, f. 53).

isključivo odbrana i osiguranje bošnjačkih naselja od četnika i drugih odmetnika pridobila je i dio bošnjačkih prvaka, koji se uključuju u tu akciju i agitiraju za prijavljivanje dobrovoljaca. Bojnik Muhamed-aga Hadžiefendić je bio među njima.

Dobrovoljačka domobranska pukovnija Tuzla je, tako, postala svojevrсна mobilizacijska baza za spomenutu bošnjačku SS diviziju. No, kod mnogih su se počele rađati i određene sumnje. "Protivno toj zadatoj riječi i časnoj, da će ti ljudi ostati kod svojih kuća i o svom trošku izdržavati se, eto bili su pozvani, da se prinudno uvrste u SS postrojbe, ostavljajući na milost i nemilost svoju siromašnu porodicu i svoj imetak i to baš onim neprijateljima, zbog kojih je osnovana DOMDO legija" – ocijenio je u jednom svom izvještaju tuzlanski veliki župan dr. Bahrija Kadić. "Dok bi muslimani legionari otišli u borbu u druga mjesta, dotle su četnici ostali kod svojih kuća i jedva bi učinili tu zgodnu priliku za osvetu muslimanskom življu ovih krajeva, ubijajući, silujući i zlostavljajući susjedno muslimansko pučanstvo."⁶⁰ Pokušaj prekomande časnika i dočasnika Domdo legije u bošnjačku SS diviziju (budući da je broj školovanih oficira – Bošnjaka bio veoma ograničen) također je izazvao otpor, u prvom redu onih časnika koji su bili potajni simpatizeri partizana i narodnooslobodilačkog pokreta (NOP). U dogovoru sa ilegalnim aktivistima NOP-a i Komunističke partije, kao pokretačke snage ovoga pokreta, dio tih časnika se još u maju 1943. priključio partizanima – skupa sa još nekoliko uglednijih bošnjačkih prvaka s područja sjeveroistočne Bosne. NOP i partizani su time znatno ojačani – "više moralno nego vojnički", ocjenjuje veliki župan Kadić, "jer su ti ljudi kao prvoborci za slobodu muslimanskog življa, bili dobar promidžbeni materijal za partizane u muslimanskim redovima". Njihova se aktivnost zaista svodila na terenski propagandni rad i izdavanje proglašenja, koji su imali itekako efekta.

---

⁶⁰ E. Tihić, Jedinice Domdo pukovnije, 50 (dokument u: VAS, f. NDH, k 152., reg.br. 14/13-1).

Zbog svega toga, tokom jula, augusta i septembra 1943., posade Domdo legije vrlo često i ne pružaju otpor nadiranju partizana, predajući se ili povlačeći.⁶¹

Tako su u noći sa 29. na 30. juli dva bataljona 2. proleterske brigade napala Puračić – jedan bataljon je nastupao preko Prokosovića, ka mostu na rijeci Spreči, dok je drugi napadao preko Puračićkog Brda.⁶² U *Obćoj bojnoj relaciji Zapovjedništva II. zbornog područja za mjesec srpanj 1943.* stoji da su komunisti izvršili noćni napad na posadu Domdo pukovnije u Puračiću, opkolivši je sa svih strana. "Kako je napad izvršen po noći", stoji u dokumentu, "uzpjelo je manjim neprijateljskim dielovima provući se do mosta na Spreči i time izazvati zabunu iza leđa dielova Domdo pukovnije", zbog čega se ona, kada joj je zaprijetilo opkoljavanje, povukla prema Spreči, a potom i željezničkoj stanici Puračić." Gubici posade su bili jedan poginuli i 20 zarobljenih.⁶³ Komandant 2. proleterske brigade je zabilježio da prilikom nastupanja "u Turiji nije nikoga bilo", te da su njegove snage produžile prema Puračićkom Brdu, gdje su u koloni stigle "do pred stražara koji nas je glupo zaustavio" – biće da je to onaj jedini poginuli iz reda Domdo pukovnije. Partizani su potom "energično i brzo razjurili neprijatelja", zaposjevši grad. U gradu je održan i manji zbor, dok je narod "lepo i sa izvjesnim učešćem ..." Ipak, "u gradu su zbog brzine nepravilno obijene nekolike radnje", a neke "sitnice iz dućana" su konfiskovane ... "iz radnje jednog ustaše". No, izvjesna količina

---

⁶¹ Opširnije o tome u: Omer Hamzić, Antifašističko djelovanje skupine časnika Hadžiefendićeve domobranske dobrovoljačke (DOMDO) legije i njihovo pristupanje narodnooslobodilačkom pokretu, *Bošnjačka pismohrana*, sv. 12, br. 36–37, Zagreb 2013, 85-101

⁶² *Zbornik NOR-a*, IV/15, dok. 168.

⁶³ *Zbornik NOR-a*, IV/15, dok. 268.

namirnica je podijeljena sirotinji, dok su u partizanske redove tom prilikom stupila petorica mještana Puračića.⁶⁴

Novi partizanski napad na Puračić je uslijedio sa 17. na 18. august 1943. Kako je protekao citirat ćemo dio izvještaja Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost od 19. augusta 1943., upućenog Operativnom odjelu Ministarstva oružanih snaga NDH:

"Dana 18. kolovoza 1943. godine u 22.26 sati, primili smo iz Tuzle brzojav sljedećeg sadržaja: »Noćas u 11.30 sati izvidnica partizana prebačenih u Ozren upala je u mjesto Puračić na liniji Tuzla – Doboje. — Partizane je osobno predvodio odbjegli poručnik Omer Gluhić. — Prema primljenim podacima, kojima ovoga časa raspoložemo, ovaj upad partizana bio je dogovoren sa muslimanskom legijom, budući su partizani upali bez i najmanjeg otpora legije i odmah se zajedno priključili partizanima skupa sa zapovjednikom. — Broj priključenih legionara partizanima iznosi 100 ljudi naoružanih puškama i sa par strojica. — U svim sektorima gdje muslimanska legija drži položaje u svojim rukama, partizani prolaze bez i najmanjeg otpora. — Partizani su se sa priključenim legionarima povukli natrag u partizanske položaje u Ozrenu i nisu nikome ništa opljačkali. (...) «—".⁶⁵

Sličnih je slučajeva bilo i u drugim krajevima.

---

⁶⁴ *Zbornik NOR-a*, IV/15, dok. 168. Domobranski izvještaj detaljno nabroja šta je palo u ruke partizana: "32 puške, 26 pari ljetnih odijela, 19 torbica, 6 sanduka municije, 2 sanduka bombi, jedna poljska kuhinja, 5 kanti ulja, 50 kg brašna, 340 komada kruha, 150 kg geršla, 300 kg graha, 25 kg sladne kave, 30 kg šećera, 50 kg makarona, 6000 kom. cigareta, te u gotovom novcu 550.000 kuna, 6 pari zimskih odijela, 2 gunja, 6 sekcija, 8 pari novih opanaka, 40 nabojnjača." Ističe se i da je pismohrana (arhiva) "djelomično uništena i razbacana, a veći dio ostao sačuvan." (*Zbornik NOR-a*, IV/15, dok. 268).

⁶⁵ *Zbornik NOR-a*, IV/16, dok. 199.

Zahvaćena općim defetizmom ili otvorenom naklonošću prema partizanima, dezerterstvima i prelaskom u redove jedinica NOVJ, Domdo legija se, faktički, već gasila. Hadžiefendić je još ranije smijenjen sa mjesta zapovjednika, a neki od ključnih ljudi iz stožera pukovnije su se također priključili partizanima. Ostaci pukovnije, kojom je zapovijedao satnik Alija Hadžialijagić, formalno su uvršteni u sastav domobranskog Tuzlanskog zdruga, posadne jedinice sa pukovnikom Sulejman-begom Filipovićem na čelu, inače starim partizanskim simpatizerom i saradnikom. Zahvaljujući njihovom djelovanju za NOP, partizanske su jedinice i uspjele zauzeti Tuzlu, 2. oktobra 1943. godine, što se može smatrati i konačnim krajem Hadžiefendića legije.

Njezin je osnivač i prvi zapovjednik, međutim, doživio tragičnu sudbinu. Iako su ga mnogi upozoravali da se skloni ispred partizana, on je ipak ostao u Tuzli, kod svoje kuće, smatrajući da ne snosi nikakvu krivicu zbog koje bi se trebao skrivati. No, kao čovjek od velikog ugleda i utjecaja u narodu, on je za komuniste bio ozbiljan protivnik. Hadžiefendić je, stoga, uhapšen, izveden pred partizanski vojni sud i osuđen na smrt, skupa sa još preko 50 drugih građana Tuzle.⁶⁶ Osjetivši se dovoljno snažnim, komunisti tada mijenjaju taktiku, otpočinjući sa progonima i likvidacijama neistomišljenika – što je povezano i sa dolaskom novog partijskog

---

⁶⁶ Popis od 55 ubijenih navodi se u izvješću Velike župe Usora i Soli glavaru Građanske uprave za velike župe Vrhbosna, Usora i Soli i Lašva-Glaž od 18. 12. 1943. (ATK, RP-NOB, 2805/57), od čega su 23 pripadnika različitih oružanih snaga i upravnih službenika, dok su ostatak činili civili, među njima i jedna žena, pa čak i – dvojica Srba (koji su dotad preživjeli i ustaška i njemačka hapšenja i teror). Popis ubijenih je objavio i A. Jahić (*Muslimanske formacije*, 96-97), a prema iskazima svjedoka, za vrijeme 40-dnevne partizanske vladavine u Tuzli ubijeno je čak i više ljudi. Slične likvidacije i zločini su vršeni i u drugim mjestima kojima su partizani ovladali: strijeljani su ne samo pojedinci optuženi za ratne zločine, nego i svi potencijalni politički protivnici i ideološki neprijatelji, poput vjerskih službenika, činovnika, itd. Bio je to nagovještaj brutalnih zločina i likvidacija koje su komunisti, u cilju učvršćivanja vlasti, poduzeli u završnici rata i neposrednom poraču.

rukovodstva u ove krajeve, mahom Crnogoraca, odnosno onih "partijaca", koji su bili skloni revolucionarnom teroru i represiji, uz to i neprijateljski raspoloženih prema Bošnjacima.⁶⁷

Paralelno s tim, tokom jeseni i s početka zime 1943. godine dolazi do ponovnog oživljavanja pojedinih legijskih jedinica. "Bosanski planinci", kako su se sami nazivali, odnosno "zeleni kadar" – kako su ih najčešće nazivali njihovi protivnici, predstavljaju sami po sebi svojevrsnu reakciju na spomenuto partizansko nasilje. Svoj formalni izraz ova će formacija ostvariti u okviru Domobranske dobrovoljačke pukovnije "Bosanski planinci", postrojene u januaru 1944. godine, koja par mjeseci kasnije prerasta u 10. posadni zdrug Domobranstva, sa ukupno deset bojni, raspoređenih širom sjeveroistočne Bosne. Jedna od njih – III. posadna bojna – imala je stožer u Puračiću i njome je zapovijedao Sait Baftić.

Koliko god po svojoj organizaciji, teritorijalnom karakteru, vojničkom sastavu i djelovanju naličio nekadašnjoj legiji, "zeleni kadar" se od nje i u mnogo čemu razlikovao. Hadžiefendića legija je, naime, bez sumnje bila izraz općeg raspoloženja i opredjeljenja Bošnjaka sjeveroistočne Bosne, pa tako i puračićkog kraja, odnosno lukavačkog područja, usmjerena ka fizičkoj zaštiti bošnjačkog stanovništva i njegovih naselja. "Zeleni kadar" već nastaje u vrijeme polarizacije i unutar samog bošnjačkog korpusa, pri čemu se značajan broj ovdašnjih Bošnjaka opredjeljuje ka NOP-u. Kasnije, njegove su se jedinice topile usljed prelazaka u partizanske redove. Rijetki su ostaci u zadnjim mjesecima rata odstupali prema sjeverozapadu, pomiješavši se sa pripadnicima drugih jedinica i skupina oružanih snaga NDH i izbjeglih civila – da skupa s njima podijele sudbinu onih koji su pali u zarobljeništvo pobjedničke Jugoslavenske armije i dospjeli na masovna gubilišta širom Slovenije, sjeverne Hrvatske i drugih krajeva, gubilišta na kojima je stradalo preko 80.000 ljudi.

---

⁶⁷ E. Tihić, Jedinice Domdo pukovnije, 53-54.

Zaključak

Tokom Drugog svjetskog rata Puračić je predstavljao strateški važno mjesto, koje se, sa okolnim naseljima – današnjim mjesnim zajednicama jugoistočnog dijela lukavačke općine – naslanjalo na podozrensko i ozrensko područje, ustaničko žarište u prvim mjesecima rata, a kasnije, do samog kraja rata, jedno od najvećih četničkih uporišta u ovom dijelu Bosne. Kao razvijeno mjesto, sa čaršijom i trgovačkom djelatnošću, ujedno i kao općinsko središte – Puračić je bio jedna od potencijalnih meta ozrenskih ustanika, među kojima je velikosrpska, četnička komponenta, izrazito neprijateljski raspoložena prema Bošnjacima – od samih početaka bila veoma izražena, sve dok naposljetku nije i prevladala. Djelovanje ustanika na tom prostoru je, dakle, značilo i objektivnu, ozbiljnu opasnost za bošnjačko stanovništvo Puračića i ostalih naselja u njegovu susjedstvu – Devetaka, Capardi, Turije, Milinog Sela, Bikodža, Prokosovića, Poljica i drugih. Nije slučajno što je Muhamed-aga Hadžiefendić baš u vrijeme najvećih borbi oko Puračića, krajem novembra 1941. godine, donio odluku da organizuje vojnu jedinicu koja će biti u stanju pružiti bolju zaštitu bošnjačkom stanovništvu, jer to dotadašnji ustroj oružničkih, domobranskih i ustaških snaga nije mogao osigurati. Ta jedinica, u početku nazvana Odjel narodnog ustanka, razvit će se u Dobrovoljačku domobransku pukovnicu (DOMDO pukovnicu, čije je sastave narod i dalje zvao legija) i u potpunosti izvršiti postavljene ciljeve, iako je u novim vojno-političkim okolnostima, u drugoj polovini 1943. godine doživjela rasulo i nestanak, a njen vođa tragično završio pred partizanskim streljačkim strojem. Organizacija odbrane na tom prostoru se, stoga, može tretirati kao dosta važno historijsko pitanje.

THE DEFENSE OF PURAČIĆ AND THE BEGINNINGS OF THE HADŽIEFENDIĆ LEGION

Summary

After numerous unsuccessful attempts of Armed Forces of Independent State of Croatia, assisted by Germans, to appease the situation in the rebellious areas of east Bosnia, the rebellious wave on Majeвица and Ozren in late 1941 increases its intensity, eventually endangering Tuzla region itself. Early in November 1941, after forced deportation of Muslims from the regions of Devetak and Milino Selo had taken place, rebels from Ozren came within an inch of Puračić itself. Muhamedaga Hadžiefendić with his Home Guard unit from Tuzla (3rd Battalion of the 8th Home Guard Regiment) was the one who eliminated danger in the last moment and with the utmost efforts. During the battles, he realized how serious was the threat to the survival of the Bosniac population not only in Puračić region, but in the wider area of Tuzla, wherefore he decided to establish a special army unit composed of Bosniaks, which would be capable to defend those areas. The aim of this work is to, through representing militarily-political situation of Puračić late in 1941, remind ourselves of the making decision of forming the Hadžiefendić Legion (which is actually tied to Puračić itself) and to show its territorially-defensive character from the very start, as well as first defensive positions and successful military actions against rebels in the vicinity of Puračić, without elaborating the causes and consequences of the emergence (late in 1941), work and evanesce of the Hadžiefendić Legion (in the mid of 1943).

Aida Škoro Babić
Ministarstvo za kulturo Republike Slovenije
Arhiv Republike Slovenije
aida.skoro@gov.si/aida.skoro@gmail.com

ZNAČAJ PARTIZANSKIH RATNIH VOJNIH SUDOVA ZA IZGRADNJU NOVE JUGOSLAVENSKE VLASTI

Apstrakt: Drugi svjetski rat predstavlja značajnu prekretnicu u historijskom pogledu kako evropskog tako i svjetskog prostora. Za prostor Bosne i Hercegovine, kao i drugih južnoslovenskih zemalja, završetak rata donosi novu vlast. Kroz borbu i otpor prema okupatoru stvarala se i nova država, novi sustav. Uporedo sa stvaranjem jedinica otpora pojavile su se potrebe regulisanja nekoliko pitanja vezanih na uspostavljanje discipline te postupanja sa špijunima, dezerterima te počiniocima težih krivičnih djela. U tu svrhu prekinuo se pravni kontinuitet prethodne Jugoslavije, a izgradilo novo pravosuđe. U prilogu će se razmatrati pitanja i posebnosti uspostavljanja vojnog pravosuđa, koji je prethodio civilnom, kao i koja je bila uloga vojnog pravosuđa u stvaranju nove vlasti.

Ključne riječi: vojni sudovi, ratni sudovi, javni tužilac, uredba o vojnom sudstvu, KP, sudstvo, Drugi svjetski rat, revolucionarno sudstvo

Abstract: World War II represents a significant milestone in terms of historical European and world space. In the territory of Bosnia and Herzegovina, as well as other south-Slavic countries, the ending of war brings the new government. Through the struggle and resistance against the occupying forces the new country with a new system was being created. In parallel with creating units of resistance (partisan units) there emerged the need for regulation of several issues related to the establishment of discipline and dealing with spies, deserters and perpetrators of serious crimes. The continuity of the former Yugoslavia was cut down and the new judiciary was established. The author discusses the issues and peculiarities of establishing military justice, which preceded the civil justice and its role in the creation of the new government.

Keywords: military courts, war courts, public attorney, regulation on military courts, Communist party, judiciary, Second World War, revolutionary judiciary

Okupacijom stare Jugoslavije od strane fašističkih i nacističkih oružanih snaga rasuo se čitav vojni sistem zemlje sa svim njegovim ustanovama. Također se urušio i vojno-sudski sistem stare jugoslovenske vojske.

Na stvaranje i razvoj novog vojnog pravosuđa za vrijeme Drugog svjetskog rata na teritoriji Jugoslavije presudnu ulogu imao je pokret otpora te paralelni razvoj socijalne revolucije, tj. sprovođenje programa društvenih promjena. Već 1937. godine, kada na čelo Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) dolazi Josip Broz, program KPJ se formira u cilju društvenih promjena, o čemu se Komunistička partija izjasnila na svojoj Petoj zemaljskoj konferenciji održanoj oktobra mjeseca 1940. u Zagrebu. Stav kojeg je zastupala Komunistička partija bio je rušenje buržoaskog poretka i uspostavljanje novog, socijalističkog. U proglasu Centralnog komiteta KPJ (CK KPJ) objavljenom 15. aprila 1941. istaknuto je da će, bez obzira na sudbinu Kraljevine Jugoslavije, radnička klasa i komunisti Jugoslavije nastaviti borbu protiv okupatora i da će se u toj borbi rađati novi svijet i ostvariti bratska zajednica jugoslovenskih naroda.

Pokret otpora organizovano se počeo razvijati nakon donošenja odluke KPJ 4. jula 1941. o početku oružanog ustanka u Jugoslaviji.¹ Tom odlukom dolazi ujedno i do početka stvaranja novih oružanih snaga i izgradnje nove revolucionarne vlasti. Krajem 1941. godine dještovala su 43 partizanska odreda, 10 samostalnih bataljona i više samostalnih četa, što znači da je u redovima pokreta otpora bilo udruženo oko 80.000 ljudi. Uporedo sa stvaranjem prvih partizanskih jedinica i rasplamsavanjem oružane borbe, stvarane su slobodne teritorije, oslobođeni su pojedini gradovi i mjesta, zarobljavani brojni neprijatelji pokreta otpora, petokolonaši te

---

¹ Sjednica Politburoa CK KPJ održana je 4. jula 1941. Tada je donesena odluka o otpočinjanju oružanog ustanka naroda Jugoslavije protiv okupatora. Održana je u Beogradu (na Dedinju, u kući Vladislava Ribnikara) pod rukovodstvom Josipa Broza Tita. (Vladimir Dedijer, *Dnevnik 1941 – 1944*, knj. I, Beograd 1951).

raznovrsni zlikovci. Time se ukazala potreba za rješenjem niza pitanja i problema koje u normalnim uslovima rješavaju državno-pravne institucije – sudovi, tužilaštva, pravobranilaštva i druge ustanove.

Razvoj ratnog vojnog sudstva

Krivično sudstvo je u pokretu otpora, poznatijem kao narodnooslobodilačka borba, prolazilo kroz više faza. Na samom početku formirale su se mnogobrojne partizanske jedinice za borbu protiv okupatora. U toj fazi vojni sudovi nisu imali karakter stalnosti, već su se uz pojedine partizanske odrede formirali prema potrebi od slučaja do slučaja. Sastavljeni su bili od boraca i vojnih te političkih (tj. komunističkih) rukovodilaca odreda. Glavna djelatnost tih vojnih sudova u odredima bilo je suđenje ratnim zločincima i narodnim neprijateljima (izdajnicima). U toj prvoj fazi, fazi komandnog sudstva, formiraju se i brigade, uz koje se formiraju i vojni sudovi, koji imaju stalniji karakter. Na osnovu sačuvane arhivske građe može se utvrditi da je vojno pravosuđe dještovalo širom zemlje, svugdje gdje se vodila oružana borba. Organizacija vojno-pravosudnih organa je bila čak i do neke mjere samoinicijativno organizovana od pojedinih rukovodstava oružane borbe. Osnovni principi odlučivanja i izricanja kazni bili su usko povezani s interesima oružane borbe i revolucije.

Od samog početka Drugog svjetskog rata na području Jugoslavije srećemo ih već od julskih dana 1941. sa različitim nazivima. Sudili su u kolegijalnim sastavima, tj. u vijeću. Vojni sudovi bili su prvi sudovi nove Jugoslavije koja se rađala u godina rata kao i prvi pravosudni organi nove narodne vlasti. Kasnije su počeli djelovati narodni sudovi, a postepeno se razgraničavala nadležnost između njih. Vojno pravosuđe, koje je nastajalo i koje se razvijalo u oslobodilačkom ratu, nema kontinuiteta sa pravosuđem

Kraljevine Jugoslavije.² Novo pravosuđe bilo je revolucionarnog karaktera.

Razdoblje formiranja vojnih sudova

Među prvim dokumentima koji dotiču ratno vojno pravosuđe u oslobodilačkom ratu je *Partizanski zakon*³, kojeg je donio Glavni štab Slovenije. Partizanski zakon (pravila Glavnog štaba Slovenije) sastavljen je sredinom jula 1941. Tim pravilnikom je bila predviđena mogućnost da se za najdelikatnije prestupe osnuje partizanski sud unutar partizanske jedinice. Po ovlaštenju komandanta jedinice sud bi odlučivao o krivici i kazni optuženog. Odredbe o sudstvu sadržavali su članovi 15 i 16. Član 15 je određivao da partizanski sud sastavljaju predsjednik, kojeg imenuje komandant bataljona, četiri porotnika, koje su odabrali partizani jedinice kojoj je pripadao optuženi, te partizanski tužilac kojeg je imenovao Glavni štab. Predsjednik suda imenovan je za svaki pojedini slučaj posebno. Manje disciplinske prekršaje kažnjavali su komandiri sami, samo su veći prekršaji odnosno krivična djela išla pred partizanski sud. U slučajevima izdaje i kad se sud nije mogao oformiti smrtnu osudu mogao je izreći „kolektiv pod predsjedništvom političkog komesara“. Time je bilo dopušteno izvansudsko postupanje.⁴ Član 16 određivao je sljedeće kazne: opomenu, ukor, izvršavanje teških i neprijatnih radova te strijeljanje. Partizanski sud je bio nadležan za pripadnike jedinice u kojoj je oformljen. Drugi pravni propis bila je *Odluka o zaštiti slovenačkog naroda i njegovog pokreta za*

---

² O pravnom kontinuitetu vidi: Tamara Griesser – Pečar, *Razdvojeni narod*, Ljubljana 2007, 410-414.

³ Arhiv Republike Slovenije (dalje: SI AS), 1851. Partizanski zakon. Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, p.e. 56.

⁴ Damijan Guštin, Razvoj vojaškega sodstva slovenskega odporniškega gibanja 1941-1945, *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLIV – 1/2004, Ljubljana 2004, 49-62.

*oslobođenje i ujedinjenje*⁵ te je detaljnije opisivala prestupnike, tj. počiniocce krivičnih djela. Izdajnici su bili kažnjavani smrću. Izdajnik je, na osnovu Odluke, bio denuncijant, potom onaj ko stupi u direktni ili indirektni kontakt sa vlašću okupatora ili drugim neprijateljem slobode slovenačkog naroda ili njihovim zastupnicima zbog uništenja ili trajne povrede slobode naroda i samostalnosti ... Smrću se kažnjava i onaj koji lažno prijavi krivično djelo, na osnovu koje je prijavljeni počinitelj usmrćen. Istupanje iz redova narodnooslobodilačke vojske u cilju znatnog oštećenja odnosno povrede pokreta otpora kažnjava se narodnim bojkotom, oduzimanjem imovine, a u nekim slučajevima i smrću. Odluku o zaštiti slovenačkog naroda donio je novoosnovani „Slovenski narodnoosvobodilni odbor“ u svojstvu privremenog slovenačkog nacionalnog predstavništva čiji je zadatak bio da u vrijeme narodnooslobodilačke borbe jedini predstavlja, zastupa, organizuje i vodi slovenački narod.⁶

I u Bosanskoj krajini se odmah poslije ustanka uvodi institucija narodnih ili vojnih sudova. U Drvaru je 31. augusta 1941. godine izabran vojni sud,⁷ čiji su zadaci bili da sudi „neprijateljskim agentima i špijunima, kukavicama, dezerterima, pljačkašima i teroristima“.

---

⁵ *Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov* (dalje: *Zbornik NOR-a*), VI, Borbe v Sloveniji 1941, dok. 29. Proglas SNOO od 20. 9. 1941.

⁶ *Zbornik NOR-a*, VI, Borbe v Sloveniji 1941, dok. 41.

⁷ Dana 31. augusta 1941. održan je Veliki narodni zbor za izbor Narodnooslobodilačkog vijeća i Narodnog suda u Drvaru i okolici. Isti dan i na istom mjestu odvijao se sastanak vojnih delegata narodno-oslobodilačkog pokreta oslobođenih krajeva Bosne i Like, na kojem je izabran vojnički sud. (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 1, Borbe u Bosni i Hercegovini, br. 66. Izvještaj o savjetovanju i rezolucija delegata narodnooslobodilačkih gerilskih odreda za zapadnu Bosnu i Liku od 31 avgusta 1941 godine. Istorijsko značenje zasjedanja delegata narodno-oslobodilačkih gerilskih odreda za Bosnu i Liku).

Dokumenti o ustrojstvu i djelovanju vojnih sudova već u prvim mjesecima rata upućuju nas na to da postavimo pitanje koliko je nužno bilo uvođenje reda i discipline kao i kakav je kriminalitet u pitanju. Dokument Štaba I. bataljona „Sloboda“ od 8. septembra 1941. godine, upućen komandirima i političkim sekretarima, ilustrativno svjedoči o kakvim je razlozima bila riječ:

„Dobili smo iscrpan izvještaj o borbama oko K[ulen] Vakufa i Dulibe i o rezultatima tih borbi. Ponovila se istorija Boričevca. Naši odredi - koji su sa voljom i oduševljenjem pošli u borbi za slobodu svojih krajeva, svojih gradova i sela - pale te iste gradove i sela. Ti isti odredi, koji su se borili protiv krvavog terora Pavelićevih bandi (...) pokazali su se slabi da spriječe neodgovorne elemente u pljački i paljenju [Kulen] Vakufa. Taj grad je bio pun namirnica i korisnih stvari za našu vojsku, a sve je to izgorjelo u pjanom bijesu neodgovorne mase. Pri osvajanju jednoga grada važno je sačuvati ono što se u tom gradu nalazi a što će koristiti našoj oslobodilačkoj vojsci. Vjerujemo da će svaki naš pošten gerilac osuditi paljenje i pljačku [Kulen] Vakufa, kao i ubijanje nevinih ljudi, žena i djece. Vjerujemo u to da će u budućim našim borbama naši poštenu gerilci po svaku cijenu spriječiti ovakve zločine.“⁸

Slučaj Kulen Vakufa septembra mjeseca 1941. ukazao je na teške probleme pokreta otpora. U borbenim djejtstvima ustanika protiv ustaša i domobrana, koji su prije toga izvršili zločine nad srpskim stanovništvom, ustanici su zarobili veliki broj ljudi (muslimana), među njima i žene i djecu. Nad 2.000 ljudi počinjeni su strašni zločini, masovna silovanja i ubistva, a zločini nisu bili ni istraženi ni presuđeni. To je bio rezultat neorganizovanog, odnosno

---

⁸ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 1, Borbe u Bosni i Hercegovini, br. 106. Naređenje Štaba prvog bataljona Sloboda od 8. septembra 1941. Komandama četvrtog odreda u Boboljuskama, Velikom i Malom Cvjetniću i Osredcima za raspored snaga, 8. 9. 1941, 237.

slabo kontrolisanog pokreta otpora. Svakako treba naglasiti da je Bosna i Hercegovina na cijelom svom teritoriju, a posebno u Bosanskoj krajini, u prvoj godini rata imala ustaničke jedinice koje su se kasnije prozvale četničkim. Nakon zločina u Kulen Vakufu isti Štab 9. septembra izdaje naredbu, gdje naglašava da treba još više pojačati snage u odredima po pitanju organizacije, discipline, podizanja i jačanja morala kao i političke svijesti gerilaca (tj. boraca).⁹ U svrhu sprečavanja pljački naredbom se formira komisija u koju će ući komandir sa 3-4 izabrana gerilca od strane svih u odredu. Komisija će vršiti islijeđenje, odnosno saslušanje okrivljenog te dotičnog sprovesti u Štab, gdje će mu suditi vojni sud pri Štabu bataljona.

Na ovom mjestu moramo se podsjetiti da je pokret otpora organizovan od strane KPJ s ciljem da se zemlja oslobodi okupatora te da se unesu društvene promjene. U prvoj i drugoj godini rata partija je morala uložiti velike snage u propagandu da privuče ljudstvo u svoje oružane redove.¹⁰ Ujedno je morala voditi računa o sprečavanju samovolje iz bilo kojeg razloga, pogotovo ako ti razlozi nisu bili zacrtani u programu KPJ. Istovremeno je bilo potrebno u partizanskim jedinicama obezbjediti disciplinu i red i zaštititi jedinicu i borbenu gotovost, posebno u prvoj i drugoj godini rata, kad je bila i među pojedincima pokreta otpora prisutna nesigurnost. Ratne okolnosti nisu izbrisale obični kriminal, čak suprotno, protupravno

---

⁹ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 1, Borbe u Bosni i Hercegovini, br. 119. Naredba Štaba Prvog bataljona Sloboda od 9. septembra 1941. za izvršenje zaključaka sa ranijih savjetovanja štaba bataljona i komandi odreda, 261.

¹⁰ Štab Sarajevske oblasti 4. septembra 1941. daje uputstva za mobilizaciju ljudstva i organizaciju rada u jedinicama i na terenu: »1) Izvršiti mobilizaciju sveg ljudstva... (...)... 2) Muslimane treba privući u Narodno-oslobodilačku borbu. Preko veza, koje već imamo u muslimanskim selima, proširiti naš uticaj i na druga muslimanska sela. (...) Obrazovati odrede od Srba i muslimana za zaštitu muslimanskih i srpskih sela. Pri podjeli ratnog plijena uvijek dati i muslimanskoj sirotinji dio...«. (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 1, br. 86. Uputstvo štaba Sarajevske oblasti od 4. septembra 1941. god. za mobilizaciju ljudstva i organizaciju rada u jedinicama i na terenu, 196-199).

prisvajanje tuđe imovine u ratnom vremenu još i raste, kao i najteža krivična djela ubistva. Do tok zaključka nas navodi naređenje štaba Drvarske brigade Štabu odreda u Prekaji 17. septembra 1941. godine:

„da odredi sigurne patrole, da hvataju sve one koji se bave švercom ili drugim prljavim poslovima, hapsiti ih i odmah sprovesti štabu... naročitu pažnju posvetiti špijunima...”¹¹

Postavlja se pitanje kakav je bio istražni i sudski postupak, kakve su bile kazne te koja krivična djela su se presuđivala. Na osnovu građe Štaba bataljona Romanija o suđenjima 17. i 28. septembra 1941. vidi se da je tu sudio sud u vijeću petorice, da je suđenje bilo javno, optužnica je bila podignuta, a prethodno sprovedena istraga. Vođen je dokazni postupak i nakon toga donesene su presude. Ustaše i špijuni osuđeni su na smrt strijeljanjem, drugi na prisilan rad, treći su oslobođeni. Prijeki vojni sud I. krajiškog NOP odreda 23. novembra 1941. kaznom smrti osudio je pojedince: što je, prvi, bio otvoreni agent fašističkog okupatora, što je, drugi, izvršio nasilnu pljačku nad muslimanom Remzom Badnjevićem, što je, treći, samovoljno napustio svoju jedinicu...¹² Bilo je špijuna, dezertera, lopova i drugih pojedinaca (zlikovaca), koji su se nedozvoljeno ili zločinački ponašali.

Slična je situacija bila u svim krajevima gdje su se formirali takozvani vojni sudovi ili prijeki vojni sudovi ili vojnaronadni

---

¹¹ *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 1, Borbe u Bosni i Hercegovini, br. 351. Naređenje Štaba Drvarske brigade od 17. septembra 1941. god. Štabu odreda u Prekaji za borbu protiv švercera i špijuna i obavještenje o borbama protiv Italijana kod Resanovaca.

¹² *Zbornik NOR-a*, tom IV, knjiga 1, br. 61. Proglas Prijekog vojnog suda Prvog krajiškog NOP odreda od 23. novembra 1941. god. povodom presude trojici izdajnika i špijuna, 151–152.

sudovi. Svi su sudili po jedinstvenim kriterijima pokreta otpora, pod bliskim nadzorom političkih komesara.

Drugu fazu razvoja pokreta otpora označava prerastanje partizanskih odreda u regularne vojne jedinice, bataljone, brigade, divizije, te stvaranje Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije s organizacijom vojnopozadinskih ustanova. Drugu fazu karakteriše sudstvo jedinica. U toj fazi pokazala se potreba za jedinstvenim uređenjem stalnih vojnih sudova.

Dana 22. decembra 1941. godine pred Josipom Brozom Titom postrojena je Prva proleterska brigada u mjestu Rudo, formirana dan ranije odlukom Centralnog komiteta KPJ. Vrhovni štab NOV i DVJ odmah nakon toga (tačnije u januaru 1942.) naređuje štabovima partizanskih odreda „da ukoliko to nisu učinili, odmah formiraju pri svojim štabovima vojne sudove od po tri lica. Prema ovoj naredbi su u nadležnosti vojnih sudova bila: lica okrivljena za špijunažu, za izdaju narodne borbe, za dezerterstvo, za pljačku, za ometanje vojnih jedinica pri vršenju njihovih zadataka. Ovi sudovi sudili su i vojnim i civilnim licima.

Na dan formiranja brigada je imala šest bataljona, četiri iz Srbije i dva iz Crne Gore. Također je i nacionalno-konfesionalan sastav brigade bio šarolik, što je pored održavanja discipline velikog broja boraca tražilo i uvjetovalo strog nadzor i sankcionisanje neprikladnog ponašanja. O nacionalnom šovinizmu i mržnji širom Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore u 1941. godini svjedoče brojni izvještaji komandanata partizanskih jedinica i političkih komesara, pogotovo s područja formiranja Prve proleterske brigade.¹³

---

¹³ Među takvim izvještajima pored zločina s područja Kulen Vakufa možemo spomenuti sljedeće dokumente: izvještaj Hasana Brkića od septembra 1941. o formiranju Semizovačke, Igmanske i Visočke partizanske čete i o vojno-političkoj situaciji na tome području (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. I, br. 121, 268-273), izvještaj Štaba Majevičkog NOP odreda od septembra 1941. Štabu Tuzlanske oblasti (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. I, br. 168, 366-372), izvještaj Drvarske

Marta 1942. godine Vrhovni štab donosi Statut proleterskih brigada¹⁴ u kojem reguliše i organizaciju te sastav vojnih sudova. Prema odredbama Statuta, kod štabova brigada formiraju se stalni vojni sudovi od 3 lica: zamjenika političkog komesara, zamjenika komandanta i jednog člana partije iz redova boraca (gdje se ponovo nazire uticaj partije odnosno ustrojstvo pokreta otpora u smjeru ciljeva KPJ). Vrhovni štab Naredbom o ustrojstvu i nadležnostima vojnih sudova (29. decembra 1942.) mijenja sastav suda. Prema ovoj naredbi sud se sastoji od političkog komesara brigade, koji je ujedno i predsjednik suda, jednog komandanta bataljona i borca, za kojeg se ne zahtijeva da je član partije. To je svakako moguće objasniti činjenicom da borci još nisu bili u velikom broju članovi partije. Uvedeni su i isljednici, koji su vodili istragu. Isljednici su vršili i neke od funkcija tužioca. Nadležnost vojnog suda kod narodno-oslobodilačkih udarnih brigada protezala se na sva krivična djela počinjena od strane civilnih lica ili 'neprijatelja', ako su ova djela izvršena na položaju ili za vrijeme borbe pripadnika te brigade ili ako se brigada nalazi odvojena od oslobođene teritorije.¹⁵ Naredbom

---

brigade od 2. septembra 1941 (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. I, br. 77, 174-181), izvještaj Avde Huma od septembra 1941. o situaciji na teritoriji istočne Hercegovine (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. I, br. 72, 165-167), izvještaj Uglješe Danilovića od 17. septembra 1941. o situaciji u istočnoj Hercegovini (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. I, br. 204, 434-445). Komandir Treće Romanijske partizanske čete augusta 1941. izvještava „da se u četi nalazi drug Mujo koji će dovesti izvestan broj muslimana, tako da će pokret moći da proširi i među muslimanima. Politički uspjesi svega dosadanjeg rada su: 1) da se kod Srba sve manje i manje pojavljuju izljevi mržnje na muslimane ...“ (*Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. I, br. 2, 22-28). Problematika uključivanja svih konfesionalnosti i narodnosti u partizanski pokret otpora bila je aktuelna još i u 1944. godini. O angažmanu uleme oko prozivanja muslimana u uključenje u pokret otpora vidi: Adnan Jahić, Bilješke o djelovanju bosanskohercegovačke uleme u Drugom svjetskom ratu (1941-1945), *Historijska misao*, 1, Tuzla 2015, 199.

¹⁴ *Zbornik NOR-a*, tom II, Statut proleterskih narodnooslobodilačkih udarnih brigada, Bilten Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, 134-135.

¹⁵ SI AS, 1851, p.e. 151. Naredba.

je bio propisan i sudski postupak. Postupak se vršio usmeno, a o najvažnijim stvarima trebao se je sastavljati zapisnik. Sud je bio dužan smrtnu presudu dostaviti višem vojnom sudu u potvrdu. Tu su bili izuzeti brigadni, bataljonski i odredni vojni sudovi, ako su vrijeme suđenja bez kontakta sa višim vojnim sudom i ako osuđeni nije pripadnik partizanskih jedinica. U svim drugim slučajevima se smrtna kazna mogla izvršiti tek nakon potvrde višeg vojnog suda. Smrtna kazna se vršila strijeljanjem, dočim u naročito teškim slučajevima propisano je bilo vješanje. Usmrćenje se moralo izvršiti odmah nakon prijema potvrde od strane višeg vojnog suda i najkasnije 12 sati nakon toga. Viši vojni sud je trebalo mjesečno izvještavati o svim sudskim postupcima, izvršenjima smrtnih presuda i prekinutim istragama.¹⁶

Formiranje stalnih vojnih sudova u Sloveniji

Na teritoriju Slovenije naredbe Vrhovnog štaba zbog loših kurirskih veza nisu bile poznate, pa se vojno pravosuđe razvijalo u jednu ruku samostalno. Tako se sredinom 1943. godine po naredbi Glavnog štaba okupila nekolicina pravnikâ koja je počela oblikovati ustrojstvo i rad vojnih sudova odnosno partizanskih krivičnih sudova.¹⁷ Zoran Polič, pravnik po struci i član Izvršnog odbora Oslobođilačkog fronta, dodijeljen je Glavnom štabu Narodno-oslobođilačke vojske i partizanskih odreda Slovenije u cilju uređenja vojnog sudstva. Zoran Polič jula 1943. godine izradio je prijedlog organizacije i poslovanja odrednih i brigadnih vojnih sudova. Pri tome mu je pomogao još jedan pravnik po struci, Jože Ravnîkar. Prijedlog je predstavljao ujedno materijalni i procesni zakon. Nazvali su ga Pravilnikom za formiranje, organizaciju i poslovanje

---

¹⁶ Isto.

¹⁷ Jelka Melik, Aida Škoro Babić, Postavitev stalnih partizanskih vojaških sodišč na Slovenskem, *Arhivi* 35, br. 2, Ljubljana 2012, 354.

vanrednih brigadnih vojnih sudova.¹⁸ Na nacrt pravilnika o vojnim sudovima svoje je primjedbe dao i istaknuti komunista Boris Kidrič – Peter,¹⁹ inače i prvi politički komesar kod Glavnog štaba Slovenije. Njegove primjedbe jasno ukazuju kakav karakter vojni sudovi moraju imati. Naime, na prijedlog pravnika da okrivljeni može imati pravo na branioca, Kidrič se tome oštro suprotstavlja. Također, u nizu predviđenih kaznenih sankcija Kidrič daje prijedlog uslovne smrtne kazne – tj. zapriječena smrtna kazna se izvršava u slučaju ponovljenog krivičnog djela. To jasno izražava namjeru funkcionisanja vojnih sudova u svrhu disciplinovanja pojedinaca i jedinica u duhu kakvog je zacrtala komunistička partija preko Vrhovnog štaba i glavnih štabova partizanskih jedinica. S obzirom na nevjerovatno visoku razinu nacionalne i konfesionalne netrpeljivosti, klasnih i drugih razlika, koje su se istakle u godinama rata, svrha funkcionisanja vojnih sudova bila je razumljiva. Kidrič nije bio pravnik i svakako nije mogao znati da bi uslovna smrtna kazna značila neobičnu novinu u sudstvu inače. Ali u oblikovanju pravilnika u velikoj je mjeri prevladala pravnička struka pred političkim pravovjerjem i time postavila temelje jugoslovenskom krivičnom pravu.²⁰

Pored stalnih vojnih sudova slovenački Glavni štab je Uredbom o vojnom sudstvu aprila 1944. godine uveo institut javnog

---

¹⁸ Predlog za postavitvev, organizaciju in poslovanje izrednih brigadnih vojaških sodišč. Originalni dokument tog nacrta sa ručnim bilješkama autora čuva se u Arhivu Republike Slovenije u ličnom fondu Zorana Poliča (SI AS, 1743, k. 1, m. 4/6). Sadržaj pravilnika vidi: J. Melik, A. Škoro Babić, Postavitvev stalnih partizanskih vojaških sodišč, *Arhivi 35*.

¹⁹ Boris Kidrič - Peter (10. 4. 1912, Beč – 11. 4. 1953, Beograd), član Centralnog komiteta Komunističke partije Slovenije od juna 1940, a septembra 1940. izabran je za člana Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Bio je jedan od vidljivih sudionika u formiranju Oslobođilačkog fronta (Osvobodilna fronta slovenskega naroda), sekretar Izvršnog odbora OF tokom rata i prvi politički komesar Glavnog štaba NOV i POS.

²⁰ J. Melik, A. Škoro Babić, Postavitvev stalnih vojaških sodišč, *Arhivi 35*, 356.

tužioca u radu vojnog suda. Javni tužilac (po pravilu politički komesar – ali u svakom slučaju vidljiv član partije) po sovjetskom je uzoru u sudskom postupku predstavljao izvršnu vlast – tj. političko usmjerenje. Javni tužilac glavnu je riječ imao u pokretanju postupka te kasnije u samom provođenju. Sud je u usporedbi sa javnim tužiocem imao veoma malu ulogu u cijelom slučaju.

Nakon kapitulacije Italije u Sloveniji je zarobljen veliki broj pripadnika bijele i plave garde, pripadnika kolaboracionističkih jedinica. Održano je suđenje 9. i 10. oktobra 1943. u Kočevju,²¹ na kojem se sudilo 21 osobi. Izrečeno je 16 smrtnih osuda i 4 osude na kaznu prisilnog rada. Protiv jednog optuženog postupak je obustavljen. Suđenje je bilo javno, a prisustvovali su mu i predstavnici savezničkih misija kao i veliki broj stanovnika.

Slovenački samostalni razvoj trajao je do septembra 1944. godine, kada je stupila na snagu Uredba o vojnim sudovima,²² koju je izdao Vrhovni štab NOV i POJ maja 1944. godine i koja je ujedinila sudsko postupanje vojnih sudova u cijeloj Jugoslaviji.²³ Sa Uredbom Vrhovnog štaba o vojnim sudovima iz 1944. institut javnog tužioca nestaje iz vojnog sudstva i ostaje u funkciji u civilnom sudstvu. Uredba o vojnim sudovima Vrhovnog štaba označava fazu novih redovnih sudova.

Karakteristika ujedinjenog ratnog vojnog sudstva partizanskog pokreta

Analizom dokumenata koji se odnose na vojno sudstvo očito je da su karakteristika novog sudstva i sadržaj novih pravnih pravila

---

²¹ Presuda s Kočevskog procesa čuva se u arhivskom fondu SI 1851 Glavni štab Slovenije, a objavljena je i 1959. godine u časopisu *Pravnik* na osnovu prijepisa originala iz spomenutog fonda (Kočevski proces, Sodba v imenu Slovenske narodne oblasti, *Pravnik*, br. 11-12, Ljubljana 1959, 408-458).

²² SI AS, 1851, t.e. 155.

²³ Miloš Gojković, *Istorija jugoslovenskog vojnog pravosuđa*, 127.

cijelo vrijeme bili usklađeni sa političkim ciljem oslobodilačkog pokreta. Na prvom mjestu politički cilj bio je usmjeren protiv neprijatelja pokreta i kolaboracionista. Koristili su se različiti izrazi za pripadnike bijele i plave garde, domobrane, ustaše, četnike, baliste, njihove simpatizere, pomagače i suparnike pokreta otpora općenito. Nakon kapitulacije Italije 1943. van zakona našli su se i svi oni civili, koji nisu obavljali svoje dužnosti, tj. koji nisu davali podatke o kretanju suparnika pokreta otpora. I indirektna podrška neprijatelju smatrala se narodnim izdajstvom, koje se kažnjavalo pred vojnim sudom po vojnim zakonima. Definisanje pojma ratni zločinac i dogovor o kažnjavanju nije bila stvar samo jugoslovenskog pokreta otpora. Saveznici su oktobra i novembra 1943. na moskovskoj konferenciji i konferenciji u Teheranu usvojili deklaraciju o ratnim zločinima. Posljedično se formirala Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača.²⁴

Na prijedlog sovjetske misije kod Vrhovnog štaba dolazi do reorganizacije obavještajne službe – formira se Ozna – Odsjek za zaštitu naroda, direktno podređena Povjereništvu za narodnu obranu NKOJ-a (Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije). Bliženjem kraja rata ujedinili su se unutrašnji poslovi, organizovale su se narodne milicije. Postepeno su se razgraničile nadležnosti i zadaci između organa unutrašnjih poslova i sudova. Prvi su brinuli za javni red i mir, a drugi su sudski kažnjavali prestupnike. Za sva krivična djela protiv vojske gonjenja je vršila Ozna. Zadatak Ozne bio je zaštititi revoluciju.²⁵ Godine 1944. u Sloveniji je formirano i civilno sudstvo, dok je u drugim dijelovima Jugoslavije postojalo čak i

---

²⁴ *Historical Survey of the Question of International Criminal Jurisdiction - Memorandum submitted by the Secretary-General, United Nations – General Assembly International Law Commission Lake Success, New York 1949, 20-21.*

²⁵ Jera Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, 11-29.

ranije u okviru narodnooslobodilačkih odbora (za sve civilne i krivične stvari, osim one za koje je nadležan vojni sud).²⁶

Uredba Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije o vojnim sudovima od 24. maja 1944. ukinula je dotadašnje vojne sudove brigada i odreda te prenijela sudsku vlast na prvom stepenu u jedinicama NOV na vojne sudove korpusa. Sudovi su sudili u sastavu sudskih vijeća. Vijeće se sastojalo od predsjednika vijeća i dva člana. U uredbi Vrhovnog štaba nije bio predviđen pravni lijek za razliku od slovenačke uredbe iz mjeseca aprila 1944., u kojoj je postojalo pravo žalbe (a koja je, kao što je već spomenuto, uključila i javnog tužioca u vojno sudstvo). Svakako treba uzeti u obzir da je Uredba o vojnim sudovima donesena zato da reorganizovani i na novo uređeni vojni sudovi mogu suditi i u ratnim prilikama, kada često ili čak većinom nije moguće sprovesti krivičnog postupka sukladno svim pravilima koji inače važe za redovne postupke pred sudovima u uređenim i stabilnim prilikama u zemlji. S te strane je također razumljivo da uredba nije sadržavala posebni odredaba za osiguranje prava osumnjičenog (odnosno optuženog) do materijalne i formalne obrane (kao što su upoznavanje sa dokazima, predlaganje i prikupljanjem dokaza obrane, rokovi, pritvorni razlozi, kontrola optužnice, pravni lijek). Zbog posebnih okolnosti rata, uredba nije sadržavala ni kaznenu sankciju robije. Robija u trajanju od 1 do 15 godina se među kaznene sankcije svrstava tek u januaru 1945, kada je stvorena mogućnost izdržavanja te sankcije na oslobođenim teritorijama.

---

²⁶ Krivično-pravne i parnične postupke su u najosnovnijem obliku vodili narodnooslobodilački odbori (NOO), dok je maja 1944. počelo postepeno uređenje organizacije narodnih sudova sa uputama o formiranju općinskih, sreskih (kotarskih) i okružnih narodnih sudova. U tu svrhu potrebno je bilo naći primjerno obrazovan kadar (pravnike). O ustrojstvu i načinu rada sudova nadležnih za civilno stanovništvo Predsjedništvo ZAVNOBiH-a 17. oktobra 1944. izdalo je Upute za organizaciju i rad narodnih sudova (Dokument br. 111, *ZAVNOBiH - dokumenti 1943-1944*, knjiga I, Sarajevo 1968, 520-531).

Uredbom o vojnim sudovima predviđene su bile sljedeće kazne: strogi ukor, imovinska kazna (novčana, u naravi, u djelu), izgon iz prebivališta, lišenje čina odnosno zvanja, uklanjanje s položaja, prisilan rad, teški prisilan rad i smrtna kazna. Uz te kazne sud je mogao izreći i gubitak vojničke časti, gubitak građanske časti za određeno vrijeme ili zauvijek, te konfiskaciju imovine.²⁷

Načela ratnog vojnog sudstva

Prema riječima javnog tužioca kod Višeg vojnog suda IX Korpusa NOV i POS²⁸ osnovno načelo vojnog krivičnog sudstva bilo je da vojni sudovi sude samo ona krivična djela koji su od općeg opasnog i štetnog značaja, odnosno koji bitno ugrožavaju interese oslobodilačkog rata i temelje narodne demokratske vlasti. I odluka o javnom tužilaštvu je među glavne zadatke navela zaštitu revolucionarne zakonitosti. U nadležnost vojnih sudova svrstana su vojna krivična djela, koja su prelazila obične prekršaje a ugrožavala unutrašnju povezanost i borbenu raspoloženje u jedinicama. Pod ta krivična djela podrazumijevalo se samovoljno udaljavanje iz vojske, dezertstvo, širenje lažne propagande, nemarno vršenje dužnosti, neizvršavanje naredbi, izdaja, sabotaza, pasivni otpor... Vojni sudovi bili su također nadležni za suđenje krivičnih djela protiv naroda ili pojedinca. Taj opis krivičnog djela obuhvatao je prouzrokovanje panike, pljačku, zločinačko narušavanje slobode pojedinca, tjelesnu povredu, ubistvo s predumišljajem, ubistvo iz

---

²⁷ SI AS, 1851, t.e. 155. Uredba o vojnim sudovima.

²⁸ Dr. Božidar Kobe (1913–1951), doktor prava, pedagog i komunista. Narodno-oslobodilačkom pokretu pridružio 1941. se kao član Komunističke partije, bio instruktor odsjeka za sudstvo kod Glavnog štaba NOV i POS, od marta 1944. javni tužilac kod Višeg vojnog suda IX Korpusa NOVJ. Poslije rata predavao je na Pravnom fakultetu u Ljubljani, nakon čega je 1949. uklonjen sa mjesta docenta kao informbirovac, nakon čega svoj životni put završava na Golom otoku. (SI AS, 1851, t.e., 155. Govor na zboru pravnika 1944).

nehata, krađu, prikrivanje, prevaru ... Sukladno načelu o gonjenju krivičnih djela, vojni sudovi su imali zadatak da se bave i najnužnijim krivičnim predmetima, gdje su počinioci krivičnih djela mogli svojim djelovanjem naštetiti interesima oslobodilačke borbe.

Načelo čuvanja interesa oslobodilačke borbe bilo je jedno od najvažnijih načela. Sukladno tom načelu izricane su kaznene sankcije koje su pored sankcionisanja počinioca bile i od odgojnog karaktera za počinioca kao i za javnost.

Drugo načelo bilo je načelo redovnog krivičnog postupka. Niko nije smio biti kažnjen bez da bi bio prije toga saslušan. Glavni pretres vršio se javno. Svakako su bile dozvoljene iznimne situacije, a na osnovu očuvane arhivske građe razvidno je da se sudovi nisu uvijek pridržavali propisanog postupka.²⁹

Sankcija oduzimanje imovine koristila se ili kao odgojno sredstvo ili kao represivna kazna. Kao odgojno sredstvo koristila se u izricanju te sankcije kao stranske kazne, a kao represivna kazna koristila se za najteži zločin, tj. izdaju naroda. A tom je sankcijom dostizan cilj socijalne revolucije. Ta je sankcija bila represivna kazna najprije protiv onih koji su prebjegli neprijatelju ili su bili pod njegovom zaštitom. Pod tim obrazloženjem tom su se kaznom sankcionisali svi oni koji su sa vidika klasne pozicije odstupali od ostalih. Gubitkom građanske časti i konfiskacijom obračunavalo se sa političkim i klasnim neprijateljem i dostizao cilj društvene imovine – stvaranje socijalističkog društva. Osuđeni na gubitak građanske časti nisu mogli pristupiti izborima 1945. godine, nisu mogli dati svoj glas, a pogotovo nisu mogli formirati neko političko tijelo, koje bi predstavljalo opozicionu stranu. Oduzimanjem imovine stanovništvo se s vidika imovinskog stanja i posljedičnog uticaja odnosno moći na osnovu materijalnih dobara ujednačavalo.

---

²⁹ SI AS, 1867. *Zbirka dokumentov partizanskih vojaških fondov*, t.e. 1,2.

Zaključne misli

Ratni vojni sudovi su nastajali i razvijali se te se prilagođavali usporedno sa jedinicama partizanske vojske, najprije sa partizanskim odredima i bataljonima, zatim brigadama i divizijama i korpusima te korpusnim vojnim oblastima jer su se formirali po potrebi u okviru pojedine jedinice. Suđenju je u vrijeme rata pridavana posebna pažnja. Suđenja su bila javna, što je veoma značajno s aspekta uticanja na svijest prisutne javnosti (boraca jedinice i moguće šire javnosti, npr. stanovnika mjesta, gdje se suđenje vrši). Presude su po pravilu trebale biti pismeno sačinjene i javno objavljivane, u svakom slučaju su bile javno saopćavane odnosno objavljivani su proglassi o vidljivim suđenjima. Presude su predočavale teške zločine, neprijateljsko ponašanje i običan kriminalitet, zato su se čitale na narodnim zborovima ili pred strojevima pojedine jedinice, jer su imale pored svrhe kažnjavanja delikvenata i zločinaca također i vaspitno-obrazovnu svrhu u smislu oblikovanja i jačanja političke svijesti pripadnika partizanskih jedinica. Izricane stroge kaznene sankcije također su djelovale i preventivno te učvršćivale disciplinu u partizanskim redovima.

Svojim djelovanjem vojni sudovi bili su važni akteri u stvaranju nove vlasti. Nisu bili samo sredstvo prinude i organi za borbu protiv kriminala i neprijatelja, nego su bili i jaka podrška oblikovanju novog društvenog poretka, s jedne strane sankcionisanjem šovinističke mržnje a s druge strane sankcionisanjem klasnog i političkog neprijatelja.

THE SIGNIFICANCE OF PARTISAN MILITARY COURTS FOR BUILDING THE NEW YUGOSLAV GOVERNMENT

Summary

Partisan military courts were created, developed and adapted in parallel with the partisan units of the Yugoslav army, first with partisan detachments and battalions, then the brigades and divisions and corps, and finally military district corps because they were formed, if or when necessary, within the framework of individual units. The trial of the wartime was attributed special attention. Trials were public, which was very important from the point of view of influencing the consciousness of present public (soldiers of the units and the broadest possible audience, for example, of the population of the town, where the trial was held). Judgments were mostly publicly announced, especially concerning the visible trials. The verdicts were treating serious crimes, hostile behaviour and ordinary crime and for that reason they were read at public meetings or in the individual units, because beside the purpose of punishment of delinquents and criminals they also obtained the educational purpose in terms of design and strengthening of political consciousness of members of partisan units. Imposed strict punitive sanctions had a preventing impact and thus helped to reinforce discipline in the partisan ranks.

Partisan military courts had an important role in the creation of the new socialist-communist government. They were not only a means of coercion and authorities to fight crime and the enemy, they were also a strong support for the formation of a new social order, on the one hand by sanctioning chauvinist hatred and on the other by sanctioning class and political enemies.

Amir Duranović
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
amir.duranovic@ff.unsa.ba

ORGANIZACIONA STRUKTURA ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI I "AUSTRIJSKO NASLIJEĐE"

Apstrakt: Ovaj rad nudi kraći historijski pregled ključnih izmjena organizacione strukture Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini uvjetovanih, prije svega, čestim promjenama državno-pravnih okvira i smjenama različitih ideologija u 20. stoljeću, s posebnim fokusom za temu „austrijskog naslijeđa“, o čemu, na osnovu izvorne građe, nudi detaljniji pogled u pristup i metod kojim se „austrijsko porijeklo“ brisalo iz ključnih organizacionih akata Islamske zajednice krajem 1950-ih godina.

Ključne riječi: Islamska zajednica, organizaciona struktura, „austrijsko naslijeđe“, Bosna i Hercegovina, muslimani

Abstract: This paper offers a brief historical overview of the key changes in the organizational structure of the Islamic community in Bosnia and Herzegovina, primarily due to frequent changes in the state-legal framework and shifts of different ideologies in the 20th century, with a special focus on the so called „Austrian Heritage“. The paper is mainly based on the original archival materials and offers a more detailed view of the approach and method by which the „Austrian Heritage“ was deleted from key organizational acts of the Islamic Community during the late 1950s.

Keywords: Islamic community, organizational structure, „Austrian heritage“, Bosnia and Herzegovina, Muslims

U protekloj, 2016. godini, navršilo se 138 godina od austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, prema odluci donesenoj na

Berlinskom kongresu 1878. godine.¹ Za razliku od dugotrajne osmanske administracije od nekoliko stoljeća, u proteklom skoro jednom i po stoljeću od Berlinskog kongresa do danas, Bosna i Hercegovina je prošla kroz više različitih i međusobno ideološki suprotstavljenih državno-pravnih okvira. Bez obzira na više nego evidentne i česte promjene, Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini spada u red rijetkih institucija koje su nadživjele ove velike promjene te postoji i danas. Iako još uvijek traju debate o tome koji bi kriteriji trebali biti najzastupljeniji u elaboraciji samoga početka postojanja Islamske zajednice, prema tvrdnji Mustafe Imamovića, pitanje „pravnog položaja i unutrašnje organizacije Islamske vjerske zajednice postavlja se tek nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine“.² Time austrougarska intervencija u Bosni i Hercegovini postaje polazište za razumijevanje Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini i kao „austrijskog naslijeđa“. S druge strane, posthabsburški državno-pravni okviri, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca/Kraljevina Jugoslavija i FNR/SFR Jugoslavija, svoje identitetsko samorazumijevanje i autorefleksiju gradile su, između ostalog, i na eliminiranju „strane intervencije“ u mnogim sferama javnog života, uključujući i odnos prema Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini. Zato je temeljna namjera ovoga rada pokazati koliko je austrougarska intervencija doprinijela izgradnji imidža Islamske zajednice kao „austrijskog naslijeđa“, a potom kako se taj imidž mijenjao te kako se to naslijeđe brisalo.

---

¹ Ovaj rad je nastao u okviru projekta „Politička uloga vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini u drugoj polovini 20. stoljeća“ koji se realizira u Institutu za historiju Univerziteta u Sarajevu, podržanog od Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke (FMON).

² Mustafa Imamović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji (skica za historiju)*, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, br. 1-2, 1992, 90.

****

Savremeni vjerski, a velikim dijelom i kulturni identitet bosanskohercegovačkih muslimana, rezultat je historijskog naslijeđa i vladavina dviju velikih imperija nad prostorom kojeg oni naseljavaju. Odlazak višestoljetne osmanske administracije, čije trajanje je odredilo vjerski i kulturološki identitet, i dolazak administracije Austro-Ugarske monarhije, pokrenuo je proces institucionalne organiziranosti bosanskohercegovačkih muslimana u zasebnu formu hijerarhijske vjerske organizacije. Sve do 1878. godine zamišljeno jedinstvo muslimana odražavalo se kroz konfesionalnu solidarnost i poštovanje temeljnog državnog zakona Osmanskog carstva – šerijata. Paralelno sa mukotrpnim procesom izgradnje institucija Islamske zajednice tekao je i modernizacijski proces kojim su bosanskohercegovački muslimani prihvatili temeljne tokove evropske moderne.³

S ciljem realizacije preuzetih međunarodnih obaveza, austrougarska administracija je poduzimala niz koraka kako bi učvrstila svoju upravu u Bosni i Hercegovini. Od imenovanja prvog bosanskog muftije u postosmanskom periodu, 22. marta 1882. godine, preko ustanovljenja organizacijskih formi uprave vakufskih i vjerskih poslova 24. oktobra iste godine, Naredbom Carskog i kraljevskog ministarstva finansija stvorena je Islamska zajednica, iako ne pod nazivom kakav nam je danas poznat.⁴ U prvi red

---

³ Nijaz M. Šukrić, *Organizacija i oblici vjerskoprosvjernog života muslimana Bosne i Hercegovine od 1945. do 1976. godine*, Fakultet islamskih nauka – El Kalem, Sarajevo 2006, 6-8; M. Imamović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji (skica za historiju)*, *Glasnik Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 90-101.

⁴ Enes Durmišević, *Uspostava i pravni položaj Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini: 1882-1899.*, Magistrat, Sarajevo 2002, 113; M. Imamović, *Islamska zajednica*, 91-92. Također i u: Fikret Karčić, *The Other European Muslims: A Bosnian Experience*, Centar za napredne studije, Sarajevo 2015, 125-152.

austroougarskih postupaka spadalo je i rješavanje preostalih otvorenih pitanja sa Osmanskim carstvom, odnosno osmanskim sultanom, koji je i dalje imao formalni suverenitet nad okupiranim teritorijem Bosne i Hercegovine. Nastojanje da se uredi odnosi bosanskohercegovačkih muslimana sa šejhul-islamom (vrhovnim vjerskim autoritetom sunitskih muslimana) vidljivi su i tokom pregovora o usvajanju, ali i iz odredbi usvojene Carigradske (Novopazarske) konvencije iz aprila 1879. godine.⁵ Prilikom imenovanja prvog reisul-uleme Hilmi ef. Omerovića, austroougarski ministar grof Gyula Andrassy svojoj je Vladi sugerirao da bi se ovo pitanje moralo pažljivo čuvati „da ta stvar ne iskoči izvan kontrole pa da izgleda kao djelo Vlade, štaviše, Vlada se mora tako ponašati da se vidi da odluka BiH muslimana zavisi samo od njih samih“.⁶ U ovakvim postupcima austroougarske administracije Mustafa Imamović vidi nastojanje Monarhije kako bi „Muslimane odvojila od Carigrada i tako učvrstila svoj položaj u okupiranoj zemlji“.⁷ Uslijedile su decenije borbe za autonomiju u vjerskim i vakufsko-mearifskim poslovima okončane odlukom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu 15. aprila 1909. godine kada je ozakonjen Štatut za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova u Bosni i Hercegovini. Organizaciona struktura Islamske zajednice prema ovim je odredbama utemeljena na dvojnosti poslova, vjerskih i vakufsko-mearifskih, od džematskih skupština i džematskih medžlisa, koji su birali kotarska vakufsko-mearifska povjerenstva, a koji su opet delegirali svoje predstavnike u Vakufsko-mearifski sabor. Vjerskim poslovima upravljao je Ulema-medžlis, na čijem se

---

⁵ Momir Stojković (prir.), *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama. I tom (1876-1918)*, Službeni glasnik, Beograd 1998, 151-154.

⁶ Prema: Omer Nakičević (prir.), *Istorijski razvoj institucije Rijaset*, Sarajevo 1996, 105.

⁷ M. Imamović, *Islamska zajednica*, 91.

čelu nalazio reisul-ulema, a u svakom okružnom mjestu nalazio se muftija postavljen od Zemaljske vlade, a na prijedlog Ulema-medžlisa. Prema odredbama statuta iz 1909. godine, izbor reisul-uleme išao je procedurom prema kojoj Hodžinska izborna kurija utvrđuje tri kandidata, o kojih bi austrougarski vladar imenovao jednog za reisul-ulemu. Kako su se lomila koplja oko ovih izbora najbolje se vidi na primjeru izbora Mehmeda Džemaludina Čauševića za reisul-ulemu 1913. godine.⁸

Dvojnost poslova unutar organizacione strukture pratilo je dvojno porijeklo kadrova koji su upravljali ovim poslovima pa je tako cjelokupna historija Islamske zajednice obilježena aktivnom participacijom ulemanskog i laičkog elementa u upravljanju Zajednicom, a vrlo često se između ove dvije struje vodila borba za prevlast. Što se tiče načina ulaska kadrova u organizacionu strukturu, također se može kazati kako je cjelokupna historija Islamske zajednice obilježena kombinacijom izbornog i delegatskog modela, a primjeri iz pojedinih dionica historije Islamske zajednice pokazuju povremeno jačanje jednog nad drugim, jednako kao što je s vremena na vrijeme laičko učešće bilo značajnije od ulemanskog i obrnuto. U osnovi, Islamska zajednica je sa ovakvom organizacionom strukturom doživjela krah Imperije koja ju je osnovala te se u novim okolnostima po okončanju Prvog svjetskog rata i formiranju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca našla u novom državno-pravnom okviru i pred novim izazovima.⁹ Kako se može vidjeti iz navedenog, formalno organiziranje Islamske zajednice u zasebnu organizacionu strukturu pravni historičari uglavnom tretiraju kao

---

⁸ Adnan Jahić, O imenovanju Džemaludina Čauševića za reisul-ulemu 1913. godine, *Prilozi*, 41/2012, 59-78.

⁹ M. Imamović, „Islamska zajednica“, 90-101; Mnogo opširnije u: Adnan Jahić, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme monarhističke Jugoslavije (1918-1941)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku Županiju – Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Zagreb, Zagreb 2010, 25-48.

jedan vid austrougarske intervencije u Bosni i Hercegovini, pa se Islamsku zajednicu kao instituciju tom smislu može posmatrati i kao rezultat takve intervencije.

Osnovno pravno polazište za određivanje položaja i organizacije Islamske zajednice u Kraljevini SHS bio je ugovor o miru sa Austrijom potpisan u Saint Germainu 10. septembra 1919. godine, poznatiji i pod nazivom Ugovor o zaštiti manjina, koji je na nivou međunarodnih obaveza regulirao pitanja prava muslimanskog stanovništva na teritoriju novoformirane države.¹⁰ U osnovi, Ugovor je kroz § 10 garantirao muslimanima gotovo sve ono čemu su težili. Bilo je to osiguranje porodičnog i ličnog statusa prema muslimanskim običajima, imenovanje reisul-uleme, zaštita džamija, mezarja, drugih vjerskih ustanova, olakšice postojećim zakladama i vakufima te zabrana uskraćivanja olakšica prilikom formiranja novih.¹¹ Vrijeme do početka Drugog svjetskog rata u historiografiji se obično dijeli na tri perioda karakteristična po odnosu države prema Islamskoj zajednici, od 1918. do 1929, zatim od 1929. do 1935. i od 1935. do 1941. godine. U prvom su zadržane organizacijske forme iz predjugoslavenskog perioda, u drugom je provedena organizacija na cijelom jugoslavenskom teritoriju i prvi put ustanovljen naziv „Islamska vjerska zajednica“, a treći period se obično naziva vremenom obnovljene autonomije.¹² S obzirom da su se nakon ujedinjenja 1918. godine u novoj državi našli muslimani iz Bosne i Hercegovine zajedno sa muslimanima iz drugih dijelova Kraljevstva, političko nastojanje dinastije Karađorđevića bilo je

---

¹⁰ A. Jahić, *Islamska zajednica*, 121.

¹¹ A. Jahić, *Islamska zajednica*, 122; M. Imamović, *Islamska zajednica*, 93-94.

¹² M. Imamović, *Pravni položaj i organizacija Islamske zajednice u Jugoslaviji 1918.-1941. godine*, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu*, god. XL, 1998, 157-177; Adnan Jahić, *Obnova autonomije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine*, *Prilozi*, 37/2008, 95-111; Zlatko Hasanbegović, »Spahina« Islamska vjerska zajednica. Između obnove vakufske autonomije i stranačkog nadzora 1935.-1938., *Historijski zbornik*, god. LXIII, br. 2, 489-520.

ostvariti institucionalno jedinstvo Islamske zajednice na cijelom jugoslavenskom teritoriju, što se najbolje vidjelo iz odredbi zakonodavstva usvojenog u vrijeme diktature kralja Aleksandra Karađorđevića. Rezultat takve politike bio je jedinstvena administracija Islamske zajednice.¹³ Promjene političkih odnosa nakon smrti kralja Aleksandra odrazile su se i na zakonodavstvo i organizacionu strukturu Islamske zajednice.¹⁴

Islamska zajednica, ustalom kao ni druge institucije, nije tokom Drugog svjetskog rata prošla bez iskušenja, izazova, devastacije i organizacione destrukcije.¹⁵ Poslije rata, na ruševinama gotovo u potpunosti uništene vakufske imovine, obnavljao se život Islamske zajednice, a istovremeno je tekao proces obnove i izgradnje države od 1945. – Demokratske Federativne Jugoslavije, a ubrzo potom Federativne Narodne Republike Jugoslavije, koja je Ustavom iz 1946. proklamirala laičko načelo odvojenosti crkve i države, na čemu se, u osnovi, završavala dimenzija pisanih propisa o njihovom međusobnom odnosu. Takvo je ustavno rješenje sve dimenzije odnosa na ovoj relaciji suštinski prepustilo sferi političke volje u kojoj je Komunistička partija Jugoslavije, kasnije Savez komunista, od ranije imala jasan stav – religija je nazadan pogled na svijet te treba biti u drugom planu.¹⁶ Poratno vrijeme i prva decenija u novoj državi obilježeni su snažnim valom ateističke propagande, a organizacione veze u religijskim zajednicama u dobroj mjeri bile su pokidane. Po konsolidaciji prilika u zemlji pristupalo se rješavanju

---

¹³ F. Karčić, *The Other European Muslims*, 132.

¹⁴ A. Jahić, *Obnova autonomije*, 95-111.

¹⁵ M. Imamović, *Islamska zajednica*, 98-99; Zlatko Hasanbegović, *O pokušajima donošenja Ustava Islamske vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, *Časopis za suvremenu povijest*, 33/1, 2001, 75-90; Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.-1945.*, Hrvatski institut za povijest – Školska knjiga, Zagreb 2009, 302-318.

¹⁶ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970. Први део: 1945-1953.*, Институт за новију историју Србије, Београд 2002, 108-111.

problema i donošenju prvog poslijeratnog ustava Islamske zajednice 26. augusta 1947. godine i izboru Ibrahima ef. Fejića za reisul-ulemu. Sa stanovišta zakonodavne uređenosti odnosa između države i vjerskih zajednica, Jugoslavija je više od dotadašnjeg ustavnog rješenja ponudila 1953. godine Zakonom o pravnom položaju vjerskih zajednica.¹⁷

Prvi ustav Islamske zajednice usvojen po okončanju Drugog svjetskog rata, odnosno 1947. godine, dominantno je bio rezultat društveno-političkih odnosa nastalih na ideološkom obrascu novoformiranih političkih struktura čiji su nosioci bili pripadnici Komunističke partije Jugoslavije.¹⁸ Kao i prethodnih prilika, Ustavom iz 1947. godine, u osnovi je zadržan raniji organizacijski koncept vakufsko-mearifske i vjerske uprave u Islamskoj zajednici. Ustav kao takav, s druge strane, bio je najkoncizniji od svih ustava koje je Islamska zajednica do sada imala.¹⁹ Društveno-politički odnosi u periodu nakon 1953. godine u Bosni i Hercegovini zajedno sa stanjem u Islamskoj zajednici ukazuju na mogućnost detaljnije analize promjena koje je doživjela organizaciona struktura Islamske zajednice do 1974. godine, a i poslije. Naime, u navedenom vremenskom okviru, temeljni pravni akt Islamske zajednice, koji definira i pitanje njene organizacione strukture, promijenjen je u dva navrata, prvi put 13. jula 1959,²⁰ a zatim deceniju kasnije, 1969. godine.

---

¹⁷ Denis Bećirović, *Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini za vrijeme avnojevske Jugoslavije*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku Županiju – Islamska zajednica u Hrvatskoj, Medžlis Islamske zajednice Zagreb – Institut za istoriju Sarajevo, Zagreb – Sarajevo 2012, 198-208.

¹⁸ Muhamed Salkić, *Ustavi Islamske zajednice*, El Kalem, Sarajevo 2001, 197-219; D. Bećirović, *Islamska zajednica*, 321-335.

¹⁹ M. Salkić, *Ustavi*, 197.

²⁰ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Savezna komisija za verska pitanja (dalje: SKVP), 144-41-388.

Već do kraja maja 1958. godine na relaciji između Islamske zajednice i državnih institucija odvijala se veoma česta komunikacija koja je urodila konkretnim prijedlozima koji su se odnosili na izmjene organizacione sheme Islamske zajednice. Svaki akt kojim se razmatralo pitanje reorganizacije sadržavao je u sebi i određenu prethistoriju razmatranog pitanja na način da su bili predstavljeni nastanak, razvoj i trenutno stanje pojedinih institucija u organizacionoj strukturi Islamske zajednice. Vrijedno je naglasiti kako se većina analiziranih dokumenata vezanih za navedenu problematiku poziva na zastarjelost i prevaziđenost pojedinih institucija unutar Islamske zajednice. Štaviše, pojedinim se ustavnim rješenjima kao mana spočitavaju vezanost za predratni monarhistički oblik uređenja države, „austrijsko porijeklo“ te uloga Mehmeda Spahe u njihovom nastanku. U nastavku ovakve argumentacijske linije često je naglašavano nepostojanje slične terminologije u zemljama u kojima dominantno žive muslimani (npr. reisul-ulema, ulema-medžlis i sl.), te rezultate iz životne prakse pojedinih institucija koje je bilo potrebno prilagoditi „današnjoj našoj stvarnosti“.²¹

---

²¹ AJ, SKVP, 144-24-183, Reorganizacija IVZ. U nizu održanih sastanaka tokom 1958. godine između predstavnika Islamske zajednice i državnih institucija vrlo često se razgovaralo i o pitanju reorganizacije te načina na koji bi se reorganizacija mogla provesti. Tako je krajem 1958, 8. novembra reisu-l-ulema Sulejman ef. Kemura razgovarao sa Milanom Banjcem, sekretarom republičke Komisije za vjerska pitanja, gdje su, između ostalih pokrenutih pitanja, ponovo otvorili i pitanje reorganizacije. Na početku susreta Kemura je izjavio kako nema u potpunosti razrađen plan, ali da ima određene ideje o reorganizaciji te kako smatra da ju je moguće provesti. Iz njihovog razgovora moguće je razumjeti kako se pitanje reorganizacije promatralo kao proces koji uključuje izmjene Ustava, ustanovljenje administrativnih područja, imenovanje glavnih imama, ali se uporno naglašavala potreba da se za promjene moraju osigurati određena finansijska sredstva jer je to bilo osnovno pitanje reorganizacije. Štaviše, Kemura je smatrao kako se pitanje broja hodža, džamija i sl. može riješiti „bez nekakvog foruma – jednostavno, dekretom“, ali da se za reorganizaciju moraju obezbijediti materijalni preduvjeti. (AJ, SKVP, 144-24-170). Prethodnog je mjeseca (24. oktobra 1958) Kemura pitanje reorganizacije naglasio i sekretaru Savezne komisije za vjerska pitanja Miloju Dilpariću iako je osnovna tema njihova razgovora bilo stanje

Prilagođavanje organizacione strukture Islamske zajednice „današnjoj našoj stvarnosti“ podrazumijevalo je i, kako se može vidjeti iz više primjera, nastojanje da se nazivi organa u organizacionoj strukturi unificiraju, ali i da se pojedini nazivi iz prethodnog perioda u potpunosti izbrišu, odnosno, da se ustanove novi. Predloženim izmjenama poslove Ulema medžlisa preuzeo bi muftija za odnosnu republiku kojega bi birao Vakufski sabor na način na koji je birao članove Ulema-medžlisa. Muftija bi, slijedom navedene izmjene, bio član Izvršnog odbora Vakufskog sabora kao „izvjestitelj po vjersko-prosvjetnim pitanjima“, dok bi muftijska administracija bila u „Sekretarijatu Izvršnog odbora“. Nadalje je bilo predviđeno da muftija ima svoj savjet sačinjen od glavnih imama čiji bi ukupan broj u savjetu bio naknadno propisan za sve četiri republike. Obrazloženje ove izmjene argumentirano je islamskom tradicijom postojanja institucije muftije koja „ima vrijednost kod muslimana“ i koja je postojala sve „do 1935. godine, odnosno do dolaska JRZ-e [Jugoslovenska radikalna zajednica, op. a] na vlast u kojoj je [Mehmed] Spaho bio važan faktor“.²² Dalje je navedeno kako je Spahina intervencija da se ukine institucija muftije bila povezana sa nastojanjem da se Fehim Spaho, Mehmedov brat, imenuje na mjesto reisul-uleme, ali se ukidanjem muftija nastojalo preduprijeti opoziciono držanje prema ne toliko popularnom Fehimu Spahi.²³ Također je naglašeno kako je ustanova muftije

---

Islamske zajednice na Kosovu, odakle se Sulejman Kemura upravo bio vratio. (AJ, SKVP, 144-24-152).

²² AJ, SKVP, 144-24-183, Reorganizacija IVZ.

²³ AJ, SKVP, 144-24-183, Reorganizacija IVZ. Pitanje ukidanja institucije muftija kako se stvarno desilo 28. februara 1936. godine donošenjem Uredbe sa zakonskom snagom o izmjenama i dopunama Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije naišlo je na oštre reakcije kako istaknutijih članova Islamske zajednice, tako i političkih aktera, ali i muslimana uopće. Vidljivo je to i iz muslimanskih predstavki upućenih Mehmedu Spahi iz Mostara ili Banje Luke u kojima se ukidanje muftijstava naziva „atentatom na najosjetljivije muslimanske osjećaje“. Ipak, Mehmed Spaho i Šefkija Behmen, ministri u Vladi Milana Stojadinovića, koji su imali određenu ulogu posrednika

veoma popularna te kako se očekuje da će biti pozitivno prihvaćena u svim republikama. Osim toga, navedeno je kako je institucija Ulema-medžlisa „austrijskog porijekla“ te da nema presedana. Inače, prilikom formiranja Ulema-medžlis se sastojao od četiri člana koje je imenovao vladar Austro-Ugarske monarhije. Prilikom prvog imenovanja, u Ulema-medžlis bili su izabrani kadije: Hasan ef. Pozderac, Mehmed Nazir ef. Škaljić, Nuri ef. Hafizović i Husein ef. Ibrahimović.²⁴ Upravljanje i nadzor nad poslovima unutar Islamske zajednice bili su u okviru nadležnosti Ulema-medžlisa. Samo formiranje Ulema-medžlisa, pak, imalo je svoje specifičnosti, barem u dva aspekta. Institucionalno rješenje Ulema-medžlisa na čijem čelu se nalazio reisul-ulema nije imalo sličnu paralelu niti kod jedne druge balkanske zajednice muslimana u postosmanskome periodu. A Ulema-medžlis je, kao tijelo, ustanovljeno s ciljem zajedničkog rješavanja muslimanskih pitanja zajedno sa čelnim čovjekom Islamske zajednice, reisul-ulemom. U drugim balkanskim zemljama postosmanske muslimanske zajednice zadržale su instituciju glavnog muftije, a sva druga hijerarhijska zvanja također su bila jednaka kao u vrijeme osmanske administracije.²⁵

Što se tiče poslova koje je Ulema-medžlis obavljao i načina na koji su poslovi izvršavani, naglašeno je kako je „praksa pokazala besmislenost postojanja te ustanove u kojoj pored nekoliko ljudi samo jedan stvarno radi pa nema potrebe da ustanova sa dva ili tri čovjeka [postoji] a uz to su suvišni i izdaci na održavanje tih bez potrebe privilegisanih ljudi. Uslijed ukidanja mekteba i prestanka rada medresa i tekija, nadležnost Ulema-medžlisa je danas veoma

---

između komisije koja je pripremala Uredbu i ostalih članova Vlade, nisu imali primjedbi na tekst Uredbe. Opširnije vidi: A. Jahić, *Obnova autonomije*, 95-111; A. Jahić, *Islamska zajednica*, 524-529.

²⁴ M. Imamović, *Islamska zajednica*, 91.

²⁵ F. Karčić, *The Other European Muslims*, 130.

ograničena“.²⁶ Više puta spomenuto „austrijsko porijeklo“ pojedinih organizacionih formi u strukturi Islamske zajednice bilo je motiv komunističkoj političkoj eliti da unese strukturalne izmjene kojim bi se brisale odredbe iz kojih se dalo naslutiti „austrijsko porijeklo“. U vrijeme priprema za izmjene ustava Islamske zajednice i ustanovljenje nove organizacione sheme, isticano je kako je „najveći dio tih propisa zadržan [je] sve do danas a naročito organizacija i terminologija onako, kako je to uvedeno još za Austrougarske vladavine. Primjera radi navodimo da je i sam naziv Reis-ul-ulema potekao za te vladavine. Isti je slučaj i sa Ulema-medžlisom, mada ti nazivi ne postoje nigdje, ni u jednoj islamskoj vjerskoj zajednici van naše zemlje“.²⁷

Iz Izvještaja Komisije za izradu Nacrta izmjena i dopuna Ustava Islamske vjerske zajednice vidimo da je Komisija bila rukovođena principima provođenja „unifikacije opštih propisa za rad organa IVZ“ na cijelom teritoriju Jugoslavije s ciljem uvođenja istih naziva organa i ustanova. Pored navedenog, Komisija je ponudila rješenja kojim bi se objedinili do tada odvojeni organi za vjerske i imovinske poslove, zatim je ponudila zadržavanje principa izbornosti unutar struktura Islamske zajednice i sl.²⁸ U konačnici, usvajanjem novog ustava Islamske zajednice 1959. godine ustanovljena je prilično centralizirana organizaciona struktura,²⁹ a uz

---

²⁶ AJ, SKVP, 144-24-183, Reorganizacija IVZ. Ovakva argumentacija komunističke političke elite za ukidanje Ulema-medžlisa i ustanovljenje drugačije organizacione strukture imala je smisla naročito zbog velikog broja zatvorenih medresa poslije Drugog svjetskog rata i zabrane rada mekteba. Detaljnije u: D. Bećirović, *Islamska zajednica*, 291-316.

²⁷ AJ, SKVP, 144-24-183, Reorganizacija IVZ.

²⁸ *Glasnik VIS*, God. X, br. 7-9, juli-septembar 1959, 367.

²⁹ Amir Duranović, *Islamska zajednica u društveno-političkom životu Bosne i Hercegovine od 1953. do 1974. godine*. Doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, 2015, 13-35.

ranije imenovano novo rukovodstvo Islamske zajednice,³⁰ ostvarena je jedna od osnovnih intencija komunističke političke elite: efektivna kontrola nad Islamskom zajednicom. Pored ostvarenja efektivne kontrole, sa pozicije nove društveno-političke ideologije učinjeno je više konkretnih poteza kojim bi se, u terminološkom pogledu, izbrisali ostaci „austrijskog naslijeđa“, ali i ustanovili novi nazivi. Analizom novih naziva za pojedina tijela unutar organizacione sheme Islamske zajednice vidljivo je kako komunistička politička elita uvodi terminologiju karakterističnu za društveno-politički poredak ustanovljen nakon okončanja Drugog svjetskog rata 1945. godine. Tako se češće u predloženim rješenjima susreću termini kao što je „odbor“, zatim „izvršni odbor“ i/ili „sekretarijat“ i sl, odnosno, terminologija pogodnija socijalističkom društveno-političkom poretku. Kako je već naprijed navedeno, poslije organizacionih promjena iz 1959. godine, Islamska zajednica je deceniju kasnije, dakle 1969. godine, dobila novi ustav, ali se organizaciona struktura, kao ni njena terminologija, nije značajnije mijenjala kao što je to bio slučaj sa izmjenama iz 1959. godine. Nakon 1969. godine, ustav Islamske zajednice promijenjen je u bitno drugačijem kontekstu na vanrednom zasijedanju Vrhovnog sabora Islamske zajednice u SFRJ 12. aprila 1990. godine u Sarajevu. Tek je ovim, tzv. Ramazanskim ustavom, izvršena temeljna reorganizacija Islamske zajednice.³¹

Raspad jugoslavenske federacije nužno je sa sobom donio i niz promjena u organizaciji i načinu djelovanja Islamske zajednice na

---

³⁰ Amir Duranović, Imenovanje Sulejmana ef. Kemure za reisu-l-ulemu Islamske vjerske zajednice u FNRJ, *Mustafa Imamović – 45 godina naučnog i publicističkog rada - zbornik radova*, Institut za istoriju Sarajevo – JU Javna biblioteka "Alija Isaković" Gradačac – University Press Sarajevo, Sarajevo – Gradačac 2010, 347-356.

³¹ M. Imamović, Pregled razvitka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, u: *Bošnjačko pitanje*, Uprava za moral Generalštaba ARBiH, Sarajevo 1995, 34.

prostoru biše Jugoslavije.³² U ratnim uvjetima tokom 1993. godine, održan je Obnoviteljski sabor Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini, koji je na osnovu „zaključaka predstavnika islamskih institucija u Republici Bosni i Hercegovini“ od 1. aprila 1993. godine, te „zaključaka predstavnika islamskih i muslimanskih institucija i organizacija“ od 9. aprila 1993. godine, donio Deklaraciju kojom „Obnoviteljski sabor Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini preuzima vrhovnu vlast Islamske zajednice u Republici, donosi ovu Deklaraciju i Ustavnu odluku, kojom obnavlja Islamsku zajednicu u Republici Bosni i Hercegovini iz perioda prije 1930. god., uspostavljajući na taj način njenu punu autonomiju i kontinuitet“.³³ Ovim činom formirana je privremena organizacija i funkcionalnost Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini „prikladna vanrednom, ratnom stanju“.³⁴ Prestankom uvjeta „vanrednog, ratnog stanja“ Islamska zajednica se našla u prilici da u novom vremenu i novim okolnostima sama organizira svoju strukturu i odredi način djelovanja. U tom smislu je 26. novembra 1997. godine usvojen Ustav Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, a njegov „službeni prečišćeni tekst“ usvojen 26. aprila 2014. godine. U organizacionom pogledu, vidljivo je kako nova organizaciona struktura Islamske zajednice nudi formalna rješenja i za potrebe nastale ratnim okolnostima, što se, prije svega vidi, kroz ustanovljenje tijela nadležnih i za „muslimane Bošnjake izvan domovinskih zemalja“, čineći time Islamsku zajednicu nadležnom i za novoformirane, uglavnom bošnjačke džemate u dijaspori, praktično širom svijeta.

---

³² Opširnije o poziciji Islamske zajednice u vrijeme disolucije Jugoslavije vidjeti: Edin Radušić, Stav Islamske zajednice prema raspadu Jugoslavije, *Prilozi* 36/2007, 193-202.

³³ Deklaracija Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini, u: *Bošnjačko pitanje*, 26-37.

³⁴ Isto, 37.

Zaključak

Ovim se radom nastojalo pokazati kako je Islamska zajednica kao zasebna hijerarhijska struktura, formirana nakon austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, vremenom dobila sadržajne oblike koji su je, kako se moglo vidjeti, karakterizirali i kao dio „austrijskog naslijeđa“. S obzirom da je krajem Prvog svjetskog rata nestalo Austro-Ugarske monarhije, a Islamska zajednica nastavila svoj život u novom državno-pravnom okviru, prvo Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/ Kraljevini Jugoslaviji, a nakon Drugog svjetskog rata i u FNR/SFR Jugoslaviji, analizom promjena organizacione strukture Islamske zajednice pokazuje se brisanje „austrijskog naslijeđa“ kroz temeljite izmjene organizacione strukture Islamske zajednice. U osnovi ovaj rad nudi jednu vrstu historijskog pregleda ključnih izmjena organizacione strukture Islamske zajednice uvjetovanih, prije svega, čestim promjenama državno-pravnih okvira i smjenama različitih ideologija, ali za temu „austrijskog naslijeđa“ nudi detaljniji pogled u pristup i metod kojim se „austrijsko porijeklo“ brisalo iz ključnih organizacionih akata Islamske zajednice. U tom pogledu se posebno izdvajaju promjene donesene 1959. godine, u ambijentu dugotrajnog aplaudiranja i klicanja novom društveno-političkom poretku i ključnim političkim akterima.³⁵ Nepostojanje teme „austrijskog porijekla“ u raspravama i promjenama organizacionih akata Islamske zajednice nakon 1959. godine pokazuje kako je tim promjenama „austrijsko porijeklo“ praktično ukinuto kao tema i skinuto s dnevnog reda.

---

³⁵ *Glasnik VIS*, God. X, br. 7-9, juli-septembar 1959, 363.

THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE ISLAMIC COMMUNITY AND THE „AUSTRIAN HERITAGE“

Summary

By this work we tried to show that the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina, as a separate hierarchical structure, was formed after the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 and eventually during the course of time it received content forms which, as it can be seen throughout this paper, were also characterized as a part of the „Austrian Heritage“. Such an image was mainly created in post/anti-Habsburg state formations, such as newly formed Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918, as of 1929 known by its new name Kingdom of Yugoslavia, as well as Federative Peoples Republic of Yugoslavia after Second World War. During those decades all changes in the organizational structure of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina/Yugoslavia show an effort to get rid of the „Austrian heritage“ through the fundamental changes in the organizational structure of the Islamic Community.

Basically this paper offers a kind of historical review of the key changes in its organizational structure, primarily due to frequent changes in the state/legal framework and shifts of different and opposing ideologies. When it comes to the topic of the „Austrian heritage“, this paper offers a more detailed view of the approach and method used by communist authorities by which „Austrian heritage“ was deleted from key organizational acts of the Islamic Community. In this regard, changes made during 1959 in the ambient of a long-term applauses for newly established state and social order in Yugoslavia seem to be of a special importance not only because they show the political influence and atmosphere made by communists but also because the „Austrian heritage“ was never brought again to

agenda, that is to say, such an attempts were never made during the following years. It is mainly due to the fact that all changes within the constitutional documents of the Islamic Community were made at that particular moment, but one should note that Islamic Community as such remained living and dynamic structure to the present day.

Translated by author

Vera Katz

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju
vera.katz@iis.unsa.ba

Aida Ramić

Univerzitet u Sarajevu, Institut za historiju
aida.licina@iis.unsa.ba

VELIKE POPLAVE U DOBOJU I OLOVU – PRIMJER IZ MAJA 1965. GODINE

„Kad
poplava prođe,
prilično je brzo zaborave svi
osim onih preko kojih je prešla“.¹

Apstrakt: U ovom radu se u obliku studije slučaja opisuje velika poplava u maju 1965. godine na primjeru Doboja i Olova, kao samo dio velikih poplava koje su tada zadesile istočne, centralne i sjeverne dijelove Bosne i Hercegovine, središnju Srbiju i Vojvodinu. Prema hronološkom principu prezentiranja događaja, predstavljeni su dramatični trenuci nadolaženja vodene stihije, zatim spašavanje ljudi i materijalnih dobara, primjeri solidarnosti s ugroženim stanovništvom, utvrđivanje materijalne štete i posljedica na društveni i ekonomski razvoj pogođenog područja, pružanje pomoći u saniranju posljedica te traženje rješenja za odbranu i zaštitu od velikih poplava.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, velika poplava, 1965, Doboje, Olovo, Zavidovići, Sarajevo, Zvornik, Maglaj, Orašje, rijeka Bosna, rijeka Krivaja, nasip, ekohistorija

Abstract: In this paper, in a form of case study, we described the great flood in May 1965 on the example of Doboj and Olovo, as only a part of the heavy floods

---

¹ Simo Klarić, Kad poplava prođe ... , *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6091, Sarajevo, 20. 5. 1965, 5.

that in that year afflicted eastern, central and northern parts of Bosnia and Herzegovina, central Serbia and Vojvodina. According to chronological principle of presentation of events, dramatic moments of the rush of the water elemental were presented, then rescuing people and property, examples of solidarity with the affected population, identification of material damage and result in social and economic development of the affected areas, as well as providing assistance in dealing with the consequences and finding solutions for the defense and protection of the great flood.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, the great flood, 1965, Doboju, Olovo, Zavidovici, Sarajevo, Zvornik, Maglaj, Orašje, Bosna River, the river Krivaja, mound, ecohistory

Uvod

Vremenske nepogode su samo jedan od primjera prirodnih nesreća koje s vremena na vrijeme pogode različita mjesta u svijetu, a danas, kako tvrde stručnjaci, sve se češće dešavaju zbog globalnih klimatskih promjena i negativnog ponašanja čovjeka, koji je svojom nekontroliranom djelatnošću izazvao krupne poremećaje u životnoj sredini.² Da i Bosnu i Hercegovinu ne mimoilaze ovakve nedaće pokazala je velika poplava 2014. godine, koja je i bila povod za istraživanje ovog fenomena tijekom 20. stoljeća. Ova i slične istraživačke teme, koje se bave promatranjem odnosa čovjeka i prirode na različitim razinama, spadaju u *ekohistoriju*, naučnoistraživačku oblast koja je prisutna već skoro pet desetljeća, a u Bosni i Hercegovini od prije nekoliko godina. Ovaj rad predstavlja pionirski pothvat historiografskog načina istraživanja tako kompleksne problematike, u kojem je težište postavljeno na posljedice koje su poplave ostavile u privrednoj, ekonomskoj, društvenoj, zdravstvenoj, psihološkoj i drugim sferama života pojedinaca, lokalnih zajednica i društva uopće. Na nekoliko primjera iz novinskih članaka bit će prezentirana sva dramatičnost događaja,

---

² Ovaj članak je jedan od rezultata projekta *Velike poplave u Bosni i Hercegovini tokom 20. stoljeća*, financiranog od strane Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke/znanosti za 2014. godinu.

kao i nesebična pomoć i solidarnost ljudi i institucija vlasti s ugroženim stanovništvom, što je zauzimalo značajno mjesto u kreiranju javnog mnijenja toga vremena. Na osnovu dosada istražene arhivske građe bit će predstavljeni omjeri učinjene štete, aktivnosti u njenom saniranju te provođenje mjera na zaštiti od poplava.

Tijekom davne historije poplave nisu uvijek bile neminovno negativna pojava. Usklađenom koordinacijom s prirodom, čovjek je od poplava „izvlačio“ veliku korist, jer su poplave u dolinama rijeka bile iznimno korisne donoseći plodan mulj na plavljeni teren, čime su povećavani prinosi poljoprivrednih kultura. Međutim, procesi ubrzane modernizacije, industrijalizacije, urbanizacije i intenziviranja poljoprivredne proizvodnje narušavali su prirodnu sredinu, a interveniranjem na riječnim tokovima i u dolinama rijeka svaka nova poplava donosila je veću materijalnu štetu.³

Definiranje fenomena poplave uglavnom se svodi na sljedeće: „Velika voda je najviši dostignuti nivo vode u reci u toku jednog povodnja. Iz ovoga proizilazi da su velike vode posledica povodnja, tj. naglog izdizanja vodostaja. Ali, one su istovremeno i neposredan uzrok poplava. Otuda poplavu možemo definisati kao p o j a v u i z l i v a n j a v e l i k i h v o d a i z r e č n i h k o r i t a. Mada svaka velika voda ne mora dovesti do poplave, poplava je uvek posledica visokih voda.“⁴ U odnosu na visinu vodostaja, poplave se razlikuju prema intenzitetu: „Može se govoriti o običnim i katastrofalnim velikim vodama. Prve dovode ili ne dovode do poplavljenja, dok druge izazivaju tzv. katastrofalne poplave, koje se razmerima zahvaćenih površina, štetama u poljoprivredi, industriji, saobraćaju i stambenoj privredi izdvajaju od ostalih. Iako su katastrofalne velike poplave daleko ređe od običnih, koje se javljaju

---

³ Miodrag Ć. Božinović, Poplave kao faktor narušavanja životne sredine, u: *Čovek i životna sredina*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 1973, 2-5.

⁴ Ljiljana Gavrilović, *Poplave u SR Srbiji u XX veku – uzroci i posledice*, Srpsko geografsko društvo, Posebna izdanja, knjiga 52, Beograd 1981, 7.

svake godine, njihove posledice su ogromne i dugogodišnje te zahtevaju velika sredstva ulaganja, kako u otklanjanju direktnih i indirektnih šteta tako i radi sprečavanja i zaštite od istih“.⁵ Poplave najčešće nastaju pod utjecajem više faktora, a prema glavnim uzrocima mogu se izdvojiti sljedeći tipovi: „1. Poplave izazvane kišom i otapanjem snega; 2. Ledene poplave; 3. Poplave usled koincidencije visokih voda; 4. Bujične poplave; 5. Poplave izazvane kliženjem zemljišta; 6. Poplave izazvane rušenjem brana“.⁶ Prema spomenutoj klasifikaciji, poplave u dijelovima Bosne i Hercegovine u maju 1965. godine bile su kombinacija obilnih kiša – „proloma oblaka“, koincidencije visokih voda rijeka, njihovih pritoka i vodenih bujica koje su se slijevale u dolinu – gdje se uglavnom nalaze veći gradovi – te izazvali katastrofalnu poplavu sa golemim materijalnim posljedicama.

Velika poplava u maju 1965. godine

Prema podacima *Hidrološkog godišnjaka Jugoslavije* o maksimalnim vodostajima po godinama, poplave su se dešavale vrlo često u dolinama pojedinih rijeka i njihovih pritoka. U FNRJ/SFRJ veoma često su bili zabilježeni visoki vodostaji: 1946, 1952, 1954, 1955, 1956, 1958, 1959, 1964, 1965, 1968, 1970, 1972, 1973, 1974, 1976, 1982, 1984. itd, ali svi nisu izazvali i katastrofalne poplave. Poslije Drugog svjetskog rata na prostoru Bosne i Hercegovine katastrofalne poplave dogodile su se: 1952. godine, kada su zabilježeni rekordni vodostaji na velikom broju mjernih mjesta na svim bosanskohercegovačkim rijekama; 1959. godine zabilježen je izuzetno visok vodostaj na svim rijekama izuzev na Drini; 1965. godine dostignut je rekordan vodostaj na rijeci Bosni, na velikom broju mjernih mjesta te na Uni i Savi; 1968. godine izuzetno visoki

---

⁵ Isto.

⁶ Isto, 20.

vodostaji porasli su na rijekama Bosni, Drini i Neretvi; 1974. godine visoki vodostaji bili su na rijekama Drini, Neretvi i Sani itd.⁷

U ovom radu – u formi studije slučaja, pratit će se, prema već spomenutoj definiciji, velika poplava u maju 1965. godine, na osnovi novinskih tekstova u dnevnom listu *Oslobođenje* i sačuvane arhivske građe u Arhivu Republike Srpske – Kancelarije u Doboju,⁸ Arhivu Jugoslavije i Arhivu Bosne i Hercegovine. Ova poplava je ostavila za sobom pustoš u istočnim, centralnim i sjevernim krajevima Bosne i Hercegovine, donoseći stanovništvu Doboja, Olova, Zavidovića, Maglaja, Kladnja, Zvornika i dijelova Sarajeva, kao i u nekim drugim manjim mjestima i selima, veliku materijalnu štetu, a ljudima „(...) dramatične časove ogorčene borbe za opstanak i spasavanje imovine“.⁹

Dugotrajno padanje kiša blažeg intenziteta polako opominje stanovnike određenih područja da može doći do većih poplava, pa se tada ljudi mogu pripremati za spašavanje imovine koju su svojim radom stjecali desetljećima. Međutim, kada dođe do iznenadnih „proloma oblaka“, u kakvoj situaciji se našlo Olovo u noći između 12. i 13. maja 1965. godine, i kada se bujice rijeka Stupčanice i Bioštica sliju u Olovo u kojem živi oko 2.500 stanovnika, tada je dramatičnost događaja vidljiva iz prvog novinskog izvještaja: „Tama je svuda unaokolo. Gore jedino ulična svjetla na stubovima koji su gotovo, do polovine u vodi. Zbog prodora vode u trafo-stanicu

---

⁷ *Hidrološki godišnjak Jugoslavije 1945-1990*, Savezni hidrometeorološki zavod, Beograd 1991.

⁸ Autorice se iskreno zahvaljuju kolegici Oliveri Soldatović u Kancelariji Doboju Arhiva Republike Srpske, na izuzetnoj susretljivosti i stručnoj pomoći prilikom istraživanja arhivske građe te odabira i skeniranja fotografija.

⁹ Joža Druker i Jovan Ajvazović, Usljed nezapamćenog proloma oblaka Olovo pod vodom • Poplava je došla iznenada izlivanjem rijeka Stupčanice i Bioštica • Voda mjestimično dostiže visinu četiri metra • Vjeruje se da žrtava nema, ali je materijalna šteta ogromna, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6084, Sarajevo, 13. 5. 1965, 1.

isključeno je osvjetljenje u kućama, kako ne bi došlo do žrtava usljed eventualnih strujnih udara. (...) Major Narodne milicije Stevo Šiljkulj, zajedno sa ostalim milicionerima, pokušava da uspostavi radio vezu sa SUP-om u Sarajevu, jer su sve telefonske linije u prekidu. (...) Mnogi stanovnici poplavljenog Olova doživjeli su dramatične trenutke spašavajući goli život. (...) Oni koji žive u prizemnim zgradama su potražili spas na okolnim brdima, gdje su se privremeno smjestili i na kiši koja neprestano pada, očekujući dan i neophodnu pomoć. (...) Inače, bilo kakvo kretanje i saobraćaj u Olovu je potpuno onemogućen. Voda je prodrla u rezervoare benzinske stanice i ugrozila preko 30 hiljada litara benzina. Dok ovo javljamo, kiša neprekidno pada, a bujica sve više raste. Olovu je potrebna pomoć i grad je s nadom očekuje.“¹⁰

Osim iz Olova, u isto vrijeme su pristizale dramatične vijesti o velikoj poplavi u Doboju, Maglaju, Zavidovićima, Žepču, Modriči, Bosanskom Šamcu, Vitezu, Zvorniku i u mnogim naseljima u okolini tih gradova. Mada su, na primjer, stanovnici Doboja i okolnih područja bili naviknuti na proljetna izlivanja rijeke Bosne, ovakva velika poplava iznenadila je Dobojljije jer su se poplave takvih razmjera desile davno: „(...) kao što je bilo u godinama 1871, 1886, 1902, 1915, 1921, 1940“.¹¹ Međutim, „(...) njihove štetne posljedice bile su neuporedivo manje, jer se tada radilo uglavnom o štetama u poljoprivredi, dok je poplava 1965. godine pogodila sve privredne kapacitete i gro stambenog fonda te javne i društvene ustanove i službe grada Doboja. (...) Ova poplava pojavila se u razdoblju nakon obimne izgradnje kako u području samog grada Doboja, tako i izgradnje željezničkih pruga normalnog kolosjeka Šamac – Sarajevo i Doboja – Banja Luka koja je izgradnja u svakom

---

¹⁰ Isto.

¹¹ Arhiv Republike Srpske – Kancelarija u Doboju (dalje: ARS-KD), Fond: Dokumentacija iz poplave u Doboju 1965. godine (dalje: DD 1965), Zapisnik vodoprivredne stručne komisije o problematici odbrane od poplave na području grada Doboja, Doboja, 22. 5. 1965.

slučaju imala određenih posljedica i na izmjenu uslova protjecanja maksimalnih voda rijeke Bosne“.¹² Prema tome, doseljavanje stanovništva u ravničarske predjele i gradnjom industrijskih i stambenih objekata s pratećom infrastrukturom, uključujući i glavne saobraćajnice uz riječne tokove, koji su bili skloni plavljenju, uvjetovalo je poremećaje na uobičajnom ponašanju rijeka tijekom godišnjih doba.¹³ Osim toga, prirodno-geografske, a posebno hidrološke prilike grada Doboja, stvarale su „povoljne“ pretpostavke za ovakve katastrofe, što se posebno odnosilo na vrijeme poslije Drugog svjetskog rata, kada se centralni dio Doboja razvijao na „(...) onom niskom zemljištu između starog i novog korita rijeke Bosne“.¹⁴

Prodiranje vode sa svih strana u grad Doboju potpuno je iznenadilo stanovništvo, ali i službe za odbranu od elementarnih nepogoda: „Iako je stanovništvo Doboja, zajedno sa garnizonom

---

¹² Isto.

¹³ „Za područje Doboja i okoline karakteristično je da stanovništvo napušta seoska naselja smještena na pobrđu i planinskim prostorima i nastanjuje se u naseljima nastalim, najčešće uz saobraćajnice, po dnu riječnih dolina. (...) Također, dolinska proširenja su pokrivena kvalitetnim ziratskim zemljištem koje se kontinuirano uništava pretvaranjem u građevinsko“. Opširnije u: Semir Ahmetbegović, Uticaj reljefa na razmještaj stanovništva Doboja i okoline, u: *Naslijeđe Doboja i okoline – zbornik radova*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona i Medžlis IZ Doboju, Tuzla 2014, 204.

¹⁴ „Prema podacima rijeka Bosna je do prelaza 17/18 stoljeće tekla neposredno ispod tvrđave Doboju. Do samog korita rijeke su silazili bedemi tvrđave i ona je pored dijela na uzvišenju imala i dio na rijeci. To pretpostavlja i mogućnost plovidbe od Doboja do Save i dalje. Neka velika poplava je ubrzo bitno promijenila hidrografsku situaciju i korito Bosne se odmiče ka istoku. Tvrđava Doboju ostaje bez izlaska na rijeku i povlači se na vrh uzvišenja. Staro korito Bosne ispod tvrđave naslijeđuje manja rijeka Liješanj koja nastaje južno od Doboja. (...) Od kraja 19. stoljeća do danas nemamo promjena korita rijeka, nisko zemljište oko njih često zahvataju poplave. To se posebno odnosi na današnji centar Doboja koji se iza Drugog svjetskog rata razvio na onom niskom zemljištu između starog i novog korita rijeke Bosne“. Opširnije vidjeti u: Rusmir Djedović, Historijsko-geografska istraživanja Doboja, u: *Naslijeđe Doboja i okoline – zbornik radova*, 155.

Jugoslovenske armije i Milicije iz Doboja i okolnih mjesta cijele noći radilo na izgradnji nasipa, voda je probila odbrambeni pojas i izlila se u grad. U toku prijepodneva cijeli Doboje je poplavljen, kao i naselje Usora. Voda, koja u gradu Doboju dostiže visinu od oko jednog metra, a mjestimično i više, preplavila je sva preduzeća i trgovinske radnje. Do 12 sati prije podne iz Doboja je iseljeno oko 500 porodica (...) Osim u Doboju Bosna se takođe izlila u Zavidovićima i Maglaju. (...) U Maglaju je potpuno poplavljeno preduzeće 'Natronka', u kome voda dostiže 1,5 metar visine. Hitno se vrši demontiranje mašina i elektromotora iz pogona ovoga preduzeća, ali se sve neće moći spasiti zbog brzog nadolaska vode. (...) Rijeka Stupčanica i Bioštica još u toku prošle noći potpuno su poplavile Olovo. U gradu voda dostiže 1,5 do dva metra. Preduzeće drvne industrije 'Stupčanica' u Olovu takođe je sasvim poplavljeno, neprestano se vrši evakuacija stanovništva iz ruševnih zgrada, dok se građani iz bolje utvrđenih zgrada smještaju na više spratove. Do juče prije podne iseljeno je oko 300 stanovnika Olova. (...) Rijeka Bila, koja se izlila kod Viteza, potopila je preduzeće 'Petar Mečava' i deset stambenih zgrada iz kojih su evakuisani stanari. Ukoliko Bila i Lašva budu i dalje rasle, biće za kratko vrijeme ugrožen saobraćaj na putu Zenica – Travnik. (...) Na izgradnji provizornih odbrambenih nasipa rade svi sposobni stanovnici u Maglaju, Žepču, Modriči, Šamcu i nekim drugim mjestima. U porastu je i vodostaj rijeke Drine koja se dosad izlila jedino kod Zvornika. U Zenici je vodostaj Bosne kritičan. Juče u 12 sati iznosio je 346 centimetara, što je za 142 centimetra više od normale. Stoga su i u ovom gradu uvedena vanredna osmatranja vodostaja svakog sata, dok se u normalnim prilikama on mjeri svaka 24 sata. (...) Preksinoć u 8 sati rijeka Drina, kod Višegrada, je bila duboka 158 centimetara. Već juče ujutro u 7 sati porasla je na 232, a u 12 sati na 304 centimetra. (...) Vodostaj rijeke Sane u Sanskom Mostu preksinoć je iznosio 230, a juče ujutro 273, a u podne 279 centimetara“.¹⁵

---

¹⁵ B. Likar, Velike poplave u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine – Cijeli

Dok su objavljivane informacije o rastu vodostaja rijeka i sve težoj situaciji u poplavljenim područjima Bosne i Hercegovine, pristizale su vijesti o katastrofalnim poplavama u Srbiji, u kojima je bilo i ljudskih žrtava. Mada su ulagani nadljudski naponi u odbrani od poplava, materijalne štete su iz dana u dan postajale sve veće. Nakon vijesti da je Doboj potpuno potopljen,¹⁶ slijedili su izvještaji iz drugih mjesta gdje su se također rijeke izlile i napravile ogromne štete na željezničkom i cestovnom prometu, industrijskim pogonima, poljoprivrednim zemljištima te stambenim i poslovnim objektima, a prijetila je i pojava klizišta.¹⁷ Neprekidne padavine dovele su do izlivanja rijeke Miljacke u okolini Sarajeva, gdje se jedna osoba utopila.¹⁸ Mada su poplave djelimično zahvatile Sarajevsko polje i poplavile neke industrijske objekte i poljoprivredno zemljište, opasnost za kretanje ljudi bila je velika, o čemu govori i vijest o pogibiji jednog radnika: „On je juče oko 13 sati išao pored Miljacke,

---

Doboj pod vodom • Ugroženi grad jedino se može doći željeznicom • Poplava zahvatila Maglaj i Zavidoviće • Olovo ponovo nastradalo • Prekinut drumski saobraćaj na više mjesta • Jedinice JNA, Narodne milicije, SUP i štabovi za odbranu od poplava pružaju pomoć ugroženom stanovništvu, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6085, Sarajevo, 14. 5. 1965, 1.

¹⁶ Dušan Paravac, Doboj pretvoren u jezero – Stanovništvo ostalo u gradu jedino u višespratnicama, a svi ostali izbjegli u brda, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6085, Sarajevo, 14. 5. 1965, 4.

¹⁷ M. V., I Stavnja je podivljala – Veliki kompleks zemljišta prijeti da pregradi put ovoj rijeci u Vareš-Majdanu; D. Maslić, Poplavljeno 150 hektara zemljišta u oraškoj opštini; P. D., Voda odnijela hiljadu kubika građe • U nekim krajevima Tuzlanskog sreza zagađena voda za piće; P. N., Na području Brčkog još nema poplava – Međutim, snažan vjetar nanio velike štete; Joža Druker, Već drugi dan Olovo pod vodom – Poplava je došla iznenada izlivanjem rijeka Stupčanice i Bioštica još u srijedu poslije podne • Veza sa odsječnim stanovništvom u poplavljenim kućama održava se jedino pontonskim čamcima JNA • Žrtava nije bilo, ali je materijalna šteta ogromna, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6085, Sarajevo, 14. 5. 1965, 4.

¹⁸ Jovan Ajvazović, Vremenske nepogode u okolini grada – I Miljacka se izlila iz korita • Tokom jučerašnjeg dana voda je nanijela dosta štete u Sarajevskom polju • Štabovi rade danonoćno; H. H., Miljacka odnijela prvu žrtvu, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6085, Sarajevo, 14. 5. 1965, 5.

u blizini smetljišta na Alipašinom Mostu, i iznenada je pao u vodu usljed odronjavanja zemljišta. Prema podacima koje smo dobili sinoć oko 22 sata od dežurnog službenika Stanice milicije na Alipašinom Mostu, za Osmanom Sizovićem tragale su patrole milicije i vojske, ali nisu uspjeli pronaći ni njegov leš ni njega živog.“¹⁹

Za samo tri dana neprekidnog padanja kiše učinjene su ogromne štete koje su se mogle početi procjenjivati tek kada se povuče voda. U novinskim izvještajima pratilo se povlačenje vode kao dobra vijest, ali su potom uslijedile uznemiravajuće vijesti o klizištima, prijetećim zaraznim bolestima i ogromnoj materijalnoj šteti koja se morala sanirati da bi se normalizirao život.²⁰ Najvažnija novinska vijest je bila da ljudskih žrtava nije bilo: „Ni sada, nakon povlačenja vode, vijesti o eventualnim žrtvama poplave nema, što daje nadu da je svo stanovništvo na vrijeme izbjeglo nesreću sklanjajući se iz ugroženih dijelova na sigurnija mjesta“.²¹ Da povlačenje vode nije bilo i kraj nepritika za stanovništvo govore i dalje dramatični izvještaji: „Međutim, povlačenje vode iz Doboja ugrozilo je neka sela koja se nalaze nizvodno, pa se iz njih vrši brza evakuacija stanovništva i spasavanje imovine. Iz sela Donja Dubica, koje je pod vodom, evakuisani su svi stanovnici. Juče je naređena evakuacija stanovništva iz sela Prut, koje još nije bilo poplavljeno, ali mu je prijetila opasnost, budući da se nalazi na samom ušću rijeke Bosne u Savu. Vodena stihija probila je nasip puta Odžak – Dubica i počela da plavi cijelo područje između Bosne i nasipa na Savi, na površini od više hiljada hektara. Ovdje je stvoreno pravo jezero, u

---

¹⁹ Isto.

²⁰ B. Likar, Iz Doboja se voda postepeno povlači • Sada je ugroženo nekoliko sela nizvodno od Doboja • Helikopteri kontrolišu područja kojima prijeti opasnost • Rijeka Stupčanica i Bioštica povukle su se u korita ostavljajući iza sebe upustošeno Olovo, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6086, Sarajevo, 15. 5. 1965, 1.

²¹ Isto.

koje se voda neprestano uliva. U toku noći i rano jutros sa područja odžačke opštine evakuisano je oko 1.000 ljudi²².

Dramatičnost događaja najbolje ilustriraju izvještaji o rastu vodostaja rijeka. Jedan od njih je zabilježio stihiju koja je rušila sve pred sobom: „Vodostanje rijeke Bosne u Doboju u noći između 12/13. maja:

u 14 časova	435 cm
u 20 časova.....	460 cm
u 21 čas.....	480 cm
u 22 časa.....	500 cm
u 23 časa.....	510 cm
u 00 časova.....	535 cm
u 01,30 časova.....	555 cm
u 02 časa.....	560 cm
u 03 časa.....	580 cm
u 04,30 časova.....	preko 600 cm,

tako da se u ovo vrijeme vodostanje nije moglo mjeriti jer je vodomjer bio potpuno pod vodom“.²³

Slične vrijednosti vodostaja rijeke Bosne zabilježini su i u Maglaju i Modriči,²⁴ a Olovo je do jutra dobilo izgled akumulacijskog jezera.

Voda je pred svitanje preplavila vodomjer što je kod ljudi sigurno stvorilo osjećaj općeg potopa. U isto vrijeme i na isti način

---

²² Isto.

²³ ARS-KD, DD 1965, Iz arhive sreza – depeše i druge informacije • Javljeno RSUP na telefon 249, Doboju, 14. 5. 1965.

²⁴ Isto.

rasli su vodostaji rijeke Bosne u Maglaju i Modriči,²⁵ tako da je pomoć bila potrebna na širokom području, a na mjestu Olova je do jutra već bilo stvoreno akumulacijsko jezero.

Izvještaji novinara, arhivska građa i sjećanja na katastrofalnu poplavu u Doboju blijeda su slika opisa događaja u odnosu na snimljeni filmski zapis o tome: „Već nekoliko časova nakon poplave vodene stihije u dobojsko gradsko naselje, na vodenim talasima, u gumenim vojnim čamcima, pojavio se, sa filmskom kamerom u ruci, dopisnik 'Filmskih novosti' za Bosnu i Hercegovinu Mića Živković. Njegove prve filmske 'kadrove' snimljene toga dana, građani Doboja već su vidjeli na ekranu u dobojskom bioskopu 'Partizan'. Bile su to, u stvari, filmske novosti br. 21. i 22. A kroz nekoliko dana, polovinom ovog mjeseca, u bioskopskim dvoranama pojavioće se i duži filmski prikaz o poplavi Doboja i okoline. Film obiluje potresnim detaljima koji prikazuju borbu pripadnika JNA, službenika SUP-a, vatrogasaca i ostalih građana za spasavanje ljudskih života ispred najezde vodene stihije, a zatim slijede motivi iz opustošene panorame Doboja, iz porušenih stanova, preduzeća, ustanova, da bi se hronologija ovog tragičnog događaja završila snimcima iz novog šatorskog naselja u koje su smještene postradale porodice, kao i detaljima koji su zabilježili prve akcije u gradu na normalizaciji privrednog i društvenog života“.²⁶ Tužni prizori su snimatelja podsjetili na vrijeme neposredno nakon rata: „ – Slučaj je htio – rekao nam je novinar – snimatelj Mića Živković – da se sa kamerom pojavljujem u Doboju nakon dvadeset godina. Ovdje sam bio u maju 1945. godine, kada se Doboju izvlačio iz ratne pustoši, a sada, u maju 1965. godine ovaj lijepi grad ponovo je na žalost, došao na oko moje kamere, opet opustošen i tužan, ali sada zbog razaranja

---

²⁵ Isto.

²⁶ D. P., Film o poplavama u Doboju • Dokumentarni film napravio je snimatelj „Filmskih novosti“ Mića Živković, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6105, Sarajevo, 3. 6. 1965, 6.

silom prirode. Biće to, za godinu-dvije ponovo onaj lijepi Doboju, pun zelenila i životne dinamike“.²⁷

Međutim, do tog obnovljenog lijepog grada, Doboju se „(...) sada mogu sresti uglavnom na dva mjesta u gradu: Pred restoranom 'Bagrem', gdje se besplatno hrane i u jednom novom gradskom naselju, podignutom preko noći, na jednoj livadi između centra grada i Usore. To je šatorsko naselje“.²⁸ U svom izvješću novinar „sa terena“ opisuje šatorsko naselje na sljedeći način: „Izdaleka, ovo naselje liči na privremeni vojnički tabor koji očekuje naređenje više komande za pokret. Stanovnicima, ovog, civilnog, logora izvjesno je, međutim, već sada da će na ovom mjestu ponovo ostati gola ledina tek, možda, koncem oktobra ove godine. Dotle – tako su im poručili iz Opštinske skupštine – za njih će se u gradu izgraditi novi, pravi krov nad glavom. I zadovoljni su zbog toga; važno je, kažu, da se opštinske vlasti brinu o njima, oni to osjećaju od prvog dana kada ih je nesreća zadesila.“²⁹

Uz besplatnu hranu i najpotrebniji namještaj osiguran od strane Opštinskog štaba, stanovnici šatorskog naselja nastojali su normalizirati svoju svakodnevicu: „Život je ponovo krenuo normalnijim tokom: radnici i službenici odlaze na posao i vraćaju se kao i ranije, đaci idu u školu, penzioneri sjede ispred šatora – čitaju novine, razgovaraju, puše. A predveče, kada su svi na okupu, njih oko pet stotina, koliko ih se do sada uselilo u šatore, dogovaraju se o pravilima života u ovim novim prilikama. Tako kaže rukovodilac naselja Đuro Radošević.“³⁰ Da se život vraća u neke normalnije tokove novinar *Oslobođenja* informira čitateljstvo da su u šatorskom naselju osnovali aktiv Saveza komunista, podružnicu

---

²⁷ Isto.

²⁸ D. Paravac, Ovdje do oktobra ... • U posjeti privremenom naselju postradalih od poplave u Doboju, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6111, Sarajevo, 9. 6. 1965, 5.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

Socijalističkog saveza, omladinsku organizaciju, sekciju žena i slično, s ciljem političkog djelovanja i „održavanja reda u logoru“. Prema planu postojanja šatorskog naselja do oktobra, „(...) za tričetiri dana, neposredno uz naselje, koje do sada ima oko stotinu šatora, biće izgrađena kuhinja sa trpezarijom. Time će se uslovi života u naselju znatno poboljšati, jer neće morati, kao sada, dva puta dnevno odlaziti u restoran 'Bagrem' radi prijema toplih obroka. Inače, logor je osvijetljen; i šatori i 'ulice' imaju električno osvijetljenje. Tu su i ostali higijenski uređaji: kupatila, klozeti, voda za piće“.³¹ Uvjeti za život bili su sigurno teški u odnosu na udobnost vlastitih domova prije poplave, međutim, djeci je bilo veoma zabavno: „Bezbrizna dječica već su se formirala u ekipe 'kauboja' i po cijeli dan 'ratuju' između bijelih platnenih kupola. A kada treba da krenu 'kućama', neki od njih svrate u prvi šator i upitaju: 'Čiko, gdje ja stanujem' ...?“³² Za razliku od djece, odrasli su imali puno briga, ali su bili i sretni jer u toj velikoj poplavi nisu izgubili članove svojih porodica.

Pružanje pomoći i solidarnost na djelu

Prilikom prirodnih nepogoda i drugih elementarnih nesreća, pružanje pomoći i solidariziranje s ugroženim bilo je uvijek izuzetan znak dobrote, suosjećanja i požrtvovanosti, naročito od strane onih koji nisu bili izravno pogođeni tim nedaćama. Tako je bilo i prilikom velikih poplava 1965. godine. Već tijekom noći između 12. i 13. maja: „Olovu su prvi pritekli u pomoć 20 vatrogasaca iz Ilijaša sa kojima su došli predsjednik i potpredsjednik Opštinske skupštine u Ilijašu, Vlado Petrušić i Momčilo Pejić. Vatrogasci su uspjeli da

---

³¹ Isto.

³² Isto.

spasu jednog čovjeka u posljednjem trenutku, kada je voda dostigla visinu tavanice na štali u kojoj je potražio spas“.³³

Osim susjednih općina, već iste noći u pomoć su pristizale jedinice Jugoslavenske narodne armije: „Nešto prije ponoći iz Sarajeva je stigla inženjerska jedinica JNA iz VP 87-75 koju je predvodio poručnik Vid Palačić. Vojnici su sa sobom donijeli dva pontonska gumena čamca i odmah pokušali da uspostave vezu sa najugroženijim dijelovima grada. Pošli smo sa njima. Međutim, ubrzo, nije bilo drugog izlaza – morali smo da se vratimo, jer snažni zaveslaji vojnika nisu bili dovoljni da se čamac suprotstavi stihiji bujice, koja je ulicama grada nosila iščupano drveće, komade namještaja, odvaljene ograde, a ponegdje i uginulu stoku i živinu“.³⁴

Međutim, bez obzira na rizične okolnosti tijekom spašavanja, pomoć ugroženom stanovništvu nije izostajala. Opštinski i sreski štabovi za borbu protiv elementarnih nepogoda dali su veliki doprinos angažiranjem svih raspoloživih ljudskih potencijala kao i motornih vozila, zatim pomoći u sanitetskom materijalu, filterima za vodu, hrani i ostaloj neophodnoj opremi iz svih krajeva zemlje.³⁵ Da je pomoć bila urgentna govore mnogi detalji, a da su od toga zavisili ljudski životi vidljivo je iz sljedećeg primjera: „Juče ujutro u Olovo su stigla nova pojačanja spasilaca. Pored ostalih, iz Sarajeva je stigla ekipa ljekara i medicinskih stručnjaka Sreskog zdravstvenog zavoda koju je predvodio dr Mirko Karlovac. Oni su stigli u pravi čas jer je upravo iz odsječenog stacionara u Olovu putem kurira javljeno da se dvije žene upravo porađaju. Doktor Karlovac se odmah uputio čamcem u poplavljeni stacionar i kako smo kasnije obaviješteni, sve

³³ Joža Druker, Jovan Ajvazović, Usljed nezapamćenog proloma oblaka Olovo pod vodom, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6084, Sarajevo, 13. 5. 1965, 1.

³⁴ Isto.

³⁵ B. Likar, Velike poplave u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6085, Sarajevo, 14. 5. 1965, 1; D. P., Rudi Kolak i Ratko Bajić doputovali u poplavljeni Doboju, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6085, Sarajevo, 14. 5. 1965, 4.

se srećno završilo a porodilje su odvezene u Kladanj. Sanitetska ekipa donijela je sa sobom veće količine hlornog kreča za dezinfekciju poplavljenog područja i vakcine protiv tifusa“.³⁶

Sva ta nesebična pomoć nailazila je ponekad i na nerazumijevanje kod pojedinih građana: „Voda je danas oko podne opet počela da nadolazi, jer kiša neprekidno pada već treći dan. U prvo vrijeme građani odbijaju da napuste svoje domove i imovinu. Međutim, voda nadolazi i drugog izlaza nema. Među prvim iz poplavljene zgrade u Ulici Slaviše Vajnera Čiče evakuisana je porodica mašinovođe Rame Ibrahimovića. Nisu imali mogućnosti ni vremena da ponesu bilo šta sa sobom. U Raminom naručju su dvoje nejake djece, a njegova žena nosi treće – koje nema ni šest mjeseci. U istom čamcu s njima na obalu kod Stanice milicije stigla je i Milena Konjevod, takođe sa troje djece. Ni ona sa sobom nije ponijela ništa. Pješke su pošli u pravcu obližnjeg sela gdje će se privremeno smjestiti kod rođaka“.³⁷ Osim evakuiranja, trebalo je i uvjeravati ljude da je vrlo opasno ostati u kućama i da ih je nemoguće pojedinačno posjećivati, dostavljati im vodu i hranu te naknadno spašavati, mada je moguće razumjeti i te ljude koji se nisu mogli rastati od imovine stvarane dvadesetak godina nakon rata.

Već drugi dan poplavljeni područja posjetili su najviši politički i vojni funkcioneri: „Poplavljeno Olovo juče poslije podne obišli su predsjednik Skupštine SR BiH Rato Dugonjić i komandant Sarajevske vojne oblasti general-pukovnik Pero Kosorić. Čim su stigli u poplavljeni grad, juče oko 15 sati, potpukovnik Milan Vučković, koji komanduje grupom inženjeraca – spasioca, reportirao im je da je u ugroženim zgradama ostalo još samo desetak ljudi koje treba evakuisati“.³⁸ Osim ove delegacije, „Danas prije podne Doboju

---

³⁶ Joža Druker, Već drugi dan Olovo pod vodom, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6085, Sarajevo, 14. 5. 1965, 4.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

su posjetili politički sekretar Centralnog komiteta Bosne i Hercegovine Cvijetin Mijatović, zatim Joža Brilej, član CK SKJ, savezni sekretar za saobraćaj Milan Neoričić, Džemal Bijedić, predsjednik Republičkog vijeća Skupštine Bosne i Hercegovine, Panto Nikolić, republički sekretar za poljoprivredu i šumarstvo i Josip Lovrenović, član Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine. (...) Oni su zatim u Modriči održali kraći sastanak sa predstavnicima sreza Doboja na kojem su izjavili da je ono što su neposredno vidjeli, a naročito u Doboju, mnogo stravičnije nego što su to mogli zaključiti prema informacijama i izvještajima. Na sastanku je dogovoreno o nekim najhitnijim mjerama koje treba preduzeti radi ublažavanja posljedica katastrofalne poplave³⁹. Dolazak visokih političkih funkcionera u posjetu postradalom stanovništvu značilo je ohrabrenje da će im se pomoći.

Kako je odmicalo vrijeme i vodostaj postepeno opadao, tako su bile potrebne dodatne intervencije na poplavljenom terenu, a znatan dio osnovne pomoći preusmjeravati ka Modriči, Odžaku, Šamcu i Dubici.⁴⁰ Prema novinskim izvještajima *Oslobođenja*, najveću pomoć stanovništvu poplavljenih područja pružile su jedinice Jugoslavenske armije, s obzirom na sredstva kojima su rasplagali, ali i na obučenost i fizičku kondiciju vojnika koji su mogli izdržati ogromne napore u izuzetno teškim vremenskim uvjetima uz vojnu disciplinu i organiziranost u djelovanju. Mnogo je bilo primjera nesebičnog pomaganja ljudima, a ovdje ćemo uvrstiti samo neka, koja na najbolji način to ilustriraju: „Naročito je bila efikasna intervencija jurišnih čamaca, kojima su upravljali vojnici Ljubisav Milatović i Ivan Važina. Njihov starješina vodnik I klase Živadin Stanković, nalazio se uvijek s onim čamcem koji je imao teži zadatak. Posebno dramatičan trenutak bio je kada su vojnici čuli

---

³⁹ D. P., Mijatović, Brilej, Bijedić i Neoričić posjetili Dobjoj, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6087, Sarajevo, 16. 5. 1965, 10.

⁴⁰ B. Likar, Iz Doboja se voda postepeno povlači, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6086, Sarajevo, 15. 5. 1965, 1.

zapomaganje iz jedne kuće, čija su vrata bila zatvorena. Pošto nije bilo drugog načina, jurišni čamac je silinom udara razbio vrata i tako spasio staricu sa djecom. (...) Grupa vojnika iz jedinice poručnika Tindžića, u 1 sat noću 14. maja, vodila je dramatičnu borbu za spasavanje trojice radnika sa trafo-stanice, koje je rijeka Usora bila potpuno zarobila i postojala je opasnost da ih potopi. Vojnici su u gumenom čamcu proveli dva časa u dramatičnoj borbi i zahvaljujući njihovoj upornosti i požrtvovanju tri ljudska života su spasena. (...) U najtežim trenucima za grad, vodnik I klase Atanas Trajkovski činio je velike napore sa svojim vojnicima da evakuiše što veći broj građana. U jednom momentu, u čamcu su se našle 22 osobe, više nego što može da primi. U toj gužvi jedan čovjek je pao u vodu i počeo da se davi. U vodu skaču vojnici Bajro Romano, Ljubiša Zavarte i Mato Jurčević i spasavaju ga od sigurne smrti. (...)“.⁴¹

Osim vojske, vatrogasaca, građana, veliku požrtvovanost od samog početka poplave pokazali su pripadnici milicije, koji su „(...) trčeći, ili se koristeći bilo kakvim prevoznim sredstvom, kucali na vrata ustanova, preduzeća i privatnih domova i upozoravali: 'Sklanjajte imovinu, voda dolazi'. Mnogi su ih odmah poslušali, a neki su ono što se primicalo njihovom pragu, u prvi mah smatrali bezazlenim ... Tek nakon drugog, trećeg upozorenja, otpočela je evakuacija iz ugroženih područja“.⁴² Tako je „(...) milicionar Danilo Milojević negdje našao mali čamac i 'krenuo' ulicom Josipa Jovanovića. Pred kućom br. 48 čuo je plač djeteta. Čamac je dovezao do prozora kroz koji je voda već punila unutrašnjost zgrade. Tamo su, zanimali od straha, još samo jecala tri mala stvorenja. Roditelji

---

⁴¹ M. Krsmanović, Pomoć jedinica naše Armije stanovništvu poplavljenog Olova i Doboja • Požrtvovanje i podvizi spasilaca • Jurišni čamac razbija vrata poplavljene kuće i spasava staricu s djecom • Živi zid vojnika jedinice vodnika I klase Tomislava Paunovića, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6087, Sarajevo, 16. 5. 1965, 10.

⁴² Dušan Paravac, Ljudski podvizi • NJIHOV 13. MAJ • Podvizi dobojskih službenika SUP-a prilikom nedavne katastrofalne poplave, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6095, Sarajevo, 24. 5. 1965, 4.

su bili na poslu, ili su negdje već opkoljeni vodom. Već sljedećeg trenutka, dječica su bila na sigurnom mjestu. (...) Nedaleko odavde, Milojević je sa jednog drveta, čija je krošnja nestajala u vodi, skinuo i odvezao na kopno dva dječaka ... Petnaest ugroženih građana Danilo Milojević je toga dana oteo od zagrljaja vodene matice. A dotle, vodena stihija je nemilosrdno uništavala imovinu u njegovom stanu“.⁴³ Svakako, bilo je bezbroj primjera solidarnosti u tim teškim trenucima i uvijek je naglašavano da su sve akcije obavljene uspješno jer nije bilo ljudskih žrtava, a materijalna dobra bilo je nemoguće spasiti pred rušilačkom stihijom.

Osim spašavanja ljudi, pripadnici milicije imali su dodatni zadatak pod nazivom „Mjere obezbjeđenja – čuvanja i sakupljanja poplavljenih imovine poslije povlačenja vodene stihije“. Da je to bio vrlo važan zadatak kojeg je trebalo blagovremeno organizirati pokazuju izvještaji komandira Stanice milicije Sreza Doboj upućeni republičkim instancama, kao npr.: „14. maja 1965. godine u jutarnjim časovima vodena stihija se počela povlačiti, tako da je poplavljena imovina i imovina koju je vodena stihija donijela bila izložena kradjama. Odmah su preduzete mjere i angažovani su svi službenici Stanice milicije Doboj, a kasnije, u 8 časova, i 30 službenika milicije koji su nam dodijeljeni iz Sarajeva rasporedjeni su na području poplavljenog grada i sela Kostajnice, Grapske, Bušletića i Bukovice. Područje grada podijeljeno je na nekoliko reona – sektora, na kojima su određeni službenici radi vršenja stalne službe u dvije smjene. Na poplavljenim područjima sa navedenim službenicima je zaveden red i preduzete su sve potrebne mjere da se sva lica koja su do sada bila poznata službi milicije kao sklona kradjama odstrane i onemoguće prilaz na objekte društvene i privatne imovine. Oni su bili pokušali da prisvajaju imovinu, ali su blagovremeno bili spriječeni. (...) I na željezničkoj stanici Doboj Novi zapažen je veći broj maloljetnika koji su bili doputovali

---

⁴³ Isto.

vozovima iz raznih pravaca i pokušali da udju u grad, najvjerojatnije radi prisvajanja imovine. S obzirom da smo to pretpostavljali, tu su bila stalno određena 4-5 službenika, koji su, pored ostalog, bili angažovani na odstranjivanju i upućivanju vozovima ovih maloljetnika i lica sklonih kriminalu a nijesu s područja ove stanice, tj. onih koje smo poznavali. (...) Došlo je do nesuglasica oko prikupljanja građevinskog i drugog materijala između preduzeća GP 'Radnik', Željezničke zadruge i drugih preduzeća koji izvode građevinske radove u Doboju iz Tuzle, pa smo intervenisali u nekoliko slučajeva. Takođe je između vlasnika privatne imovine bilo nesuglasica oko prikupljanja odnesene imovine poplavom, gdje su službenici milicije intervenisali. (...) U cilju zavodjenja reda i odstranjivanja lica sa ugroženih područja kao i neposlušnost prema naredjenjima milicionera upotrebljene su tri puta gumene palice i pet puta fizička snaga. O ovome ćemo dostaviti izvještaj Odjeljenju milicije“.⁴⁴

Svjesni velikih katastrofalnih posljedica poplave i još većih napora koji se moraju uložiti u saniranju štete napravljene u naletu ogromne količine vode, predsjednik Opštinskog odbora SSRN u Doboju Zdravko Nešković na izvanrednoj sjednici se iskreno zahvalio svima koji su pritekli u pomoć. „U ime Opštinskog odbora SSRN i svih građana dobojske komune izražena je zahvalnost službenicima Unutrašnje bezbjednosti iz Doboja, pripadnicima JNA, vatrogasnim jedinicama i ostalim građanima koji su se gotovo 24 časa neprekidno nalazili u poplavljenim dijelovima grada i spasavali ugrožene porodice. Takođe je pohvaljena požrtvovanost članova radnih kolektiva ŽTP-a, Preduzeća za puteve, Preduzeća 'Radnik', 'Napredak' i mnogih drugih koji su činili izvanredne napore da bi sa

---

⁴⁴ ARS-KD, DD 1965, Informacija o preduzetim mjerama od strane službenika Stanice milicije Doboj za vrijeme poplava grada dana 12. i 13. u odbrani od poplava i na spasavanju lica i imovine za vrijeme poplave, a dana 14., 15. i 16. maja 1965. na čuvanju i prikupljanju poplavljene imovine poslije povlačenja vodene stihije, Doboj, 17.5.1965.

ostalim građanima spriječili prodiranje vodene stihije u grad. Na sjednici Opštinskog odbora izražena je zahvalnost i komunama, privrednim i društvenim organizacijama izvan dobojske opštine koje su neposredno poslije nesreće pružili postradalom Doboju materijalnu i drugu pomoć. Na prvom mjestu se spominju radne organizacije iz Gračanice, Tuzle, Zagreba, Banja Luke, Sarajeva, Zavidovića, Gradačca, Zenice i mnogih drugih mjesta. Odati su i priznanje bosansko-hercegovačkoj štampi i Radio-Sarajevu kao i nekim zagrebačkim listovima koji su uglavnom objektivno i opširnije prikazali stanje u Doboju u vrijeme poplave i kasnije⁴⁵. I mnogi pojedinci bili su zahvalni svojim sugrađanima, kao npr. „Domaćica Jovanka Mitrović biće vječno zahvalna milicionaru Ljubomiru Stančiću, jer je iz poplavljenе kuće spasio njenu djecu. Mnogi su bili zahvalni i Iliji Radovanoviću, Lazi Matkoviću, Milivoju Đukiću, Dojčinu Tomaniću, Đuri Maksimoviću, Slavku Vujnoviću, Uglješi Bogdanoviću, Veljku Milankoviću, Novaku Nediniću, Peri Damjanoviću, Branku Drobcu, Miloradu Peroviću (...)“⁴⁶ ali i mnogim drugima čija imena nisu zabilježena u novinskim izvještajima. Svakako, ljudska dobrota, požrtvovanost, pomoć i solidarnost bile su teme prepričavanja događaja dugo nakon ove velike poplave, jer to je ono što vezuje ljude, što im daje moralnu podršku da istraju u borbi protiv elementarnih nepogoda.

Sreske i općinske vlasti Doboja bile su zahvalne mnogima. Između ostalih, Doboju su, prema službenim podacima, pritekale u pomoć 44 vatrogasne ekipe iz dvadesetak bosanskohercegovačkih gradova i Zagreba sa 244 vatrogasca koji su dovezli 26 cisterni, 49

---

⁴⁵ D. Paravac, Vanredna sjednica Opštinskog odbora SSRN u Doboju – ZAHVALNOST ARMIJI, SUP-u I OSTALIM GRAĐANIMA • Opštinski odbor je izdao proglas građanima u kome se, pored ostalog, apeluje za dalje napore radi normalizovanja života, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6095, Sarajevo, 24. 5. 1965, 4.

⁴⁶ Dušan Paravac, Ljudski podvizi • NJIHOV 13 MAJ, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6095, Sarajevo, 24. 5. 1965, 4.

pumpi te pomagali na poplavljenom području od 12. do 19. maja.⁴⁷ Pomoć u hrani, odjeći i higijenskim potrepštinama stizala je od općinskih, gradskih, republičkih organizacija Crvenog krsta iz mnogih bosanskohercegovačkih i jugoslavenskih gradova, kao i iz saveznog Crvenog krsta iz Beograda. Velike količine najpotrebnijih artikala poslao je Crveni križ Austrije. Do 26. maja pristiglo je preko 56.000 kg različite robe.⁴⁸

Normaliziranje života u poplavljenim područjima

Povlačenjem vode iz gradova tek su se mogle naslutiti goleme materijalne štete. Prema novinskom izvještaju iz Doboja, u toku „protekle noći vodostaj na tlu grada opao je za oko jedan metar, tako da su se jutros mogli vidjeti tužni prizori na ulicama, u trgovinskim radnjama, privatnim stanovima i ustanovama. Tekstilna roba i razni drugi predmeti koje je voda poplavila i pokrenula, leže na svakom koraku kao neukusna dekoracija. Na hiljade građana je još uvijek u stanju jedino da sa dobojske tvrđave i drugih uzvišica posmatra tužnu sliku svoga grada, i da se, uz pomoć ljudi koje je organizovao opštinski štab za odbranu od poplava, bore za obezbjeđenje ishrane i privremeni smještaj dok se stanje u gradu ne normalizuje. (...) Iz mnogih mjesta pomoć je već stigla. Iz Tuzle, Zavidovića, i Dervente jutros rano stiglo je oko četiri hiljade kilograma hljeba. (...) Što se tiče snabdijevanja vodom za piće, stanje se u tom pogledu u toku dana nešto popravilo jer je iz Tuzle i Sarajeva upravo stiglo nekoliko cisterni koji u Doboju dovoze vodu iz Teslića i Gračanice. (...) Zdravstvene ekipe već vrše obimne pripreme za vakcinisanje

---

⁴⁷ ARS-KD, DD 1965, br. 8. Izvještaj o učešću građana, organa i organizacija i drugih u odbrani i otklanjanju posljedica poplave Doboja. Doboju, 27. 5. 1965.

⁴⁸ Isto.

stanovništva protiv zaraznih bolesti i za dezinfekciju stambenih i drugih objekata“.⁴⁹

Poslove koordinacije poslova u vezi sa normalizacijom života u Doboju obavljao je Opštinski štab za odbranu od elementarnih nepogoda putem svojih nekoliko komisija. Komisija za informacije pravila je pisane preglede cjelokupnog rada, a komisija za tehnička pitanja bila je zadužena za organiziranje ispumpavanja vode iz podruma, snabdijevanje pitkom vodom cisternama na različitim lokacijama, prijevoz namještaja i arhive pojedinih ustanova, preseljenje porodica, osposobljavanje vodovodne i kanalizacione mreže, uspostavljanje snabdijevanja električnom energijom i telefonskim vezama te druge slične tehničke poslove za koje su trebali rasporediti raspoložive radne ekipe i prijevozna sredstva. Komisija za stambena i komunalna pitanja utvrđivala je koje se stambene i poslovne jedinice trebaju rušiti, a koje čistiti i popravljati, zatim kontrolu vodovodne mreže i odvoza smeća za što su nedostajala transportna sredstva preduzeća „Gradina“. Mobiliziranje radne snage bilo je u nadležnosti Komisije za radne akcije koja je uspješno formirala omladinske radne brigade s preko 2.500 omladinaca koji su imali zadatak čistiti grad i pomagati u podizanju šatorskog naselja. Najviše poteškoća u radu imala je Komisija za smještaj postradalog stanovništva. Osim gradnje šatorskog naselja, dodijeljivani su malobrojni slobodni stanovi pojedinim porodicama, što je bilo vrlo teško jer je postojao ogroman nesrazmjer između broja postradalih i slobodnih nepoplavljenih stanova. Najobimniji dio posla obavljali su članovi Komisije za procjenu štete od poplava, koji su procjenjivali nastalu štetu na privatnoj imovini u gradu i na selu, dok su štetu u radnim organizacijama popisivale komisije tih pravnih subjekata, a osiguravajući zavodi vršili su procjene na

---

⁴⁹ D. Paravac, Drugi dan u poplavljenom Doboju • Voda odlazi, pustoš ostaje • Najveće teškoće: smještaj postradalog stanovništva, snabdijevanje prehrambenim artiklima i vodom za piće, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6086, Sarajevo, 15. 5. 1965, 4.

oštećenoj osiguranoj imovini, za što su prve akontacije počeli isplaćivati od 19. 5. 1965. godine.⁵⁰ Bez obzira na velike poteškoće, komisije su uspješno obavljale svoj posao i vrlo brzo osigurale stanovništvu najnužniji smještaj, najosnovniju hranu, pitku vodu i suhu odjeću, o čemu su svakodnevno izvještavali javnost.

Nakon nekoliko dana situacija se počela polako popravljati. „Za veći dio Doboja danas su obezbijeđeni neki najelementarniji uslovi za normalniji život njegovog stanovništva: voda za piće i struja, a takođe su još juče osposobljene neke telefonske linije. I parna pekara otpočela je proizvodnju hljeba, istina sa manjim kapacitetom, svega oko hiljadu kilograma dnevno, što je još nedovoljno u odnosu na potrebe stanovništva. Za građane Doboja je u ovim nenormalnim prilikama najveća blagodan svakako bila voda za piće i struja. U upravi vodovoda kažu da najveća zasluga za osposobljavanje vodovodne mreže pripada ekipi stručnih radnika iz Zagreba. Oni su neposredno nakon poplave stigli u Dboj sa kompletnom opremom za opravku vodovoda i uz pomoć dobojskih vodoinstalatera danonoćno radili na opravljanju ovog važnog komunalnog objekta“.⁵¹ Uspostavom vodovodne i električne mreže bilo je omogućeno i otvaranje prodavnica. Prvo su otvorene prodavnice tekstila i konfekcije „Izbor“, „Standard“ i „Alija Hodžić“, kao i prodavnica elektrouređaja. U pripremi je bilo otvaranje prodavnice obuće „Derventa“ i ugostiteljskog preduzeća „Bosna“. U Doboju je najveću štetu pretrpio Donji grad u kojem su novinari zabilježili tužne prizore: „Kada smo radnike preduzeća 'Bačvar' upitali šta im je voda uništila, oni su odgovorili: 'Pitajte vi nas šta nam nije uništila'. I zaista teško bi se u ovoj radnoj organizaciji moglo naći nešto što nije bilo zahvaćeno i oštećeno

---

⁵⁰ ARS-KD, DD 1965, Informacija br. 2, Opštinski štab za odbranu od elementarnih nepogoda – Komisija za informacije. Dboj, 19. 5. 1965.

⁵¹ D. Paravac, Dboj poslije poplave • Tužni prizori • Veći dio grada dobio vodu i električno osvjjetljenje • Trgovina oživljava, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6091, Sarajevo, 20. 5. 1965, 5.

vodenom stihijom. Radnici po blatu i ruševinama traže dijelove mašina i sakupljaju ono što će se možda nekako moći vratiti na svoja ranija mjesta. Oni će ponovno početi proizvodnju u ovom preduzeću tek kroz mjesec dana. (...) Prolazili smo između niskih stambenih zgrada u kojima je do 13. maja stanovalo nekoliko desetina porodica, a sada su to gole ruševine na koje je jedna komisija juče stavila crveni znak 'X'. Znači, biće rušene! Odmah tu je i preduzeće 'Zanat', čiji pogoni liče na razvalinu u kojoj ništa nije na svom mjestu. I ovdje radnici sakupljaju dio po dio razbacanog inventara a službenici iz kancelarije iznose arhiv čije je mjesto sada na smetlištu. – Po svoj prilici ovaj objekat mi moramo što prije rušiti i u tom slučaju će se materijalna šteta u preduzeću povećati na oko 120 miliona dinara – kaže direktor 'Zanata' Halid Dovrić⁵². Voda je potpuno ili djelomično uništila kancelarije Sreske i Opštinske skupštine, Prosvjetno-pedagoškog zavoda sreza, Uprave prihoda, Vijeća za prekršaje, prostorije uprava trgovinskih i drugih preduzeća, a „Službenici Zavoda iznose zajedno sa blatom arhiv, inventar ... I na tim zgradama vidimo crveni znak 'X'. (...) Pred zgradom Državnog arhiva našli smo direktora ove ustanove profesora Vladu Babića. Vlado je kao mnoge druge Dobojlje dvostruko stradao u ovoj poplavi. Dok je vodena matica rušila njegovu porodičnu imovinu, on je zajedno sa ostalim svojim službenicima spasavao arhivsku građu. U ustanovi je ipak nešto spasio, a u stanu su mu ostala samo četiri vlažna i ruinirana zida. Potpuno je uništeno oko deset tona arhivske građe – kaže Vlado Babić“⁵³.

Osim raščišćavanja uništenog materijala, vršena je i dezinfekcija grada: „Danas je izvršena dezinfekcija svih ulica, parkova i dvorišta u gradu. Ova akcija sanitarno-epidemioloških

---

⁵² Isto.

⁵³ Isto.

organa biće ponovljena još nekoliko puta.⁵⁴ Poseban napor prosvjetni radnici su uložili u normalizaciju nastavnog procesa: „U svim osnovnim i srednjim školama u gradu otpočela je nastava osim u III osnovnoj školi u Usori. Zgrada ove škole je potpuno onesposobljena za nastavu i oko 800 njenih đaka biće privremeno uključeni u druge škole.“⁵⁵ Za neke osnovne životne potrebe nastradalom stanovništvu u Doboju upućena je pomoć Saveznog odbora Crvenog krsta iz Beograda u iznosu od tri i pol miliona dinara, zatim Opštinske skupštine u Doboju jednokratna pomoć u ukupnom iznosu od milion i 800 hiljada dinara.⁵⁶

Neophodna pomoć za normalizaciju života u poplavljenim krajevima došla je i od najviših republičkih organa vlasti. „Radi efikasnog saniranja ovakvog stanja Izvršno vijeće je odlučilo da hitno preduzme niz mjera u saradnji sa radnim organizacijama i opštinskim i sreskim skupštinama poplavljenih krajeva, Republičkom privrednom komorom i savezanim organima. Posebna komisija Izvršnog vijeća dobila je zadatak da obezbijedi skladno djelovanje cijelog mehanizma radi što brže normalizacije života i proizvodnje na najkritičnijim mjestima. Iz budžetske rezerve hitno je dodijeljeno 50 miliona dinara, a Skupštini će, pored ostalog, biti predloženo da se suficit po završnom računu za 1964. godinu upotrijebi u iste namjene.“⁵⁷ Osim toga, donesena je odluka da se otvori poseban tekući račun na ime pomoći postradalim krajevima u Bosni i Hercegovini. U koordinaciji s Izvršnim vijećem „(...) Izvršni odbor Glavnog odbora SSRN Bosne i Hercegovine, podržavajući inicijativu većeg broja opština i radnih organizacija iz Republike,

---

⁵⁴ D. P., Juče u Doboju, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6091, Sarajevo, 20. 5. 1965, 5.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Sjednica Izvršnog vijeća Bosne i Hercegovine: Preduzete mjere za normalizaciju života u poplavljenim krajevima • Izvršno vijeće odobrilo novčanu pomoć postradalim mjestima, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6092, Sarajevo, 21. 5. 1965, 1.

upućuje apel radnim organizacijama, ustanovama, skupštinama društveno-političkih organizacija da, prema svojim mogućnostima, odmah pruže novčanu pomoć u otklanjanju posljedica prouzrokovanih poplavama u poplavljenim područjima naročito u opštinama Doboj i Olovo, putem zajedničkog republičkog fonda za pomoć postradalim od poplava u Bosni i Hercegovini⁵⁸. Osim novčane pomoći, Glavni odbor SSRN je apelirao da društveno-političke organizacije „(...) trebaju svojim političkim radom i uticajem pomoći u bržoj normalizaciji životnih i radnih uslova“⁵⁹.

Razmjeri katastrofalnih posljedica od poplava nadilazili su republičke mogućnosti, pa je pomoć dolazila i od inozemnih institucija. „U toku dana stigao je Karl Hartl, ambasador Austrije. Očekuje se da će u toku današnjeg ili sutrašnjeg dana u Doboj stići i ambasador Sjedinjenih Američkih Država. Oni će sa predstavnicima Opštinske skupštine u Doboju voditi razgovore o daljoj pomoći njihovih zemalja postradalom stanovništvu ovog grada.“⁶⁰ A da je situacija bila vrlo teška izvijestio je predsjednik Sreskog odbora Crvenog krsta u Doboju Mihajlo Dujković: „(...) trenutno preko tri hiljade ljudi snabdijeva se isključivo iz fondova ove organizacije. Za oko 700 njih organizovana je prije dva dana kuhinja sa dva obroka, dok se ostali dio stanovništva uglavnom snabdijeva suvom hranom. Prema riječima Mihajla Dujkovića zalihe hrane za ovo stanovništvo su minimalne. Istina, rekao je on, danas smo obaviješteni da je Jugoslovenski crveni krst uputio u Doboj dvije hiljade paketa i oko 20 hiljada paketa razne tekstilne robe, a takođe se očekuje doprema

---

⁵⁸ Z. K., Sjednica Izvršnog odbora Glavnog odbora SSRN BiH • Apel opštinskim skupštinama i radnim organizacijama za pružanje pomoći mjestima postradalim od poplava, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6092, Sarajevo, 21. 5. 1965, 1.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ D. P., Doboj poslije poplave • Otežana ishrana stanovništva • Danas su Doboj posjetili predstavnici Crvenog krsta Austrije i Bosne i Hercegovine • Najavljen dolazak ambasadora SAD i Austrije • Grad bez dovoljno prehrambenih artikala i povrća, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6092, Sarajevo, 21. 5. 1965, 4.

ovih artikala i sa raznih drugih strana. Ipak ono što treba da stigne biće dovoljno za svega nekoliko dana. Zato je Opštinska skupština bila prisiljena da Sreskom odboru Crvenog krsta odobri nabavku konzervi, mlijeka, hljeba i drugih artikala za ishranu stanovništva na njen račun.⁶¹ Osim hrane i odjeće, bilo je potrebno negdje smjestiti i oko 300 porodica sa oko 1.200 članova koji su ostali „bez krova nad glavom“. U privremenom saniranju tog ogromnog problema priskočila je Armija: „(...) Radi ublažavanja ovakve situacije, Jugoslovenska narodna armija stavila je na raspolaganje šatore za smještaj 350 porodica, jednu poljsku bolnicu i jednu zgradu za smještaj opštinskih službi.“⁶² Uporedo sa smještanjem stanovništva u šatorska naselja počelo je planiranje izgradnje novog stambenog naselja za one koji su izgubili svoje domove. S obzirom na ranija iskustva s poplavama „Stručnjaci Urbanističkog zavoda i zavoda za vodoprivredu iz Sarajeva bili su radi toga ovih dana u Doboju. Postojeće koncepcije urbanističkog plana Doboja biće izvjesno korigovane i proširene novim elementima za regulisanje rijeke i oborinskih voda“.⁶³ Velika financijska sredstva prevazilazila su mogućnosti Doboja i Republike, pa je s ciljem pomoći postradalima u obilazak došla delegacija Izvršnog vijeća iz Slovenije.⁶⁴ Pravovremena pomoć bila je potrebna i poljoprivredi, pa su na jugoslavenskoj razini, u Savjetu za poljoprivredu Savezne privredne komore, sumirane štete poplava u Bosni i Hercegovini i Srbiji: „Prema nepotpunim podacima nedavna poplava u Bosni i Srbiji oštetila je usjeve na 125 hiljada hektara. Najveće štete bile su u

---

⁶¹ Isto.

⁶² D. P., Pomoć Armije poplavljenom Doboju, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6092, Sarajevo, 21. 5. 1965, 4.

⁶³ D. P., Dboj poslije katastrofalne poplave • Gradiće se novo stambeno naselje • Konferencija za štampu predsjednika Opštinske skupštine Marka Stokića, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6093, Sarajevo, 22. 5. 1965, 4.

⁶⁴ D. P., Delegacija Izvršnog vijeća Slovenije posjetila Dboj, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6093, Sarajevo, 22. 5. 1965, 4.

Doboju, Kraljevu i Kragujevcu. Savezna privredna komora smatra da bi oštećenim poljoprivrednim krajevima trebalo pružiti što bržu pomoć u traktorima i priključnim mašinama, jer se sjetva mora potpuno ponoviti u Srbiji i Bosni na 70 hiljada hektara⁶⁵. S obzirom na ogromnu materijalnu štetu, bilo ju je potrebno sanirati prema procjenama koje su tek uslijedile nakon potpunog povlačenja vode.

Posljedice poplava i saniranje štete

„Iz godine u godinu štete od poplava su sve veće. One više nemaju razmere kao u prošlosti. Visoke vode ugrožavaju znatno veća materijalna bogatstva. Na poljima se postižu visoki prinosi biljnih kultura, doline reka su ispresecane gustom mrežom saobraćajnica, razvila su se mnoga naselja sa značajnim industrijskim objektima. Pored toga, uticaj čoveka u degradaciji prirodne sredine postaju izrazitiji. Poplave ugrožavaju ljude, naselja i sve vidove njihove privredne aktivnosti – oštećuju poljoprivredu, industriju i saobraćaj, a u velikoj meri utiču i na produktivnost rada i nacionalni dohodak“.⁶⁶

Odbor za pružanje pomoći poplavljenim krajevima u Republičkom izvršnom vijeću konstatirao je da su majske poplave imale katastrofalne posljedice na području 21 općine i tri sreza Bosne i Hercegovine i da su prčinile štetu u vrijednosti od 18 milijardi dinara.⁶⁷ „Najteže je stradao dobojski srez. Šteta koju je prouzrokovala vodena stihija u dobojskom i sarajevskom srezu

⁶⁵ S. S., Konferencija za štampu u Savjetu za poljoprivredu Savezne privredne komore • Sjetvu treba ponoviti na 70 hiljada hektara • Poplavljenim područjima najviše nedostaje mehanizacija • Stanje usjeva uglavnom dobro, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6093, Sarajevo, 22. 5. 1965, 4.

⁶⁶ Lj. Gavrilović, *Poplave u SR Srbiji u XX veku*, 71.

⁶⁷ Z. L., Poslije poplava u Sarajevskom, Dobojskom i Tuzlanskom srezu • Šteta iznosi 18 milijardi dinara • Poplavljenim područjima dodjeliće se krediti pod povoljnim uslovima, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6094, Sarajevo, 23. 5. 1965, 10.

iznosi 15 milijardi dinara, a u tuzlanskom srezu nešto preko tri milijarde dinara. Oštećene su privredne organizacije, škole, zdravstvene ustanove i saobraćajnice. Mnogi mostovi su uništeni, a putevi teško oštećeni. Veoma teško su stradali gradovi Doboju i Olovo. Poplavljeno je oko 40 hiljada hektara poljoprivrednih površina, od čega su mnoge već bile zasijane, ili su bile izvršene sve potrebne pripreme za sjetvu⁶⁸. U spomenuta dva grada bilo je oštećeno oko 1.500 stanova i gotovo sva komunalna infrastruktura, a prema riječima predstavnika Osiguravajućeg zavoda „znatan broj preduzeća nije osigurao svoja postrojenja od eventualnih zastoja u radu, a sličan propust učinile su i zemljoradničke zadruge, poljoprivredna dobra i individualni proizvođači, koji nisu osigurali žitarice i druge usjeve od poplava“⁶⁹. S obzirom na nemogućnost naplate većeg dijela štete od osiguravajućih zavoda, finansijska sredstva koja su se trebala nadoknaditi iz budžeta bila su izuzetno visoka. Izdvajanje 150 miliona dinara iz republičkog budžeta bilo je premalo za sve ono što se trebalo sanirati, porušiti i ponovo izgraditi. Osim toga, trebalo je nadoknaditi troškove i zdravstvenoj službi: „Čim su rijeke počele da plave na ugrožena mjesta izašle su zdravstvene ekipe. Međutim, juče je postavljeno i pitanje ko će sanirati troškove zdravstvene zaštite i preventive, koji dostižu cifru od 141 miliona dinara“⁷⁰. Osim otvaranja računa u banci na koji su se mogli uplaćivati prilozima za pomoć, Republičko izvršno vijeće najavilo je da će privredne organizacije i stanovništvo poplavljenih krajeva „moći da koristi kredite pod povoljnijim uslovima“⁷¹. Narodna banka Jugoslavije je 26. maja izdala uputstvo kojim se ovlašćuju komunalne banke da privrednim organizacijama na nedavno poplavljenim područjima Srbije i Bosne i Hercegovine

---

⁶⁸ Isto.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto.

pruže olakšice prilikom odobravanja kredita: „Olakšice se, prije svega, odnose na radne organizacije, koje se bave poljoprivrednom proizvodnjom, a pretrpjele su štetu usljed plavljenja zasijanih površina i oštećenja zaliha sirovina ili gotove robe. Ovakvim organizacijama komunalne banke mogu, prema uputstvu, produžiti rokove vraćanja već odobrenih kredita za poljoprivrednu proizvodnju, podrazumijevajući tu i kredite odobrene za kooperaciju sa individualnim proizvođačima, rok vraćanja kredita može se produžiti do momenta naplate odštete od osiguravajućeg zavoda, a najkasnije do 30. septembra ove godine. Vraćanje kredita za sezonske zalihe može se odložiti i na duži rok,“⁷² Osim poljoprivrednom sektoru, olakšice povoljnijeg kreditiranja ponuđene su i trgovinskim organizacijama za brže i potpunije snabdijevanje preduzeća i stanovništva neophodnom robom, a prije svega „neke od ovih organizacija neće morati da polažu 50 odsto sopstvenog učešća prilikom korišćenja kredita za kupovinu robe. Riječ je o trgovinskim preduzećima koja se bave prometom reproduktionog materijala za poljoprivredu (sjeme, vještačko đubrivo, sredstva za zaštitu i stočna hrana) i prometom robe široke potrošnje, odnosno građevinskog materijala neophodnog za opravku oštećenih zgrada. Ovu olakšicu mogu uživati i preduzeća koja trenutno ne ispunjavaju propisane uslove za kreditnu sposobnost, ako su jedine snabdjevačke organizacije na određenom području“.⁷³ Jedna od otežavajućih okolnosti prilikom kreditiranja bilo je ograničavanje vraćanja zajma do naplate štete od osiguravajućih zavoda, najkasnije do 31. jula 1965. godine – što je bio relativno kratak rok za procjenu i naplatu. Osim toga, dodatno opterećenje postradalima bili su uvjeti kreditiranja kod komunalnih banaka. Nepovratna sredstva bila su vrlo ograničena jer su osim dijelova Bosne i Hercegovine i Srbije

---

⁷² Tanjug, Kreditne olakšice privredi u poplavljenim područjima • Povoljnije uslove dobijanja i otplate kredita imaće uglavnom poljoprivredne i trgovinske organizacije, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6098, Sarajevo, 27. 5. 1965, 4.

⁷³ Isto.

bili poplavljeni veći dijelovi Slavonije i Vojvodine, a ogromna novčana sredstva bila su potrošena na odbranu Novog Sada.⁷⁴

Povoljnije kreditiranje za saniranje šteta od poplava bilo je nedovoljno svima onima kojima je trebala pomoć, pa je putem Savezne skupštine Jugoslavije proslijeđena pomoć iz rezervi Federacije, odnosno od strane Saveznog izvršnog vijeća: „1. Iz sredstava privrednih rezervi federacije koja se obrazuju po članu 7. Zakona o privredno-planskim merama u 1965. godini, dodeljuje se na ime pomoći iznos od 1.500 miliona dinara, i to: 1) 1.200 miliona dinara – Izvršnom veću Skupštine Socijalističke Republike Srbije; 2) 300 miliona dinara – Izvršnom veću Skupštine Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. 2. Sredstva iz tačke 1. ove odluke upotrebiće se za otklanjanje šteta prouzrokovanih poplavama u maju 1965. godine“.⁷⁵ Srazmjerno procijenjenoj šteti dodijeljena su i sredstva, a prema obrazloženju: „(...) Na području SR Bosne i

---

⁷⁴ Tanjug, Nasip u Baranji učvršćuje hiljadu ljudi • Dunav u Austriji osjetno porastao, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6103, Sarajevo, 1. 6. 1965, 4.; Tanjug, Drava plavi Osijek • Probijen nasip kod Zoološkog vrta u kojem se nalaze još uvijek tigrovi i leopardi • Ugrožen osječki vodovod • U Baranji mobilisano stanovništvo nekoliko sela, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6115, Sarajevo, 13. 6. 1965, 1.; U najugroženijim mjestima od poplava u Vojvodini danonoćno se vodi borba za odbranu od nabujalog Dunava • Kod Bačkog Novog Sela hitno se izgrađuje novi nasip • Iz ovog mjesta evakuisani svi stanovnici, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6116, Sarajevo, 14. 6. 1965, 4.; Vojo Babić, Poplave u Vojvodini: Dunav ugrožava Novi Sad • Vodostaj u daljem porastu • Nепrekidno se podižu novi nasipi • Najkritičnije u Apatinu, Bačkoj Planci i u Bačkom Novom Selu, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6117, Sarajevo, 15. 6. 1965, 1.; Vojo Babić, Poplave u Vojvodini: Privremeno zatišje u Apatinu • Ovo najugroženije vojvođansko selo izbjeglo je katastrofu • Evakuisano 4.500 stanovnika; Tanjug, Drava probila nasip kod Osijeka • Poplavljeno 10.000 hektara • Poginuo starac • Vodostaj niži za sedam centimetara; Tanjug, Kardelj u Bačkoj; Tanjug, Dunav plavi budimpeštansko ostrvo Margit; Tanjug, Bitka sa vodenom stihijom • Sve je više mašina i ljudi angažovano na učvršćivanju i izgradnji nasipa; Tanjug, Iscrpljujuće iščekivanje • Kod Bačkog Novog Sela maksimalni vodostaj očekuje se 22. juna, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6118, Sarajevo, 16. 6. 1965, 5.

⁷⁵ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), Fond: Savezno izvršno vijeće (dalje: SIV), 130, Grupa: Elementarne nepogode, 1962-1970, Br. fascikle: 754. Predsedniku Savezne skupštine – Beograd, br. 01. 1048, 24. 5. 1965.

Hercegovine od Doboja do reke Save poplavljeno je preko 20.000 hektara najplodnije zemlje uz korito reke Bosne od čega je zasejano i pripremljeno za setvu oko 13.000 hektara. Voda je u naseljenim mestima i u ovoj Republici izazvala velika oštećenja na industrijskim, stambeno-komunalnim i drugim objektima a naročito na teritoriji opštine Doboj⁷⁶. Mada je svaka pomoć bila dobrodošla, 300 miliona dinara bio je samo mali dio za saniranje direktne štete u Bosni i Hercegovini, procjenjene na oko 18 milijardi dinara.

Visina štete nije bila samo u uništenoj imovini već i u gubitku radnih sati tijekom poplave i u neisporučivanju robe i sirovina drugim radnim organizacijama, čime su se lančano stvarali finansijski gubici. Mada su mnoga preduzeća zabilježila gubitke takve vrste, jednim primjerom se to može ilustrirati: „U ovoj nesreći velike materijalne štete pretrpjela su preduzeća 'Krivaja' i 'Gostović'. U pilanama 'Krivaje' tri smjene sa oko hiljadu radnika nisu radili, a radnici su bili angažovani na odbrani ugroženih objekata u naselju. (...) U dolinama rijeke Krivaje i Gostović oštećene su saobraćajnice, preduzeća 'Gostović', tako da je obustavljena doprema sirovina u preduzeće 'Krivaja', 'Natronku' u Maglaju i 'Celulozu' u Banja Luci.“⁷⁷

Da su štete od poplava bile ogromne može se ilustrirati i primjerom Dobojskog sreza kojeg je činilo sedam općina, u kojima su popisane štete na stambenom fondu, industriji, saobraćaju, poljoprivredi, komunalnoj infrastrukturi, odnosno u privredi uopće, što je sačuvano u arhivskoj građi Kancelarije u Doboju Arhiva Republike Srpske, uvijek s napomenom da to nisu bile i konačne procjene. U *Službenom informatoru opštine Doboj* zabilježeno je

⁷⁶ AJ, SIV, 130, Grupa: Elementarne nepogode, 1962-1970, Br. fascikle: 754. Obrazloženje Odluke o dodeljivanju sredstava iz privrednih rezervi federacije, 24. 5. 1965.

⁷⁷ O. Todorović, Vodena stihija nanijela velike štete zavidovićkim preduzećima, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6086, Sarajevo, 15. 5. 1965, 4.

sljedeće: Opština Doboj imala je sedam i pol milijardi dinara štete, Opština Odžak jednu milijardu, Opština Bosanski Šamac 798 miliona, Opština Zavidovići 880 miliona, Opština Teslić 135 miliona, Opština Modriča 640 miliona i Opština Maglaj 195 miliona dinara.⁷⁸ Kada se tome pridodaju iznosi šteta u Olovu koje su bile blizu 2 milijarde, dijelovima Sarajeva oko četiri milijarde zbog potapanja nekoliko preduzeća i poljoprivrednih zemljišta u Sarajevskom polju, mogu se samo pretpostaviti finansijski gubici učinjeni majskom poplavom, a one zdravstvene i psihičke posljedice na stanovništvo nisu ni bile mjerljive.

Zaštita od poplava

Kod zaštite od poplava možemo razlikovati *preventivne* i *operativne mjere*. Preventivne mjere su one koje se poduzimaju prije same poplave, a podrazumjevaju: izgradnju nasipa, antierozivne radove na slivovima i duž riječnih tokova, što podrazumijeva i pošumljavanje terena, zatim razbijanje ledenih santi radi oticanja vode i izradu mreže kanala za odvodnjavanje. Međutim, kada poplava nastupi onda se mogu poduzeti samo operativne mjere koje podrazumijevaju: osmatranje vodostaja, obavješćavanje stanovništva, praćenje čvrstoće nasipa i njihovu dogradnju, planiranje evakuacije stanovništva i njegovo zbrinjavanje.⁷⁹ U bosanskim područjima mjere zaštite od poplava su najčešće bazirane na operativnim mjerama dok se preventivne aktueliziraju tek nakon veće katastrofalne poplave. Plavljenje spomenutih gradova bilo je česta pojava zbog neizgrađenih objekata za zaštitu od poplava,

---

⁷⁸ ARS-KD, DD 1965, Službeni informator Opštine Doboj – Samo za internu upotrebu članovima komisija. Bilten Skupštine Sreza Doboj – Vanredni broj. Doboj, maj 1965. godine.

⁷⁹ Šimon A. Đarmati, Vladimir R. Jakovljević, Radomir V. Tešić, *Elementarne nepogode i civilna zaštita*, IP Studentski trg, Beograd 1971, 81.

neuvažavanja mišljenja stručnjaka o mjestu i načinu gradnje novih industrijskih i stambenih objekata bez prethodne pripreme građevinskog zemljišta i adekvatne komunalne infrastrukture. Tako je na primjer Olovo u proljeće 1965. poplavilo nekoliko puta, a 13. maja je registriran najveći vodostaj Bioštica i Stupčanice čije vode nije mogla u svoje korito primiti rijeka Krivaja i od Olova je napravljeno akumulacijsko jezero. Na pitanje da li se Olovo može zaštititi od budućih poplava, direktor Republičke komisije za vodoprivredu inženjer Abdulah Huzbašić je odgovorio: „Svojevremeno, kada je Olovo takođe bilo poplavljeno, (...) na jednom sastanku stručnjaka razmatrano je upravo ovo pitanje. Vodna zajednica u Sarajevu napravila je projekat melioracije Bioštica i Stupčanice i dijela rijeke Krivaje. Mi smo već i tada izrazili sumnju u taj plan. Bivša sreska hidrometeorološka sekcija, kao i nadležni državni vodoprivredni organ, pored toga, nije se složila sa predloženim urbanističkim rješenjem izgradnje novog naselja u Olovu uslovljavajući ga prethodnim nasipanjem terena u najmanje za jedan metar u visinu. Međutim, ovaj uslov i sugestije niko nije imao u vidu kada su građene stambene i poslovne višespratnice u novom dijelu Olova koji je upravo najviše stradao za vrijeme posljednje poplave. (...)“⁸⁰ Nakon povlačenja velikog vodenog vala, u Doboju se vrlo brzo sastala vodoprivredna stručna komisija koja je raspravljala o budućim aktivnostima na odbrani od poplava. Iznijeta je konstatacija da za odbranu grada Doboja od poplave rijeke Bosne „nisu do sada izgradjeni nikakvi objekti, već kod nižih vodostaja povišeni obalni tereni i niski grebeni u polju predstavljaju neku prepreku za izlivanje vode u izgradjeni dio grada koji je za oko 1,0 m niži od obalnog terena. Isto tako do sada nema izgradjenih objekata za odbranu od poplava brdskih vodotoka koji se slivaju u

---

⁸⁰ J. Druker, Poslije dosad najveće poplave Olova • Dolina Olova – prirodna akumulacija! *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6086, Sarajevo, 15. 5. 1965, 4.

grad“.⁸¹ Nova stručna komisija je planirala potrebne radove na odbrani Doboja od poplava. U prvom redu za konačno rješenje problema odbrane od poplave rijeke Bosne kod Doboja „potrebno je odmah prići prikupljanju i obradi meteoroloških i hidroloških elemenata sadašnje poplave i izradi kompletne hidrološke podloge za konačno utvrđivanje trase odbrambenog nasipa i izradu glavnog projekta ovog objekta. Na bazi tako utvrđenog projekta, potrebno je odmah po njegovom usvajanju pristupiti izgradnji odbrambenog nasipa s tim da se radovi obavezno izvode idući nizvodno, jer se na taj način omogućava etapna zaštita područja, i funkcionalnost izgradjene dionice“.⁸² Planovi za rad bili su napravljeni, ali su za tako opsežne radove bila potrebna i velika financijska sredstva, koja su prema prvim procjenama iznosila preko 550 miliona dinara u odnosu na cijene iz 1965. godine. Kada se uzme u obzir da su štete od poplave u maju 1965. samo u Bosni i Hercegovini iznosile preko 18 milijardi dinara, tada su planirani radovi na odbrani od poplava morali pričekati neko bolje vrijeme. S obzirom na činjenicu da su postojali problemi u iznalaženju financijskih sredstava za saniranje učinjene štete iz 1965. nije se moglo odmah sustavno i kvalitetno krenuti u izgradnju svih potrebnih odbrambenih objekata od poplava.

Prema stručnim mišljenjima, u prostornom planiranju morali su se uvesti određeni standardi kao urbanističke mjere zaštite od poplava. „To drugim rečima znači da treba zabraniti podizanje bilo kakvih stambenih i privrednih objekata u prvoj zoni plavljenja, koja je ispod prosečnog godišnjeg vodostaja.“⁸³ Također, stručnjaci su smatrali da poplave kao prirodni fenomen na teritoriji na kojoj su se dogodile „u celini narušavaju životnu sredinu. Svojim posledicama one menjaju geografski lik, a još više čovek menja izgled pejzaža

---

⁸¹ ARS-KD, DD 1965, Zapisnik vodoprivredne stručne komisije o problematici odbrane od poplave na području grada Doboja. Doboje, 22. 5. 1965.

⁸² Isto.

⁸³ Lj. Gavrilović, *Poplave u SR Srbiji u XX veku*, 86.

sistemom mera koje preuzima da bi se zaštitio od vodene stihije. Reke menjaju svoj izgled – postaju kanalisani, pregrađeni, ujezereni tokovi. Čini nam se da smo ih ukrotili, ali samo na prvi pogled, jer priroda je nepredvidiva i uvek jača od čoveka. Zato poplave treba shvatiti kao stalno prisutan i zajednički problem celog društva. Moramo mu prići obuhvatnije i sa više pažnje“.⁸⁴ Upravo je katastrofalna poplava 1965. u Doboju ubrzala rješavanje problema u vezi s odbranom od poplava. „Tako je u 1966. godini pristupljeno izgradnji odbrambenog nasipa za odbranu od velikih voda rijeke Bosne i laterarnog kanala do jugo-zapadne strane grada na potezu Garnizon-Vila, koji objekti su u završnoj fazi. Međutim, izgradnjom ovih objekata samo je načet problem odbrane od poplave grada Doboja i on je u stvari još više aktuelizirao neophodnost kompletnog rješavanja odbrane grada Doboja od poplave. Ovo time jer je izgradnjom nasipa onemogućeno normalno oticanje brdskih, oborinskih i unutarnjih voda slivnog područja grada, budući da je nasipom stvorena vještačka brana za oticanje ovih voda u vodotok rijeke Bosne. Ovim je grad došao u situaciju da je obezbjedjen od izlivanja rijeke Bosne ali je ugrožen da bude češće plavljen od brdskih i oborinskih voda i fekalnih voda iz kanalizacije. Na ovaj način stvaraju se latentne opasnosti pored češćeg plavljenja i mogućnosti zagadjivanja gradskog područja i dovodjenja u opasnost zdravlja ljudi.“⁸⁵ S obzirom na ovaj veliki problem u gradu, za 1967. godinu planirana je: „(...) izgradnja latentnog kanala II koji bi zahvatio vode slivnog područja potoka Čajre i latentnog kanala III iznad bolnice i starog dijela grada koji bi zahvatio odvodnju brdskih voda sa područja sjeverno-istočnog dijela grada Doboja. Izgradnja ovih kanala je neophodna kako bi se gradsko područje zaštitilo od čestih bujica a istovremeno ove bi se vode odvele gravitacijom van područja naseljenog dijela grada koje se štiti odbrambenim nasipom

---

⁸⁴ Isto, 120.

⁸⁵ ARS-KD, Fond: DD 1965, Izvještaj o problemima odbrane od poplava i odvodnja brdskih u unutarnjih voda grada Doboja. Doboju, 22. 11. 1966.

i time ove vode ne bi išle na buduću precrpnu stanicu.“⁸⁶ Osim izgradnje tri latentna kanala, bilo je potrebno izgraditi dva kolektora za kanalizacionu vodu, zatim uređaj za prečišćavanje vode ispred precrpne stanice sa pratećim objektima i za sve to izraditi projektnu dokumentaciju. Predračun troškova, uz napomenu da u to nije uračunat problem odbrane trafo-stanice u Usori koja je bila važna za napajanje električnom energijom dijela planiranih objekata, iznosio je 6,730.000 novih dinara.⁸⁷ Kada se sustavno ne riješava izgradnja objekata za odbranu od poplava i ne prati njihovo održavanje tada se javlja *slučaj Doboju*. Izgradnjom nasipa uz rijeku Bosnu napravilo se mnogo više problema unutar samog grada. Nedostatak financijskih sredstava za završavanje nekih ranijih projekata i besplanska gradnja doveli su do velikih problema: „Istina, ovaj problem [odbrane od poplava u Doboju, op.a.] se počeo rešavati prije 10 godina [1956. op. a.] u koju svrhu su izrađeni i idejni projekti koji u uslovima sadašnjih vodnih prilika u gradu (izgrađen novi dio grada i odbrambeni nasip) u mnogome mijenjaju sistem odbrane od poplava.“⁸⁸

Nedostatak financijskih sredstava na različitim razinama vlasti prolongirao je izgradnju svih neophodnih odbrambenih objekata na zaštiti Opštine Doboju od poplava. Većina planiranih radova nakon poplave 1965. ušli su u program otklanjanja tih problema u narednom petogodišnjem periodu, 1970-1975. Čak i prilikom obilnijih kiša su nezavršeni poslovi nanosili materijalnu štetu privredi, komunalnim i drugim djelatnostima i ugrožavali standard i zdravlje ljudi u dobojskoj općini. Za vrijeme petogodišnjeg perioda ponovo je planirano da je u cilju zaštite gradskog područja od

---

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ ARS-KD, DD 1965, Skupština Opštine Doboju, Informacija o saniranju posljedica od poplave u 1966. godini i neki problemi u vezi sa tim. Doboju, decembar 1966.

brdskih voda i odvodnje unutarnjih, oborinskih i otpadnih voda potrebno „izgraditi dva obodna kanala sa sjeverne strane grada, podići zaštitni pojas oko trafo-stanice i izgraditi kolektor od Usore do precrpne stanice za odvodnju unutarnjih, oborinskih i otpadnih voda. Potrebna sredstva za izvodjenje ovih objekata cijene se oko 6,200.000 dinara, a treba da ih obezbijedi Republički i Opštinski fond voda i Komunalno preduzeće za vodovod i kanalizaciju“.⁸⁹ Tako su se izgradnjom nasipa na rijeci Bosni otvorile potrebe za izgradnjom dodatnih objekata za odbranu od poplava, kako u samom gradu, tako i u širem dijelu dobojske općine, osobito na odbrani poljoprivrednih zemljišta. Programom je bila predviđena regulacija desetak korita manjih rijeka i većih potoka, zatim prokopavanje osam propusta ispod puteva i željezničkih pruga, zatim desetak odvodnih kanala te melioracija šest najugroženijih polja, za šta je bilo potrebno milion dinara, od kojih bi se 80 % odnosilo na sredstva Opštinskog fonda voda i 20 % na sredstva građana mjesnih zajednica određenih područja gdje bi se izvodili radovi.⁹⁰ Republički fond voda (sa 30 %) i Opštinski fond voda (70 %) planirali su sredstvima u okviru milion dinara sanirati oštećenja na objektima osiguranja korita rijeka Bosne i Usore, zatim saniranje erozivnih terena pošumljavanjem za koje je bilo potrebno oko 200.000 dinara, ali izdvojiti i dodatnih 300.000 za službe koje će održavati objekte.⁹¹ Međutim, ostvarivanje svih tih planova ometale su ozbiljne administrativne prepreke utvrđene zakonom o organizaciji vodoprivrednih preduzeća. To se posebno nepovoljno odrazilo na primjeru dobojske općine. „I pored toga, što je u vodoprivredi izvršena reorganizacija i osnovano 7 vodoprivrednih preduzeća, ipak za jedinstveno rješavanje vodoprivrednih problema na opštini postoji

---

⁸⁹ ARS-KD, DD 1965, Privredno i Opštinsko vijeće Skupštine opštine Doboj: Program izgradnje objekata za zaštitu od poplave na području Opštine Doboj za period od 1970 do 1975. godine. Doboj, januar 1970, 4.

⁹⁰ Isto, 5.

⁹¹ Isto.

jedna zakonska smetnja. Naime, područje opštine pokriveno je sa 4 vodoprivredna preduzeća i to: Vodoprivredno preduzeće 'Bosna-Drina' Sarajevo drži sliv rijeke Usore i Bosne do ušća u rijeku Spreču; Vodoprivredno preduzeće Tuzla drži sliv rijeke Spreče do ulivanja u rijeku Bosnu; Vodoprivredno preduzeće Orašje drži desnu obalu rijeke Bosne od ušća rijeke Spreče nizvodno; Vodoprivredno preduzeće 'Posavina' Odžak drži lijevu obalu rijeke Bosne nizvodno. Da bi anomalija bila veća, jedino Vodoprivredno preduzeće 'Bosna-Drina' ima svoj pogon u Doboju i ako isto drži svega 7 % područja Opštine Doboju.⁹² S obzirom na takvu rascjepkanost, uslijedio je prijedlog da se izvrši integracija ovih radnih organizacija zbog efikasnijeg rada na planiranim zadacima. Također, ukazano je na još jedan problem: „(...) postoji zakonski propust kod davanja vodoprivredne saglasnosti. Naime, republički organ za vodoprivredu daje vodoprivrednu saglasnost na sve veće objekte bez prethodnog upoznavanja opštinskog organa, pa se pojavljuju problemi (...)“.⁹³ Uz sve nepovoljne administrativne poteškoće poseban problem za rješavanje cjelokupne problematike iz vodoprivrede „predstavlja obezbjeđenje sigurnih izvora finansiranja. Ovo je bilo do 24. juna 1969. godine riješeno na taj način, što su opštinske skupštine na osnovu člana 33. republičkog Zakona o vodama, donosile odluke o naplati takse za eksploataciju šljunka i pijeska iz vodotoka. Međutim, ova zakonska ovlaštenja su ukinuta“.⁹⁴ U predloženom petogodišnjem programu zaštite od poplava naznačeni su problemi imovinsko-pravnih odnosa, nepostojanje inspekcijuskog nadzora, a na poseban način obimni administrativni poslovi usklađivanja s glavnim programom preko Opštinskog fonda voda, mjesnih zajednica, vodoprivrednih preduzeća i drugih institucija koje su bile obavezne donijeti svoje programe za sprovođenje planiranih mjera.

---

⁹² Isto, 9.

⁹³ Isto.

⁹⁴ Isto.

Predloženim programom (1970-1975) dobojska općina iskazala je potrebu za velikim financijskim sredstvima za zaštitu od poplava, i to kao samo jedna među ostalim u Bosni i Hercegovini, koje su također bile izložene sličnim problemima. A kako privredna reforma iz 1965. godine nije polučila očekivane pozitivne rezultate u ekonomiji, tako su veliki planovi investiranja u zaštitu od poplava bili reducirani, što se odrazilo na materijalne štete učinjene poplavama koje su uslijedile u kasnijim godinama. Mada je priroda nepredvidiva u svom djelovanju, velike štete društvenoj zajednici napravio je i sam čovjek svojim nestručnim i sebičnim interveniranjem u životnoj sredini. Takvih primjera je mnogo u cijeloj Bosni i Hercegovini, a u ovom radu bit će naznačeni samo neki od njih u dobojskoj općini, kao ilustracija takvog ponašanja.

Za sve veće štete prilikom poplava stručnjaci su pripisivali uzrok intenzivnoj gradnji na područjima koja su bila na području redovitih izlivanja rijeka, pa tako za Doboj se konstatira: „Pored naslijeđene zaostalosti i nerazvijenosti ove privredne grane [vodoprivrede, op. a.], poslijeratnom intenzivnom izgradnjom mnogi problemi su se uvećali, a pojavili su se i novi. Sve to, bez obzira na uzrok, sada traži hitno preuzimanje mjera u interesu daljnjeg privrednog razvoja i bezbjednosti stanovništva.“⁹⁵ Dalje, intenzivna gradnja bez prateće komunalne infrastrukture dovela je do još većih problema: „Poseban problem vodoprivrede naše opštine [Doboja, op. a.] predstavlja prekomjerno zagađivanje vode uopšte, a naročito u nekim vodotocima na kojima su locirana veća naselja i izgradjen najveći dio industrije. Povećanje zagađenosti voda otežava upotrebu vode za industrijske i poljoprivredne svrhe i za piće, čime se nanose štete privredi i ugrožava zdravlje ljudi. Na izgradnji uređjaja za prečišćavanje otpadnih voda iz industrije i gradske kanalizacije dosada je jako malo uradjeno. Ništa bolje stanje nije ni u pogledu

---

⁹⁵ ARS-KD, DD 1965, Obrazloženje Programa izgradnje objekata za zaštitu od poplave na području Opštine Doboj za period od 1970. do 1975. godine, 1.

priprema za izgradnju tih uređaja“.⁹⁶ Da je ekološka svijest bila na izuzetno niskoj razini svjedoči izvod iz diskusije na sjednici najvišeg tijela Socijalističkog saveza: „Za ovo pitanje [zaštite od poplava, op.a.] je vezano i pitanje zagađivanja rijeka. Postoje propisi, ali niko ih ne poštuje. To najbolje znaju ribolovci. Recimo, oko celuloze [misli se na Fabriku celuloze u Banja Luci, op.a.] bilo je priče i natezanja i onda karikiramo jedni druge: hoće ljudi fabriku, a neće da im se dimi, hoće fabriku, a neće da im se zagađuje voda itd. To je jedna politika koja neće da sagledava te stvari kompleksno. Možda nemam u potpunosti pravo, ali postoje štabovi, postoje nekakvi organi, koji bi trebalo o tome malo više da vode računa.“⁹⁷ Ovo je samo jedan od primjera isforsirane industrijalizacije u Bosni i Hercegovini, u kojoj su se gradili industrijski objekti bez unaprijed urađenih projekata o zaštiti okoliša – što je, između ostalog, karakteristika svih siromašnih poslijeratnih društava.

Nestručno izvođenje radova je na poseban način utjecalo na dodatne materijalne štete. „Korito vodotoka Hasanbegovače je još za vrijeme postojanja uzane pruge pregradjeno, u cilju zaštite bivše željezničke stanice Rudanka. Voda ovog korita je pod uglom od 90 stepeni skrenuta manjim kanalom duž nasipa u korito vodotoka Popovac, odakle samo deseti dio prolazi kroz uzani propust na putu I reda, a 90 % vode se kroz odgradjeni nasip razlijeva po okolnom zemljištu gdje pravi veliku štetu.“⁹⁸ Mada se spomenutim Programom traže značajna sredstva za izgradnju brojnih propusta i sljedeći primjer pokazuje koliko su nestručno urađeni raniji radovi:

---

⁹⁶ Isto, 2.

⁹⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Fond: Socijalistički savez radnog naroda Bosne i Hercegovine (dalje: SSRN BiH), Ivršni odbor Glavnog odbora SSRN BiH (dalje: IO GO SSRNBiH) – nesređena građa (od 15. maja - juni), 03/III, Dokument (dalje: D) br. 5, Stenografske bilješke sa sjednice Izvršnog odbora Glavnog odbora SSRN BiH, održane 20. maja 1965. godine, 10.

⁹⁸ ARS-KD, DD 1965, Obrazloženje Programa izgradnje objekata za zaštitu od poplava na području Opštine Doboj za period od 1970. do 1975. godine, 3-4.

„Drugi veliki problem na ovom području je nerugulisano korito vodotoka Popovca. Korito ovog vodotoka je pregradjeno u propustu na putu I reda. Za vrijeme izgradnje velikog propusta otvora 3,60 metara u njegovoj unutrašnjosti ostavljen je stari propust, a u ovaj su ugrađene betonske grede i propusna moć propusta je smanjena od 3,60 na 1,5 metar. Voda korita vodotoka Popovac u koji se ulijeva i voda Hasanbegovače, ne mogu da protiču ispod stiješnjelog propusta na putu I reda, nego se vraćaju i kroz odgradjen nasip plave okolno zemljište, stvarajući veliko vještačko jezero.“⁹⁹ Osim nestručnog izvođenja radova, u Dobojskoj općini bilo je i mnogo ljudskog nemara, kako se vidi iz sljedećih primjera: „Ovo korito nije čišćeno posljednih 30 godina“; „(...) mjestimično su izgradjeni betonski jarkovi, ali iznad nivoa okolnog zemljišta i ne mogu da prime vodu sa okolnih parcela, nego je odbijaju i doprinose plavljenju okolnog zemljišta“; „Kanal je zarastao i nije odavno čišćen, pa voda kroz njega teče vrlo sporo“; (...) Ovaj kanal je na nekoliko mjesta presječen seoskim putevima, a na nekim mjestima nisu postavljene propusne cijevi odgovarajućeg profila (...).“¹⁰⁰ Da nije bilo koordinacije između privrednih subjekata, pokazuje sljedeći primjer: „Najveću štetu u ovom polju [Matuzići, op. a.] pričinjava neregulisano korito vodotoka Kraševo, čiji se gornji tok nalazi na području Opštine Tešanj i umjesto da se najkraćim i najprirodnijim pravcem u dužini od 300 metara sprovede u rijeku Usoru, njega je GP 'Bosnaputevi' Sarajevo za vrijeme izgradnje svog pogona usmjerilo u pravcu sela Matuzića, gdje prolazi sredinom polja u dužini od 5 km i plavi okolno zemljište. (...) voda plavi 100 ha najplodnije zemlje i pričinjava godišnju štetu od 450.000 dinara.“¹⁰¹ Pored svega toga, brojni su bili primjeri neriješenih imovinskih odnosa: neplanska eksploatacija šljunka i pijeska iz rijeka;

---

⁹⁹ Isto, 4.

¹⁰⁰ Isto, 5.

¹⁰¹ Isto.

zatrpanje vodotoka do šljunkara; propusti neadekvatnih profila cijevi bez odvodnih kanala do većih vodotoka; uvjetovanje vlasnika zemljišta za novčanom nadoknadom za dopuštenje mjesnoj zajednici čišćenje zatrpanih prirodnih vodotoka i kanala; privatno izgrađene barijere oko posjeda zaoravanjem zemljišta; nebriga za pošumljavanje erozivnih površina na kojima je učinjena neplanska sječa; neuvažavanje pojave stvaranja većeg broja rukavaca rijeke Bosne; urušavanje obale rijeke Bosne, potkopavanje cesta i mnogo drugih primjera nemarnog odnosa prema prirodnoj sredini. Takvo djelovanje dovelo je do čestih poplava i pratećih materijalnih šteta koje su bile mnogo veće od novca i truda koji je bio potreban za sustavnu odbranu od poplava. Međutim, neznanje, parcijalna rješenja, ljudska pohlepa, uskogrudost u promatranju problema, nezakonite radnje prilikom izvođenja radova, pogodovanje pojedincima mijenjanjem prostornih planova i slično, učinili su neučinkovitim sve pokušaje rješavanja problema u zaštiti od poplava. Velike štete od poplava bile su posljedica neizgrađene svijesti jednog siromašnog društva koje je od prirode nekontrolirano uzimalo sve što mu je bilo potrebno bez poštivanja prirodnih zakona, a sve pod geslom industrijalizacije, urbanizacije i modernizacije bez uvažavanja stručnih mišljenja. Štete od poplava su svaki sljedeći put bile sve veće, pisani programi za zaštitu bili su sve opširniji na svim razinama vlasti, a traženje sve većih financijskih sredstava za te namjene dolazilo je u vrijeme pomanjkanja investicija, tako da je izostala sustavno urađena zaštita od poplava ne samo u Doboju već i u mnogim drugim krajevima Bosne i Hercegovine.

Zaključak

Velika poplava u maju 1965. godine zahvatila je 21 općinu i tri sreza u Bosni i Hercegovini, ostavljajući katastrofalne posljedice na naselja, stanovništvo, poljoprivredu, industriju, saobraćaj, produktivnost rada, odnosno na život lokalnih zajednica i društva

uopće. Materijalna šteta je bila procijenjena na oko 18 milijardi dinara. Kada se tome dodaju goleme štete učinjene poplavama u SR Srbiji, tada se može sagledati visina izdvojenih financijskih sredstava potrebnih za saniranje šteta od strane svih razina vlasti u jugoslavenskom društvu. Godinu dana ranije, velike poplave su pogodile Sloveniju i Hrvatsku, a na poseban način grad Zagreb, tako da državni organi vlasti nisu bili u mogućnosti potpuno sanirati prethodne poplave, a već su pristigle nove. Prema tome, saniranje šteta od poplava i poduzimanje najosnovnijih mjera odbrane i zaštite bilo je stalni financijski trošak za općinske, republičke i savezne budžete i fondove.

Samo na primjeru Doboja je vidljivo kako je voda „u poplavljenom području na srezu djelimično i u cjelosti oštetila 54 seoska naselja, (...) bilo je poplavljeno stambenih zgrada 3.954, oštećenih stambenih zgrada 1.886, zgrada potpuno onesposobljenih za dalje stanovanje 355 od čega u samo u Doboju otpada oko 300 zgrada, porušenih zgrada 27, poplavljenih javnih objekata 36. (...)“.¹⁰² Pored stambenih objekata „voda je oštetila 8 škola od kojih 6 u Doboju /dvije školske zgrade potpuno onesposobljene za dalju nastavu/ (...).“¹⁰³ Osim toga, uslijed nereguliranja komunalne infrastrukture u starom dijelu grada i izgradnjom novih dijelova, kanalizaciona mreža bila je većim dijelom vezana za evakuaciju brdskih i bujičnih potoka što je opterećivalo oticanje vode i došlo je do izlivanja u samoj gradskoj jezgri. Uz ovaj problem, kao posljedica jakog pritiska vode dolazilo je do pucanja vodovodnih cijevi i zagađenja vode za piće. Problem s pitkom vodom osobito se javio na selima gdje je mogućnost zagađenja vode u bunarima bila još veća. Ovaj problem sa vodom za piće pratila je pojava raznih zaraznih bolesti i epidemija što je podrazumijevalo potrebu

---

¹⁰² ABH, SSRN BiH, IO GO SSRN BiH – nesređena građa, 03/III, D: br. 5, Stenografske bilješke sa sjednice Izvršnog odbora Glavnog odbora SSRN BiH, održane 20. maja 1965. godine, 2.

¹⁰³ Isto, 4.

vakcinacije velikog broja ljudi, a time i dodatne troškove. Osim komunalne infrastrukture, bile su oštećene električna i telefonska mreža.

Katastrofalna poplava u Doboju nije odnijela ni jedan život, što je bila sretna okolnost, zahvaljujući pravovremenoj evakuaciji stanovništva. „Posljedice ovih razaranja su veoma velike, a najbolje se može vidjeti iz podatka da je na poplavljenom području živjelo 24.000 stanovnika od kojih je u toku priprema za odbranu od poplave i u samoj poplavi evakuisano preko 9.500. Preko 300 porodica uglavnom u Doboju sa više od 1.200 ukućana ostalo je bez krova nad glavom, najnužnijih stvari i bez ikakvih sredstava za život“.¹⁰⁴ Dezinfekcija terena, dovoženje pitke vode i vakcinacija stanovništva spriječila je epidemije ljudi i stoke koje je moglo ugroziti „(...) oko 500 različitih vrsta virusa (...) tifusa (*Salmonella typhi*) i paratifusa (*Salmonella paratyphi*), ali i drugih zaraza kao što su kolera, infektivna žutica, poliomijelitis itd“.¹⁰⁵

Osim na naselja i stanovništvo, poplave ostavljaju izuzetno velike posljedice na poljoprivredu, kako na zemljoradnju tako i na stočarstvo. Izlivanje vode odnosi gornji plodni sloj zemljišta, onemogućuje normalnu vegetaciju, dovodi do truljenja usjeva, zatrpava ih blatom, zagađuje biljke prljavom vodom itd. Čak i pripremljeno zemljište za sjetvu zahtijevalo je ponovnu pripremu zbog štetnih posljedica poplave. Na primjeru Doboja je zabilježeno: „Poplavom je bilo zahvaćeno oko 23.000 ha poljoprivrednog zemljišta od čega na zasijane površine jesenjim i proljetnim kulturama otpada 8.065 ha, pripremljene i obradjene površine za proljetnu sjetvu 5.230 ha i neobradjene zemljišne površine oko 10.000. Pošto je bujica brzine od 3 m u sekundi odnosila sloj u priobalnom dijelu, oštećen je i do 30 cm dubine najplodniji oranični sloj na oko 2.300 ha zemljišnih površina čije će privodjenje kulturi

---

¹⁰⁴ Isto, 2-3.

¹⁰⁵ Lj. Gavrilović, *Poplave u SR Srbiji u XX veku*, 73.

zahtijevati duže vrijeme i znatnija materijalna ulaganja“.¹⁰⁶ Također, ogromne štete nanose se i stočarstvu, plemenitoj divljači i pticama. Voda odnosi perad, sitnu, pa i krupnu stoku, uništava sijeno, stočnu hranu i degradira pašnjake. Na poseban način bujične vode nanose štetu šumskoj flori, a time i plemenitoj divljači i njihovim staništima, kao i pticama koje se gnijezde u blizini rijeka.

Poplava u Doboju i drugim mjestima nanijela je veliku štetu industriji, na 65 privrednih objekata.¹⁰⁷ Zbog izgradnje industrijskih objekata na vodoplavnim terenima, poplava je uništila zgrade preduzeća, postrojenja, pripremljene sirovine, skladišta gotovih proizvoda, kao i poslovne objekte.

Posebno veliku štetu poplava je nanijela cestovnom i željezničkom saobraćaju „(...) na oko 55 km, porušenih 15 mostova i 2 km željezničkih nasipa“.¹⁰⁸ Osim oštećenja cesta, potonuća kolovoza ili nanošenja blata na njih bio je onemogućen prijevoz ljudi i roba, čime se stvarao dodatni gubitak. U sektoru željezničkog saobraćaja voda je odnijela na pojedinim dijelovima željezničke kolosijeke, šljunkovite nasipe na kojima su postavljeni pragovi i šine, na dijelovima pruge je nanijela blato i razni materijal, a bilo je potrebno popraviti i mostove koje je voda oštetila ili odnijela. Pored toga, obustava saobraćaja dodatno je uknjižila velike gubitke Željezničkom transportnom preduzeću.

Sve nabrojane štete ubrajaju se u direktne posljedice poplava. Međutim, one indirekne sagledavaju su u kasnijem vremenskom periodu u pogledu smanjenja produktivnosti rada i ostvarivanja društvenog dohotka. Među prvim indirektnim posljedicama su prekid proizvodnje i neispunjavanje obaveza čime se umanjuju

---

¹⁰⁶ ABH, SSRN BiH, 33, IO GO SSRN BiH – nesređena građa, 03/III, D: br. 5, Stenografske bilješke sa sjednice Izvršnog odbora Glavnog odbora SSRN, održane 20. maja 1965. godine, 2.

¹⁰⁷ Isto, 3.

¹⁰⁸ Isto, 2.

ukupni rezultati rada i pripadajućeg dohotka. Dalje, gubitak sredstava za rad zahtijeva neplanirane investicije, a onim oštećenim se skraćuje vrijeme trajanja i poskupljuje održavanje. Na produktivnost rada na poseban način utiču ljudi koji na svom radnom mjestu ne mogu pružiti punoću radne sposobnosti. Osim psihičkih problema u vidu stresa i nervoze, zabilježena su brojna odsustvovanja s posla zbog zdravstvenih razloga (iscrpljenost, prehlade, infekcije i slično), ali i zbog zbrinjavanja porodice. Dugoročno, poremećaji ritma proizvodnje se odražavaju na ukupan nacionalni dohodak, a između ostalog, „(...) – vodena stihija je pogodila veliki broj poreskih obveznika što će dovesti do znatnijih smanjenja doprinosa iz poljoprivrede i otpisa dijela poreza za ovu godinu. Isto tako usljed prekida u radu i otežanih uslova radnih organizacija i štete koju su pretrpjele, biće otežana naplata doprinosa iz ličnih dohodaka, poreza na promet robe na malo i drugih vidova doprinosa i poreza iz kojih se alimentariju opštinski budžeti. (...)“.¹⁰⁹ Prema procjenama finansijskih stručnjaka, nadoknade direktnih i indirektnih šteta kod svake nove poplave prevazilazile su potrebna finansijska sredstva za ulaganje u zaštitu od poplava.

Izdvajanje finansijskih sredstava za saniranje šteta od katastrofalnih poplava u Bosni i Hercegovini i Srbiji 1965. godine došlo je u vrijeme kada je državno i partijsko rukovodstvo planiralo budući ekonomski razvoj uvođenjem ambiciozne privredne reforme, praćene značajnom političkom turbulencijom u jugoslavenskom društvu. U vremenu punog zamaha da se pomogne ljudima nastradalim od poplave Bosnu i Hercegovinu je 7. juna 1965. zadesila nova nesreća – u rudniku Kakanj, u jami „Orasi“, gdje je od eksplozije metana poginulo 126 rudara i napravljena ogromna materijalna šteta.¹¹⁰ Uz poplave, često su se u bosansko-

---

¹⁰⁹ Isto, 6.

¹¹⁰ Joža Druker, Katastrofa u rudniku Kakanj • U teškoj nesreći izazvanoj eksplozijom metana u jami „Orasi“ izgubilo živote preko stotinu rudara • Vijest o ovom tragičnom udesu bolno je odjeknula širom Jugoslavije – Proglašena

hercegovačkim rudnicima dešavale nesreće s manjim ili većim brojem poginulih i ozlijeđenih, o čemu historičari trebaju pisati u nekim novim istraživačkim projektima da bi se objasnile posljedice nedovoljnog investiranja kako u rudnike tako i u zaštitu od poplava, čime su se društvu nanosili nesavladivi financijski gubici.

Da prirodne nepogode i nesreće u 20. stoljeću trebaju biti teme istraživanja govore podaci da su se iste ili slične katastrofe u bosanskohercegovačkom društvu nastavile događati i u 21. stoljeću. Na poseban način je potrebno ukazati na ljudski faktor koji svojom nebrigom, nestručnim radom i nedovoljnim ulaganjima uništava prirodnu sredinu u kojoj živi, odnosno pokazati na kojem se stupnju nalazi bosanskohercegovačko društvo prema ekološkoj svijesti o zaštiti prirode, uopće. Ako samo pogledamo obalu rijeke Bosne kod Doboja s koje nije očišćeno smeće poslije poplave iz 2014. do danas ili je dodatno deponirano – tada bismo rekli da je i danas svijest o potrebi očuvanja životne okoline na izuzetno niskoj razini.

---

dvodnevna žalost u Bosni i Hercegovini – U Kaknju zastave na pola koplja, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6110, Sarajevo, 8. 6. 1965, 1. i 4.; Joža Druker i Zoran Ristić, Poslije velike rudarske tragedije u jami „Orasi“ • Kakanj bolno preživljava gubitak voljenih drugova • Do juče u 18 časova pronađena tijela 124 poginula rudara • Sahrana posmrtnih ostataka nastradalih rudara obaviće se danas • U bolnici preminuo jedan teže povrijeđeni rudar • Komemorativnoj sjednici prisustvovao i predsjednik Saveznog izvršnog vijeća Petar Stambolić; Saučešće predsjednika Tita; Ljudska solidarnost; Najveće blago koje smo izgubili u ovoj tragediji jesu ljudski životi; Saučešće republičkih rukovodstava; Bolna tišina rudarskog grada, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6111, Sarajevo, 9. 6. 1965, 1. i 3.; Joža Druker, Sahranjeno 126 kakanjskih rudara • Posljednja prozivka prve smjene iz jame „Orasi“ • Uz najviše počasti sa tragično preminulim rudarima oprostilo se 30.000 građana Kaknja i okolnih mjesta. (...) Dirljiv oproštaj u Kaknju • Sjećati se samo – bilo bi malo ... , *Ooslobođenje*, god. XXII, br. 10.6.1965, 1, 3. i 4.; Milan Andrić, Poslije tragedije u rudniku Kakanj • Život se postepeno normalizuje • Izuzev jame „Orasi“ u svim rudničkim pogonima normalno se radi • Još nisu nađena tijela dvojice rudara za koje se vjeruje da su nastradali; Pomoć sarajevskih kolektiva porodicama nastradalih, *Oslobođenje*, god. XXII, br. 6113, Sarajevo, 11. 6. 1965, 1. i 4.

Velike poplave u Doboju i Olovu 1965.

Prilozi: Fotografije iz Doboja u vrijeme poplave 1965. godine

ARS-KD, Fond: DD 1965. Inv. Br. 136/1-II

ARS-KD, Fond: DD 1965, Inv. br. 155/1-II

ARS-KD, Fond: DD 1965, Inv. br. 82/1-II

ARS-KD, Fond: DD 1965, Inv. br. 41/1-II

Velike poplave u Doboju i Olovu 1965.

ARS-KD, Fond. DD 1965, Inv. br. 52/1-II

ARS-KD, Fond: DD 1965, Inv. br.103/1-II

ARS-KD, Fond: DD 1965, 105/1-II

ARS-KD, Fond: DD 1965, Inv. br. 125/1- II

BIG FLOODS IN DOBOJ AND OLOVO – AN EXAMPLE FROM MAY 1965

Summary

The big flood in May 1965 affected 21 municipalities and three districts in Bosnia and Herzegovina, leaving disastrous effects on settlements, population, agriculture, industry, transport, labor productivity as well as life in local communities and society in general. Property damage was estimated at around 18 billion dinars. The disastrous flooding was the result of inadequate protection from spills rivers, their tributaries and torrential waters, unplanned construction of residential and industrial buildings on floodplainsoil areas without adequate utility infrastructure, improper execution of

works to the protective structures and of a special way of ignoring the opinions of experts before carrying out any work. The lack of knowledge about the need to build facilities for flood protection and environmental protection resulted in the fact that each subsequent flooding to the late 20th and early 21st century produced even bigger damage, mainly in the same areas in Bosnia and Herzegovina.

Denis Bećirović
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
becirovicdmde@gmail.com

**PRILOG ISTRAŽIVANJU VELIKOSRPSKE POLITIKE
PREMA BOSNI I HERCEGOVINI
U POSTDEJTONSKOM PERIODU (1995-2015)**

Apstrakt: U radu je u osnovnim crtama istražena i predstavljena velikosrpska politika prema državi Bosni i Hercegovini od zaključenja Dejtonskog mirovnog sporazuma do 2015. godine. Tekst ukazuje na nastavak hegemonističke politike Srbije prema Bosni i Hercegovini u promijenjenim okolnostima. Iako je Srbija jedna od tri strane potpisnice Dejtonskog mirovnog sporazuma, brojni primjeri svjedoče da je ona i dalje zadržala stare strateške velikosrpske ciljeve, mijenjajući jedino metode i taktiku borbe za njihovu realizaciju. Članak, također, govori i o tome da politička i „naučna“ aktivnost velikosrpskih krugova s ciljem negiranja i potkopavanja državnosti Bosne i Hercegovine nije prestala ni nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma.

Glavne riječi: Velikosrpska politika, Bosna i Hercegovina, Srbija, Jugoslavija, hegemonizam, ekspanzionizam, velikosrpstvo, Bošnjaci, Srbi, Hrvati, Dejtonski mirovni sporazum

Abstract: This paper provides the research and presentation of the Great Serbian policy towards the state of Bosnia and Herzegovina since the Dayton Peace Accord until 2015. The text points out the continuation of hegemonic policy of Serbia towards Bosnia and Herzegovina in the changed circumstances. Although Serbia has been one of the three signatories of the Dayton Peace Agreement, there are numerous examples which testify that Serbia has still retained the old Great Serbian strategic goals, changing only the methods and tactics of the struggle for their realization. The article also speaks about the fact that political and "scientific" activity of Great Serbian circles with the aim of denying and undermining the statehood of Bosnia and Herzegovina has not stopped even after the signing of the Dayton Peace Agreement.

Keywords: Great Serbian policy, Bosnia and Herzegovina, Serbia, Yugoslavia, hegemony, expansionism, Great Serbianhood, Bosniaks, Serbs, Croats, the Dayton Peace Agreement

Pojam *velikosrpstvo* podrazumijeva političku namjeru da se na temelju jednostrano interpretiranih etničkih i historijskih kriterija izgradi srpska država koja bi obuhvatala susjedna područja koja objektivno pripadaju drugim narodima i državama. Taj oblik državne megalomanije nije nikakav srpski „izum“. Njome su u određenim historijskim intervalima bili „zaraženi“ brojni narodi, a među posljednjima oni (Poljaci, Bugari, Hrvati, Albanci, Grci, Litavci) koji su kasnili sa osnivanjem nacionalnih država. Sam termin *velikosrpstvo*, kao i odgovarajući izrazi koji su se povezivali s drugim narodima, u pravilu se nije upotrebljavao u političkim programima. Dodjeljivao se najčešće sa strane, jer je implicirao nepopularni ekspanzionizam na štetu susjednih naroda. Štaviše, svako ga je nastojao odbaciti kao nešto politički neoportuno, s obzirom na to da je „velikodržavlje“ uvijek bilo na liniji narušavanja međudržavnih odnosa, destabilizacije odnosa na širem području ili ugrožavanja nekih prethodnih međunarodnih ugovora. Srpsko velikodržavlje obilježeno je šovinizmom i posesivnošću, dakle kategorijama koje su potpuno neprimjerene i neprihvatljive u međunarodnim odnosima.¹

---

¹ Svjesni opterećenja koje velikosrpski projekat ima, a posebno negativnih posljedica njegovog neuspješnog izvođenja, u Srpskoj akademiji nauka i umjetnosti održan je u jesen 2002. godine naučni skup pod nazivom „Velika Srbija – istine, zablude i zloupotrebe“. Prema akademiku Vasiliju Krestiću, taj skup je potvrdio da je „floskulu“ o Velikoj Srbiji izmislila Austro-Ugarska i da nijedna vlada, ni srpska ni jugoslovenska, u svom programu nije imala velikosrpsku ideju. Međutim, ovakva i slična tumačenja ne mogu izdržati snagu ozbiljnih argumenata. Ispuštanje određenog izraza iz nekog programa ne znači da se on ne bavi njegovim sadržajem. To se naročito odnosi na nacionalne programe koji vrlo često indirektno govore o svojim ciljevima. Uostalom, ako pod programom razumijemo osnovne zadatke i ciljeve koje treba provesti, onda to i ne mora biti neki striktno formalni dokument. Program u širem smislu može biti bilo koje i bilo kako izneseno gledište, koje je u jednom trenutku ili na duže staze prihvaćeno kao smjernica za djelovanje jedne političke vlasti, skupine ili naroda. Vidi: Ljubomir Antić, *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice*, Zagreb 2007, 9-11.

Velikosrpska politika izražavala je srpsko pitanje od početka XIX stoljeća do danas, prije svega, kao teritorijalno. Prema mišljenju geopolitičara Radovana Pavića, ideja stvaranja velike Srbije je politička ideja, koja se osmišljava tek teritorijalizacijom, odnosno povećanjem državnog i etničkog prostora, kako emigracijom tako i političkom dominacijom. Zbog toga očigledno nastaju problemi sa susjedima, pri čemu se oni ne žele riješiti suživotom, dobrosusjedskom saradnjom i ravnopravnošću, nego teritorijalizacijom: zauzimanjem tuđih teritorija, cijepanjem i potiskivanjem tuđih etnikuma, ukratko, promjenom političke karte Balkana.²

Ideologija srpskog velikodržavlja ima svoju duboku historijsku, političku i duhovno-idejnu pozadinu. Brojne činjenice svjedoče da uzroci agresije na Bosnu i Hercegovinu devedesetih godina XX stoljeća nisu bili ugroženost i neravnopravnost srpskog naroda, već težnja velikosrpskih krugova da unište državu Bosnu i Hercegovinu, kao ključnu prepreku u realiziranju zacrtanog cilja, starog gotovo 200 godina. Projekat uspostavljanja hegemonije Srbije na južnoslavenskim prostorima, primijenjen u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, ostavio je užasne posljedice. U zločinačkoj namjeri uništenja bosanskohercegovačke države velikosrpski krugovi sklopili su savez sa hrvatskim velikodržavnim projektom na čelu sa Franjom Tuđmanom, s namjerom podjele Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske. Ipak, zahvaljujući Armiji Republike Bosne i Hercegovine i legalnim organima Republike Bosne i Hercegovine država je odbranjena. Paralelno s oružanim otporom velikodržavlju, afirmirana je ideja bosanskohercegovačke državnosti, te isticana važnost očuvanja nedjeljivosti, suvereniteta i političke nezavisnosti države Bosne i Hercegovine.

Krajem 1995. godine, pod patronatom vodeće svjetske sile Sjedinjenih Američkih Država (SAD), agresija i rat okončani su

---

² Miroslav Brandt, Bože Čović, Slaven Letica, Radovan Pavić, Zdravko Tomac, Mirko Valentić, Stanko Žuljić, *Izvori velikosrpske agresije*, Zagreb 1991, 151-153.

Općim okvirnim sporazumom za Bosnu i Hercegovinu (Dejtonskim sporazumom), parafiranim u Dejtonu 21. novembra 1995. godine, a potpisanim 14. decembra 1995. u Parizu.³ U Dejtonskom sporazumu sadržano je mnogo zadatah ciljeva i principa za obnovu države Bosne i Hercegovine. Uz to, treba istaći da je vojni zadatak bio okončanje oružanog sukoba uspostavljanjem vojne sigurnosti. Istovremeno, ovaj cilj bio je važan uslov da bi se uspješno mogli provesti civilni aspekti mirovnog procesa. Prema sadržaju Dejtonskog sporazuma, Bosna i Hercegovina nastavila je kontinuitet Republike Bosne i Hercegovine u međunarodno priznatim granicama.⁴

Pravo i cjelovito objašnjenje velikosrpske agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995) historijska nauka dati će kada joj budu pristupačni historijski izvori svih provenijencija. Ipak, već sada se može konstatirati da je agresija bila inspirirana i obilježena zločinom

---

³ James Gow, *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the War*, London 1997, 286.

⁴ Opći okvirni sporazum za Bosnu i Hercegovinu sadrži jedanaest aneksa: Aneks 1-A: Sporazum o vojnim aspektima mirovnog sporazuma; Aneks 1-B: Sporazum o regionalnoj stabilnosti; Aneks 2: Sporazum o međuentitetskoj liniji razgraničenja i relevantnim pitanjima; Aneks 3: Sporazum o izborima; Aneks 4: Ustav Bosne i Hercegovine; Aneks 5: Sporazum o arbitraži; Aneks 6: Sporazum o ljudskim pravima; Aneks 7: Sporazum o izbjeglicama i raseljenim licima; Aneks 8: Sporazum o Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika; Aneks 9: Sporazum o osnivanju javnih korporacija Bosne i Hercegovine; Aneks 10: Civilna implementacija mirovnog sporazuma; Aneks 11: Sporazum o međunarodnim policijskim snagama. U Ustavu Bosne i Hercegovine je rečeno da se ova država sastoji iz dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine (51 % teritorije) i Republike Srpske (49 % teritorije), te da će funkcionirati kao demokratska država u kojoj će se vlast formirati na bazi rezultata slobodnih demokratskih izbora. Jedino sporno pitanje ostala je teritorija Brčkog, za čije rješenje je predviđena međunarodna arbitraža. Vidi: Christian Steiner, Nedim Ademović, Constance Grewe, Jeremy McBride, Philippe Leroux-Martin, Ric Bainter, Edouard d'Aoust, Ulrich Karpen, Peter Nichol, Mark Campbell, *Ustav Bosne i Hercegovine. Komentar*, Sarajevo 2010, 19-20, 81-107.

genocida nepoznatim po razmjerama i oblicama u historiji Evrope poslije završetka Drugog svjetskog rata.⁵

Bosna i Hercegovina je odbranjena od velikosrpske, a kasnije i velikohrvatske ekspanzionističke politike (1992-1995) i još jednom je potvrdila svoju hiljadugodišnju državnost i egzistentnost. Prema prvoj rečenici Ustava BiH, Bosna i Hercegovina sa aspekta međunarodnog prava nije novonastali pravni subjekt, već je država sljednica međunarodnopravnog subjekta Republike Bosne i Hercegovine čije su granice u momentu donošenja Ustava bile međunarodno priznate. Ustav je, također, vrlo jasno propisao obavezu poštivanja suvereniteta, teritorijalnog integriteta i političke nezavisnosti Bosne i Hercegovine, makar i po cijenu dugogodišnjeg ekonomskog i političkog zastoja na nivou države.⁶

Ipak, i nakon 1995. godine društvena situacija u Bosni i Hercegovini u bitnoj mjeri je ovisila o političkom kontekstu najbližeg susjedstva, čiji su velikodržavni apetiti dominantno krivi za tragična ratna zbivanja u Bosni i Hercegovini. Vladajući krugovi u Srbiji formalno su u Dejtonu, na pritisak najjače supersile svijeta SAD, priznale i pristale na nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu. Iako postoje određene razlike, i Tuđmanov režim u Hrvatskoj je značajno pomogao Miloševićevom režimu u Srbiji s ciljem destrukcije Bosne i Hercegovine. Međutim, za razliku od Srbije, gdje se ni politička opozicija nije jasno opredjeljivala za državni suverenitet i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine, u Hrvatskoj su opozicione snage snažno i kontinuirano upozoravale na štetnost uplitanja hrvatske države u unutrašnja pitanja susjedne države. Veliki uticaj susjedstva na unutrašnje prilike u Bosni i Hercegovine u prošlosti i sadašnjosti dovodi neminovno do zaključka i o budućem

---

⁵ Enver Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo 2000, 143.

⁶ C. Steiner, N. Ademović, C. Grewe, J. McBride, P. Leroux-Martin, R. Bainter, E. d'Aoust, U. Karpen, P. Nichol, M. Campbell, *Ustav Bosne i Hercegovine*, 53.

značaju tog okruženja. Naravno, poslije 1995. godine smjer kretanja Bosne i Hercegovine sve više je počeo da ovisi i o nekim globalnim svjetskim i evropskim društvenim procesima, međunarodnom javnom mnijenju, a u prvom redu o volji, stavovima, zahtjevima i pritiscima najmoćnijih država svijeta.⁷

Iako u promijenjenim vanjskim i unutrašnjim okolnostima, velikosrpske hegemonističke aspiracije prema Bosni i Hercegovini nisu prestale ni poslije zaključivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma. O tome, pored ostalog, svjedoče i stavovi Dobrice Ćosića, koga velikosrpski pokret naziva „ocem srpske nacije“. Kao pisac i političar sa velikim uticajem na zbivanja u balkanskom regionu, Ćosić neskriveno otkriva velikodržavne aspiracije Srbije i poručuje:

„Dva veka mi imamo jedan isti cilj, a to je borba za oslobođenje i ujedinjenje srpskog naroda. (...) Obmanula nas je istorija, obmanuti smo sami, obmanuo nas je svet, obmanula su nas naša braća koja su sa nama zajedno ušla u zajedničku državu (...) Nijedan ratni cilj nije ostvaren samo u rovu. Nijedna ratna pobjeda nije zaključena oružjem. Svi su ratni ciljevi u istoriji sveta ostvareni u miru, produžavani u miru (...) Cela ta zamisao o državi Bosni i Hercegovini, ceo taj projekat, to je, braćo i sestre, jedan istorijski provizorijum (...) Mi moramo da zaključimo mir, da bismo u miru završili rat i ostvarili naše istorijske ciljeve.“ (kurziv D. B).⁸

Slične stavove u postdejtonskom periodu ponovio je javno Radovan Karadžić 1. i 2. aprila 1996. godine na sjednici Skupštine bosanskohercegovačkog entiteta RS. On je, uprkos činjenici da je

---

⁷ Vera Kržišnik Bukić, *Prilog programa za Bosnu. Polazišta za rješavanje bosanskog pitanja*, Ljubljana 1997, 11-12.

⁸ Dobrica Ćosić, *Srpsko pitanje u XX veku*, Beograd 2009, 214-216.

potpisan Dejtonski sporazum, neskriveno rekao: „Mi hoćemo da postanemo Srbija i da postanemo jedna nacija.“⁹

Srpska elita je prihvatila Dejtonski sporazum pod pritiskom vojne sile NATO-a i činjenice da bi u suprotnom Republika Srpska bila potpuno poražena. Istina, bilo je i onih koji su smatrali da je Milošević u Dejtonu podlegao pritiscima i da su Srbi izgubili značajne etničke teritorije. Sinod Srpske pravoslavne crkve (SPC) bio je jedan od najoštrijih protivnika Dejtonskog sporazuma tvrdeći da je on štetan po srpske nacionalne interese. Međutim, negativan odnos jednog dijela srpske elite prema Dejtonskom sporazumu brzo se promijenio, jer se stalo na stanovište da je to bio maksimum u datim međunarodnim okolnostima, te da treba poštivati Dejtonski sporazum dok se ne promijeni međunarodni kontekst koji će omogućiti otcjepljenje entiteta RS od Bosne i Hercegovine. U oblikovanju te strategije „čekanja“ važnu ulogu je imao okrugli sto „Srpski narod u novoj geopolitičkoj stvarnosti“, održan 1997. godine, kada su jasno precizirani ciljevi i taktika: ujedinjenje entiteta RS i Srbije kao trajni strateški cilj. Polazište je bilo – da rijeka Drina treba da „spaja srpski narod“. Na spomenutom skupu na Fruškoj gori (1997.) naročita pažnja posvećena je sprečavanju povratka Bošnjaka i Hrvata u entitet RS. Definišući strategiju sprečavanja povratka izbjeglica na skupu je istaknuto: „(...) Najveća opasnost za prosperitet Republike Srpske jeste Aneks 7 Dejtonskog sporazuma, tj. Sporazum o izbjeglicama i raseljenim licima (...) Sa stanovišta srpskih nacionalnih interesa taj sporazum je mač sa dvije oštrice. Njegovim sprovođenjem se gubi kohezijska moć RS, a jača uloga onih snaga koje RS utapaju u jedinstvenu državu BiH, i, što je još teže, interese srpskog naroda potčinjavaju interesima muslimana [velikosrpski hegemonisti nikada nisu prihvatili historijski naziv za jedan narod!]“. Dakle, povratak Bošnjaka i Hrvata u entitet RS

---

⁹ Robert J. Donia, *From the Republika Srpska Assembly 1991-1996*, Sarajevo-Tuzla 2012, 116.

shvaćen je kao najopasnija prijetnja etničkoj konsolidaciji ovog entiteta, što je imalo ogromnog uticaja i na odnos entiteta RS prema procesu povratka. Zvanična politika u manjem bosansko-hercegovačkom entitetu koristila je razne mjere demotiviranja i otežavanja masovnijeg povratka nesrpskog stanovništva u entitet RS. U okviru te politike preduzete su radikalne mjere i u sistemu školstva, od osnovnog do visokog, kako bi se dodatno srbizirao ovaj entitet i spriječio povratak Bošnjaka i Hrvata.¹⁰

Povratak izbjeglih i protjeranih lica u svoje domove i na svoja ognjišta bio je jedan od suštinskih ciljeva Dejtonskog sporazuma. Međutim, taj glavni uslov unutrašnje reintegracije Bosne i Hercegovine odvijao se u postdejtonskom razdoblju veoma sporo, uz brojne prepreke velikosrpskih snaga. Do 2000. godine na ovom planu su postignuti zanemarljivi rezultati. Od 2,2 miliona izbjeglih i prognanih lica takom rata, 1,2 miliona su krajem 1995. godine bili u inozemstvu, od čega 350.000 samo u Njemačkoj. Do početka 2004. godine nije se ni trećina od ovog broja vratila u svoje predratne domove.¹¹

Zbog kontinuiranih opstrukcija entiteta RS u provođenju Dejtonskog sporazuma, a na osnovu Aneksa 10. Dejtonskog sporazuma i bonskih ovlaštenja Vijeća za implementaciju mira, visoki predstavnik bio je prinuđen da nametne niz zakona neophodnih za funkcioniranje države Bosne i Hercegovine.¹² U

---

¹⁰ Sonja Biserko, Percepcija srpske elite dejtonske Bosne, *Duh Bosne*, Međunarodni, interdisciplinarni, dvojezični, online časopis, vol. 6, br. 4, 2011, 4-5.

¹¹ Uporediti: Monika Kleck, *Refugge Return – Success Story or Bad Dream? u: Peacebuilding and Civil Society in Bosnia – Herzegovina. Ten Years after Dayton*, Berlin 2006, 107-108; Revidirana *Strategija Bosne i Hercegovine za provedbu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma*, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Sarajevo, januar/siječanj 2010, 11-13.

¹² Carl Bildt je počeo mandat januara 1996. godine, Carlos Westendorp 18. juna 1997. godine i Wolfgang Petritsch 16. avgusta 1999. godine.

mandatu Carla Bildta nije nametnut nijedan zakon iz nadležnosti države. U mandatu Carlosa Westendorpa nametnuto je 10 zakona, a za vrijeme Wolfganga Petritscha nametnuto je 36 zakona, odnosno na svakih 1,9 mjeseci po jedan. Osim nametanja državnih zakona, visoki predstavnik upotrebljavao je svoja ovlaštenja i u više navrata mijenjao entitetske i kantonalne ustave, entitetske i kantonalne zakone, smjenjivao nosioce javnih funkcija koji djeluju suprotno odredbama Dejtonskog sporazuma i preduzimao druge mjere. Bez intervencija visokog predstavnika može se konstatirati da ključni reformski zahtjevi ne bi mogli biti provedeni.¹³

Iako je to bila ustavna obaveza domaćih organa vlasti, bez intervencija visokog predstavnika, uglavnom zbog stalnih blokada i zloupotreba entitetskog glasanja u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH od sljedbenika velikosrpske politike, Bosna i Hercegovina ne bi imala čak ni neke elementarne državne zakone kao što su: Zakon o grbu Bosne i Hercegovine,¹⁴ Zakon o zastavi Bosne i Hercegovine,¹⁵ Zakon o državnoj himni Bosne i Hercegovine,¹⁶ Zakon o politici direktnih stranih ulaganja u Bosni i Hercegovini,¹⁷ Zakon o carinskoj tarifi Bosne i Hercegovine,¹⁸ Okvirni zakon o privatizaciji preduzeća i banaka u Bosni i

---

¹³ Kasim Trnka, Zvonko Mijan, Miodrag Simović, Jasmina Bajramović-Rizvanović, Amra Jašarbegović, Zlatan Begić, Maja Sahadžić, Merima Talović, Ivana Marić, *Proces odlučivanja u Parlamentarnoj skupštini Bosne i Hercegovine. Stanje – komparativna rješenja – prijedlozi*, Sarajevo 2009, 95-98.

¹⁴ *Službeni glasnik BiH*, god. II, br. 8, 25. 5. 1998, Zakon o grbu Bosne i Hercegovine, 7-8.

¹⁵ *Službeni glasnik BiH*, god. II, br. 1,11. 2. 1998, Zakon o zastavi Bosne i Hercegovine, 2-3.

¹⁶ *Službeni glasnik BiH*, god. III, br. 10, 29. 6. 1999, Zakon o državnoj himni Bosne i Hercegovine, 83-84.

¹⁷ *Službeni glasnik BiH*, god. II, br. 4, 20. 3. 1998, Zakon o politici direktnih stranih ulaganja u Bosni i Hercegovini, 3-4.

¹⁸ *Službeni glasnik BiH*, god. II, br. 1, 11. 2. 1998, Zakon o carinskoj tarifi Bosne i Hercegovine, 1-2.

Hercegovini,¹⁹ Zakon o izbjeglicama i raseljenim osobama u Bosni i Hercegovini,²⁰ Zakon o državnoj graničnoj službi Bosne i Hercegovine,²¹ Zakon o Sudu Bosne i Hercegovine,²² Zakon o Tužilaštvu Bosne i Hercegovine,²³ Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini,²⁴ Zakon o odbrani Bosne i Hercegovine,²⁵ Zakon o sistemu indirektnog oporezivanja,²⁶ Zakon o Visokom sudskom i tužilačkom vijeću Bosne i Hercegovine,²⁷

Zagovornici velikosrpske politike u postdejtonskom periodu su posebnu energiju ulagali u politiku negiranja kontinuiteta državnosti Bosne i Hercegovine. Polazna osnova i ishodište svih razmatranja o Bosni i Hercegovini, prema velikosrpskim ocjenama, jeste teza da se radi o „državnoj zajednici nastaloj u Dejtonu“. Prema autorima ove teze, do tada nije bilo države Bosne i Hercegovine u sadašnjim okvirima. Istovremeno s negiranjem kontinuiteta Bosne i Hercegovine velikosrpski autori konstruiraju historijski i pravno

---

¹⁹ *Službeni glasnik BiH*, god. III, br. 12, 2. 8. 1999, Okvirni zakon o privatizaciji preduzeća i banaka u Bosni i Hercegovini, 97-98.

²⁰ *Službeni glasnik BiH*, god. III, br. 23, 12. 2. 1999, Zakon o izbjeglicama i raseljenim osobama u Bosni i Hercegovini, 280-283.

²¹ *Službeni glasnik BiH*, god. IV, br. 2, 26. 1. 2000, Zakon o državnoj graničnoj službi Bosne i Hercegovine, 33-35.

²² *Službeni glasnik BiH*, god. IV, br. 29, 30. 12. 2000, Zakon o Sudu Bosne i Hercegovine, 660-665.

²³ *Službeni glasnik BiH*, god. VII, br. 42, 27. 12. 2003, Zakon o Tužilaštvu Bosne i Hercegovine, 1026-1028.

²⁴ *Službeni glasnik BiH*, god. VII, br. 18, 1. 7. 2003, Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini, 425-431.

²⁵ *Službeni glasnik BiH*, god. VII, br. 43, 29. 12. 2003, Zakon o odbrani Bosne i Hercegovine, 1042-1049.

²⁶ *Službeni glasnik BiH*, god. VII, br. 44, 31. 12. 2003, Zakon o sistemu indirektnog oporezivanja u Bosni i Hercegovini, 1079-1085.

²⁷ *Službeni glasnik BiH*, god. VIII, br. 25, 1. 6. 2004, Zakon o Visokom sudskom i tužilačkom vijeću Bosne i Hercegovine, 2189-2205.

neodrživu tezu da je uspostavljanje samozvane i nelegalne Republike Srpske počelo još od oktobra 1991. godine „na području 'bivše republike Bosne i Hercegovine'“.²⁸ Ovakvi neutemeljeni stavovi predstavljaju direktno kršenje Dejtonskog mirovnog sporazuma i Ustava Bosne i Hercegovine (Aneks IV). Zašto? Sporazumom iz Dejtona Bosna i Hercegovina nije prestala postojati kao država po međunarodnom javnom pravu. Ona, kao država, nastavlja postojanje međunarodnopravnog subjekta Republike Bosne i Hercegovine, jer Ustav BiH, član I/1, 1. rečenica, obezbjeđuje državi kontinuitet prema međunarodnom pravu. Dakle, Bosna i Hercegovina je ista ona država koja je kao Republika Bosna i Hercegovina proizašla iz dismembracije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i koja je 1992. na osnovu demokratski izražene volje svojih građana priznata kao nezavisna država.²⁹

Velikosrpski protagonisti su, također, organizirano i planski pripremali teren da se Bosna i Hercegovina predstavi kao vještačka politička tvorevina i nemoguća država. Velikosrpski političari su na svakom pitanju nastojali potkopati legitimitet države Bosne i Hercegovine, stalno insistirajući na podjelama.³⁰ Zato se od Dobrice Ćosića pa nadalje, najčešće pod aureolom SANU-a, ponovo lansira stara teza o neodrživosti države Bosne i Hercegovine. Prema Ćosiću, Bosna i Hercegovina nema ni historijsko, ni etničko utemeljenje i svoj nastanak zahvaljuje isključivo komunistima i Titu koji su joj dali historijsku egzistenciju. Bosna i Hercegovina je, pogrešno zaključuje Ćosić, „vještačka, ultimatumima uspostavljena država i inostrana konstrukcija, koja ne uvažava stvarnost, autohtone interese

---

²⁸ Rajko Kuzmanović, *Ustavno pravo*, Banja Luka 1999, 351.

²⁹ C. Steiner, N. Ademović, C. Grewe, J. McBride, P. Leroux-Martin, R. Bainter, E. d'Aoust, U. Karpen, P. Nichol, M. Campbell, *Ustav Bosne i Hercegovine*, 82-83.

³⁰ Julian Borger, Gorčina i manjkavosti Mirovnog sporazuma za BiH 20 godina kasnije, *Oslobođenje* (tekst je prenesen iz časopisa *The Guardian*), LXXII, br. 24.773, Sarajevo, 13. novembar 2015, 12-13.

tla i nema nikakvu budućnost“. U svojoj neskrivenoj mržnji prema Bosni i Hercegovini on je čak pogrdno naziva i „istorijskom nakazom“, ne propuštajući priliku da stalno ponavlja političku floskulu o neodrživosti multietničke Bosne i Hercegovine.³¹ Ćosić se, također, okomio i na granice države Bosne i Hercegovine koje je predstavljao kao vještačke i izmišljene. Zato on plasira tezu da su „Srbi jedini narod u Evropi“ koji je izgubio „etničke granice“ i koji je na zasjedanju AVNOJ-a „sveden na granice određene Berlinskim kongresom“.³²

Velikosrpski orijentirane srbijanske akademike i političare u negiranju države Bosne i Hercegovine gotovo u korak su pratili njihovi „izvođači radova“ na teritoriji bosanskohercegovačkog entiteta RS. Umjesto da im ustavno-pravni stručnjaci ponude ozbiljne argumente, kojim će stručno objasniti državno-pravni kontinuitet Bosne i Hercegovine, zvaničnici entiteta RS se služe neutemeljenim političkim argumentima, i nije slučajno da u pitanju odnosa prema državi Bosni i Hercegovini nema bitne razlike između nacionalistički orijentiranih naučnika i političara iz RS i Republike Srbije.³³

---

³¹ Smail Ćekić, „Bosanski rat“ Dobrice Ćosića – (o)pravdanje agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima, u: *Ćosićev rat – Zbornik radova sa naučne i stručne rasprave o knjizi „Bosanski rat“ Dobrice Ćosića, održane 3. 5. 2012. godine*, Sarajevo 2013, 190-193.

³² Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita. Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX – XXI vek)*, Beograd 2015, 122.

³³ Najkarakterističniji primjer velikosrpskog osporavanja države Bosne i Hercegovine, od 1995. godine do danas, je njihov odnos prema ZAVNOBiH-u i 25. novembru kao Danu državnosti Bosne i Hercegovine, a što proizilazi iz pravne i političke doktrine SDS-a osmišljene i usvojene 1991/1992. godine. Naime, velikosrpski političari uporno istrajavaju na tezi da je Dan državnosti vještački stvoren državni praznik koji nema nikakve veze sa Bosnom i Hercegovinom koja je stvorena u Dejtonu. Ne treba zaboraviti da takvi stavovi velikosrpskih političara datiraju još iz vremena agresije na državu Bosnu i Hercegovinu. Bosanski Srbi koji su slijedili Miloševićevu i Karadžićevu politiku, pokrenuti velikosrpskom nacionalističkom euforijom projektovanom u Beogradu, u Mrkonjić Gradu su 20. jula 1993. godine na zasjedanju tzv. Narodne skupštine tzv.

U kontinuiranoj politici negiranje države Bosne i Hercegovine srbijanski i entitetski zvaničnici u RS-u ime bosankohercegovačkog entiteta RS nedvosmisleno vežu sa vlasništvom srpske etnije, iako se takva pozicija ne može izvesti iz sadržaja važećeg ustavnog prava.³⁴

Očigledno je da postoji jedan vrijednosni model u čijoj je suštini ideja da svi Srbi moraju živjeti u jednoj državi i da bosanskohercegovački entitet RS predstavlja samo prijelaznu fazu prema ostvarenju ideje velike Srbije. Ovo tezu, pored ostalog, potvrđuju određeni politički komplementarni događaji. Prvi je vezan za drugu godinu nakon zaključenja Dejtonskog sporazuma kada je Narodna skupština entiteta RS usvojila deklaraciju o „ravnopravnosti i samostalnosti Republike Srpske“ kojom je ponovo naglasila svoju privrženost da „na bazi sporazuma o (...) paralelnim vezama između SR Jugoslavije i Republike Srpske, u svakom pogledu doprinese jačanju veza srpskog naroda s obje strane Drine i njegovom konačnom ujedinjenju“. (kurziv D. B.)³⁵ Četiri godine poslije uslijedio je drugi, kada su Srbi iz Bosne i Hercegovine u SR Jugoslaviji (28. 4. 2001.) na Skupštini u Beogradu usvojili deklaraciju u kojoj je zapisano da su granice između srpskog naroda „postavljene prijevarama i pravnim i političkim manipuliranjem i silom oružja velikih sila“. U istom dokumentu je navedena konstatacija da još uvijek nije ostvareno „pravo na jedinstvenu

---

RS proglasili nevažećim odluke ZAVNOBIH-a, donesene 25-26. novembra 1943. godine. Oni su to učinili kako bi izbrisali bilo kakvu mogućnost opstanka Bosne i Hercegovine koja je obnovila svoju državnost 1943. godine. Zato njima u postdejtonskom periodu, kad im nije uspjelo da nestane države Bosne i Hercegovine, ne odgovara da 25. novembar ostane danom državnosti Bosne i Hercegovine, jer bi im sve aktivnosti koje su sproveli 20. jula 1993. godine bile uzaludne. (Omer Ibrahimagić, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo 2001, 44-50).

³⁴ Edin Šarčević, *Dejtonski ustav: karakteristike i karakteristični problemi*, Sarajevo 2009, 81-83.

³⁵ *Službeni glasnik Republike Srpske*, god. VI, br. 30, 19. 11. 1997, Deklaracija o ravnopravnosti i samostalnosti Republike Srpske, 797-798.

državnu cjelinu Srba“, ali je i najavljena „strpljiva i posvećena borba za duhovni prostor“. O važnosti ovog skupa govori i činjenica da je Mladen Ivanić, tadašnji premijer entiteta RS, uputio telegram podrške njegovim učesnicima. Treći događaj je komplementarno političko objašnjenje koje je uslijedilo septembra 2002. godine u neskrivenim velikosrpskim porukama tadašnjeg jugoslovenskog predsjednika i predsjednika vladajuće Demokratske stranke Srbije (DSS) Vojislava Koštunice koji je rekao: „Na Republiku Srpsku gledamo kao na deo porodice koja nam je draga, bliska, privremeno odvojena, ali uvek draga i u našem srcu“. Autentično tumačenje ove Koštuničine izjave ubrzo je dao potpredsjednik DSS Dragan Maršićanin izjavivši da je ujedinjenje Srbije i entiteta RS „dugoročni istorijski cilj srpskog naroda“ i da to u Srbiji „ne može biti sporno kao neki cilj, kao neka ideja, kao nešto čemu se stremi, kao što su nekad Istočna i Zapadna Nemačka stremile da se ujedine“. Ovaj politički trend u Srbiji treba posmatrati i u kontekstu stalnog podgrijavanja zamisli da je poželjno kompenziranje Srbije u Bosni i Hercegovini za teritorijalni gubitak Kosova. U suštini, svedeno na razinu nepisanog principa, srbijanski zvaničnici su bosanskohercegovački entitet RS tretirali kao eminentno srpsku teritoriju koja treba da služi potrebama srpskog naroda u cjelini, a na Srbiju su gledali kao okosnicu buduće velike Srbije.³⁶ Četvrti događaj ne ostavlja mjesta sumnji šta su stvarne namjere velikosrpske politike. Naime, Skupština bosanskohercegovačkog entiteta RS je na 9. posebnoj sjednici, održanoj 21. februara 2008. godine, usvojila „Rezoluciju o nepriznavanju jednostrano proglašene nezavisnosti Kosova i Metohije i opredjeljenjima Republike Srpske“. U navedenoj rezoluciji je antidejtonski i antiustavno zapisano da „Narodna skupština Republike Srpske smatra da ima pravo da uđe u proceduru utvrđivanja državnopravnog statusa entiteta RS“, te da će to učiniti „putem neposrednog izjašnjavanja

---

³⁶ E. Šarčević, *Dejtonski ustav*, 81-83.

građana na referendumu³⁷. Ista antidejtonska i separatistička nastojanja Skupština bosanskohercegovačkog entiteta RS je ponovila i krajem 2008. godine.³⁸

U periodu od promjena u oktobru 2000. do 2015. godine Srbija je egzistirala u tri državna oblika, od SR Jugoslavije, preko državne zajednice Srbije i Crne Gore do samostalnosti.³⁹ Generalno posmatrajući, predstavnici vanjske politike Srbije nisu odustajali od jačanja bosanskohercegovačkog entiteta RS i njegovog što snažnijeg i sveobuhvatnijeg povezivanja sa Srbijom. Ništa suštinski bitno u odnosu prema Bosni i Hercegovini nije se promijenilo ni nakon izborne pobjede opozicije u Srbiji i njene potvrde na petooktobarskom protestu 2000. godine. To potvrđuje, pored ostalog, i izlaganje Gorana Svilanovića, saveznog ministra vanjskih poslova, u njegovom oktobarskom ekspozeu 2001. godine, u kojem

---

³⁷ *Službeni glasnik Republike Srpske*, god. XVII, br. 20, 5. 3.2008, Rezolucija o nepriznavanju jednostrano proglašene nezavisnosti Kosova i Metohije i opredjeljenjima Republike Srpske, 1.

³⁸ *Službeni glasnik Republike Srpske*, god. XVII, br. 2, 13. 1. 2009, Rezolucija o ciljevima i mjerama politike Republike Srpske, 1-2.

³⁹ Srbija je za to vrijeme imala šest predsjednika vlade (Zoran Đinđić, Zoran Živković, Vojislav Koštunica, Mirko Cvetković, Ivica Dačić i aktuelni Aleksandar Vučić), četiri predsjednika države (Milan Milutinović, niz predsjednika Narodne skupštine kao vršilaca dužnosti predsjednika, Boris Tadić i aktuelni Tomislav Nikolić). Sve vlade u ovom periodu nastale su na osnovu koalicija, nerijetko programski suprotstavljenih stranaka, uz participaciju većeg broja „malih“ stranaka. Ipak, uprkos svim razlikama, sve vlade su zadržale kontinuitet politike prema Bosni i Hercegovini, tim prije što ključne odrednice srbijanske politike prema Bosni i Hercegovini nijedna vladajuća struktura u Srbiji nije značajnije dovela u pitanje. Iako je do promjena u Srbiji dolazilo u dramatičnim, nekada i tragičnim okolnostima (peti oktobar, ubistvo premijera Đinđića, raspad državne zajednice Srbije i Crne Gore, proglašenje nezavisnosti Kosova ...), politika koju Srbija izražava ili pokazuje prema Bosni i Hercegovini nije se gotovo uopće suštinski mijenjala. Prioritet je ostao podrška i jačanje entiteta RS i to je tačka od koje nije odstupilo nijedno rukovodstvo u posljednjih 15 godina bez obzira na razlike među njima. (*Politička analiza. Bilateralni odnosi Bosne i Hercegovine i Srbije. Fokus na spoljnu politiku Srbije prema BiH*, Vanjskopolitička inicijativa BH, Sarajevo 2013, 4-5).

kaže: „U odnosima sa BiH (...) SRJ polazi od Dejtonsko-pariskog sporazuma kao okvira koji reguliše kako državno ustrojstvo BiH, tako i osnove njenih odnosa sa susedima (...)“.⁴⁰ Srbijanski premijer Zoran Đinđić, komentirajući mogućnost „novog Dejtona“ u intervjuu za njemački sedmičnik *Der Spiegel* u 2003. godini rekao je kako bi u slučaju albanskog proglašenja nezavisnosti Kosova, granice i stabilnost u cijelom regionu postali upitni, a u tom slučaju bio bi potreban neki „novi Dejton“ da zadovolji interese svih strana. Ovakvim antidejtonskim nastupom premijera Srbije zvanično je povučena karta koja do tada nije često korištena: bosanskohercegovački entitet RS kao protuteža nezavisnosti Kosova. Time je srbijanski premijer svježe obnovljene diplomatske kontakte Srbije i Bosne i Hercegovine stavio u kosovsku jednačinu. Još oštriji retorički luping napravio je 2007. godine predsjednik Socijalističke partije Srbije Ivica Dačić. Povodom najava da će vlast na Kosovu proglasiti nezavisnost, on je rekao: „Ukoliko dođe do jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova (...) Srbija treba jasno da kaže da će u tom slučaju priznati nezavisnu Republiku Srpsku.“⁴¹

Do suštinskih promjena zvanične srbijanske politike prema Bosni i Hercegovini nije došlo ni nakon što je Srbija 2012. godine službeno dobila status države kandidatkinje za članstvo u EU.⁴² Srbija nakon toga, isključivo zbog svog interesa da ubrzano napreduje na putu ka EU, povremno iskazuje površne i deklarativne oblike poštivanja državnosti i suvereniteta Bosne i Hercegovine. Istovremeno s entitetom RS nastavlja razvijati još snažnije i

---

⁴⁰ Ekspoze Gorana Svilanovića, saveznog ministra za inostrane poslove, u Saveznoj skupštini SR Jugoslavije, Beograd, 24. 10. 2001, u: *Spoljna politika Srbije: strategije i dokumenta*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd 2011.

⁴¹ *Politička analiza. Bilateralni odnosi Bosne i Hercegovine i Srbije. Fokus na spoljnu politiku Srbije prema BiH*, 4-5.

⁴² Republika Srbija je status kandidata dobila 1. marta 2012. godine te su pregovori o pristupanju EU s tom državom otvoreni 28. juna 2013. godine. Vidi: Ksenija Brigiljević, Ana Brnčić, Petra Leppee, Ivana Mošnjaja, *Hrvatska na putu u Europsku uniju: od kandidature do članstva*, Zagreb 2015, 16.

konkretnije forme saradnje takvog sadržaja koji često nije u skladu s poštivanjem suvereniteta Bosne i Hercegovine.

Paralelno s otvorenim negiranjem države Bosne i Hercegovine i prijetnjama njenom suverenitetu i teritorijalnom integritetu, jedna od karakteristika velikosrpske politike i u postdejtonskom periodu je uporno osporavanje postojanja zasebnog identiteta bošnjačkog naroda.⁴³ U kontinuiranom asimilatorsko-imperijalnom negiranju Bošnjaka, između ostalih, prednjači Dobrica Ćosić, koji, i nakon svega što se dogodilo, falsificira historijske činjenice i tvrdi da su Tito i Kardelj u savezu „s bosanskim komunistima 1967. Muslimane proglasili nacijom, a njihovo vođstvo se ujedinilo sa hrvatskim komunistima u muslimansko-hrvatsku koaliciju, koja je politički dominirala Bosnom i Hercegovinom i nacionalno diskriminirala Srbe“. Ta koalicija je, prema Ćosićevom mišljenju, „predstavljala idejni koren i političku osnovu za sporazum i savezništvo (...) Alije Izetbegovića i Franje Tuđmana“, s ciljem „poraza, potčinjavanja i progona Srba iz Bosne“.⁴⁴ Na istom fonu osporavanja bošnjačkog naroda bili su i brojni drugi srbijanski akademici i naučnici. Ljubodrag Dimić, profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu, razmatrajući opasnosti s kojima se suočava srpski narod, ocjenjuje da je proglašavanje vještačkih nacija u socijalističkoj Jugoslaviji predstavljalo „drobljenje i tanjenje“ srpstva.⁴⁵ Za historičara

---

⁴³ Riječ je o nastavku negatorske politike prema bošnjačkom narodu koja je svoju kulminaciju doživjela tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu. Najeklatantniji izraz te politike je zaključak koji je tzv. Skupština RS-a usvojila na svojoj 24. sjednici 8. januara 1993. godine. Na spomenutoj sjednici predsjednik nelegalne Skupštine RS-a Momčilo Krajišnik je konstatirao da je „Skupština zauzela stav da su Muslimani komunistička tvorevina i da predstavljaju vjersku skupinu turske orijentacije. (...) Oni su nevjernici, narod koji nije narod, odnosno narod koji hoće da bude narod i nema nikakvu argumentaciju za naciju“. Vidi: R. J. Donia, *From Republika Srpska Assembly 1991-1996*, 40.

⁴⁴ Usporedi: Dobrica Ćosić, *Bosanski rat*, Beograd 2012, 135 i 244; Dobrica Ćosić, *Prijatelji*, Beograd 2005, 183.

⁴⁵ Ljubodrag Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd 1998, 64-65.

Milorada Ekmečića Bošnjaci su vještačka nacija koju su stvorili Amerikanci. Dejtonskim sporazumom je proglašena „bošnjačka nacija“ i to je, za ovog velikosrpski orijentiranog akademika, bio „istorijski zločin nad srpskim narodom“.⁴⁶ Doktor Dragan Nedeljković će mitomanski i historijski neutemeljeno tvrditi kako „Muslimani nemaju svoju historiju, svoju književnost, da koriste srpski jezik i često slave neke pravoslavne praznike“.⁴⁷

Naravno, ovakva asimilatorska i nacionalistička uobraženja prema Bošnjacima nisu samo produkt velikosrpskih razmišljanja u postdejtonskom periodu. Pravilnije bi bilo zaključiti da su ona nastavak starih ekstremno nacionalističkih, državno-hegemonističkih stanovišta, ideologija i politika, koje su stoljećima Bošnjacima osporavali historijsko-etnički nacionalni identitet. Velikosrpsko nihilističko obezvređivanje bošnjačke nacionalne egzistencije čak i u 21. stoljeću ne može da se pomiri sa činjenicom da nema te ideologije, politike ili mitologije koja može negirati ono što je historijski samo iznudilo svoje priznanje ili ukinuti ono što se stoljećima nije dalo ukinuti.

U antibošnjačkoj kampanji srpskih naučnika zapaženo mjesto je zauzeo i uticajni filolog Darko Tanasković. U knjizi *Islam i mi* Tanasković zastupa tezu da je „zvanično prihvatanje bošnjačkog nacionalnog imena (...) iznuđeni taktički potez s nekim predvidljivim (...) ali i mnogim nesagledivim i možda neželjenim posledicama“. Tanasković smatra da su političke promjene do kojih je došlo u Srbiji krajem 2000. godine donijele „novi kvalitet i dinamiku na unutrašnjem i na spoljnom planu, otvorile prostor za (...) usmjeravanje legitimne, kontinuirane naučne pažnje na društvene pojave i procese u novim nezavisnim državama“ na prostoru bivše Jugoslavije. U tom smislu, Tanasković otvoreno ističe da se ne smije

---

⁴⁶ Safet Bandžović, Bošnjaci u postjugoslovenskoj srpskoj historiografiji, *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 29, Sarajevo 2000, 362-363.

⁴⁷ Isto, 355.

izgubiti iz vida „*da to i ubuduće ostaje prostor našeg građanskog, nacionalnog, državnog, regionalnog (...) ostvarivanja i potvrđivanja*“. (kurziv D. B).⁴⁸

Navedeni, kao i brojni drugi primjeri svjedoče o tome da velikosrpski naučnici još uvijek ne prihvataju princip da svaki narod sebi daje ime, jer je to njegovo elementarno pravo i historijska neizbježnost. Bošnjačkim terminom nacija se indirektno „dekonfesionalizirala te orijentirala vrijednostima pluralizma, demokratije, sekularizma i evropejstva općenito, dok je muslimanska nominacija implicirala naglašenu pripadnost islamu i određenje društvene grupe kao vjerske, a ne nacionalne, a što je bio osnovni problem muslimanske nominacije“. Stoga je Alija Isaković uočio da je termin *Musliman*, u nacionalnom smislu, mogao nastati samo u nemuslimanskoj sredini.⁴⁹

Određeni elementi velikosrpske politike prema Bosni i Hercegovini i drugim državama u regionu došli su do izražaja i u tekstu Zakona o dijaspori i Srbima u regionu koji je objavljen u *Službenom glasniku Republike Srbije* od 28. 10. 2009. godine. Iako je usvajanje ovog zakona u Skupštini Republike Srbije u javnosti

---

⁴⁸ Prema Tanaskovićevoj tvrdnji, „svet je prihvatio Bošnjake kao naciju, što mu i nije predstavljalo naročitu teškoću, pošto je s Muslimanima, kao nacionalnim određenjem, konceptualno i onako teško izlazio na kraj. Amerikancima, Francuzima i Englezima bilo je neuporedivo lakše da se priviknu na to da umesto Muslimanima sad imaju posla s Bošnjacima (...)“. Zbog toga Tanasković ukazuje na potrebu da srpski naučni radnici bez oklijevanja pristupe ozbiljnom i studioznom praćenju ove „obnovljene ideologije“ (velikosrpski intelektualci nikada nisu priznali pravo Bošnjacima da oni naučno elaboriraju osnovanost postojanja bošnjačkog naroda!). Utisak je, prema riječima Tanaskovića, da „istinskog pomaka na tom planu i dalje nema, da se zanimanje za živo i višestruko aktuelni fenomen bošnjaštva površno ograničava na povremeno političko i medijsko reagovanje (...)“. Vidi: Darko Tanasković, *Islam i mi*, Beograd 2006, 180-189.

⁴⁹ Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma. O bošnjačkom identitetu u postjugoslovenskom dobu*, Sarajevo, Zagreb 2012, 181-182, 195.

regiona prošlo gotovo neopaženo, njegov sadržaj u nekim dijelovima podsjeća na Memorandum SANU-a.⁵⁰

Na meti velikosrpske ideologije i politike u postdejtonskom razdoblju našao se i bosanski jezik. Veliki dio intelektualnog aparata u Srbiji se nastavio i nakon 1995. godine angažirati na kreiranju nenaučnih konstrukcija i plasiranja naručenih članaka kojima se negira bosanski jezik. I u ovom domenu glavnu podlogu dao je Vuk Karadžić koga mnogi Srbi smatraju utemeljiteljem srpske jezičke reforme te srpske kulture općenito. Jedna od glavnih ideja koju je on zastupao jeste teza da su svi oni koji govore štokavski Srbi. Karadžić je odredio „jezičke granice“ velike Srbije. Njegove ideje nisu nestale u velikosrpskim krugovima ni danas. Naprotiv, njegova teza o „jezičkim granicama“ i dalje ima ogroman broj sljedbenika u Srbiji. Tako je, primjera radi, 15 profesora jezika s različitih fakulteta u Srbiji na Međunarodnom kongresu o slavenskim jezicima, održanom u Krakovu u Poljskoj 1998. godine, objavilo zajednički rad pod naslovom „Slovo o srpskom jeziku“ u kome dosljedno i u cijelosti zagovaraju Karadžićeve ideje. Oni, kao i Vuk Karadžić, smatraju da u Bosni žive Srbi tri vjere: islama, pravoslavlja i katoličanstva, te da svi oni koriste srpski jezik.⁵¹

Da je kompletna SANU upregnuta u negiranje postojanja bosanskoj jezika postalo je još jednom bjelodano jasno nakon što je

---

⁵⁰ U členu 1. Zakona o dijaspori i Srbima u regionu stoji: „Ovim zakonom uređuju se način očuvanja, jačanja i ostvarivanja veza dijaspore i Srba u regionu sa matičnom državom, nadležnost i međusobni odnos organa Republike Srbije u obavljanju poslova u oblasti odnosa sa dijasporom i Srbima u regionu, konstituisanje, i nadležnost Skupštine dijaspore i Srba u regionu, osnivanje Budžetskog fonda za dijasporu i Srbe u regionu, osnivanje Saveta za odnose sa Srbima u regionu i Saveta za dijasporu, evidentiranje organizacija u dijaspori i organizacija Srba u regionu i dodela nacionalnih priznanja u oblasti odnosa matične države i dijaspore, kao i matične države i Srba u regionu.“ Vidi: *Službeni glasnik Republike Srbije*, god. LXV, br. 88, 28. 10. 2009, Zakon o dijaspori i Srbima u regionu, 45-49.

⁵¹ Sabahudin Šarić, *Velikosrpska ideologija*, Sarajevo 2010, 115-116.

Odbor za standardizaciju jezika Instituta za srpski jezik SANU objavio saopćenje 20. augusta 2015. godine, koje je potpisao predsjednik Odbora dr. Ivan Klajn. U ovom zvaničnom saopćenju SANU-a kaže se: „Od naziva 'bošnjački narod', koji su Muslimani sami izabrali, može se jedino i isključivo napraviti bošnjački jezik, kao što je rečeno u prvoj Odluci odbora od 13. februara 1998. godine. To je posebno važno za Republiku Srpsku, u čijem Ustavu stoji: 'Službeni jezici Republike Srpske su: jezik srpskog naroda, jezik hrvatskog naroda i jezik bošnjačkog naroda'. Naziv bošnjački jezik odgovara nazivu bošnjački narod, dok bi naziv bosanski jezik odgovarao terminu, nepostojećeg, bosanskog naroda.“⁵² Nepozvani da arbitriraju u susjednoj i nezavisnoj državi Bosni i Hercegovini, velikosrpski akademici poručuju da jezik kojim govore Bošnjaci može da se zove isključivo bošnjački, a nikako bosanski po državi. Na ovakvo neutemeljeno negiranje bosanskog jezika, pored ostalih, javno su reagirali: Odjeljenje humanističkih nauka Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Bošnjačka akademija nauka i umjetnosti, pojedini novinari i bosanskohercegovački državni poslanici.

Velikosrpski protagonisti zaboravljaju da kada su bosanski pravoslavci i katolici napustili naziv za jezik bosanski i prigrlili srpsko, odnosno hrvatsko ime, Bošnjaci im nisu takvu praksu uskratili, niti su im prigovarali što samostalno i po vlastitom izboru biraju ime za maternji jezik. Polazeći od ustavom propisane ravnopravnosti jezika i naroda i narodnosti, bošnjački intelektualci zahtijevali su i za sebe pravo, a na kraju su se za to i izborili, da bosanski jezik imenuju kao svoj jezik u onoj mjeri u kojoj su Srbi svoj jezik nazivali srpskim, a Hrvati hrvatskim. To što je postojanje bosanskog jezika u većem dijelu XX stoljeća bilo manje poznato u

---

⁵² SANU: Ne postoji bosanski jezik, *Politika*, CXII, br. 36558, Beograd 21. 8. 2015, 13.

širokoj javnosti, prema riječima Alije Isakovića, razlozi su političke, a ne lingvističke prirode.⁵³

Na udaru velikosrpskih krugova našlo se i pravosuđe Bosne i Hercegovine. Nakon što su u 2012. godini pokušali u parlamentarnoj proceduri da ukinu Sud BiH i Tužilaštvo BiH na meti se krajem 2015. godine našao i Ustavni sud BiH. Tako je povodom legalne i legitimne odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine po kojoj se obilježavanje 9. januara mora uskladiti sa Ustavom BiH pokrenuta orkestrirana lavina napada na ovu državnu instituciju. Vladajući SNSD je tim povodom antiustavno poručio da „Skupština RS treba ukinuti sve odluke Ustavnog suda BiH koje su na štetu RS, uključujući i one o ukidanju grba i himne RS“.⁵⁴ Otvorenu podršku antidejtonskoj politici nepoštivanja konačnih i obavezujućih odluka Ustavnog suda BiH iskazao je i premijer Republike Srbije Aleksandar Vučić, najavivši nakon sastanaka s Miloradom Dodikom u Beogradu (22. 12. 2015.) da će „cela srpska vlada prisustvovati obeležavanju Dana Republike Srpske 9. januara 2016. godine“.⁵⁵

Uporedo s pokušajima rušenja pravosudnih institucija Bosne i Hercegovine političari iz Srbije i manjeg bosanskog entiteta zloupotrebljavaju sudove s ciljem promoviranja pravosudnog narativa koji skreće pažnju s genocida i masovnih ubijanja kako bi

---

⁵³ Š. Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma*, 382-388.

⁵⁴ Opširno o tome vidi u: Mirha Dedić, Karadžić je uz pomoć Beograda 9. januara napravio državni udar u Bosni i Hercegovini, *Slobodna Bosna*, god. XXI, br. 995, Sarajevo 3. 12. 2015, 14-18; Saša Rukavina, Vratite nam orla! *Dani*, br. 964, Sarajevo 4. 12. 2015, 14-15; Dan Republike nesporan, strane sudije moraju da odu, *Glas Srpske*, god. LXXIII, br. 13.901, Banja Luka 30. 11. 2015, 3; Makedonski sudija: Dan Republike nije ukinut! *Nezavisne novine*, br. 5950, Banja Luka 2. 12. 2015, 3; Složni u odbrani Dana RS, *Nezavisne novine*, br. 5948, Banja Luka 30. 11. 2015, 2-3; Dan Republike niko ne može ukinuti, *Glas Srpske*, god. LXXIII, br. 13.900, Banja Luka 28. i 29. 11. 2015, 3; RS: Izbaciti strance iz Ustavnog suda BiH, *Nezavisne novine*, br. 5947, Banja Luka 28. i 29. 11. 2015, 2-3;

⁵⁵ Vučić: Vlada Srbije će prisustvovati obeležavanju Dana Republike Srpske, *Politika*, god. CXII, br. 36682, Beograd 23. decembar 2015, 5.

izgradili vlastitu verziju događaja. Hapšenje i suđenje sedmorici preživjelih žrtava iz Srebrenice 1997. godini i Iliji Jurišiću, pokretanje istrage protiv Ejupa Ganića, Jovana Divjaka i drugih branilaca Bosne i Hercegovine predstavlja još jedan pokušaj Srbije da skrene pažnju sa slučajeva koji se protiv srbijanskih zvaničnika vode u Haagu, kao i namjeru da se negira agresorski rat Srbije i ispiše nova historija u kojoj se „krivica Srba i Bosanaca izjednačava“.⁵⁶

Naročito frapira činjenica sa koliko neistina, podvala i falsifikata velikosrpska politika u postdejtonskom periodu negira planetarno dokazani i utvrđeni genocid nad bošnjačkim stanovništvom. Kreatori ovakve svijesti, u naučno-logičkom smislu iracionalne i apsurdne, negiraju čak i zvanične presude Međunarodnog suda pravde i Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju. Do promjene zvanične srbijanske politike negiranja genocida u Srebrenici nije dovelo ni usvajanje Rezolucije o Srebrenici u Evropskom parlamentu, 14. i 15. januara 2009. godine. Tom prilikom je, pored ostalih, Benita Ferrero-Waldner, komesar za vanjske poslove EU, u svom izlaganju navela da je „u julu 1995. godine, blizu 8.000 muškaraca i mladića ubijeno i nestalo u Srebrenici. Najviši sud međunarodnog prava zove ovaj masakr pravim imenom: genocid. (...) Srebrenica predstavlja simbol užasa i neopisive patnje. (...) Neophodno je da ne možemo i ne smijemo zaboraviti. (...) *Priznanje što se dogodilo u julu 1995. godine je temelj pomirenja u Bosni i Hercegovini i na regionalnom planu*“.
(kurziv D. B)⁵⁷

---

⁵⁶ Lara J. Nettelfield i Sarah E. Wagner, *Srebrenica nakon genocida*, Sarajevo, 2015 280-282

⁵⁷ *Rezolucija o Srebrenici, sjednica Evropskog parlamenta*, Strazbur, 14. i 15. januar 2009. godine, Izvještaj predstavnika Misije BiH pri Evropskoj uniji, 28. 1. 2009, 3-4. (Dokument se nalazi u arhivi autora).

Međutim, ove i slične poruke očigledno nisu dobronamjerno shvaćene od većeg dijela srbijanskih zvaničnika. Oni uporno nastavljaju s politikom negiranja genocida nad Bošnjacima, njegovom relativizacijom ili pokušajima opravdavanja zločina.⁵⁸ Povodom obilježavanja svake godišnjice genocida Srbija oštro reagira na ocjenu da je počinjen genocid nad Bošnjacima. Tako je i inicijativa Velike Britanije u 2015. godini da se u Vijeću sigurnosti povodom dvadesete godišnjice usvoji rezolucija o Srebrenici naišla na snažan otpor vladajućih struktura u Srbiji. Svi pokušaji međunarodne zajednice da ukaže Srbiji na važnost pomirenja i priznanja genocida završavali su tezom velikosrpske elite da je riječ o pokušaju ukidanja entiteta RS i ugrožavanju interesa Srbije. Zanimljivo je, između ostalog, i historijska činjenica da je sutkinja Rozalin Higgins prilikom čitanja presude u Slučaju Bosna vs SRJ (2007.) kazala da „SRJ nije ništa preduzela da spriječi genocid u Srebrenici, uprkos saznanjima koje su vlasti u Beogradu imale“, precizirajući da je obaveza države, preuzeta Konvencijom o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, da iskoristi sva sredstva kako bi spriječila genocid čim sazna za njega.⁵⁹ Poricanje genocida nad Bošnjacima najčešće je unutar velikosrpske elite završavalo konstruiranjem teorija o zavjeri protiv Srbije i entiteta RS.⁶⁰ Slično

---

⁵⁸ Riječ genocid je izbjegnuta i u Deklaraciji Narodne skupštine Republike Srbije o osudi zločina u Srebrenici, usvojenoj 31. marta 2010. godine. Vidi: *Službeni glasnik Republike Srbije*, god. LXVI, br. 20, 31. 3. 2010, Deklaracija Narodne skupštine Republike Srbije o osudi zločina u Srebrenici, 3-4.

⁵⁹ Srebrenica: Neželjeno ogledalo Srbije, *Helsinki bilten*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, br. 117, juni 2015, 1-4.

⁶⁰ U pojedinim nacionalističkim krugovima u Srbiji često je plasirana teza da je međunarodnoj zajednici bilo važno „da pronade barem jedan zločin koga su počinili Srbi koji bi se mogao konstruisati kao delo genocida. Cilj je da se učvrsti konstrukcija Srbije kao agresora, kako bi se oduzeo legitimitet Republici Srpskoj u borbi za opstanak“. Jedna od teza koju je istakao Dragoljub Anđelković je da rezolucija o Srebrenici predstavlja test naše spremnosti „na bezuslovnu kapitulaciju. Ako je potpišemo nema više Srpstva. Ono će ubrzo biti svedeno na sakato srbijanstvo. Znači, nemamo kud. Moramo da se odupremo i aktivno je

je razmišljao i Dobrica Ćosić koji zaključuje da je stvaranje Republike Srpske epohalan događaj kojim je stvorena „prva srpska država preko Drine“. To je za Ćosića, uprkos počinjenom genocidu i masovnim ratnim zločinima, „velika istorijska pobjeda“ i „najznačajniji događaj“ u historiji srpskog naroda poslije 1878. i ujedinjenja Vojvodine i Crne Gore sa Srbijom. U tom kontekstu, on odbacuje, kako kaže, „muslimanske, džihadske, lažne“ podatke o genocidu u Srebrenici. Drsko negirajući međunarodno dokazane činjenice o genocidu, Ćosić zlonamjerno tvrdi da su „Muslimani i njihovi štitićenici na Zapadu i Istoku od Srebrenice stvorili muslimanski žrtveni simbol, metaforu srpskog ratnog zločinjenja, muslimanski Aušvic u Bosni i Hercegovini“. ⁶¹ Na tragu politike Ćosića i ministar vanjskih poslova Republike Srbije Ivica Dačić, početkom decembra 2015. godine, otvoreno poručuje da je odbijanje Rezolucije o Srebrenici u Vijeću sigurnosti UN-a „istorijski rezultat“ Vlade Srbije i da će on imati „trajne pozitivne posledice po srpski narod“. ⁶² Politika opravdavanja i upornog poricanja genocida ostala je ista u postdejtonskom periodu, iako se njen sadržaj prema potrebama vanjske politike Srbije neznatno mijenjao. Poricanje genocida nad Bošnjacima u Srbiji i entitetu RS odvijalo se uz snažnu medijsku propagandu širenja raznih neistina i dezinformacija. Samo u rijetkim prilikama, pod prijetnjom sankcija, lideri Srbije i manjeg bosanskog entiteta činili su određene taktičke ustupke, obično kad cijena priznavanja zločina nije bila previsoka i kada ne bi dovodili u pitanje velikosrpsku strategiju poricanja i negiranja genocida. ⁶³

---

odbijemo. Inače nismo dostojni svojih predaka, ni srpskog imena“. (Srebrenica: Neželjeno ogledalo Srbije, *Helsinki bilten*, 5-6).

⁶¹ D. Ćosić, *Bosanski rat*, 224, 232 i 266.

⁶² Jelena Aleksić, Godina istorijskih pobjeda (Specijalno iz Beograda za Oslobođenje), *Oslobođenje*, god. LXXII, br. 24.797, Sarajevo, 7. 12. 2015, 17.

⁶³ L. J. Nettelfield i S. E. Wagner, *Srebrenica nakon genocida*, 256-258.

Ne treba zaboraviti da su sigurnosne i druge državne strukture Republike Srbije u postdejtonskom periodu aktivno učestvovala u skrivanju brojnih ratnih zločinaca, a među njima i Radovana Karadžića i Ratka Mladića. Karadžić, arhitekt genocida, godinama je izbjegavao hapšenje i u Beogradu se lažno predstavljao kao „Dragan Dabić“, iscjelitelj bioenergijom. Uhapšen je tek 18. jula 2008. godine dok se vozio autobusom između svoje klinike na Batajnici i doma u Novom Beogradu. Predstavnici srbijanskih organa vlasti davali su danima kontradiktorne i samoopravdavajuće izjave o tome kako je Karadžić došao do zvaničnih dokumenata koji su mu omogućili da zloupotrijebi identitet jednog od 61 Dabića u Srbiji. Bizarna priča o utvrđivanju pune istine o Karadžićevoj zločinačkoj ulozi u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, njegovom životu tokom bijega i skrivanja, kao i njegovo suđenje u Hagu još uvijek traju u trenutku nastajanja ovog teksta.⁶⁴

Istovremeno sa skrivanjem ratnih zločinaca i negiranjem genocida koji je počinjen u Bosni i Hercegovini velikosrpski projektanti nastavljaju da i dalje smišljaju i fabriciraju negativnu percepciju i stereotipe o bošnjačkom narodu. Jedna od njihovih učestalih optužbi je povezivanje bošnjačkog naroda s terorizmom. Tako „otac srpske nacije“ Dobrica Ćosić tvrdi da su Bosna i Hercegovina i Kosovo postali „eksplozivno ratno žarište u Evropi“. Prema njegovim procjenama, mogući budući rat za realiziranje „muslimanske težnje“ za dominacijom u cijeloj Bosni i Hercegovini neće biti ograničen samo na ovaj prostor. Biće to, prema Ćosićevom predviđanju, „rat Evrope protiv islamskog fundamentalizma koji će u 'bošnjačkoj državi' imati snažno uporište za ekspanziju i agresiju ka severu i zapadu. I za teroristički rat u Evropi“.⁶⁵ Značajnu pažnju pitanju islamskog terorizma posvetio je i Darko Tanasković, a sve s

---

⁶⁴ Robert J. Donia, *Radovan Karadžić. Uzroci, postanak i uspon genocida u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2016, 285-293.

⁶⁵ D. Ćosić, *Srpsko pitanje u XX veku*, 237.

ciljem diskreditiranja bošnjačkog naroda. Po njegovom mišljenju predstava o „zelenoj transverzali“ nije rezultat „antimuslimanske retorike“ nacionalističkih krugova na prostoru bivše Jugoslavije, već u njoj ima i evidentne „stvarnosne supstance“.⁶⁶

Rasprava o uobličavanju i ispoljavanju velikosrpske ideologije bila bi nepotpuna bez ukazivanja na ulogu naučnika i njihovog „naučnog“ rada u službi te ideologije. Značajan dio srpskih intelektualaca i naučnika predstavlja društveni sloj koji je imao važnu ulogu u jačanju ideja velikosrpske ideologije. Njihov uticaj može se primijetiti od početka perioda modernizma kada savremena nauka, zbog svojih postignuća, stiže sve veći uticaj. To je posebno bilo izraženo u onim oblastima nauke koje, po svojoj prirodi, mogu bitnije uticati na oblikovanje ideološkog mišljenja. Veći dio predstavnika srpske historiografije je od početka bio zarobljenik mitologije i u kontinuitetu je trovao domaću i međunarodnu javnost naučno neutemeljenom tezom o navodnom srpskom karakteru Bosne i Hercegovine. Ta se misao plasirala kroz srpsku književnost i historiografiju od Dositeja Obradovića i Vuka Karadžića, preko Jovana Cvijića do modernih teoretičara militantnog velikosrpstva,

---

⁶⁶ Danas smo, kaže Tanasković, suočeni s realnošću radikalizacije islama na Balkanu i to nisu prognostička predviđanja „novog balkanskog islama“. Opasnost od „islamske radikalizacije, koja se na Balkanu nije želela sagledati tokom posljednje decenije XX veka, u međuvremenu je postala stvarnost, u kojoj nema mjesta nikakve mistifikacije. Mistifikacija je, u stvari, i dalje tvrditi da je nema ili, ako je već ima, da je marginalna i zanemarljiva. Postupati tako znači zabijati, kao noj, glavu u pesak i propustiti priliku da se, polazeći od uočavanja unutrašnje logike i rezultata prethodnog razvoja, izvedu odgovarajući zaključci i valjano odmere linije delotvornog ponašanja u budućnosti“. Isti autor, također, tvrdi da do radikalizacije islama na Balkanu nije moglo doći bez konvergentnog djelovanja radikalnog islamizma i vodećih zapadnih demokratija na Balkanu tokom zadnje decenije prošlog stoljeća. U tendenciozno oblikovanim stavovima Tanaskoviću smeta čak i upotreba termina „umjereni muslimani“. Naime, po njegovom shvatanju to je štetno jer pothranjuje „u muslimanskim sredinama i onako snažnu sklonost ka (samo)viktimizaciji, kao univerzalnom supstitutu za bilo koju drugu konstruktivnu i otvorenu misaonu i akcionu matricu“. Vidi: D. Tanasković, *Islam i mi*, 280, 284-285, 296-297.

kao što je Milorad Ekmečić. Najistaknutija metoda djelovanja nacionalistički orijentiranih srpskih naučnika je legalitet kojom se namjerava osigurati pravo Srba da dominiraju nad ostalim narodima na Balkanu. Osim toga, treba ukazati i na njihovo osmišljavanje elemenata za provođenje genocida. „Delegitimizacija muslimana, demonizacija pa čak i negacija identiteta, nacije i ranije izvršenih zločina protiv muslimana predstavljaju istaknute karakteristike stavova velikosrpski orijentiranih naučnika“. I u djelima pojedinih srpskih historičara poslije 1995. godine nailazimo na ideološki i mitološki pristup historijskim događajima koji je korišten u velikosrpskoj ideologiji. Svakako najmaljniji među ovim mitovima su oni čiji je cilj bio izdvajanje i razgraničavanje između naroda.⁶⁷

Istina, i među srpskim intelektualcima bilo je i onih koji nisu slijedili i podržavali nacionalistički orijentirane akademike, historike i pjesnike. Jedan od takvih koji nije pristao da bude saučesnik u zahuktaloj etnohistoriji bio je i dr. Miroslav Simić. On je podnio ostvaku na članstvo u SANU-a, izjavljujući da su „brojni akademici prvo raspamećivali srpski narod, a zatim ga raspamećenog podstrekivali da otpočne i vodi besmisleni i prljavi rat, koji se uglavnom sastojao od pljački i etničkih čišćenja“. Ocjenjujući ulogu srpske akademske elite i njihove hegemonističke ideje, Olivera Milosavljević zaključila je da je ona kreirala ideje i programe, dajući prijedloge, nudeći rješenja i definirajući ciljeve. Međutim, za njihovo eventualne greške i nemogućnost realiziranja nisu se nikada smatrali krivim i odgovornim.⁶⁸ Jedan od onih koji se otvoreno i hrabro suprotstavljao pseudohistoriji i raznim „patriotskim zaludivanjima“ bio je i prof. dr. Ivan Đurić. On je je devedesetih godina simbolizirao težnje ka deideologiziranoj historiji. Shvatanje historije Ivana Đurića bilo je u Srbiji tretirano kao nacionalna izdaja. Ime dr. Đurića jedno je u nizu imena u historiji srpske kulture

---

⁶⁷ S. Šarić, *Velikosrpska ideologija*, 102-104.

⁶⁸ S. Bandžović, *Bošnjaci u postjugoslovenskoj srpskoj historiografiji*, 364-365.

kojima je osporavano pravo na izdvajanje iz mnoštva, na nepokoravanje trenutnom stanju duha, na razlikovanje.⁶⁹

Srpska antibosanskohercegovačka i antibošnjačka propaganda koja je otvoreno reafirmirana još početkom osamdesetih godina XX stoljeća nastavljena je i u postdejtonskom periodu. Posebno važnu ulogu u toj nacionalističkoj propagandi imali su tzv. srpski islamisti, prije svega zbog činjenice da su „muslimani bili posebno ranjiva zajednica usled geo-političkih prilika, jer je njihov položaj onemogućavao uspostavljanje Velike Srbije“. To je imalo presudan uticaj za osmišljavanje i realiziranje velikosrpske zločinačke politike njihovog fizičkog uništenja i protjerivanja sa vjekovnih ognjišta.⁷⁰ Znatno prije 1992. godine pisci *Memoranduma* su počeli izgrađivati negativne stereotipe o muslimanima kao stranom, inferiornom i opasnom elementu. Među njima se posebno ističu dr. Darko Tanasković i dr. Miroljub Jevtić, koji svoj naučni autoritet stavljaju u službu ocrnjivanja i diskreditacije Bošnjaka. Navedeni profesori su u seriji napisa u dnevnoj i revijalnoj štampi, ali i u vojnom sedmičniku *Vojska*, redovno prikazivali islam kao nasilnički, nazadan i inferioran. Isticalo se da je hrišćanska Bosna srušena u ime islama, jer oni koji su prihvatili islam „izdali su Bosnu“. Razrađujući tezu o islamu kao o okupatorskoj vjeri, oni u svojoj mržnji idu toliko daleko da tvrde da Bošnjaci nisu odgovorni za to, ali da su krivi oni koji pokušavaju da tu „izdaju u potpunosti i opravdaju“.⁷¹

---

⁶⁹ L. Perović, *Dominantna i neželjena elita*, 304-308.

⁷⁰ Norman Cigar, *Uloga srpskih orijentalista u opravdavanju genocida nad muslimanima Balkana*, Sarajevo 2001, 21-22.

⁷¹ Na tragu ovakvih zapaljivih i neutemeljenih postavki najviši funkcioneri nelegalne RS su u ratu isticali da su „Muslimani genetski kvaran narod koji je prešao u islam, i sada se, naravno, iz generacije u generaciju taj gen kondenzuje. Postaje sve gori i gori (...) To je u genima već usađeno“. Dakle, srpski orijentalisti koji su u srbijanskoj javnosti nazivani „stručnjacima“ u proučavanju islama odigrali su ogromnu ulogu za velikosrpsku ideologiju posebno u diskreditiranju i sataniziranju Bošnjaka. Oni su afirmirali ustaljene klišeje o islamu i doprinijeli formiranju ambijenta u kojem je bilo moguće opravdati svaki zločin protiv

Važnu ulogu u očuvanju, razvoju i promociji velikosrpske ideologije imala je Srpska pravoslavna crkva (SPC). I tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu SPC je podržavala i služila politici koja se zalagala za granice velike Srbije. Koliko je ta uloga bila važna svjedoči, pored ostalog, i izjava Radovana Karadžića koji je ustvrdio „da nijednu važnu odluku nismo donijeli bez Crkve“.⁷² Analizirajući odluke, zaključke i stavove SPC-a u periodu od 1995. godine do danas može se uočiti da je Crkva jedan od najupornijih i glavnih nosilaca politike stvaranja velike Srbije. Da je SPC jedan od glavnih čuvara vjerovanja i uvjerenja na kojim se zasniva velikosrpska ideologija potvrđeno je u nekoliko navrata i nakon 1995. godine. Insistiranje na važnosti veličine srpske države, tj. prostora na kome se prostire vlast SPC-a, ostat će i dalje jedna od njenih temeljnih preokupacija. To se vidi i iz odluke usvojene na redovnom zasjedanju Sabora SPC-a u maju 1996. godine po kojoj se, uprkos raspadu SFRJ, zadržavaju jurisdikcije SPC-a na sve stanovnike pravoslavne vjeroispovijesti na toj teritoriji. Iz ovoga je jasno da je, čim je SPC shvatila da njena želja neće biti realizirana oružjem i da srpska država neće biti u okvirima zamišljene velikosrpske države, ona odlučila da, ako se već u datom trenutku ne može uspostaviti vlast srpske države, bar da očuva vlast srpske crkve među pravoslavnim stanovništvom na cijeloj teritoriji bivše SFRJ.⁷³ Crkva

---

Bošnjaka. Usporedi: Sonja Biserko, Razaranje Bosne, u: *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Beograd 2006, 13-14; N. Cigar, *Uloga srpskih orijentalista*, 38.

⁷² Lj. Antić, *Velikospski nacionalni programi*, 53-54.

⁷³ S obzirom na poziciju i kredibilitet koji ima u srpskom društvu, SPC je nesumnjivo dala snažan doprinos u pružanju legaliteta velikosrpskoj ideologiji. Glavni stub legaliteta odnosa moći i dominacije koji Srbi, više od dva stoljeća, nastoje uspostaviti u Bosni i Hercegovini i na Balkanu, tako da oni budu dominantni u odnosu na druge narode, svoje korijene ima u SPC-u. Pri tome, jedna od najčešće korištenih metoda SPC-a sve do današnjih dana je potenciranje razdijeljenosti (dijeljenja). Crkva je nastavila da istrajava na razdvajanju, razlikama među ljudima i grupama, segregaciji i sličnim aktivnostima. Posebnost djelovanja Crkve ogleda se u negativnom predstavljanju islama i muslimana, koji

se miješala čak i u nesporne i pravno utemeljene odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine. Očit primjer takve politike je i izjava patrijarha Irineja da je „razočaran zbog odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine da Dan Republike Srpske proglasi neustavnim“ jer je to, prema njegovom tumačenju prava i historije, „istorijski datum kada je stvorena Republika Srpska“.⁷⁴ Također, SPC je odigrala važnu ulogu i u afirmiranju i rehabilitaciji zločinačkog četničkog pokreta. Tako je, primjera radi, patrijarh Irinej povodom konačne sudske odluke o rehabilitaciji vođe četničkog pokreta Dragoljuba Mihailovića izjavio da „epilog rehabilitacije Mihailovića treba biti pomirenje srpskog naroda. (...) Istina je najlekovitija za sve nas. I za narod i za Crkvu. I za našu prošlost i za našu sadašnjost i za našu budućnost“.⁷⁵ Međutim, patrijarh Irinej nije rekao nijednu riječ o naučno dokazanoj istini i činjenicama koje svjedoče o masovnim i užasnim četničkim zločinima i genocidu. Takvim stavom još jednom je u ime SPC iskazana zastrašujuća ravnodušnost prema četničkom genocidu i zločinima koji su počinjeni nad bošnjačkim stanovništvom.

Oživotvorenje i nastavak velikosrpske ideologije u Srbiji u posljednje dvije decenije može se pratiti i kroz proces glorificiranja i rehabilitacije velikosrpskog, nacionalističkog i zločinačkog četničkog pokreta i njegovog vođe u Drugom svjetskom ratu Dragoljuba Mihailovića. Ozakonjenje fašističke četničke ideologije započelo je u Narodnoj skupštini Republike Srbije 21. decembra 2004. godine, kada je usvojen Zakon o izjednačavanju prava

---

se predstavljaju kao zlo i prijetnja, te pozivanju Srba da im se odlučno suprotstave ili da ih uklone. Vidi: S. Šarić, *Velikosrpska ideologija*, 96, 100-101.

⁷⁴ Patrijarh Irinej: Razočaran sam odlukom Ustavnog suda BiH, *Nezavisne novine*, br. 5954, Banja Luka 7. 12. 2015, 2.

⁷⁵ Patrijarh Irinej: Da epilog bude pomirenje srpskog naroda, *Politika*, CXII, br. 36460, Beograd 15. 5. 2015, 4.

partizanskih i četničkih boraca iz Drugog svjetskog rata.⁷⁶ Nepune dvije godine poslije Narodna skupština Republike Srbije usvojila je 17. aprila 2006. godine Zakon o rehabilitaciji. Tvorcima zakona je bilo najvažnije da omoguće rehabilitaciju lica koja su „lišena života, slobode, ili nekih drugih prava“, upravo poslije 6. aprila 1941, jer im je pomenuti vremenski okvir omogućavao kriminaliziranje narodnooslobodilačkog pokreta. Na taj način stvorena je podloga za etičku i političku diskvalifikaciju antifašističkog partizanskog pokreta.⁷⁷ Tako sročeni zakon omogućio je brojne zloupotrebe koje se manifestiraju u podnošenju zahtjeva za rehabilitacijom osoba koja su za vrijeme Drugog svjetskog rata sarađivale sa nacističkim okupatorom, a koja su osuđena i likvidirana od strane partizana ili su lišena slobode i sudski procesuirana od strane organa avnojevske Jugoslavije ili su figurirala kao negativne historijske ličnosti. Sam zakon nije ponudio mjerila po kojima će se jasno utvrditi da li je neko lice lišeno slobode i osuđeno iz „ideoloških ili političkih razloga“. Umjesto toga javnost je ubrzo saznala da se priprema rehabilitacija najistaknutijih predstavnika srpskog kvislinštva: Dragoljuba Mihailovića, Milana Nedića i Dimitrija Ljotića.⁷⁸ Historičarka Brnka Prpa je tim povodom ukazala da rehabilitacija Milana Nedića znači rehabilitaciju nacionalsocijalizma. To bi, prema

---

⁷⁶ Historičar Kosta Nikolić, kao i neki drugi historičari, ovaj pravni akt označio je kao pokušaj ispravljanja „jedne velike historijske nepravde“. Negirajući međunarodno valorizirani ishod Drugog svjetskog rata na tlu Jugoslavije, navedeni historičar ukazuje na potrebu nužnog uspostavljanja „istorijskog diskontinuiteta“. Vidi: Ilija Stamenković, „Kosta Nikolić, historičar: 'Ni potomak Svetog Save ne bi ga majci dobio penziju'“, *Srpska reč*, br. 358, Beograd 10. 11. 2004, 11-12.

⁷⁷ Aleksandar A. Miljković, Osuda komunističkog režima uslov za rehabilitaciju žrtava komunističkog režima terora, *Hereticus*, Časopis za preispitivanje prošlosti, II, 2/2004, 43-44.

⁷⁸ Aleksandar Sekulović, Pravni aspekti eventualne rehabilitacije Draže Mihailovića, *Istina*, List Društva za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi, III, br. 8, Beograd 2009, 21-22.

njenim riječima, dovelo do „relativizacije svih principa na kojima počiva ljudsko društvo i vrednosni sistemi čoveka i čovečanstva“.⁷⁹

Zahtjev za rehabilitaciju četničkog vođe Dragoljuba Mihailovića podnijela je ubrzo nakon donošenja Zakona o rehabilitaciji tokom 2006. godine *Asocijacija za negovanje ravnogorskog pokreta*, a 26. septembra 2009. zahtjev za Mihailovićevu rehabilitaciju podnosi Srpska liberalna stranka. Postupak za rehabilitaciju Mihailovića pokrenut je pred Okružnim sudom u Beogradu, januara 2007, nakon čega je uslijedila pauza do drugog ročišta održanog 16. septembra 2010. godine na Vrhovnom sudu Srbije.⁸⁰ Napori srpske političke i naučne elite ka političkoj rehabilitaciji generala Mihailovića i monumentalizaciji ovog ratnog zločinca završit će se i *de jure* 14. maja 2015. godine kada je Sudsko vijeće Višeg suda u Beogradu rehabilitiralo generala Dragoljuba – Dražu Mihailovića. Tom prilikom predsjednik Sudskog vijeća naveo je „da Zakon o rehabilitaciji koji je donet 17. aprila 2006. godine, po kojem se sudilo u ovom postupku, u članu jedan, predviđa da se ovim zahtevom organizuje rehabilitacija osoba koje su sudskom odlukom iz političkih i ideoloških razloga lišene života ili nekih drugih prava“.⁸¹

O negativnim reperkusijama izjednačavanja antifašista i fašista u Srbiji i opasnostima legaliziranja četničke ideologije po Bosnu i Hercegovini upozoravali su i godinama prije ove sudske odluke pojedini predstavnici zakonodavne vlasti u Bosni i Hercegovini.⁸²

---

⁷⁹ Nedićevo „knjigovodstvo smrti“, *Politika*, CXII, br. 36673, Beograd 14. 12. 2015, 7.

⁸⁰ Momir Turudić, Ko kači, a ko skida sliku Milana Nedića, *Vreme*, br. 958, Beograd 14. 5. 2009, 11-12.

⁸¹ Rehabilitovan Draža Mihailović, *Politika*, CXII, br. 36460, Beograd 15. 5. 2015, 1.

⁸² U Otvorenom pismu koje je 22. marta 2012. godine dr. Denis Bećirović uputio predsjednici Narodne skupštine Republike Srbije dr. Slavici Đukić-Dejanović, a povodom najave rehabilitiranja četničkog vođe Draže Mihailovića, pored ostalog

Također, nakon donošenja konačne sudske odluke o rehabilitaciji Mihailovića, prema pisanju beogradske *Politike*, reagirali su pojedini predstavnici zakonodavne vlasti Bosne i Hercegovine koji su poručili da „politika rehabilitacije četničke ideologije predstavlja civilizacijski nazadak u borbi protiv fašizma i neofašizma“.⁸³ Rehabilitacija Mihailovića izazvala je burne reakcije i u Hrvatskoj. Predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar Kitarović izjavila je da najoštrije osuđuje historijski revizionizam, te „da ova presuda ne može izbrisati zlodjela četničkog pokreta“.⁸⁴

Gotovo uporedo s procesom rehabilitacije četničke ideologije u Srbiji na teritoriji Bosne i Hercegovine, kao glavne „mete“ velikosrpske politike, planski se briše i uništava prefiks „bosanski“ u nazivu gradova. Velikosrpskim protagonistima nije bilo dovoljno što su tokom agresije brojnim gradovima u nelegalnoj RS izmijenili višestoljetne nazive i dodali pridjev „srpski“ u njihove nazive. Tako

---

se kaže: „(...) Četnička ideologija predstavlja direktnu opasnost po nezavisnost, suverenitet i cjelovitost, prije svega, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Crne Gore. Završetak procesa legaliziranja četništva i četničke ideologije u Republici Srbiji nije samo unutrašnja stvar Republike Srbije, nego predstavlja i legalizaciju na 'duge staze' četničkog projekta velike Srbije na račun drugih država u regionu. (...) Po najcrnjoj šovinističkoj ideologiji i masovnim ubistvima nevinog stanovništva četništvo se ne razlikuje od ustaštva i sličnih naci-fašističkih formacija. O tome svjedoči i veliki broj autentičnih dokumenata, programa, rezolucija, zapisnika, svjedočenja, kao i mnogih izvora iz njemačkih, italijanskih i britanskih arhiva iz kojih se nedvojbeno vidi da je četnička država zamišljena kao totalitarna četnička diktatura nacističkog tipa (...) Dozvolite mi, gospođo predsjednice, da Vas još jednom pozovem da dodatno skrenete pažnju javnosti u Srbiji, posebno poslanicima u Narodnoj skupštini Republike Srbije, na potrebu podsticanja i ohrabriranja borbe protiv neofašizma, šovinizma i ekstremizma. Diferenciranje fašističkih formacija (četnika, ustaša, itd.) od antifašističkog pokreta važno je ne samo zbog prošlosti već i zbog budućnosti naših i susjednih država. (...)“ *Otvoreno pismo predsjedavajućeg/zamjenika Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH dr. Denisa Bećirovića upućeno predsjednici Narodne skupštine Republike Srbije dr. Slavici Đukić-Dejanović*, Sarajevo, 22. 3. 2012. (Integralni tekst pisma se nalazi u arhivi autora.)

⁸³ Žestoke reakcije u Sarajevu, *Politika*, CXII, br. 36460, Beograd 15. 5. 2015, 4.

⁸⁴ U Hrvatskoj zgroženi, *Politika*, CXII, br. 36460, Beograd 15. 5. 2015, 4.

je, primjera radi, Goražde bilo preimenovano u Srpsko Goražde, Foča u Srbinja, Sarajevo u Srpsko Sarajevo, itd. Na taj način su sljedbenici velikosrpske ideologije željeli manifestirati isključivu pripadnost tih gradova i naselja srpskom narodu. U toku djelimičnog postdejtonskog ispravljanja ove nepravde entitet RS je opstruirao i sam postupak pred Ustavnim sudom BiH. To potvrđuje i podatak da navedeni sudski organ, skoro tri godine nakon podnošenja zahtjeva (22. 2. 2004.), nije bio u stanju da donese odluku. Na kraju, Ustavni sud BiH je, ipak, donio odluku u kojoj je ocijenio da postojeća rješenja u entitetu RS nisu u saglasnosti sa ustavnopravnim principom jednakosti triju konstitutivnih naroda. Također, Ustavni sud BiH je konstatirao da se stavljanjem naglaska na „srpsko“ uz nazive određenih gradova i općina zanemaruje činjenica da „u mnogim slučajevima trenutna struktura stanovništva ne odgovara zatečenom stanju na početku rata.“⁸⁵ Kao svojevrsan odgovor na ove stavove Ustavnog suda BiH uslijedili su novi antibosanski potezi velikosrpske politike. Vlada entiteta RS, a kasnije i Skupština ovog entiteta, usvojili su tekst Zakona o teritorijalnoj organizaciji entiteta RS, kojim je propisano brisanje prefiksa „bosanski“ u nazivu Bosanske Kostajnice i Bosanskog Broda i drugih gradova u ovom entitetu.⁸⁶ Pri tome, posebno se isticalo drsko i skandalozno obrazloženje predstavnika organa vlasti u entitetu RS koji su tvrdili da prefiks „bosanski“ vrijeđa većinu građana u ovim općinama.⁸⁷

---

⁸⁵ C. Steiner, N. Ademović, C. Grewe, J. McBride, P. Leroux-Martin, R. Bainter, E. d'Aoust, U. Karpen, P. Nichol, M. Campbell, *Ustav Bosne i Hercegovine*, 465-467.

⁸⁶ *Službeni glasnik Republike Srpske*, god. XVII, br. 69, 30. 7. 2009, Zakon o teritorijalnoj organizaciji Republike Srpske, 1-4.

⁸⁷ Protestirajući protiv takve politike entiteta RS, poslanik Denis Bećirović je u pismu visokom predstavniku u BiH Miroslavu Lajčaku tražio da se zaustavi ubijanje prefiksa “bosanski”. Između ostalog, u pismu je stajalo: „(...) Kao poslanik u Parlamentarnoj skupštini BiH smatram da kao visoki predstavnik imate pravo i dužnost da u skladu sa svojim ovlastima zaustavite “ubijanje” prefiksa “bosanski” u bh. entitetu Republika Srpska. Između ostalog, pišem Vam ovo pismo, jer još uvijek ima vremena da reagirate na usvojeni tekst Nacrta zakona o

U kontinuiranoj i planskoj politici onemogućavanja izgradnje funkcionalne države Bosne i Hercegovine Republika Srbija u postdejtonskom periodu naročito zloupotrebljava Ustavom Bosne i Hercegovine datu mogućnost uspostavljanja paralelnih veza s entitetom RS. Ideja vladajućih krugova u Srbiji o izgradnji i uspostavljanju paralelnih veza plasirana je još tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu.⁸⁸ Potpisivanjem Dejtonskog sporazuma paralelne veze Republike Srbije i bosanskohercegovačkog entiteta RS su pod određenim uslovima legalizirane. Riječ je, dakle, o nadležnosti entiteta pri čijem korištenju pravo na državnom nivou ne

---

teritorijalnoj organizaciji Republike Srpske, koji predviđa brisanje prefiksa „bosanski“ u nazivu Bosanske Kostajnice i Bosanskog Broda. Pri tome, posebno Vas pozivam da obratite pažnju na skandalozno obrazloženje predstavnika Vlade Republike Srpske koji kažu da prefiks „bosanski“ vrijeđa većinu građana u ovim općinama. Ovakvo obrazloženje eklatantno svjedoči o stvarnim ciljevima Vlade Republike Srpske, jer prefiks „bosanski“ nije vlasništvo ni Bošnjaka, ni Srba, ni Hrvata, kao ni bilo koga drugog u našoj zemlji. On pripada podjednako svim građanima i narodima Bosne i Hercegovine i nikada ga u višestoljetnoj historiji ove zemlje niko nije dovodio u pitanje. (...)“ *Otvoreno pismo poslanika u Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH Denisa Bećirovića visokom predstavniku i specijalnom predstavniku EU u BiH Miroslavu Lajčaku u povodu sve agresivnijih nasrtaja na nezavisnost, suverenitet i teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine, kao i najnovijih pokušaja da se ukine prefiks „bosanski“ u nazivu gradova Republike Srpske*, Sarajevo, 8. 1. 2009. (Integralni tekst pisma se nalazi u arhivi autora).

⁸⁸ Predsjednik Republike Srbije Slobodan Milošević je na 30. sjednici tzv. Skupštine RS-a, održanoj 5. i 6. maja 1993. godine, uvjeravao prisutne rukovodioce i poslanike nelegalne RS o potrebi prihvatanja Vens-Ovenovog plana. Komentirajući njihove zajedničke ciljeve, srbijanski predsjednik Milošević je, pored ostalog, naveo: „(...) Ne odustaje se od cilja! Nije pitanje, dakle, ako gledamo taj plan, da li plan predstavlja postignuti cilj. Naravno da ne predstavlja. *Već je pitanje, da li plan predstavlja put ka konačnom cilju? U mnogočemu je postignut, a ne do kraja. Ali da predstavlja put ka konačnom cilju, naravno da predstavlja. Ali treba se pomučiti malo više glavom, malo više pameću, a malo manje krvi prolići. Pošto ste Skupština, verovatno znate, da smo napravili jedinstven platni promet, da idemo na jedinstven novac, da idemo na sve moguće veze i transakcije između ekonomije, da idemo na jedno stabilizovanje jednog celovitog jedinstvenog privrednog područja gdje će te srpske zemlje biti u ekonomskom i kulturnom i u obrazovnom i svakom drugom pogledu.* (...)“ (kurziv D. B.) Vidi: R. J. Donia, *From Republika Srpska Assembly 1991-1996*, 78.

smije biti povrijeđeno, a posebno ne smiju biti povrijeđeni principi suvereniteta i teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine. Zaobilazeći saradnju s državom Bosnom i Hercegovinom, kao i cjelovito tumačenje ustavne odredbe sadržane u članu III/3.b Ustava Bosne i Hercegovine, Srbija je već 1997. godine potpisala *Sporazum o specijalnim i paralelnim vezama s entitetom RS*. Navedeni Sporazum je obnavljan 2001, 2006. i 2011. godine.⁸⁹

Kako velikosrpska politika u postdejtonskom razdoblju gleda na paralelne veze između Republike Srbije i bosanskohercegovačkog entiteta RS vidno je manifestirano na sjednici Skupštine entiteta RS, održanoj 17. augusta 1996. godine. Obraćajući se prisutnim poslanicima, akademik Stevan Karamata (Beograd), predsjednik Vijeća za regionalno planiranje RS, otvoreno je govorio šta je plan i cilj uspostavljanja „novih“ veza sa Saveznom republikom Jugoslavijom. Prema njegovom mišljenju, „nije potrebno naglašavati da se ne radi samo o fizičkim vezama, kao što su saobraćaj, telekomunikacije, energetika i sl., nego o vezama u svim oblastima privrede i duhovnog života. *Što te veze budu čvršće, biće jača i RS i Jugoslavija i biće širi i jači temelji na kojima će se jednog dana graditi, nadajmo se, jedinstvena srpska država u kojoj će Drina biti kičma, a ne i granica*“ (kurziv D. B)⁹⁰

Dakle, velikosrpska politika je od početka mogućnost uspostavljanja paralelnih veza posmatrala isključivo kroz prizmu stvaranja podloge za realiziranje svog velikodravnog projekta. U skladu s tim ne čudi da je ključna karakteristika dosadašnje prakse, odnosno zloupotrebe ove norme, od Srbije, izbjegavanje definiranja temeljnih državnih odnosa između Bosne i Hercegovine i Srbije koji

---

⁸⁹ *Službeni glasnik Republike Srpske*, god. XVI, br. 60, 11. 7. 2007, Zakon o ratifikaciji Sporazuma o uspostavljanju specijalnih paralelnih odnosa između Republike Srpske i Republike Srbije, 1-2; *Politička analiza. Bilateralni odnosi Bosne i Hercegovine i Srbije. Fokus na spoljnu politiku Srbije prema BiH*, 2.

⁹⁰ R. J. Donia, *From Republika Srpska Assembly*, 118.

bi bili ispunjeni brojnim međdržavnim ugovorima. Oni bi trebali biti pravni osnov za uspostavljanje posebnih paralelnih odnosa entiteta sa susjedima u pojedinim resorima. Dakle, nije riječ, kako to beogradski političari tvrde, o „specijalnim vezama“, nego o „posebnim paralelnim odnosima“, što je bitna razlika.

Međutim, sadašnja praksa je antidejtonska i antiustavna, jer Srbija žuri da ugovori i potpiše što više sporazuma samo s bosanskohercegovačkim entitetom RS, zanemarujući pri tome odnose s državom Bosnom i Hercegovinom. Ne treba zaboraviti da Srbija godinama svjesno opstruira rješavanje niza otvorenih pitanja u međdržavnim odnosima s Bosnom i Hercegovinom dok, s druge strane, u praksi forsira jednostrane odnose s entitetom RS.⁹¹ Očigledno, Srbija se i dalje u Bosni i Hercegovini ponaša u skladu s ambicijama, procjenama i prognozama arhitekata ideologije velike Srbije.⁹²

Sveobuhvatna i ozbiljna analiza srbijanske politike prema Bosni i Hercegovini u postdejtonskom periodu nedvojbeno govori da se Srbija planski i sistematski priprema za ono što su još u ratu priželjkivali Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Aleksa Buha i njima slični velikosrpski protagonisti, tvdeći da je već sutra u promijenjenim međunarodnim okolnostima moguć scenario ponovnog stvaranja velike Srbije. Na putu do tog velikosrpskog cilja srbijanski zvaničnici i u postdejtonskom periodu veoma vispreno zamagljuju oči bosanskohercegovačkoj i međunarodnoj javnosti

---

⁹¹ Suad Arnautović, Paralelni odnosi, a ne specijalne veze, *Oslobođenje*, LXXII, br. 24.659, Sarajevo 22. 7. 2015, 11.

⁹² Jedan od njih, samozvani ministar vanjskih poslova tzv. RS Aleksa Buha je još 1993. godine dao autentično tumačenje odnosa na relaciji Srbija - nelegalna RS, ističući sljedeće: „Mi smo Republiku Srpsku na neki način već izgradili i ona ima mnogo elemenata države. (...) *Mi smo uradili krupan posao, istorijski posao, i to smo uradili uz veliku pomoć Srbije i Crne Gore. Nakon što se rat u Bosni završi, sledeći korak je stvaranje ujedinjenih srpskih država, jer ono što je sa aspekta međunarodne zajednice nemoguće danas, sutra je moguće.*“ (kurziv D. B). Vidi: E. Šarčević, *Dejtonski ustav*, 55.

nudeći slatkorječive fraze i prazne riječi prema državi Bosni i Hercegovini, dok istovremeno putem intenzivirane i sveobuhvatne izgradnje paralelnih odnosa s entitetom RS iz godine u godinu sve sistematičnije i intenzivnije ovaj bosanskohercegovački entitet inkorporiraju u društveno-ekonomski sistem Srbije. Ovakav antidejtonski i antiustavni pristup, koji se nedvojbeno može nazvati nastavkom velikosrpske politike, osnovna je karakteristika vanjske politike Srbije prema Bosni i Hercegovini u postdejtonskom razdoblju, s velikim uticajem na političke odnose dviju država i nesagledivim opasnostima koje iz toga proizilaze.

Velikosrpski krugovi i zvanična vlast u Srbiji zajednički i koordinirano rade na afirmiranju velikosrpski orijentiranih autora koji neskriveno u svojim knjigama zagovaraju zločinački projekt rušenja države Bosne i Hercegovine i „ujedinjenje srpstva“. O tome, pored ostalog, svjedoči i činjenica da je glavni i najmoćniji srpski izdavač *Službeni glasnik* iz Beograda objavio pseudoknjiški i izrazito nacionalistički spis Dobrice Ćosića pod naslovom *Bosanski rat* (na 276 strana, urednici Slobodan Gavrilović i Marko Krstić). U spomenutoj publikaciji, koja je po svemu sudeći koautorsko djelo više sudionika, ponovo su predstavljene tendenciozne velikosrpske pretenzije prema Bosni i Hercegovini koje ne mogu odgovorne ljude ostaviti ravnodušnim. Zvanične strukture vlasti u Beogradu se nikada nisu distancirale od Ćosićeve otrovne ideologije i njenih ratno-huškačkih ciljeva, već naprotiv preko pseudopublikacije *Bosanski rat* nastoje da odgajaju nove generacije u velikosrpskom duhu. Neozbiljno bi bilo i pomisliti da najuticajniji izdavač u Srbiji *Službeni glasnik* nema podršku, prije svega, Vlade Srbije. Također, ne treba zaboraviti da politiku velikosrpstva otvoreno zagovara i predsjednik Srbije Tomislav Nikolić, koji često daje izjave o nemogućnosti funkcioniranja Bosne i Hercegovine i negiranju

genocida u Srebrenici.⁹³ Na kraju, umjesto konačnih ocjena, treba se ozbiljno zapitati: zašto je Ćosić objavio knjigu s ovakvim velikosrpskim sadržajem i to baš u 2012. godini? Naivno bi bilo vjerovati da se to desilo slučajno, naročito ako se ima u vidu ko je njen izdavač. Formalno posmatrajući, *Službenik glasnik* je državna institucija koja objavljuje državne akte. Prema tome, ne treba previše mudrosti za identificiranje ko stoji iza jedne ovako opake knjige koja truje ljudske duše i živote.⁹⁴

Kao što protagonisti razbijanja Bosne i Hercegovine u Srbiji uživaju podršku vlasti, isto tako podrška Beograda ne izostaje ni destruktivnim i separatističkim elementima u bh. entitetu RS. Beograd evidentno podržava antidejtonsku i antibosansku politiku jednog od sljedbenika Ćosićeve ideologije Milorada Dodika. Srbijanski stratezi ne kriju da je najvažniji zadatak današnje srpske politike očuvanje i jačanje entiteta RS. U tom kontekstu značajan dio srpske elite destruktivnu politiku Milorada Dodika smatra dobrom, dosljednom i principijelnom. Milorad Dodik, evidentno, ne oblikuje i ne formulira svoju politiku bez instrukcija i podrške Beograda. Tako, primjera radi, Dobrica Ćosić ističe, da nema boljeg političara, „jače i pouzdanije ličnosti koja služi u odbranu RS od Dodika“. Veličajući Dodika, Ćosić ocjenjuje da „on tu borbu vodi izvanredno, vešto, principijelno i treba mu i građanski i intelektualno i politički u svakom pogledu pomoći i podržati ga“.⁹⁵ „Republici Srpskoj dobro ide (...) na čelu sa predsjednikom Dodikom, jer je Srpska danas stabilna, prosperitetna, Srpska korača sigurnim koracima. Srbija je naravno tu, Srbija je potpuno posvećena da pomogne na svaki način“

---

⁹³ Šefket Krcić, Ćosićevo pseudoknjiško proizvođenje genocida, u: *Ćosićev rat – Zbornik radova sa naučne i stručne rasprave o knjizi „Bosanski rat“ Dobrice Ćosića, održane 3. 5. 2012. godine*, Sarajevo 2013, 355-358, 368, 372-373.

⁹⁴ Jusuf Žiga, Glorificiranje laži i lažni sadržaj knjige “Bosanski rat”, autora Dobrice Ćosića, u: *Ćosićev rat – Zbornik radova*, 452.

⁹⁵ S. Biserko, Percepcija srpske elite dejtonske Bosne, 1.

rekao je ministar vanjskih poslova Srbije Vuk Jeremić⁹⁶. I zaista, u skladu s ovakvim stavovima ponašaju se i predsjednik Vlade Republike Srbije Aleksandar Vučić i predsjednik Republike Srbije Tomislav Nikolić koji, također, pomažu separatističku politiku Milorada Dodika. Tako je posljednjih godina postalo uobičajeno da Dodik gotovo svake sedmice dolazi u Beograd na „konsultacije“ i „razmjenu stavova“ kod srbijanske političke i akademske elite. Pri tome, srbijanskim zvaničnicima nimalo ne smeta da Dodik uporno i sve glasnije govori da mu je Sarajevo inozemstvo, a Beograd glavni grad.

Puno je ozbiljnih dokaza da nosioci velikosrpstva u miru žele realizirati viziju „oca srpske nacije“ Dobrice Ćosića koji je smatrao da se u XXI stoljeću treba „mudro“ prilagođavati novim okolnostima i vremenu. Prema njegovom mišljenju, potrebno je neoružanom taktikom, „taktikom mira“, realizirati zacrtane velikosrpske pretenzije, koje nisu, zbog unutrašnjih slabosti političkih lidera, naročito Slobodana Miloševića, ostvarene tokom osvajačkih ratova Srbije od 1991. do 1999. godine.⁹⁷

Pojedini srpski akademici, a u posljednje vrijeme sve češće i vladajući političari, otvoreno naglašavaju da je entitet RS „jedina svijetla tačka“ koja budi nadu da će se „političkim putem ostvariti ono što se nije moglo oružanim putem“. Jedan dio novinara i naučnih radnika u Bosni i Hercegovini i Srbiji posljednjih godina ukazuje na postojanje drugog Memoranduma SANU-a. U njemu su, prema ocjeni pojedinih autora, sadržani u devet glavnih tačaka putevi i postupci kako se u XXI stoljeću treba voditi bitka za ostvarenje velikosrpskih ciljeva. U spomenutih devet tačaka sadržano je kako to ostvariti: umanjivanjem odgovornosti Srbije za

---

⁹⁶ Mirha Dedić, Drugi Memorandum SANU u teoriji i praksi, *Slobodna Bosna*, god. XVI, br. 749, Sarajevo 24. 3. 2011, 28.

⁹⁷ Ismet Dizdarević, Etnocentrični stavovi akademika Dobrice Ćosića, u: *Ćosićev rat – Zbornik radova*, 281.

zločine, sprečavanjem slanja najavljenih tužbi međunarodnom sudu susjednih država, insistiranjem na zatvaranju Haškog tribunala, podržavanjem preobražaja srpskih zajednica u jedinstvenu, svesrpsku zajednicu, izazivanjem nemira i nezadovoljstva stanovnika susjednih država, opravdavanjem i neposrednim podržavanjem otcjepljenja Republike Srpske i drugim „prilagođavanjima“ sadašnjim političkim okolnostima. Memorandum I prouzrokovao je masovne ratne zločine i genocid, međutim Memorandum II, prema mišljenju njegovih autora, treba u miru da završi velikosrpske projekte koji nisu realizirani u ratu.⁹⁸

Također, jasan dokaz da Srbija nije odustala od projekta velike Srbije predstavlja i usvojena *Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore i matične države i Srba u regionu*. U ovom opširnom dokumentu, objavljenom u *Službenom glasniku Republike Srbije* 28. januara 2011. godine, doslovce stoji: „Republika Srpska (...) predstavlja najvažniju oblast interesa i jedan od državnih i nacionalnih spoljnopolitičkih prioriteta Republike Srbije“. Strategija precizira i zone od strateškog interesa za Republiku Srbiju. Posebno opasnu činjenicu predstavlja lociranje Brčko Distrikta unutar entiteta RS kao „zone od strateškog interesa“ za Srbiju.⁹⁹

U razmatranju postdejtonske politike Srbije prema Bosni i Hercegovini ne smije se zaobići ni značaj sjednice „Savjeta za odnose sa Srbima u regionu“, održane 8. februara 2011. godine, na poziv tadašnjeg srbijanskog predsjednika Borisa Tadića. Glavna i jedina tačka dnevnog reda odnosila se na predstojeći popis stanovništva u svim državama regiona. Prema riječima čelnih ljudi srbijanskog Ministarstva za dijasporu, osnovni cilj sastanka bio je da se otvoreno ukaže na izuzetnu važnost predstojećih popisa u

---

⁹⁸ M. Dedić, Drugi Memorandum SANU, *Slobodna Bosna*, 24-31.

⁹⁹ *Službeni glasnik Republike Srbije*, god. LXVII, br. 4, 28. 1. 2011, *Strategija očuvanja i jačanja odnosa matične države i dijaspore i matične države i Srba u regionu*, 24.

državama regiona za Srbiju i srpski narod u cjelini.¹⁰⁰ Međutim, iako su upravo predstavnici bosanskohercegovačkog entiteta RS insistirali na provođenju popisa stanovništva u cijeloj Bosni i Hercegovini,¹⁰¹ velikosrpska politika nakon njegovog održavanja nije bila zadovoljna rezultatima popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini iz 2013. godine. Zato su predstavnici bosanskohercegovačkog entiteta RS svjesno pravili opstrukcije s ciljem neobjavljivanja tačnih i službeno potvrđenih podataka o provedenom popisu stanovništva.¹⁰²

Za nosioce velikosrpske ideologije, prema mišljenju nekih autora, dvoličnost kao metoda nije nikakva novina savremenog doba. Dvoličnost sa strategijama kao što su tajnovitost, dvosmislenost, pružanje lažne ruke prijateljstva, negiranje, odvrćanje od realnih činjenica samo su neke od karakteristika velikosrpske ideologije koje zapažamo već decenijama i stoljećima.

---

¹⁰⁰ Isto, 29.

¹⁰¹ U Rezoluciji o ciljevima i mjerama politike Republike Srpske u tački 8. stoji: „Narodna skupština traži od predstavnika iz Republike Srpske (...) da insistiraju na donošenju zakona o popisu stanovništva 2011. godine u cijeloj Bosni i Hercegovini, te da u Budžetu Bosne i Hercegovine predvide potrebna sredstva u narednim godinama, počevši od budžeta za 2009. godinu. Popis mora biti proveden po svim važećim standardima i pravilima u zemljama Evropske unije, te obavezno sadržavati pitanja o mogućnosti izjašnjenja o nacionalnom i vjerskom opredjeljenju građana“. Vidi: *Službeni glasnik Republike Srpske*, god. XVIII, br. 2, 13. 1. 2009, Rezolucija o ciljevima i mjerama Republike Srpske, 1-2.

¹⁰² Prof. dr. Hasan Zolić, statističar i demograf, kazao je da su „razlozi za neobjavljivanje rezultata popisa stanovništva iz 2013. godine višestruki. Početkom novembra 2013. godine objavljeno je da BiH ima 3.793.000 stanovnika. (...) U februaru ove godine, osim kriterija koje je dao IMO tim, RS je tražila i da se ubaci pitanje 40., koje se odnosi na mjesto rada i školovanja. To u praksi znači da se ukupan broj stanovnika smanji za 430.000, a od toga bi najviše Bošnjaka bilo ugroženo. Bilo bi da BiH ima 3,4 miliona stanovnika s učešćem Bošnjaka ispod 50 %, Hrvati 13 %, Srbi 31 %, Ostali 3,68 % (Bosanci, Jevreji, Romi). Što se tiče RS-a, isto bi se smanjio broj Bošnjaka, tako da bi učešće bilo oko 12 %. Stoga oni traže da se ubaci pitanje 40., iako je IMO tim kazao da to pitanje nije relevantno za određivanje nerezidentnog stanovništva“. Vidi: Hasan Zolić, Trebalo je utvrditi kriterije za 'čišćenje' stanovništva, *Dnevni list*, br. 5187, Mostar 14. 12. 2015, 5.

U srpskoj historiji imamo niz tajnih programa koji su u početku bili sakriveni dokumenti od šire javnosti. Nećemo pogriješiti ako kažemo da ova ideološka strategija ima posebno mjesto u srpskoj historiografiji, jer je historijske činjenice predstavljala u skladu sa potrebama velikosrpske ideologije.¹⁰³

Na kraju, u Bosni i Hercegovini moramo biti svjesni da opasnost od velikosrpske ideologije neće biti otklonjena u kratkom periodu. Naprotiv, brojne pojave, tendencije i činjenice ukazuju da se velikosrpska ideologija i politika ponovo u novoj formi reafirmira i intenzivira.¹⁰⁴ Nad Bosnom i Hercegovinom, sredinom druge

---

¹⁰³ S. Šarić, *Velikosrpska ideologija*, 141.

¹⁰⁴ Na potrebu veće saradnje probosanskohercegovačkih političkih stranaka, pored ostalih, ukazao je u Otvorenom pismu liderima političkih stranaka sa sjedištem u entitetu Federacija BiH predsjedavajući/zamjenik Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH dr. Denis Bećirović. Između ostalog, u pismu je stajalo: "(...) Intenzivirani politički, idejni, ekonomski, psihološki i razni drugi nasrtaji na državu Bosnu i Hercegovinu, naročito u posljednjih šest godina, traže nove odgovore. Oni nisu samo verbalne prirode. Ignoriranje i potcjenjivanje takvih nasrtaja je politički neodrživo i s nesagledivim posljedicama. Zbog toga, apelujem i predlažem svim predsjednicima parlamentarnih stranaka probosanskohercegovačke orijentacije na državnom nivou da pristupe razgovorima i dogovorima o dugoročnoj zaštiti nezavisnosti, cjelovitosti i državnosti naše zemlje. Ne postoji pitanje koje je politički, moralno i historijski važnije od pitanja očuvanja države i obezbjeđenja životnih interesa svih naroda i građana naše zemlje. Očigledno je da na državnom nivou treba tražiti nova rješenja koja će omogućiti efikasnu zaštitu države i izgradnju države istinski ravnopravnih naroda i građana. Na državnom nivou potisnimo stranačku i lokalnu politiku u korist državne politike. Odredimo crvenu liniju ispod koje se ne može ići na državnom nivou. Ako to ne uradimo sutra, prekosutra može biti kasno. Za državu Bosnu i Hercegovinu su mjeseci godine, a godine decenije. Stoga se nadam se da ćete, uprkos svim stranačkim neslaganjima, rivalitetima i lokalnim kampanjama, o ovom javnom pozivu ozbiljno razmisliti. Njegov sadržaj i poruke nisu kratkoročne i dnevno-političke prirode jer ni nasrtaji na državu Bosnu i Hercegovinu nisu takvi. Ozbiljne analize govore da naredne godine donose nove i još opasnije atake na državu Bosnu i Hercegovinu od deklariranih 'projekata' uništenja naše države i njihovih 'izvođača radova'. (...) Oni dugoročno neće odustati od svojih velikodržavnih i hegemonističkih ambicija u protubosanskohercegovačkom smjeru, sve dok se njihovi zacrtani apetiti ne zadovolje. Takve ambicije treba očekivati i u narednom periodu i zato niko neće imati pravo da kaže da nismo znali predvidjeti šta nas očekuje u budućnosti." *Otvoreno pismo predsjedavajućeg/zamjenika Predstavničkog doma Parlamentarne skupštine BiH*

decenije XXI stoljeća, i dalje se nadvija „sablazan velikosrpstva“ i muči bosanskohercegovačke građane i narode, te su oni više okrenuti prošlosti nego li izazovima savremenosti i budućnosti. Zato naše egzistencijalno pitanje danas glasi: jesmo li kao društvo, kao država Bosna i Hercegovina, spremni na promjene i za predstojeća sudbonosna iskušenja? To znači imamo li snage i volje da priznamo odakle nam prijeti najveća opasnost, a potom da se efikasno organiziramo u demokratskom zalaganju za Bosnu i Hercegovinu državu ravnopravnih građana i naroda. Razmatrajući velikosrpsku ideologiju i politiku u savremenim okolnostima, ukazali smo na potrebu da se u bosanskohercegovačkoj nauci bez ustručavanja pristupi studioznom izučavanju, monitoringu i promišljanju ove opasne ideologije. Utisak je da smo i dalje uljuljkani i da se interes za fenomen velikosrpstva površno svodi na rijetko i nestudiozno reagiranje na neke njegove javne i propagandne aspekte.

Zaključak

Predstavnici političke i naučne intelektualne elite Srbije više od dva stoljeća u kontinuitetu planiraju i osmišljavaju projekte s ciljem stvaranja velike Srbije. Glavna meta takve hegemonističke i osvajačke politike bila je i ostala Bosna i Hercegovina. U realiziranju destruktivne politike uništenja hiljadugodišnje državnosti Bosne i Hercegovine dominantan uticaj ima značajan dio intelektualne elite – srpski intelektualci iz raznih sfera nauke, koji svoju „naučnu misao“ sabiru i artikuliraju institucionalno, svjetovno kroz SANU i duhovno preko Srpske pravoslavne crkve. Brojni primjeri i u postdejtonskom periodu svjedoče da nosioci velikosrpstva u miru žele relizirati velikosrpske ciljeve, tako što će srpsku politiku „mudro“ prilagođavati novim okolnostima. To prema

---

dr. Denisa Bećirovića predsjednicima parlamentarnih političkih stranaka na državnom nivou sa sjedištem u Federaciji Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 28. 8. 2012. godine. (Integralni tekst pisma se nalazi u arhivi autora)

riječima savremenih ideologa velikosrpstva znači da u postojećim okolnostima treba neoružanom taktikom, „taktikom mira“, realizirati zacrtane velikosrpske pretenzije, koje nisu ostvarene tokom vođenja osvajačkih ratova Srbije devedesetih godina XX stoljeća. U realiziranju takvih nakana nužno je, po njihovom mišljenju, širiti propagandu o građanskom ratu u Bosni i Hercegovini, a ne o stvarnoj agresiji, i reducirati odgovornost Srbije za zločine i genocid. Potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. godine okončana je oružana velikosrpska agresija na međunarodno priznatu državu Bosnu i Hercegovinu, ali politička i „naučna“ aktivnost velikosrpskih krugova koji negiraju bosansku državnost još uvijek nije. Jedna od karakteristika postdejtonske velikosrpske politike jeste mimikrijsko nastupanje s ciljem da se prikriju stvarne ekspanzionističke namjere ove opasne politike. Imajući to u vidu, može se zaključiti da država Bosna i Hercegovina neće biti sigurna sve dok se velikosrpska politika definitivno i stvarno u praksi ne odrekne teritorijalnih pretenzija i hegemonizma kao svojih ideja vodilja.

A CONTRIBUTION TO RESEARCH OF GREAT-SERBIAN POLITICS TOWARDS BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE POST-DAYTON PERIOD (1995-2015)

Summary

Representatives of political and scientific intellectual elite in Serbia have been continually planning and designing projects for more than two centuries aimed at creation of Greater Serbia. The main target of such hegemonic and conquering policy was and still is Bosnia and Herzegovina. A significant part of the intellectual elite

has had a dominant influence in the implementation of the destructive policy of dissolution of millennial statehood of Bosnia and Herzegovina: Serbian intellectuals from different spheres of science, who collect and articulate their „scientific thought“ through institutions, secularly through institutions like the Serbian Assembly of Science and Art and spiritually through the Serbian Orthodox Church. Numerous examples testify that even in the post-Dayton period, those who bear the Greater Serbia notion want to implement the Greater Serbia objectives in peace, by „wisely“ adapting Serbian policy to new circumstances. This, according to contemporary Greater Serbia ideologists, implies that the planned Greater Serbia's pretensions, which were not achieved during the conquering wars of Serbia in 1990s in the XX century, must be implemented through unarmed tactics – „the tactics of peace“. During the implementation of such intentions it is necessary, in their view, to spread the propaganda about the civil character of war in Bosnia and Herzegovina, and not about the actual aggression, and to reduce Serbia's responsibility for crimes and genocide. The signing of the Dayton Peace Agreement in 1995 ended the armed Greater Serbia's aggression against internationally recognized Bosnia and Herzegovina, but political and „scientific“ activity of Greater Serbia's ideologists who negate the Bosnian statehood is still ongoing. One of the characteristics of post-Dayton Greater Serbia's policy is mimicry, aimed at concealing the real expansionary intentions of this dangerous policy. With that in mind, we can conclude that the state of Bosnia and Herzegovina will not be safe until the Greater Serbian policy definitely and really does not renounce its territorial claims and hegemony as its guiding principles in practice.

Vedad Spahić
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
vedad.spahic@bih.net.ba

BOŠNJAČKI AKADEMSKI ESEJ U OGLEDALU POSTSTRUKTURALNOG TEORIJSKOG OBRATA

**(u povodu objavljivanja knjige izabranih studija i eseja
Bosanskohercegovački književni obzori Enesa Durakovića)**

Apstrakt: Esejstika zauzima centralno mjesto u akademskim interpretacijskim praksama bošnjačkih autora. Rad analizira taj fenomen fokusirajući se na djelo Enesa Durakovića, koje najpotpunije opisuje put od lojalnosti ovome modelu do izbjavljenja, koje će se događati uporedo sa ratnom kataklizmom te etno-političkim, socio-strukturnim i kulturalnim potresima koji su obilježili bosanskohercegovačku povijest na prelazu milenija. Obrat se dešava adoptiranjem tekovina postmodernizma, poststrukturalizma i postkolonijalizma, razotkrivajući ako već ne iluzornost onda zasigurno institucionaliziranost istina i njihovu ovisnost o društveno-diskurzivnom poretku. Na istom je tragu osobito zanimljivo sagledavati bošnjačku akademsku refleksiju o književnosti u ogledalu teorije racionalnog izbora.

Ključne riječi: bošnjački akademski esej, fenomenološke redukcije, poststrukturalni obrat, identitet, srednji put, teorija racionalnog izbora

Abstract: An essay writing holds a central position in the academic interpretative practices of Bosniak authors. This paper analyses that phenomenon by focusing on the work of Enes Duraković, who most completely describes the path from loyalty to this model to liberation that occurred parallel to the cataclysm of war and ethno-political, socio-structural and cultural shocks that marked the history of Bosnia and Herzegovina at the turn of the millennium. The shift occurs by adapting the traditions of postmodernism, post-structuralism, and postcolonialism, revealing thus if not the illusion, then certainly institutionalism of truths and their dependence on the socio-discursive order. In that sense, it is particularly interesting to observe the Bosniak academic reflection on literature within the rational choice theory.

Keywords: Bosniak academic essay, phenomenological reductions, post-structural shift, identity, rational choice theory

Od šezdesetih godina prošlog stoljeća pa sve do sredine devedesetih esej je dominantan vid akademske refleksije o književnosti u Bosni i Hercegovini. Unutar bošnjačke sastavnice bosanskohercegovačkog književnog kompozituma trag jakog uticaja esejistike, vidljiv i u književnoj historiografiji i kritici, proporcionalan je otporu teoriji koji protagonisti fenomenološkog redukcionizma u interpretaciji književnih tekstova otvoreno ili prikriveno pružaju, od Midhata Begića preko Hanife Kapidžić Osmanagić do Enesa Durakovića, uključiv i Muhsina Rizvića (svi univerzitetski profesori), koji je, s obzirom na utemeljiteljski povijesno-sintetički karakter svojih istraživačkih pothvata, na najdelikatniji način ovjeravao pripadnost toj paradigmi. Podsjetimo, ovaj se pristup književnom tekstu zasniva na osebujnom izjednačavanju imanencije i transcendencije te uvjerenju da njegova suština (esencijalno jezgro, etimon, kogito) nije dostižna racionalnom analizom nego kroz empatiju, *intuicijom* (Bergson), *gledanjem bićem* (Huserl), kao čin epifanije. Dok je kod pisaca riječ o uobičajenom popratnom diskursu uz prozu, liriku i dramatiku kao primarne vidove stvaralačke djelatnosti (Skendera Kulenovića može se u nas smatrati pretečom empatijskog tumačenja književnosti¹), nije baš česta pojava da esejistika zauzima centralno mjesto u akademskim interpretacijskim praksama.

---

¹ „Kao esejist Skender je pisao samo o onim pjesnicima u čijem je stihu prepoznavao vlastitu doživljajnost i onu dublju inspirativno-artističku srodnost.“ (Enes Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, KDBH „Preporod“, Zagreb 2015, 192).

O poetici bošnjačkog akademskog eseja

Poetiku bošnjačkog akademskog eseja svojedobno je, pišući o njegovu rodonačelniku Midhatu Begiću, dosta precizno specificirao Kasim Prohić, istakavši „izrazitu brigu da se očuva dignitet i puna izvornost književnog teksta na koji se odnosi, odnosno da svojom diskurzivno-kritičkom aparaturom nijednog trenutka ne učini literaturu pukim podtekstom za kategorijalna izvođenja“². Zaštita mistične placente književnog djela odvijala se ontoteleološkim osporavanjem kritičkog scijentizma i statusnom deprivacijom književne kritike na hijerarhijskoj skali žanrova³ uz referiranje na autoritet francuske tematske kritike, navlastito Gastona Bachelarda („Metod, metod, šta ćeš mi ti? Ti znaš da sam zagrizao u plod nesvjesnog!“), čija je prostorna tropologija Begiću bila inspirativni poticaj za kreiranje vlastitog protuteorijskog paketa metafora: *ribarske mreže* koja propušta vodu, *građevinskih skela* koje treba ukloniti i zaboraviti, *turističkih prospekata*, *nacrta* i *privjesaka* čija se svrha iscrpljuje u jednodimenzionalnosti i priručnosti *vice versa* empatijskog čitanja kao strastvenog ronjenja u virovitoj vodi na čijem dnu je „cvijet ljepote“: „Mi bismo velikog znalca umjetnosti drsko upitali:

---

² Kasim Prohić, Midhat Begić, unutar: *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, Alef, Sarajevo 1998, 267. Prohić, međutim, previđa (ili oprašta) Begićev radikalni antiscijentizam koji treba razlikovati od kritike doktrinarnog prokrustizma na koji je tih godina *en general* upozoravao Stanko Lasić prokazujući teorijske modele kojima je „glavno da sebe istaknu, da sebe nametnu, da sebe opravdaju u književnim djelima, prošlim ili sadašnjim, a daleko im je manje stalo do toga da prisvoje immanentni sistem struktura na način koji bi dosljedno i potpuno vodio računa o ontološkoj, gnoseološkoj i estetskoj apsolutnosti svake strukture.“ (Stanko Lasić, *Problemi narativne strukture*, Liber, Zagreb 1977, 74.).

³ „I Bašlaru se dešavalo da ga osporavaju, ali uvijek sa istog polazišta: nema normativizma i udžbeničke svrhovitosti. Takva kritika ogadi zvanje kritičara svojom sveznalačkom presudom. Zato vjerovatno kritička misao bi svoju oštrinu morala upraviti protiv kritičara i nije čudo što su se pisci, pjesnici i pripovjedači, tako često ozlojeđivali na svoje lakomislene tumače, koji su sebi uzimali veća prava nego što im to po zvanju pripada“ (Midhat Begić, Raskršća III, unutar: *Sabrana djela*, knjiga IV, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo 1987, 104).

može li se u vir uroniti i iz vode neokvašen cvijet iznijeti? ... Ko ne može široko mu polje izvan umjetnosti!“⁴ Midhat Begić nije pisao negativne kritike, mjerilo 'vrijednosti' bila je mogućnost empatije (*duh sreće i duh divljenja*, Abdulah Šarčević). Tada se imalo šta i reći, u protivnom tekst je ostajao nepročitan. Sud je, dakle, vantekstovna činjenica pa je i oštrica averzije uperena protiv teorije nužno promašivala metu. Spada u vrstu promašaja jednakih „odbacivanju anatomije jer nije uspjela izliječiti smrtnost“⁵. Fundamentalni kvalitet ove esejistike nalazio se na posve drugoj strani. „U primjerima svojih najznačajnijih predstavnika“, složili bismo se sa Zvonkom Kovačem, „ona bi se mogla afirmirati kao vrlo prominentan oblik moderne proze“⁶, a što da ne, dodali bismo, i poezije!⁷ Uostalom, sam Begić, pozivajući na suprimaciju kritičkog metajezika, sugerira da djelo koje nas je osvojilo ne hvalimo ni kao »dobro, ni lijepo i veliko, nego možda zelenkasto, srebrno, olujno, romboidno ...« Sve besprijekorno legitimno osim mjesta sa kojeg se saopćava – akademske katedre (barem do postmodernih interdiskurzivnih preliva preko svih disciplinarnih i žanrovskih granica, a pogotovo u kontekstu tada dominantne strukturalne paradigme u proučavanju književnosti)!?

---

⁴ Midhat Begić, Raskršća II, unutar: *Sabrana djela*, knjiga III, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo 1987, 29.

⁵ Pol de Man, Otpor teoriji, unutar: *Književnost, povijest, politika*, ur. Zlatko Kramarić, Svjetla grada, Osijek 1998, 151.

⁶ Zvonko Kovač, *Interpretacijski kontekst*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1987, 51.

⁷ Do sličnog zaključka dolazi i Nihad Agić izražavajući sumnju da bi ovdje „riječ kritika uopće i pristajala, jer se esejistička gama tako stopila s tekstom koji ocrtava da se može bez ikakva pretjerivanja reći da se iz stvaralačkog susreta (i prepleta) dva tako dispatratna diskursa dobio jedan novi, samegzistentni tekst. (Nihad Agić, Koji je sat u svemiru, *Oslobođenje*, Sarajevo, 19. 12. 1988).

***Enes Duraković,
krunski svjedok kritičke i identitetske drame***

Djelo Enesa Durakovića najpotpunije opisuje put od lojalnosti ovome modelu do izbavljenja, koje će se događati uporedo sa ratnom kataklizmom te etno-političkim, socio-strukturnim i kulturalnim potresima koji su obilježili bosanskohercegovačku povijest na prelazu milenija, prisilivši intelektualnu i književno-akademska scenu da se pogleda u oči i prihvati činjenicu da su „jezičko i političko, retoričko i represivno, povijesno i narativno veze s kojima je danas neminovno suočena suvremena kritička teorija bilo kojeg zasnova“.⁸ Ma koliko rat pogodovao monološkim konjunkturama, neminovni prodor postmodernizma, poststrukturalizma i post-kolonijalizma i ovdje je razotkrivao ako već ne iluzornost onda zasigurno institucionaliziranost istina i njihovu ovisnost o društveno-diskurzivnom poretku. I kada izravno pripovijeda o tome i kada sve to ne vidi ili prešutkuje knjiga izabranih studija i eseja profesora Durakovića *Bosanskohercegovački književni obzori* krunski je svjedok poetičkih, metodoloških i identitetskih drama bošnjačke književno-akademske scene posljednjih 50 godina.

Ovaj izbor u prvom dijelu donosi tri teorijske studije o poetici i historiji bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti objavljene u prethodnoj knjizi *Obzori bošnjačke književnosti (Južnoslavenska interliterarna zajednica danas, Bosanskohercegovačke književne neminovnosti: Mit o početku i Poetika prostora, figure kulturnog označavanja)*, potom predgovore antologijama *Bosanskohercegovačka poezija XX vijeka* (2000) i *Bošnjačka pripovijetka XX vijeka* (1995), veći dio eseja iz knjige *Riječ i svijet* (1998) (nastajali u periodu od 5 godina), te studije o pripovjedačkom djelu Derviša Sušića i stvaralaštvu Alije Isakovića. Raspored tekstova je zanimljiv

---

⁸ Nirman Moranjak-Bamburać, *Ideologija i poetika (Interdiskurzivna analiza kulturoloških strategija i taktika)*, *Radovi*, knjiga XII, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2000, 108.

jer omogućuje interpolarno ogledanje predratne esencijalizmom napućene esejistike sa poststrukturalnim teorijskim akvizicijama tekstova objavljenih poslije rata. Medijalnu poziciju unutar te polarizirane strukture zauzimaju prilozi o Sušiću i Isakoviću te predgovori spomenutim antologijama, gdje su već uočljiviji „iskoraci u suvremene rezultate nauke o književnosti, zahvaljujući kojima njegov esejistički diskurs ne ostaje da lebdi u zrakopraznom prostoru pukih kritičkih tlapnji“.⁹ Studija o Sušiću, štampana 1985. godine kao predgovor *Izabranim djelima* ovoga pisca, značajna je u tom smislu kao nedvosmislen simptom entropije fenomenološkog redukcionizma i kritičarskog otklona prema distanciranijim i analitički preglednijim motrištima kontekstualne interpretacije teksta,¹⁰ dok je rad o Isakoviću već popratna egzemplifikacija nove recepcijsko-metodološke paradigme koja preferira kultur-nememorijske strategije čitanja, jasno nagoviještene i u introdukcijskim sintetičkim prikazima antologijskih izbora bošnjačke poezije i bosanskohercegovačke poezije i pripovijetke.

---

⁹ N. Agić, Koji je sat u svemiru. Dodali bismo da se ova ocjena osobito drži na liniji Durakovićeve enciklopedijski suverene utemeljenosti u poznavanju južnoslavenskih interliterarnih procesa kako u njihovoj nacionalnoj i partikularnoj opstojnosti tako i u nadnacionalnom, integralnom korespondiranju. Autorov „komparatistički refleks za književni kontekst“ (M. Rizvić) do izražaja je došao već u esejima iz knjige *Riječ i svijet* i studiji *Vlastiti povijesni kontinuitet* (Status muslimanske književnosti i modeli njenog proučavanja, unutar: *Komparativno proučavanje jugoslovenskih književnosti 2*, Zagreb-Varaždin 1987, 40-48).

¹⁰ Ovo epistemološko pomjeranje, „uhvaćeno“ u trenutku istovremenosti empatijsko-fenomenološkog „unutar“ i kritičko-prosudbenog „izvan“ teksta, opredijelilo je Aliju Isakovića da kod Durakovića prepozna „sretno sažimanje književnohistorijske sistematičnosti Muhsina Rizvića i dara Begićevog saobraženja s književnim djelima“. (Alija Isaković, *Antologiji bošnjačkog eseja XX vijeka* (predgovor), Alef, Sarajevo 1995, 13). Važan rezultat izmještene kritičke fokalizacije jeste otvorenije prokazivanje elizija, šavova pa i ideološki tabuiziranih simplifikacija u Sušićevim prozama, tj. „radikalnog svođenja i mikro i makrokozmične povijesne slike samo na klasni raskol, što u pojedinim trenucima dovodi do klišetiziranih literarnih rješenja“. (E. Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, 390).

Autodekonstrukcija

Implicitnu autodekonstrukciju epistemoloških polazišta Duraković i započinje prihvatanjem Assmannove teze o rekonstruktivno-identitetskoj umiješanosti književne historiografije („Prošlost nam se ne daje prirodno, ona je kulturno ostvarenje.“¹¹) „pa se i književnohistorijske pripovijesti javljaju neprekidnim autoimaginativnim vremensko-prostornim uprizorenjem kolektivnog identiteta sadržanog u simboličkom kapitalu tradicije“,¹² čiji trag nije linearno nego „tranhistorijsko kulturno pamćenje u kome dolazi do međusobnog energentskog dopunjavanja drevnih i modernih tekstova“.¹³ Oboružanje novim prodornijim instrumentarijem ublažilo je pathos Durakovićeva izričaja, ali i osvježilo pogled na književnu prošlost, između ostalog, spoznajom da je cijena kritičkih fetišizacija estetsko-utopijske metafizike bila daleko niža od one koju je sam Duraković morao platiti prinoseći svoje žrtvene darove, od studija o Skenderu Kulenoviću i Maku Dizdaru do knjige *Riječ i svijet*, akademski kanoniziranim standardima interpretativne zajednice kojoj je pripadao.¹⁴ Umjesto gonetanja „vrhunarnog smisla svijeta i transcendentnog smisla riječi“, „nespoznatljive bezmjernosti vremena i bešćutne šutnje

---

¹¹ Jan Assmann, *Kulturno pamćenje: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica 2005, 55.

⁴⁹ E. Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, 11.

¹³ Aleida Assmann, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Biblioteka XX vek – Čigoja štampa, Beograd 2002, 130.

¹⁴ O obuhvatnosti „standardizacije“ izričaja svjedoče oni fragmenti Durakovićevih eseja u kojima su vidljiva adoptiranja elemenata strukturalne analize. Odanost begičevskoj retorici tu je, međutim, i dalje prisutna, ako ne i pojačana. Diskurs akademskog eseja u tim dionicama poprima hibridni karakter, kao npr. u tekstu o Antunu Branku Šimiću: „...svijet se pjesniku ukazuje u dvije dimenzije; horizontalnosti mučnog čulno-egzistencijalnog iskustva zemaljske patnje suprotstavlja se vertikalna pjesnikova sna o uznesenju i preobraženju stvari u čistu duhovnost nebeske suštine bića“ (E. Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, 262).

kosmosa“ i osluškivanja „iskonskog romora vječnih preobrazbi beskonačnog“ i „u kamen urezanih drhtaja naših pečalnih lutanja i žudnji za sunčanim počivalištima smisla“¹⁵ nesvodivih na određeni povijesni trenutak, nova Durakovićeva čitanja *Kamenog spavača* uporedo sa relegitimacijom estetskih inkonsumpcija žele svjedočiti o učincima književnosti, o onim kulturno-identitetskim preformatiranjima koja su se dogodila, sa ili mimo *intentio auctoris*, nakon što je pjesničkim uprizorenjima svijeta srednjovjekovne Bosne, 'otkamenjenjem' tih naših nevoljnih vojna, dijaka, kovača ..., uspostavljena relacija sa izgubljenom prošlošću.¹⁶

Despiritualizacija perspektive omogućila je i interdisciplinarnu kolaboraciju tako da se unutar nove paradigme sasvim legitimno reargumentacijski i dijaloški poseže za historiografskim, filološkim i teozofskim interpretacijama, čime Durakovićeva analitika preuzima obilježja nedvosmislenog opredjeljivanja i vrijednosnog prosuđivanja (naročito spram politika identiteta zasnovanih na relikvijarnom shvaćanju tradicije i nacionalromantičarskim predstavama o historijskom kontinuitetu, s jedne, ili pak poricanju partikularnog i rubnog u ime tobožnjih univerzalnih vrijednosti iza kojih se skrivaju privilegirani koncepti hegemonih kultura, s druge strane), praveći nepovratan iskorak u odnosu na aksiološku idiosinkraziju bošnjačkog akademskog eseja. S tim „utrnućem

---

¹⁵ Označivši Durakovićev postupak kao „sapatništvo sa pjesnikom“ Muhsin Rizvić ga vidi kao „kritičara koji se u toku cijele te avanture nalazi u samom pjesnikovom djelu kao njegov saučesnik, blizak, osjetljiv i kongenijalan njegovu doživljaju, osvjetljujući ga često svježom analogijom, bitnom sržnom metaforom ...“ (Muhsin Rizvić, *Prohod kroz djelo Maka Dizdara*, unutar: *Tokovi i stvaraoci iz književne Bosne*, Univerzal, Tuzla 1986, 285).

¹⁶ U svome kapitalnom djelu *Izvori sopstva – Stvaranje modernog identiteta* kanadski filozof Charles Taylor upravo govori o ogromnoj moći izvjesnih pripovijesti formulisanih u obliku obnove ili nastavljanja nacionalne kulture da daju smisao i sadržaj ljudskim životima: „Reči mogu da imaju moć zato što crpe iz izvora koji je do tada bio nepoznat ili nedoživljen ... ili mogu da obnove moć nekog starijeg izvora s kojim smo izgubili kontakt.“ (Charles Taylor, *Izvori sopstva – Stvaranje modernog identiteta*, Akademska knjiga, Novi Sad 2008, 158).

simbola pred znakom“ (K. Prohić) neka suočenja i priznanja više nisu mogla biti zaobiđena, primjerice da je Makova figuracija lirskog glasa sa srednjovjekovnog bosanskog epitafa osim svoje univerzalne kosmičke uznositosti prenosila i 'zemaljsku' poruku „dobre Bosne“ kao djelotvoran odgovor kolonijalnom ideologemu „tamnog vilajeta“. Efekat lirski stišanih prozopopeja *kamenih spavača* bio je jači, kako to uočava Nirman Moranjak-Bamburać, od „zveketa junačkog oružja u oslobađanju od sudbonosnog scenarija 'historijske krivice“.¹⁷ Pritom Duraković, s pravom, insistira da nije riječ ni o kakvim epistemološkim lomovima nego o zakonomjernim preobrazbama kojima se 'filtrira' tradicija i sabira konfiguracija poetskog smisla iz višestrukih mogućih varijabli, a što je najuočljivije upravo kroz odnos prema kanonskim piscima. Nipošto ne znači da se smisao kanona ne mijenja ako su neka imena vazda u središtu književnohistorijske priče. Njenu kaleidoskopsku prirodu možda najbolje potvrđuju brojna, međusobno toliko različita pa i suprotstavljena lica *Kamenog spavača* – etno-identitetsko Muhameda Filipovića¹⁸, esencijalističko Enesa Durakovića¹⁹, (pseudo)teozofsko Rusmira Mahmutćehajića²⁰, kulturno-memorijsko Nirman Moranjak-Bamburać²¹ i stilističko-semiotičko (kombinovano s tekovinama postkolonijalne kritike) Marine Katnić Bakaršić²². Kanonski pisac ostaje kanonski baš zato što se razumijevanje njegova djela mijenja u vremenu. Instrukтивно je na tom fonu

¹⁷ N. Moranjak-Bamburać, *Ideologija i poetika*, 114.

¹⁸ Muhamed Filipović, *Bosanski duh u književnosti – šta je to? Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije M. Dizdara „Kameni spavač“*, *Život*, 3, 1967, 3-18.

¹⁹ Enes Duraković, *Govor i šutnja tajanstva*, Svjetlost, Sarajevo 1979.

²⁰ Rusmir Mahmutćehajić, *O Dizdarevoj knjizi „Kameni spavač“ u vidiku perenijalne filozofije*, *Glasnik Rijaseta IZ BiH*, 7-8, 2008, 642-659.

²¹ Isto.

²² Marina Katnić Bakaršić, *Kultura i pamćenje u »Kamenom spavaču«* Maka Dizdara. Dostupno na <http://stilistika.org/stiloteka/stilisticka-citanja/73-kultura-i-pamcenje-u-kamenom-spavacu-maka-dizdara>

razmisliti o cjelini bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti u kojima je svaki od tih pet *Spavača* moguć, imajući, dakako, pritom u vidu i značajan broj drugih „temeljnih tekstova u kojima se *kultura knjige i znaka uvijek iznova definira* u prostoru kulturnog i literarnog pamćenja“,²³ a ne žmireći ni na pokušaje „nasilnog učitavanja, urezivanja i upisivanja savremenih simbola političkog identiteta u tajnoviti rukopis prošlosti“²⁴ karakteristične naročito za period rekonstrukcije književnih identiteta od devedesetih godina do danas.

Od raskršća – srednjim putem

Ovakvi primjeri uvjerljiv su argument za tezu (u Durakovićevim novijim radovima snažno afirmiranu) o složenim stratifikacijskim procesima heterogenih/policentričnih izvora bošnjačkog i bosanskohercegovačkog kulturnog identiteta, te blagotvornosti „umnožavanja, dopisivanja, geminiranja i repliciranja intertekstualne umreženosti ... kao i afirmacije rubnih, hibridnih i tradicijom nekanoniziranih oblika koji ne dopuštaju svođenje kulture na sliku muzealne reprezentacije“.²⁵ Ovakav stav nužno

---

²³ E. Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, 82.

²⁴ Isto, 62.

²⁵ Isto, 36, 45. Imajući u vidu da nova teorija književne povijesti svoju 'političku korektnost' zasniva na verbalnom isključivanju svake koncepcije koja bi vukla na definitivnost, jednoznačnost, hijerarhijski poredak i druge danas ozloglašene pojmove, dok se u praksi one i dalje krijumčare ili otvoreno promiču, važno je da autor u interpretacijama prelazi sa riječi na djelo, aplicirajući svoja teorijska polazišta u kontekstu mogućih kanonskih pomjeranja potcijenjenih, neshvaćenih i nesvodivih književnih činjenica od ruba ka centru: „Kod Alije Isakovića je teško razlikovati priču od putopisa pa bi u smjelijem antologičarskom postupku (izbor bh proze; op. V. S.) umjesto uvrštenih priča, čini mi se, razložno bilo uvrstiti i neki od njegovih sjajnih putopisa kakvi su recimo, *Miris sjećanja* i *Trudovi dneva*“ (E. Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, 172). Ili: „...nadmena kritičarska zluradost koja u svemu traži epigonsko ostaje nemoćna u susretu sa sugestivnošću Ibrišimovićeve umjetnosti pripovijedanja“ (Isto, 173). Na istoj liniji su i uvjerljivi nalazi o mogućem uticaju Čatićeve na poeziju A. G. Matoša kao

podrazumijeva i hermeneutičku polifoniju, supostojanje, dakle, brojnih, različitih i sučeljenih tumačenja, ali s uvjerenjem da se dometi i vrijednosti koje posreduju uvijek i iznova mogu/moraju problematizirati „ne odustajući od ideala objektivnog znanja o prošlosti. Iako taj ideal ne može biti dostignut, mi ga moramo slediti, jer bi se bez njega drugost prošlosti sasvim rastočila u beskrajnoj subjektivnosti i ideološkim reaproprijacijama“.²⁶ Veću snagu pritom imaju one interpretacije koje uz djelima pripisani smisao reflektiraju i o načinu na koji je taj smisao rekonstruiran, o teorijskim premisama i drugim uslovljenostima hermeneutičke situacije interpretatora. Dakle, zagovaranje nekog srednjeg puta ne isključuje u ovom slučaju „pravo na povijest“, kako bismo mogli označiti podršku „obnavljanju, preispisivanju i transformiranju 'znakovnih zaliha' iz arhiva kulturnog pamćenja kojima se rekreira semantički prostor potisnute i zasjenjene kulture i njene zaboravljene 'gramatike' ... osobito u vremenu preispitivanja konstitutivnih vrijednosti nacionalnog identiteta i autorefleksivnog razumijevanja historijske sudbine i društvene pozicije zajednice“.²⁷ Otjelovljena izbalansiranost u tom pogledu je Mak Dizdar čiju pjesničku stazu Duraković projicira ne samo kao poetološki već i kao idealni kulturološki model saobraženja tradicije i moderniteta, lokalnog i globalnog, pojedinačnog i univerzalnog: „Pjesnici nacionalnog mita rijetko uspijevaju da pronađu onaj spasonosni izlaz izvan skučenih obzora zavičajnog viđenja i patetike nacionalno-povijesne simbolike, dok se u poeziji kosmopolitski orijentiranih pjesnika nerijetko gubi sva ona iskonska snaga jezika u kojem su pohranjeni povijest,

---

prilog razumijevanju kompleksnosti južnoslavenskih interliterarnih prožimanja (Isto, 212).

²⁶ David Perkins, *Is Literary History Possible?* Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1993. Prema: Nenad Nikolić, *Književna istorija danas, Godišnjak Katedre za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima*, Godina V, Beograd 2010, 317.

²⁷ E. Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, 77.

duhovnost i sudbina jednog naroda, ali i iskušavane i obogaćivane mogućnosti i bogatstvo metaforičnog iskaza pjesničkog jezika“.²⁸ U novom kulturno-teorijskom ozračju nacija i njeno dugovječno opstojanje ne mogu se objašnjavati supstancijalistički, ali je upravo zato književnost, kao poprište trajne zapitanosti o sebi, jedna od važnih vrijednosti nacionalne zajednice.

Nijedan položaj s kojeg se govori, svjestan je Duraković, pa makar to bile i postaje srednjeg puta koji se čini najimunijim na izazove abrogacije, ipak ne može za sebe obezbijediti privilegovanu i neutralnu „arhimedovsku tačku“ s koje bi se moglo „zauvijek i konačno obračunati sa raznolikim strategijama izobličavanja“.²⁹ Ali, od kritičara Durakovićeve backgrounda nije očekivati da radikalno slijedi pravac mišljenja, aficiran Nietzscheovom *Veselom naukom* i fukoovskim „režimima istine“, po kome nijedan epistemološki položaj ne može da se smatra kao manje ili više opravdan od bilo kog drugog. Prednost njegove pozicije su, po prilici, bolji izgledi u onoj neprestanoj borbi do čijeg mu je ishoda neskriveno stalo – borbi za ovlasti srednjeg puta nad kanonom kao institucionalno ovjerenim izborom tekstova namijenjenih upisivanju u kulturno pamćenje s ciljem stabiliziranja i definiranja kulturnog identiteta zajednice. U konačnici, cilj je sugerirati smjer i metodološki pristup još nenapisanih integralnih povijesti bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti, koji će smanjiti rizike podlijeganja homogenizujućim perspektivama „kako reduktivnog svodenja na samorodnost književnopovijesnih fenomena tako i prenamaglašavanja evropskim paradigmatama zasvjedočene zakonodavnosti kojim se poriču neevropski kulturni modeli i tradicije“.³⁰

---

²⁸ Isto, 364.

²⁹ N. Moranjak-Bamburać, *Ideologija i poetika*, 106.

³⁰ E. Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, 45. Nekako samo od sebe poslije svega se nameće pitanje zašto povijesti bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti nisu napisane, pa i to, zašto se sam Duraković, univerzitetski profesor s višedecenijskim iskustvom, poslije, evo, vlastite dosta temeljite teorijske razrade,

U ogledalu *Rational choice theory*

U bosanskohercegovačkom kontekstu takvo opredjeljenje, uz književnonaučna, ima i uporišta u teoriji racionalnog izbora (*Rational choice theory*) za koju je pojedinac uvijek homo economicus čije se odluke posmatraju i objašnjavaju kao radnje koje se rukovode načelom korisnosti.³¹ A iz te perspektive otvara se novi mogući pogled i na bosanskohercegovačku književno-kulturnu scenu šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća pa u određenom smislu i na integral novije bošnjačke književnosti, u kojoj lirsko dominira nad epskim, a akademski esej s druge strane književnog polja, ali na istoj matrici, gotovo ne ostavlja mjesta književnoj teoriji, dok akademska nastavna praksa insistira na povijesti književnosti. Moguća tumačenja ove pojave u okvirima *Rational choice theory* kreću se u rasponu od izbora linije manjeg otpora spram opresivnih ideološko-političkih konjunktura³² do strateškog

---

nije upustio u takav pothvat. Možda bi dio odgovora bio u tome što se razlika fenomenološki zasnovane esejistike, koja je obilježila njegov doradni rad, teško može prevesti u novousvojeni teorijski i kritički identitet, pa bi prečitavanje građe i njeno preispisivanje zahtijevalo veliki trud i vrijeme. S druge pak strane, na jednu pojavu, koja bi također mogla ponuditi dio odgovora, ukazuje Nenad Nikolić u svome radu *Književna istorija danas*: „...odlučnost i sigurnost danas se prepoznaju samo kod onih književnih istoričara koji pišu sa jasnim političkim ciljevima, dok se kod onih koji pokušavaju da književnoj istoriji pridru preispitujući njene postavke može uočiti čak više nesigurnosti i opreznosti nego što inače pažljivi hermeneutički pristup zahteva, zbog čega se mnogi takvi potencijalno produktivni pristupi završavaju odbijanjem izjašnjavanja“ (N. Nikolić: *Književna istorija danas*, 312).

³¹ Pogledati: Siniša Malešević, *Sociologija etniciteta*, Fabrika knjiga, Beograd 2009, 169-199.

³² Pogledi Enesa Durakovića izneseni u predgovoru antologiji *Bošnjačka pripovijetka XX vijeka* bliži su ovome tumačenju: „U stogodišnjem političkom i društvenom marginaliziranju Bošnjaka, u odsustvu mogućnosti stvaranja historije, naši su se pripovjedači okretali više porodičnom kultu i nekim trajnim, povijesnim surovostima neugroženim vrijednostima pojedinačne a ne kolektivne sudbine.“ (E. Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, 153). Čini se opravdanim pitanje jesu li identitetske vrijednosti pojedinaca i mikrozajednica mogle biti

izmicanja u metafiziku (ketman), e da bi se, kada dođe pogodan trenutak, upotrebljivi resursi investirali na ovdašnje vazda nestabilno tržište etno-identitetskih dionica. U prilog tome ide i sudbina begičevske metafore *raskrsnice*, koja je kao izvorni poetizam volšebno prevedena u politički diskurs, štaviše izvrsno se, svojim semiotičko-prostornim implikacijama, uklopila u tadašnji sukob sa zastupnicima predrasude o Bosni kao „tamnom vilajetu“. „Ritualno spominjanje raskrsnice postaje legitimacija i najuspješniji ideološki efekat političkog govora. Dolazi do ukidanja alteriteta prošlosti, jer se ona „pripitomljava“ novoustoličenom retoričkom strategijom. Šizofrenirajući historiju „zabašuruje“ univerzalnost predstave o SUSRETU kultura i civilizacija. ... Učinak instruiranog tropa takav je da se zaboravljaju i neki ranije povlašteni tropi, npr. krajina i granica“. ³³ I, kako se približavamo savremenosti blagotvorno dejstvo raskrsnice sve je intenzivnije – ona, između ostalog, dokida izolacionizme predmodernih etno-kulturnih elita pa će i Duraković u knjizi *Riječ i svijet* dati svoj obol njenom pobjedničkom povijesnom ozračju, ali izvan profane retorike, u održivoj književnopovijesnoj prosudbi „modernih procesa približavanja i međusobnih duhovnih obogaćenja, u dinamičnom prepletu društvenih, idejnih i književno-estetskih programa što ih je navješćivalo novo doba“. ³⁴

Kao supstituent vremenom, događajima i proliferiranim značenjima ipak potrošenom toposu raskršća ukazala se ideja srednjeg puta i kaleidoskopski koncept kulturnog identiteta dovoljno fleksibilan da podnese i dijabolizaciju ³⁵ i epifanizaciju ³⁶ razlika,

---

zaobidene stoljetnim diskriminacijskim i marginalizacijskim strategijama ili je upravo njihova ugroženost podsticala pisce da ih tematiziraju?

³³ N. Moranjak-Bamburać, *Ideologija i poetika*, 130.

³⁴ E. Duraković: *Bosanskohercegovački književni obzori*, 177.

³⁵ „A razlika je nekad vidljivo i otvoreno, nekad nevidljivo i podmuklo, uvek slična mržnji, često potpuno istovetna s njom.“ (Maks Levenfeld u *Pismu iz 1920*. Ive Andrića).

napetost između priča koje su bile i koje bi mogle biti kazane, te otkloni problem inkorporiranja onih autorskih realizacija koje se, iz ovih ili onih razloga, opiru svođenju na strogost esencijalistički kodificiranog nacionalnog književnog kanona.³⁷ Pred tako postavljenim kulturno-identitetskim vidicima rasprostrla se jedna semiotika prostora daleko šira i bogatija od prekovremeno ekspolatisane mimikrijske simbolike tropološkog dubla *ponornica* – *raskrsnica*. Novo mapiranje otkrilo nam je cijeli set identitetski uposlenih figura i toposa kao što su: izvor, more, jezero, ostrvo (Selimović, Dizdar, Sijarić, Hajdarević), rijeka, granica (Sušić, Ibrišimović, Dizdar), knjiga, labirint (Ibrišimović, Horozović, Karahasan), kuća i vrt (Ibrišimović, Karahasan, Ključanin), grad (Sidran, Horozović, Brka, Kajan), jezik i govor (Sidran, Karahasan), putovi (Dizdar, Begić, Rizvić), skretnice (J. Musabegović).

Umjesto zaključka: o ograničenjima i koristima

Svoju simpatiju prema racionalnom izboru i srednjem putu Duraković želi protegnuti što je moguće dublje u prošlost, pogotovo ako su po srijedi njegovi personalni književni favoriti i (nepregoreni!?) sadržaji nadjeveni esencijalističkim poimanjem³⁸

---

³⁶ „...strasno njegovanje razlika među nama znači da smo jedni drugima važni i prisutni“ (Max Löwenfeld u *Pismima iz 1993*. Dževada Karahasana).

³⁷ Durakovićev kaleidoskopski dizajn književnog kanona polazi od „dinamične vizije literarne stvarnosti u kojoj se krupniji pokreti i preobražaji prepliću s jedva vidljivim preljevima, zvučni glasovi s tihim akordima i skrivenim impulsima što se rastvaraju unutar općeg, prvom pogledu jasno uočljivog koncepta i modela stvaranja ... uključujući i razlike kao i sličnosti, i antagonizme kao i saglasnosti, i razvojne tendencije kao i napetosti između sila tradicije i sila moderniteta“. (Isto, 72).

³⁸ Ovom ambivalentnošću Duraković unutar književnokritičke paradigme zauzima približno onu poziciju kakvu je Dževad Karahasan u razvojnim tokovima novije bošnjačke i bosasnkohercegovačke književnosti priskrbio „svojim postmodernističkim persifliranjem toposa književne tradicije i metatekstualnim 'pravljenjem' književnosti od književnost, s jedne, a istodobnom 'žudnjom da se

etno-kulturnog identiteta kakav je Kulenovićev esej *Iz smaragda Une* posvećen Hamzi Humi. Polemišući s tvrdnjama Zdenka Lešića, koji prenoseći težište na *l'esprit de l'époque*, smatra kako se „priroda Huminog književnog djela, kongruentnost njegovog pjesničkog i pripovijednog svijeta, pa i poetizacija njegove naracije ne može se tumačiti isključivo *genetički*, ni kao ishod njegove sasvim lične idiosinkrazije (i 'sevdahlijske čulnosti'), ali ni kao znak njegovog 'orijentalnog porijekla' (i navodno neke nacionalno specifične 'muslimanske senzibilnosti')“,³⁹ Duraković insistira na „hermeneutičkoj situaciji“ Skendera Kulenovića kao angažiranog intelektualca, pisca i kritičara razumijevajući esej kao „protest protiv nerazumijevanja jednog svijeta, njegove umjetničke tradicije i

---

iznova uspostavi primordijalno jedinstvo bića i jezika, da se u moru priča prepozna ezoterijski smisao Alefa, s druge strane“. (E. Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, 103). 'Nepregorenost' je zaleđe i Durakovićeva ushita nad Karahasanovim esencijaliziranjem identiteta onom već čuvenom usporedbom bosanske kuće i glavice crvenog luka, čija je osnovna nit posve inkompatibilna teorijski adoptiranom konstruktivizmu i policentризmu: „...do skrivenog smisla jezgre identiteta vodi niz slojeva koji štite i skrivaju njegovu unutarnjost, koju se ne može vidjeti ni opipati, ali je se itekako može udahnuti, omirisati, upiti kožom, jer ona je doduše nevidljiva, ali je sasvim realna“ (Dževad Karahasan, *Izvjestaji iz tamnog vilajeta*, Dobra knjiga, Sarajevo 2007, 195).

³⁹ Zdenko Lešić, Hamza Humo, pjesnik kao pripovijedač, *Izraz*, Sarajevo 1986, br. 6, 556. Lešićeva polemička primjedba odnosi se na Kulenovićeve fenomenološke redukcije, prije svega na zapažanje da je avangardni modernizam Humi donio samo „osmjeljenje da povjeruje u autentičnu ljepotu svijeta ispod očnih kapaka i da je na svijet iznese takvu kakva je. ... Sve ostalo mu je od majke, od svile i srebra mostarskog neba i tla, od bistre domaće riječi, one što je prešla devet kamenova, od neugaslih bisera muslimanske ljubavne pjesme, od kamenih i cvijetnih mostarskih avlija i od bijelo okrečenih enterijera, u kojima se vijekovima sija stari bakar i miriše feslidžan jedne jednostavne a nevjerojatno istančane gradske kulture“. (Skender Kulenović, *Eseji*, Sabrana djela, Bosanska riječ, Tuzla 2010, 220). Suspektnost redukcionističkih svođenja i kompleksnost odnosa između esencijalnog i konstruktivnog potvrđuje upravo slučaj Humina opusa u kome nasuprot *Grozdanina kikota* i estetski vjerodostojne zavičajno inspirisane poezije stoje neuvjerljive lirske proze iz knjige *Sa ploča istočnih* u kojima pjesnik nastoji „oživjeti svijet starozavjetne beduinsko-nomadske legende ali se to približavanje orijentu ostvaruje kao oblik podražavanja, i to kako egzotičnošću predmetne stvarnosti tako i dekorativnošću stilskog izraza“. (E. Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, 290).

kulture koja se i danas nažalost svodi tek na sevdalinku, čime se stvara sasvim uprošćena slika, izvedena izvana, bez introspekcijskog doživljaja i razumijevanja njenih osobnosti“.⁴⁰ Inkluzivizam Durakovićeve srednjeg puta vodi ga zaključku da je riječ o dvije strane iste medalje i da je Lešić više potvrdio nego osporio Kulenovića, zatamnjujući spoznaju da je tu u stvari jedan esencijalizam tek zamijenjen drugim, a sam Humo stjeran u tjesnac u kome je gotovo minimizirano njegovo autorsko sopstvo kao konstituens književnog identiteta. Ali, program 'visoke rezolucije' poststrukturalnog ogledala podržava i razotkrivanje mogućih slijepih mrlja i inkluzivističkih lakomosti tog naizgled svima dovoljno komotnog srednjeg puta, što je prava blagodat za buduća odmjeravanja bošnjačkog i bosanskohercegovačkog književnog kanona u kojima će Durakovićeve *Bosanskohercegovački književni obzori* biti ultimativna popudbina i pouzdan saveznik u senzibiliziranju za jednu uzbudljivu priču čiji junaci nisu kontinuiteti već sinkretizmi, hibridi, osporavanja i lakune.

Literatura

1. Agić, Nihad: *Koji je sat u svemiru*, Oslobođenje, Sarajevo, 19. 12. 1988.
2. Assmann, Aleida, *Rad na nacionalnom pamćenju*, Biblioteka XX vek – Čigoja štampa, Beograd, 2002.
3. Assmann, Jan, *Kulturno pamćenje: Pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica, 2005.
4. Begić, Midhat, *Raskršća II*, u *Sabrana djela*, knjiga III, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1987.

---

⁴⁰ E. Duraković, *Bosanskohercegovački književni obzori*, 277.

5. Begić, Midhat, *Raskršća III*, u *Sabrana djela*, knjiga IV, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1987.
6. Duraković, Enes, *Vlastiti povijesni kontinuitet (Status muslimanske književnosti i modeli njenog proučavanja) u Komparativno proučavanje jugoslovenskih književnosti 2*, Zagreb-Varaždin, 1987, str. 40-48.
7. Duraković, Enes, *Bosanskohercegovački književni obzori*, KDBH „Preporod“, Zagreb, 2015.
8. Duraković, Enes, *Govor i šutnja tajanstva*, Svjetlost, Sarajevo, 1979.
9. Filipović, Muhamed, Bosanski duh u književnosti – šta je to? Pokušaj istraživanja povodom zbirke poezije M. Dizdara „Kameni spavač“, *Život*, 3, 1967, 3-18.
10. Isaković, Alija, Predgovor *Antologiji bošnjačkog esejaja XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 1995, 7-13.
11. Karahasan, Dževad, *Izvjestaji iz tamnog vilajeta*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2007.
12. Katnić Bakaršić, Marina, *Kultura i pamćenje u »Kamenom spavaču«* *Maka Dizdara*; Dostupno 25. 4. 2017. na <http://stilistika.org/stiloteka/stilisticka-citanja/73-kultura-i-pamcenje-u-kamenom-spavacu-maka-dizdara>
13. Kovač, Zvonko, *Interpretacijski kontekst*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1987.
14. Kulenović, Skender, *Eseji*, Sabrana djela, Bosanska riječ, Tuzla, 2010.
15. Lasić, Stanko, *Problemi narativne strukture*, Liber, Zagreb, 1977.
16. Lešić, Zdenko, Hamza Humo, pjesnik kao pripovijedač, *Izraz*, Sarajevo, 1986, br. 6, 550-606.

17. Mahmutćehajić, Rusmir, O Dizdarevoj knjizi „Kameni spavač“ u vidiku perenijalne filozofije, *Glasnik Rijasetu IZ BiH*, 7-8, 2008, 642-659.
18. Malešević, Siniša, *Sociologija etniciteta*, Fabrika knjiga, Beograd, 2009, 169-199.
19. Man, Pol de, Otpor teoriji, u *Književnost, povijest, politika*, ur. Zlatko Kramarić, Svjetla grada, Osijek, 1998, 143-158.
20. Moranjak-Bamburać, Nirman, Ideologija i poetika (Interdiskurzivna analiza kulturoloških strategija i taktika), *Radovi*, knjiga XII, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2000, 105-141.
21. Nikolić, Nenad, Književna istorija danas, *Godišnjak Katedre za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima*, godina V, Beograd, 2010, 309- 372.
22. Prohić, Kasim, Midhat Begić, u *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga VI, Alef, Sarajevo, 1998, 266-272.
23. Rizvić, Muhsin, Prohod kroz djelo Maka Dizdara, u: *Tokovi i stvaraoci iz književne Bosne*, Univerzal, Tuzla, 1986, 281-285.
24. Taylor, Charles, *Izvori sopstva – Stvaranje modernog identiteta*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2008.

BOSNIAK ACADEMIC ESSAY IN THE MIRROR OF THE POSTSTRUCTURAL THEORETICAL TURN

Summary

Within the Bosniak component of Bosnian literary compositeness, the trace of a strong influence of essay writing, seen both in literary historiography and criticism, is proportional to the

overt or covert resistance that the protagonists of phenomenological reductionism theory express in their interpretations of literature. Owing to professor Midhat Begić's authority, essay writing has taken a central position in the academic interpretative practice as well. This paper analyses that phenomenon by focusing on the work of Enes Duraković, who most completely describes the path from loyalty to this model to liberation that occurred parallel to the cataclysm of the war and ethno-political, socio-structural and cultural shocks that have marked the history of Bosnia and Herzegovina at the turn of the millennium. The shift occurs by adapting the traditions of postmodernism, post-structuralism, and postcolonialism, revealing thus if not the illusion, then certainly institutionalism of truths and their dependence on the socio-discursive order. In that sense, it is particularly interesting to observe the Bosniak academic reflection on literature within the rational choice theory. For future considerations of the Bosniak and Bosnian literary canon, Duraković's essays and studies are the ultimate viaticum and a reliable ally in sensitization for an exciting story whose protagonists are not constituents, but rather syncretisms, hybrids, denials and shortcomings.

**ODSJEK ZA HISTORIJU
FILOZOFSKOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U TUZLI**

Iz aktivnosti Odsjeka za historiju u periodu 2016/2017.

Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli već duži niz godina, od svog osnivanja 1993/1994. godine kao dvopredmetni i 1999/2000. godine kao jednopredmetni studij, kontinuirano daje svoj doprinos društvu kako na obrazovnom, tako i na naučnom nivou. Iako sa relativno malim brojem zaposlenih, sa šest doktora nauka u redovnom i vanrednom zvanju te dva viša asistenta, Odsjek za historiju uz svoje redovne aktivnosti kontinuirano organizuje međunarodne naučne konferencije, naučne skupove na međunarodnom i lokalnom nivou, javne tribine, razne vrste promocija, seminare i druge aktivnosti koje su vezane za historijsku nauku. Ovdje svakako treba napomenuti da Odsjek za historiju razvija saradnju sa vladinim i nevladinim sektorom, prije svega sa matičnom institucijom, Filozofskim fakultetom Univerziteta u Tuzli zatim Filozofskim fakultetom u Sarajevu, Društvom historičara Tuzlanskog kantona, Arhivom Tuzlanskog kantona, Društvom arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Institutom za istoriju u Sarajevu, Udruženjem Bathinvs Sarajevo, Centrom za osmanističke studije Sarajevo, Zavodom za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Muzejom istočne Bosne i drugim domaćim i regionalnim naučnim institucijama i institucijama kulture. Kada govorimo o obimu aktivnosti ovdje svakako treba napomenuti i dobar timski rad Odsjeka i istaći ulogu prethodnih i sadašnjih voditelja Odsjeka: dr. Senaida Hadžića, vanr. prof, dr. sc. Adnana Jahića, vanr. prof. i dr. sc. Seada Selimovića, vanr. prof., te posebno dr. sc. Bege Omerčevića, red. prof. koji je sa pozicije dekana Filozofskog fakulteta dodatno uticao da se Odsjek za historiju razvija u pozitivnom svjetlu kao organizaciona jedinica fakulteta.

S obzirom na brojnost aktivnosti koje je Odsjek za historiju realizovao, ovdje ćemo se fokusirati na prezentovanje važnijih

aktivnosti koje su obilježile 2016. godinu i početak 2017. godine. Jedna od prvih značajnijih aktivnosti u 2016. godini je saradnja sa istorijskim institutom u Sarajevu. Tom prilikom je Odsjek za historiju organizovao promociju 7 izdanja Instituta za istoriju u Sarajevu štampanih u 2015. godini. Riječ je o tri monografije, dva zbornika radova sa naučnih skupova i dva historijska časopisa a u promociju je bilo uključeno kompletno nastavno osoblje: prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Bego Omerčević, prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Adnan Jahić, prof. dr. Senaid Hadžić i saradnici Odsjeka mr. Mersiha Imamović i mr. sc. Alen Salihović. Tom prilikom tadašnji direktor Instituta prof. dr. Husnija Kamberović je ukazao na značajnu saradnju Instituta za istoriju Sarajevo sa Odsjekom za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli i ukazao na planove saradnje za naredni period.

Povodom 25. novembra Dana državnosti Bosne i Hercegovine u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli te u saradnji sa Arhivom Tuzlanskog kantona, Društvom arhivskih zaposlenika i Društvom historičara Tuzlanskog kantona, održana je javna tribina na kojoj su govorili prof. dr. Senaid Hadžić, prof. dr. Izet Šabotić i prof. dr. Adnan Jahić. Javnu tribinu je proglasio otvorenom voditelj Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta prof. dr. Sead Selimović koji je istakao da Odsjek za historiju uz Društvo historičara Tuzlanskog kantona putem javnih tribina, naučnih skupova i naučnih konferencija redovno obilježava sve važnije događaje iz prošlosti Bosne i Hercegovine. U okviru svog izlaganja prof. dr. Senaid Hadžić je ukazao na kontinuitet državnosti Bosne i Hercegovine kroz historijske karte i granice te ukazao na aspiracije susjeda na Bosnu i Hercegovinu kroz historiju (**Prilog broj 1**). Prof. dr. Izet Šabotić je govorio o historijskim činjenicama o Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a prikazavši historijsku paralelu značajnih događaja koji su uticali na izgradnju bosanskohercegovačke državnosti. O tome kako promišljati Drugi svjetski rat i ZAVNOBiH u kontekstu prošlosti i vizije budućeg

razvoja Bosne i Hercegovine govorio je prof. dr. Adnan Jahić. Nizom primjera prof. dr. Adnan Jahić je osvijetlio faktore koji čine "kočnicu" jačanja bosanskohercegovačke državnosti, te je dao svoje mišljenje o mogućem prevazilaženju uticaja onih elemenata koji sputavaju napredak Bosne i Hercegovine. Javnu tribinu je moderirala mr. Mersiha Imamović. U okviru javne tribine, javnost je imala priliku vidjeti izložbenu postavku Arhiva Tuzlanskog kantona na temu: „Kontinuitet bosanskohercegovačke posebnosti i opstojnosti kroz grbove i karte“ koju su proglasili otvorenom tadašnji dekan Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli prof. dr. Mirsad Kunić i direktor Arhiva mr. sc. Omer Zulić.

Druga uspješno realizirana aktivnost 23. 2. 2017. godine u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli, Arhiva Tuzlanskog kantona, Društva historičara Tuzlanskog kantona i Društva Arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona bila je promocija knjige prof. dr. Senaida Hadžića pod naslovom *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*. Spomenuto djelo nastalo je kao plod autorovog višegodišnjeg rada i istraživanja. Knjigu su promovisali prof. dr. Adnan Velagić sa Fakulteta humanističkih nauka "Džemal Bijedić" iz Mostara, te prof. dr. Sead Selimović i prof. dr. Izet Šabotić ispred Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli koji su ujedno i recenzenti spomenutog djela. Promotori su se osvrnuli na značaj publikovanja knjige koja govori o vremenu nastanka nacionalnih ideja čiji se kontinuitet uticaja na bosanskohercegovačku državnost može pratiti do današnjih dana. Posebno je istaknuto da je autor koristio relevantne historijske izvore i domete dosadašnje historiografije o pitanju nacionalnih ideja tokom XIX stoljeća, s posebnim osvrtom na pitanje statusa Bosne i Hercegovine u idejnim projektima kao što je ilirska ili južnoslavenska ideja. Promociju je moderirala mr. Mersiha Imamović.

Naredna realizirana aktivnost u organizaciji Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli i Društva historičara Tuzlanskog kantona bila je tribina povodom Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine pod nazivom „Historijski značaj Referenduma za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine“, a ista je održana 28. 2. 2017. godine. Prof. dr. Sead Selimović je u svom referatu ukazao na *Ulogu međunarodne zajednice prilikom izglasavanja referenduma za nezavisnost Republike Bosne i Hercegovine*. Prof. dr. Sead Selimović je također govorio i o tome kakva je bila uloga međunarodne zajednice nakon objavljivanja rezultata referenduma za nezavisnost Bosne i Hercegovine te u posljedicama koje su nakon toga uslijedile.

Doc. dr. Denis Bećirović u svom referatu *Važnost obilježavanja i afirmiranja Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine* je istakao da „dan sticanja nezavisnosti jedne države, koji priznaje i međunarodna zajednica, predstavlja jedan od najznačajnijih datuma u životu svake države. To je datum kojim se naša država svrstala među više od 190 nezavisnih država svijeta. **(Prilog broj 2)**

Prof. dr. Adnan Jahić u svom referatu *Rušenje i odbrana ustavno-pravnog poretka Bosne i Hercegovine* **(Prilog broj 3)** istakao je da „nakon prvih višestranačkih izbora u novembru 1990. godine Bosna i Hercegovina se, u izvjesnom smislu, politički gledano, vratila u vrijeme nacionalno-političke antagonizacije između snaga koje su se zalagale i borile za upravno-teritorijalnu i političko-društvenu zasebnost Bosne i Hercegovine i onih koje su je težile, kao cjelinu ili njen dio, ugraditi u državni sklop Srbije i Hrvatske. Ključna prijetnja državno-pravnom subjektivitetu Bosne i Hercegovine početkom devedesetih godina XX stoljeća dolazila je od nacionalno-političkih elita Srbije koje su težile zadržati Bosnu i Hercegovinu u sastavu krnje Jugoslavije, koja bi *de facto* bila proširena srpska država koncipirana u projekcijama srpskih ideologa i državnika XIX i prve polovine XX stoljeća. Otvoreno rastakanje ustavno-pravnog poretka Bosne i Hercegovine, koje republička vlast

nije mogla ni spriječiti ni sankcionirati, započeto je formiranjem tzv. srpskih autonomnih oblasti (SAO), počev od one proglašene 16. septembra 1991. u Banjoj Luci ('SAO Bosanska krajina'), pa sve do 'Srpske opštine Bihać' proglašene 10. januara 1992. godine. Cilj je bio paraliza sistema vlasti u Republici Bosni i Hercegovini i upravo-teritorijalno zaokruživanje prostora koji je trebao biti nasilno priključen krnjoj Jugoslaviji, tj. Velikoj Srbiji.“

Još jedan vrlo značajan događaj vezan je za Studijski odsjek – Historija. Naime, dana 13. 3. 2017. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli kolegica mr. Mersiha Imamović, viši asistent na Odsjeku za historiju, odbranila je doktorsku disertaciju pod naslovom „Rimska provincija Dalmacija u vrijeme seobe naroda“. Doktorska disertacija je odbranjena pred komisijom u sastavu: prof. emeritus dr Enver Imamović, predsjednik komisije; prof. dr. Bego Omerčević, mentor, i prof. dr Sead Selimović, član. Komisija je istakla da tema rada izražava osnovni sadržaj disertacije, jasna je i od posebne važnosti za rasvjetljavanje prošlosti provincije Dalmacije, a u njenom sklopu i današnje Bosne i Hercegovine. Izabrana tema pridonosi proširenju naučnih spoznaja, a njeni rezultati mogu biti primjenljivi i u praksi. Svoja istraživanja kandidatkinja mr. Mersiha Imamović je uskladila s problemom istraživanja, kako prema sadržaju, tako i prema obimu i vremenu. Kandidatkinja se fokusirala na: a) stanje i prilike u rimskoj provinciji Dalmaciji od IV do VII stoljeća; b) seobu naroda, odnosno prodore barbarskih naroda na područje provincije Dalmacije, s posebnim osvrtom na promjene (privredne, političke, društvene, etničke i kulturne) i posljedice koje su bile rezultat barbarskih osvajanja i naseljavanja dalmatinskih krajeva; c) refleksije barbarskih prodora na bosanskohercegovačke prostore. Doktorska disertacija je odbranjena po Bolonjskom studijskom programu.

U okviru manifestacije Dani otvorenih vrata Filozofskog fakulteta u Tuzli 23. marta 2017. godine zaposlenici Odsjeka su predstavili javnosti "Naučno i stručno stvaralaštvo Odsjeka za

historiju". Promociju je otvorio voditelj Odsjeka prof. dr. Sead Selimović ističući da je Odsjek za historiju, od svog osnivanja kao dvopredmetni studij historije i geografije, a potom kao jednopredmetni studij historije iznio brojne generacije profesora, magistara i nekoliko doktora nauka od kojih su neki dali vrlo veliki doprinos razvoju bosanskohercegovačke historiografije uopće. Prof. dr. Izet Šabotić skrenuo je pažnju na doprinos Odsjeka za historiju kada je u pitanju istraživanje općih nacionalnih pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine ukazujući na brojne objavljene publikacije profesora sa katedre, dok je mr. sc. Alen Salihović ukazao na brojne radove koje su profesori sa Odsjeka za historiju objavili a čiji opus čine historijske teme iz užeg i šireg tuzlanskog područja. Na promociji je skrenuta pažnja i na dobru saradnju sa ustanovama kulture poput Arhiva Tuzlanskog kantona, Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa TK i Muzejom istočne Bosne. Promociju je moderirala dr. sc. Mersiha Imamović. Obzirom da je manifestacija „Dani otvorenih vrata Filozofskog fakulteta u Tuzli“ trajala više dana te da je jedan dan bio predviđen i za održavanje Međunarodne naučne konferencije pod nazivom „Savremeni izazovi i perspektive društvenih i humanističkih studija“, Odsjek za historiju je organizovao sesiju pod nazivom "Savremeni pristupi u historiografiji Bosne i Hercegovine". Na sesiji su uzeli učešća historičari i pravnici iz zemlje i regiona i to: prof. dr. Omer Hamzić, prof. dr. Izet Šabotić, prof. dr. Dževad Drino, prof. dr. Sead Selimović, prof. dr. Bego Omerčević, dr. sc. Mersiha Imamović, mr. sc. Uroš Dakić, mr. sc. Benjamina Londrc i mr. Semir Hadžimusić .

Osim toga, za vrijeme manifestacije „Dani otvorenih vrata Filozofskog fakulteta u Tuzli“ 5. aprila 2017. godine Odsjek za historiju se predstavio izložbenim štandom na kojem su se nalazile knjige profesora i asistenata, informativni leci i primjeri ispitnih zadataka kako bi se budući studenti mogli informisati o studiju historije kojeg planiraju pohađati. Presentacija Odsjeka za historiju

nastavljena je druženjem u radionici pod nazivom "Historijada - kviz znanja iz historije" u kojem su aktivno učestvovali učenici i studenti. Sve ekipe sastavljene od učenika i studenata pokazale su zavidno znanje iz historije a pobjedničkoj ekipi je uručen prigodan poklon.

Dakako, Odsjek za historiju, pored naučno istraživačkog rada, stavlja fokus i na studente jer se redovno kroz planove i programe sprovodi i praktična nastava. Praktična nastava se obavlja kako u učionicama i javnim institucijama tako i radom na terenu. Kada je u pitanju terenski rad studenti iz predmeta Metodika nastave historije pod mentorstvom predmetnog nastavnika prof. dr. Senaida Hadžića već 12 godina organizuju posjetu Memorijalnim centrima „Veljaci“ Bratunac i „Potočari“ Srebrenica kako bi odali počast žrtvama koje su ubijene na ovom području u ratnom periodu 1992–1995. godine. Posjeta se redovno ostvaruje u saradnji sa osnovnim i srednjim školama Tuzlanskog kantona. Ove godine studenti i učenici uz premetne nastavnike obišli su i novootvoreni muzej u memorijalnom centru „Potočari“ koji je posvećen žrtvama te odgledali dokumentarni film koji govori o stradanju stanovnika Bratunca i Srebrenice u ratu 1992–1995. godine. U Kulturom centru Srebrenica održana je i promocija knjige autora prof. dr. Senaida Hadžića *Bosna i Hercegovina u vrijeme pojave (veliko)nacionalnih ideja*.

Na koncu, Odsjeku za historiju je čast istaći da je prof. dr. Adnan Jahić ovogodišnji dobitnik Godišnje naučne nagrade Naučno-istraživačkog instituta "Ibn Sina" u Sarajevu za najbolji rad iz oblasti kulturne historije. Prof. Jahić je dobio nagradu za svoj rad pod nazivom *Koja škola treba muslimanki – muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini od aneksije do Prvog svjetskog rata*.

Dr. sc. Mersiha Imamović, viši asistent

Mr. sc. Alen Salihović, viši asistent

Senaid Hadžić

Javna tribina: *Historijska vertikalna državnost BiH, Tuzla, Filozofski fakultet, 24. 11. 2016. u 13:00 sati (A-2).*
Granice BiH i velikodržavne aspiracije susjeda: kontinuitet i diskontinuitet

Govoriti o državnosti BiH i njenom historijskom biću često liči na Sizifov posao. O ovoj temi izgovoreno je, ispisano i objavljeno na hiljade riječi i stranica, ali se uprkos tome svaki čas suočavamo sa negiranjem BiH kao države i pričama o njenoj podjeli. Takve riječi i rasprave opet su oživjele poslije referenduma u manjem bh. entitetu i nedavnih (2. X 2016.) izbora u BiH. O tome su ponovo počeli, iako, po meni, nikada nisu ni prestajali, špekulirati printani i elektronski mediji u Hrvatskoj, Srbiji i dijelovima BiH. I šta nam nakon toga drugo ostaje nego, držeći se (njemačkog) principa da o nekim stvarima treba govoriti uvijek ponovo, opet moramo dokazivati kontinuitet državnosti, specifičnosti i posebnosti BiH s jedne, te nesuvislost, neodrživost (bljutavost) i neprovodivost projekta njene podjele s druge strane. Više puta se pokazalo i dokazalo da je takav projekt direktno uperen protiv egzistencijalnih interesa svakog bh. naroda, te protiv mira i stabilnosti Balkana, jugoistočne Evrope i Evrope općenito. Zašto?

Činjenice govore da su u velikom dijelu svoje dosadašnje historije Bosna i njeno stanovništvo, posebno Bošnjaci, bili raspeti između krupnih ideoloških i političkih podjela na Balkanu i evropskom kontinentu. Preko teritorije Bosne prolazile su granice između Zapadnog i Istočnog rimskog carstva (između Rima i Bizanta), zatim istočnog i zapadnog hrišćanstva, kao i one što su razdvajale Veneciju, Austriju i Austro-Ugarsku monarhiju i Osmansko Carstvo. Bosna i njeno stanovništvo su se tome oduprli i opstali.

Također, one koji kontinuirano negiraju postojanje BiH i atakuju na njen teritorij te nas neznalački ubjeđuju da je Bosna vještačka, avnojevska, potrebno je podsjetiti na činjenicu da historija Juznih Slovena i općenito Balkana predstavlja u stvari historiju stalnih migracija (seoba), ne samo naroda, nego i njihovih država, koje su usto mijenjale i imena. Tako je prvobitna Srbija, pod imenom Raška, bila daleko na jugu od Dunava. Hrvatska je država u ranom srednjem vijeku nastala u zaleđu dalmatinskih gradova i Gornjem Pounju, pa se početkom XII stoljeća, kada je došla pod vlast ugarskih kraljeva, njen centar pomjerio sjeverno, na prostor između Save i Drave. Naziv Crna Gora javlja se tek u XVI stoljeću i prvobitno se odnosio samo na četiri nahije između Cetinja i Skadarskog jezera. Ime Slovenija kao kulturno-nacionalni program i politički projekt javilo se tek u revoluciji 1848.

Izuzetak je u tom pogledu Bosna kao država, koja se za razliku od okolnih i daljih balkanskih zemalja nije tokom svoje politogeneze selila, ni cijepala niti mijenjala ime, nego je u kontinuitetu od njenog prvog spomena 949. godine (u historijsko-geografskom traktatu *De administrando imperio* bizantskog cara Konstantina VII Porfirogeneta, kao male zemlje oko izvora i gornjeg toka istoimene rijeke) do danas egzistirala bilo u svom užem, bilo širem teritorijalnom obimu i okviru. Njeno geopolitičko središte je od početka bilo i uvijek ostalo (ondje gdje ga je još sredinom X stoljeća locirao spomenuti bizantski car – pisac) na prostoru sarajevsko-visočko-zeničke kotline. Vremenom su se ime i pojam Bosne proširili na okolne župe i oblasti, pa se već za vladavine bana Stjepana II Kotromanića, u trećoj deceniji XIV stoljeća, Bosna kao država prostirala, kako je to zapisao njegov dijak Pribisav, „od Save do mora, od Cetine do Drine“.

Stjepanov nasljednik i prvi bosanski kralj Tvrtko I vladao je u drugoj polovini XIV stoljeća ne samo teritorijem današnje BiH nego i mnogim okolnim zemljama, kako na istoku i zapadu, tako i na jugu. Njegovo se kraljevstvo prostiralo od Lima i Boke Kotorske na

istoku i jugoistoku, do Velebita i Une na zapadu i sjeverozapadu i od Save na sjeveru do dalmatinskih otoka Brača, Hvara i Korčule, na jugu. Protiv takve Bosne i njene autohtone Crkve bosanske organizovani su brojni krstaški ratovi i osvajački pohodi od strane Ugarske, Mlečana, a podržanih od Rimokatoličke crkve. Od posljednje decenije XIV stoljeća Bosna se našla na udaru Osmanlija, koji postepeno ali uporno šire svoj utjecaj i osvajaju dio po dio Bosanskog kraljevstva. Da bi se odbranili od nadolazeće osmanske sile posljednji bosanski kraljevi Stjepan Tomaš i njegov sin Stjepan Tomašević uzaludno su preklinjali evropske kršćanske vladare, a posebno rimskog papu i Veneciju, da im pruže pomoć. Podijeljena i rastrzana iznutra različitim interesima i mogućnostima, Evropa nije uspjela sastaviti kršćansku koaliciju protiv Osmanlija, a nedostajala je i politička volja da se pomogne heretičkoj Bosni. (Situacija slična onoj iz 1992., kada Evropa ponovo nije imala političku volju da zaustavi rat protiv Bosne). Tako je u proljeće 1463., kada je sultan Mehmed II Fatih odlučnim vojnim pohodom konačno osvojio Bosnu, faktički „pred očima svijeta izgorjelo jedno ugledno kraljevstvo“, kako je to 14. juna 1463. pisala mletačka vlada Firenci.

Padom Bosne nije nestala njena ideja, teritorij i ime. Naprotiv! Odmah nakon što su srušili srednovjekovnu bosansku državu, osmanske su vlasti na njenom matičnom teritoriju, uključujući tu Gornje Podrinje, Polimlje i Novi Pazar, osnovali Bosanski sandžak, koji se početkom XVII stoljeća već prostirao od Kosovske Mitrovice do Cazina. U međuvremenu je od ovog sandžaka, uz još 6 drugih (kliški, lički, pakrački, cernički, zbornički, hercegovački) 5. septembra 1580. obrazovan Bosanski ejalet kao najviša administrativno-teritorijalna forma u Osmanskom carstvu. Kada je osnovan, Bosanski se ejalet prostirao od Šapca na sjeveroistoku do Jadranskog mora i od Zvečana na Kosovu do Virovitice na sjeverozapadu Slavonije, što znači da je bosanski namjesnik (vezir) držao pod svojom upravom pored BiH, velike dijelove Slavonije i Banije, Liku i Krbavu, znatne dijelove Dalmacije, dijelove današnje

zapadne i jugozapadne Srbije i sjeverne i zapadne Crne Gore. On je tako upravljao teritorijem koji je bio veći i od onog kojim je u svoje doba vladao kralj Tvrtko I Kotromanić. Time je održan svojevrsni političko-upravni i teritorijalni kontinuitet između bosanske srednjovjekovne države i Bosne kao osmanske provincije. Bosna je, štaviše, jedina od svih južnoslavenskih i drugih balkanskih i srednjoevropskih država, nakon gubitka državne samostalnosti, kao osmanska upravno-teritorijalna jedinica, u kontinuitetu zadržala i sačuvala svoje historijsko, geografsko, političko i narodno ime. To je bio jedinstven slučaj u osmanskoj upravnoj praksi na Balkanu i Srednjoj Evropi. Pored toga, tradiciju bosanske državnosti u tom vremenu posebno je njegovala franjevačka provincija Bosna Srebrena. Zato treba imati na umu i podvući da je Bosna jedna od najstarijih država u Evropi.

U prilog tome govori i činjenica da je u ratovima koje su Osmanlije vodile protiv Austrije i Mlečana, krajem 16, u 17. i 18. stoljeću, odnosno mirovnim ugovorima koji su registrovali ishode tih ratova, tekao proces postepenog formiranja i međunarodnog priznanja granica savremene BiH.

Jedan od međunarodnih mirovnih ugovora u kojem se izričito spominje Bosna bio je Karlovački mir iz 1699. kojim je završen Bečki rat. Karlovačkim mirom ustanovljene su današnje bosansko-hercegovačke granice na Kordunu i Baniji. Mleci su dobili dalmatinsko zaleđe od Starigrada u Velebitskom kanalu, preko Knina i Sinja, sve tamo do Vrgorca. U Boki su, pak, od osmanske Bosne preuzeli Herceg Novi i Risan. Ovim mirom granice Bosanskog ejaleta određene su na sjeveru rijekom Savom, na zapadu rijekom Unom, na jugu gotovo današnjom granicom BiH, na istoku Smederevskim sandžakom, a na jugoistoku granicom Novopazarskog sandžaka. Navedene granice su vremenom dobijale konačan oblik. Prvo Požarevačkim mirom iz 1718. kojim su granice Bosanskog ejaleta bile s obje strane Dubrovnika sa izlazima na Jadransko more – Neum, Klek i Sutorina, čime je uspostavljena

jugoistočna granica BiH s tom razlikom što je bosanski klin kod Sutorine prisvojila Crna Gora 1945. godine. Narednim, Beogradskim mirom 1739. granice na sjeveru između Austrije i Osmanskog carstva povučene su i utvrđene duž rijeke Save. Krajem 18. stoljeća, Austrija je još jednom zaratila s Osmanlijama. Cilj im je bio osvojiti čitavu Bosnu, ali prepreka su bili branioi Bosne kojima ni sultan nije pomogao. U tom ratu sultan Selim III je, umjesto da pošalje pomoć za odbranu granica Bosanskog ejaleta, Bošnjacima poručio slijedeće: branite se koliko i dokle možete, a kada ne možete napustite granicu, napustite Bosnu i dođite meni u Anadoliju ja ću vam dati zemlje i kuću. Bošnjaci mu to nikada nisu oprostili a sami su branili i odbranili granice Bosne. Rat je završen mirom u Svištovu 1791. Osmanska je Bosna izgubila Dvor, Drežnik, Petrovo Selo, Lapac i Srb, koji su pripali habsburškoj Hrvatskoj. Iz svega ovog može se zaključiti da je današnja granica između Hrvatske i BiH stvorena u razdoblju od 1699. do 1791., daleko prije ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Stanje uspostavljeno navedenim ugovorima potvrđeno je Završnim aktom Bečkog kongresa iz juna 1815., kojim su njegove potpisnice Austrija, Engleska, Pruska i Rusija priznale sultana za legitimnog vladara. Time su implicitno priznate postojeće granice Bosanskog ejaleta, odnosno BiH. Sa ovakvom hrvatsko-bosanskom granicom se nisu pomirili zagovornici velikohrvatske ideje tokom 19. i 20. stoljeća (od Ivana Kukuljevića, Ante Starčevića i Eugena Kvaternike, preko Ante Pavelića do Franje Tuđmana i današnjih dana).

Istočne granice BiH također su oblikovane kroz dugo vremensko razdoblje i to, kao u prethodnom slučaju, prije ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a. Bosanski ejalet prostirao se s onu stranu Drine u zapadnu Srbiju, do Šapca i Užica. U 18. stoljeću sezao je do Loznice i dalje na istok. Za vrijeme ustanaka u Srbiji, Karađorđevi su ustanici 1809. prešli Drinu, ali je Loznica ostala u posjedu osmanske Bosne još u prvim desetljećima 19. stoljeća. U razdoblju poslije 1831-1833, kad je takozvanih "šest nahija" potpalo pod

autonomnu Srbiju, uspostavljena je današnja bosansko-srbijanska granica na gornjem toku Drine. Nakon Velike istočne krize 1875-1878, odlukom Berlinskog kongresa Crna Gora se proširila u Staru Hercegovinu (Nikšić, Piva, Drobunjaci) i tako omeđila veći dio svoje današnje granice s BiH.

Po završetku Balkanskih ratova 1912-1913. Srbija i Crna Cora podijelile su među sobom novopazarski Sandžak i time povukle današnju istočnu granicu Bosne, s iznimkom već spomenute Sutorine. Kao i u ranijim osmanskim ratovima, ratovi Srbije i Crne Gore za nezavisnost stvorili su brojne migracije. Glavnina južnoslavenskog muslimanskog stanovništva potražila je utočište u BiH, koja je od 1878. bila pod austrougarskom okupacijom. Njena administracija, nakon okupacije, nije Bosnu pripojila ni Austriji ni Ugarskoj, nego je, u statusu zemaljske cjeline, bila tretirana kao *corpus separatum* (odvojeno tijelo) ili gotovo kao treća država unutar Monarhije. Dotadašnji sandžaci iz vremena osmanske vladavine, odnosno župe srednjovjekovne Bosne postali su okruzi.

Način na koji je međunarodna zajednica, po završetku Prvog svjetskog rata, pristupila dekomponiranju Austro-Ugarske monarhije i pomogla stvaranje prve zajedničke države južnoslavenskih zemalja, stvorio je pogodnost da nova južnoslavenska država, nastala 1918., bude ujedno i početak ostvarenja ciljeva iz Garašaninova "Načertania". S tim u vezi, sva upravno-teritorijalna rješenja kraljevskih vlada pokušavala su nasilnim kantonizacijama razoriti cjelovitost i poništiti identitet BiH, što se dešava po prvi put u njenoj historiji.

U okviru te nove jugoslavenske države teritorijalna cjelovitost BiH potvrđena je prvim ustavom od 28. juna 1921, poznatim kao Vidovdanski ustav, tj. član 135, kojim je određeno da BiH „ostaje u svojim sadašnjim granicama“, te da postojeći okruzi u njoj „važe kao oblasti“. Time je ovim, inače strogo unitarističkim i centralističkim ustavom, garantiran teritorijalni integritet BiH, što nije bio slučaj ni s

jednom drugom historijskom zemljom ili pokrajinom koja je ušla u sastav prve zajedničke jugoslavenske države.

Taj je kontinuitet narušen jedino za vrijeme šestojanuarske kraljevske diktature, kada je Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine Jugoslavije na upravna područja od 3. oktobra 1929, prvi put u historiji razbijeno političko-teritorijalno jedinstvo BiH. Razbijanje je nastavljeno Sporazumom Cvetkovic-Maček i uspostavljanjem Banovine Hrvatske 26. augusta 1939. godine. To je sve skupa trajalo desetak godina, do Aprilskog rata 1941. i sloma Kraljevine Jugoslavije, te formiranja ZAVNOBiH-a krajem 1943. godine. ZAVNOBiH je obnovio teritorijalno jedinstvo i državnost Bosne i Hercegovine. Iako mislim da se radi o potvrdi drzavno-pravnog kontinuiteta i državnosti BiH.

Može se, dakle, s potpunim pouzdanjem reći da granice Bosne i Hercegovine nisu ni proizvoljne ni "komunističke". Kad ih se suoči s činjenicama, raznim homogenizatorima i "etničkim čistiteljima" preostaje još samo jedan argument. Oni tvrde da je Bosna i Hercegovina sama po sebi apsurdna. Ta tvrdnja ima slabe osnove čak i ako zanemarimo kontinuitet bosanske države tamo od desetog stoljeća, kad je Konstantin VII Porfirogenet spomenuo "zemlju Bosnu" u svom *De administrando imperio*. Za bosanske muslimane, koji su se još 1831. borili protiv Porte za bosansku autonomiju, posebnost Bosne i Hercegovine kao njihove domovine nije dolazila u pitanje. Kao što ne bi trebalo da bude kamen spoticanja ni za Hrvate, čiji su franjevci sačuvali uspomenu na bosansku državu pod Osmanlijama. Što se pak Srba tiče, sadašnji napori njihovih loših vođa, usmjereni protiv bosanske nezavisnosti i cjelovitosti, mogu se ostvariti jedino pod cijenu općeg rata, a to može samo ugroziti kontinuitet njihove prisutnosti u Bosni i Hercegovini.

Obilježavanje Dana državnosti BiH je civilizacijska, humana i građanska dužnost svih građana BiH, a ujedno je dobra prilika sjetiti

se svih vrijednosti borbe za ljudska prava, borbe protiv fašizma, borbe za slobodu, te značaja državnosti naše domovine, koja je već decenije pa i stoljeća na udaru nacional-fašističkih agresorskih politika iz okruženja. Naravno, dobra je prilika da se sjetimo svih onih koji su stoljećima branili i odbranili granice BiH, zatim vijećnika koji su u Vrcar Vakufu obnovili državnost RBiH, kao i svih branitelja koji su nadljudskim naporima uspjeli sačuvati državu BiH od agresora u ratu 1992/95.

Nakon genocidne agresije i potpisivanja Dejtonskog sporazuma unutarnje uređenje BiH je potpuno drugačije, odnosno onako kako ne zaslužuje da ima jedna država sa hiljadugodišnjom državnom tradicijom. Iako je oružana agresija na BiH prestala, ipak politička nikada to nije. O tome najrječitije govore najnovija dešavanja koja opet opominju i obavezuju patriote R BiH da najozbiljnije razmisle, da li će im državom upravljati oni koji su ponosni na četništvo i ustaštvo, kojima jedino odgovara podijeljeno uređenje BiH, oni kojima je centar jednog grada važniji od države, oni koji lagodno ispijaju referendumsku kafu dok se u praksi provodi velikosrpski projekt, oni koji tajno dogovaraju razmjenu gradova?! Jer, iz takve podjele vide samo lični profit. Složno dignimo glas za našu R BiH bez entiteta i diskriminirajućeg ustava.

Svima vama koji volite Bosnu i Hercegovinu želimo sretan Dan državnosti!

Ustavno-pravni razvitak BiH tekao je u vremenu od 1945. do 1991/92. manje-više sinhronizirano sa ostalim republikama bivše Jugoslavije, a u skladu sa njenim političkim i društveno-ekonomskim sistemom i razvitkom. Taj sinhronizirani razvitak prvo je grubo narušila Srbija kada je 28. septembra 1990. jednostrano proglasila svoj novi Ustav. Tek nakon toga su Hrvatska (22. decembra 1990.) i Slovenija (20. februara 1991.) jednostrano izmijenile svoje ustave. Time su srušeni principi dotadašnje

socijalističke ustavnosti i otvorena posljednja faza secesije odnosno raspada Jugoslavije. Osobenost tog procesa u Jugoslaviji je da secesija nije počela na periferiji nego je potekla iz centra, tj. iz Beograda. U tom procesu raspada Jugoslavije, u koji ovdje ne možemo ulaziti, došlo je i do osamostaljenja BiH, njenog međunarodnog priznanja i prijema u UN 21. maja 1992. godine.

S tim u vezi uobičajilo se da se govori o restituciji, tj. obnovi bh. državnosti. Mislim da je iz svega naprijed izloženog jasno da se ne radi o restituciji, nego o potvrdi državnopravnog kontinuiteta i državnosti BiH. U nastojanjima da se silom spriječi takav razvitak pokrenut je, sa određenih strana, rat protiv BiH. Taj je rat, s obzirom da je bio praćen planskim genocidom i etničkim čišćenjem, u biti imao fašistički karakter. Sljedstveno tome borba za odbranu Bosne imala je sva svojstva antifašističkog rata.

U svakom slučaju u ratu 1992-1995. odbranjena je ideja državnosti BiH. To je potvrđeno Dejtonskim mirovnim sporazumom od 21. novembra, odnosno 14. decembra 1995. godine. Također Ustav BiH (Aneks 4 mirovnog sporazuma) zasniva se na premisi da su „Bošnjaci, Hrvati i Srbi kao konstitutivni narodi i građani Bosne i Hercegovine“ opredijeljeni „za suverenitet, teritorijalni integritet i političku nezavisnost Bosne i Hercegovine u skladu sa međunarodnim pravom“.

U skladu s tim, već se u stavu prvom člana 1 Ustava ističe kontinuitet BiH koja će kao država, bez obzira što se sastoji od Federacije BiH i Republike Srpske, „nastaviti svoje pravno postojanje po međunarodnom pravu“ i u „postojećim međunarodno priznatim granicama“. BiH kao država ostaje članica UN i kao takva „može zadržati ili se prijaviti za članstvo u organizacijama unutar sistema UN i drugih međunarodnih organizacija“. Prema tome, BiH po Dejtonskom mirovnim sporazumu, odnosno Ustavu, kao država posjeduje teritorijalni integritet, te puni međunarodnopravni kapacitet kao izraz svog državnog suvereniteta.

Prilog broj 2

Izvod iz referata doc. dr. Denisa Bećirovića povodom obilježavanja 1. marta – Dana nezavisnosti Bosne i Hercegovine

Prvi mart je bio naša sudbina i neumjesno je, pa i nepošteno pitanje je li išta moglo biti drukčije. Jer, mi ne bismo bili ono što smo danas da smo tada, u ime sumnjive sigurnosti, izabrali potčinjavanje. Dakle, postojao je samo jedan put i naša država je na današnji dan, prije dvadeset četiri godine, krenula tim putem. Da nije bilo tog puta i opredjeljenja, Bosna i Hercegovina danas bi bila u sastavu velike Srbije i vjerovatno bi imala status kakav danas u Srbiji imaju Kolubarski, Šumadijski ili Mačvanski okrug. Takvo poniženje, razaranje i uništenje hiljadugodišnje državnosti Bosne i Hercegovine zaustavilo je prvog marta 1992. godine više od 64 % građana naše države.

Dan sticanja nezavisnosti jedne države, koji priznaje i međunarodna zajednica, predstavlja jedan od najznačajnijih datuma u životu svake države. Zato će ovaj datum, Prvi mart, koji je legalno proglašen Danom nezavisnosti, biti upisan svijetlim slovima u historiji Bosne i Hercegovine. To je datum kojim se naša država svrstala među više od 190 nezavisnih država svijeta. To je dan kad je država primila odgovornost i obavezu pred međunarodnom zajednicom da će se u svojim odnosima s drugim nezavisnim državama vladati po regulama međunarodnog prava i kad je preuzela sve obaveze koje je prema trećim licima imala ranija država.

Dan nezavisnosti Bosne i Hercegovine je legalni i legitimni državni praznik. To, napokon, moraju shvatiti i pojedini političari iz bh. entiteta RS i prestati sa plasiranjem historijskih neistina i falsifikata. Kada govorimo o Danu nezavisnosti Bosne i Hercegovine, neophodno je naučno obrazložiti da bosanski Srbi po međunarodnom pravu nisu imali i nemaju ni danas pravo na

samoopredjeljenje i time na stvaranje sopstvene države na tlu države Bosne i Hercegovine. Zbog neodgovornih pojedinaca koji nenaučno i neargumentirano tumače ovaj princip, moramo jasno odgovoriti na pitanje: šta je „pravo na samoopredjeljenje naroda“ i kako se ostvaruje? Odgovor na njega nije znao ni Slobodan Milošević kad ga je svojevremeno (1991. godine) postavio Arbitražnoj komisiji Mirovne konferencije o Jugoslaviji Evropske zajednice (tzv. Badinterova komisija). Njegovo pitanje tada glasilo je: „Ima li srpsko stanovništvo u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, kao jedan od konstitutivnih naroda Jugoslavije, pravo na samoopredjeljenje?“ Arbitražna komisija dala je svoj odgovor u formi „mišljenja“, koje je samo za trenutak „ušutjelo“ sljedbenike Slobodana Miloševića. Prema nalazu Badinterove komisije, verificiranom od Evropske zajednice, SFRJ je prestala da postoji disolucijom (raspadom), a ne secesijom (otcjepljenjem) pojedinih država. Njegovim sljedbenicima teško je palo saznanje da se svi međunarodni instrumenti koji se odnose na princip ravnopravnosti i samoodređenja naroda trebaju shvatiti, prije svega, u teritorijalnom, a ne u strogo etničkom smislu. Antidržavne i separatističke snage nisu shvatile i prihvatile činjenicu da je ovaj princip u trajnoj suprotnosti s principom političke nezavisnosti postojećih država u svijetu. Naime, kad bi svi „narodi“ pribjegli tome pravu, teritorijalna cjelovitost i mir mnogih država došle bi u pitanje.

Nažalost, i danas ima neodgovornih pojedinaca u bh. entitetu RS koji grubo zloupotrebljavaju i manipuliraju sadržinom načela na samopredjeljenje. Zbog takvih neistina i neutemeljenih tumačenja, želim vrlo jasno reći da Generalna skupština Organizacije Ujedinjenih nacija precizno ističe da se pravo na samoopredjeljenje ne smije nikada shvatiti kao odobravanje ili podsticanje nikakve djelatnosti koja bi dovela do raspada ili ugrozila, u cjelini ili djelimično, teritorijalnu cjelovitost ili političko jedinstvo država. Zato je, pored ostalih razloga i argumenata, nemoguća jednostrana secesija bh. entiteta RS, jer stanovništvo jednog dijela nedjeljive

države Bosne i Hercegovine nikada neće moći odlučivati o sudbini cjelokupnog stanovništva naše države.

Održavanje referenduma za nezavisnost i suverenitet Bosne i Hercegovine uslijedilo je nakon zahtjeva Arbitražne komisije Evropske zajednice da se provjeri volja stanovništva Bosne i Hercegovine za njenom samostalnošću i nezavisnošću. Samim tim, odluka o referendumu nije upitna, jer je dolazila od međunarodnog arbitražnog tijela koje je postupalo u skladu s ovlaštenjima iz Deklaracije o Jugoslaviji. Uz to, važno je naglasiti da su Arbitražnu komisiju prihvatile sve jugoslovenske republike, kao i Predsjedništvo SFRJ. Dakle, ta komisija je, u skladu sa međunarodnim pravom, imala validno ovlaštenje da postupa kao nezavisan međunarodni pravosudni organ. Stoga su i njene odluke trajno svjedočanstvo o raspadu SFRJ i nastanku suverenih i nezavisnih država kao subjekata međunarodnog prava.

Prvog marta 1992. godine na „referendumsku kušnju“ došli su svi dokumenti i odluke kojima je definiran status Bosne i Hercegovine kao suverene države. Tog dana (1. marta 1992.) građani Bosne i Hercegovine demokratski su odlučili da žele da Bosna i Hercegovina postane nezavisna, jedinstvena, suverena i cjelovita država. Zbog toga danas, s ponosom, obilježavamo 22 godine državne nezavisnosti Bosne i Hercegovine.

Prvi mart je izraz demokratske volje građana Bosne i Hercegovine da grade slobodnu i nezavisnu državu u kojoj će svi građani i narodi biti istinski ravnopravni. Mirovnim sporazumom iz Daytona 1995. godine Bosna i Hercegovina očuvala je svoj državni kontinuitet i članstvo u međunarodnim organizacijama. Dakle, očuvala je svoj međunarodnopravni subjektivitet i državnopravni okvir u granicama u kojima je Bosna i Hercegovina međunarodnopravno priznata.

Pri tome, ne možemo zanemariti činjenicu da su postojeća ustavna rješenja u Bosni i Hercegovini nametnuta međunarodnim ugovorom. Prisustvo međunarodnih predstavnika u Bosni i Hercegovini je institucionalizirano i veoma važno. Kreatorima dejtonskih rješenja od početka je bilo jasno da takav sistem neće moći funkcionirati bez odgovarajuće intervencije međunarodne zajednice. Ovlaštenja koja je dobila međunarodna zajednica u provođenju Dejtonskog sporazuma takvog su sadržaja i karaktera da su institucije međunarodne zajednice nezaobilazne u postdejtonskoj obnovi i društvenom razvoju Bosne i Hercegovine. U tom kontekstu treba insistirati da predstavnici međunarodne zajednice imaju principijelniji i pošteniji odnos prema našoj državi Bosni i Hercegovini.

Prilog broj 3

Adnan Jahić

Referat: RUŠENJE I ODBRANA USTAVNO-PRAVNOG PORETKA BOSNE I HERCEGOVINE (1991-1992)

Svaki govor o Prvom martu iznova donosi sjećanje na jedno kritično i turbulentno razdoblje historije Bosne i Hercegovine ispunjeno napadima na ustavno-pravni poredak i državnu suverenost Bosne i Hercegovine, ali i naporima i težnjama da se sačuva državno-pravni subjektivitet zemlje u neizvjesno doba raspada jugoslavenske države i osamostaljivanja njenih sastavnica. Nakon prvih višestranačkih izbora u novembru 1990. godine Bosna i Hercegovina se, u izvjesnom smislu, politički gledano, vratila u vrijeme nacionalno-političke antagonizacije između snaga koje su se zalagale i borile za upravno-teritorijalnu i političko-društvenu zasebnost Bosne i Hercegovine i onih koje su je težile, kao cjelinu ili njen dio, ugraditi u državni sklop Srbije i Hrvatske. Ključna prijetnja državno-pravnom subjektivitetu Bosne i Hercegovine početkom devedesetih dolazila je od nacionalno-političkih elita Srbije koje su težile zadržati Bosnu i Hercegovinu u sastavu krnje Jugoslavije, koja bi *de facto* bila proširena srpska država koncipirana u projekcijama srpskih ideologa i državnika XIX i prve polovine XX stoljeća. Ovoj su prijetnji ubrzo pridodana stremljenja Hrvatske i njenog predsjednika Franje Tuđmana za podjelom Bosne i Hercegovine po modelu Sporazuma Cvetković-Maček iz 1939. godine. Hrvatski predsjednik je u više navrata izjavio novinarima i hrvatskoj javnosti da Hrvatska neće sjediti skrštenih ruku i da će tražiti jedan njen dio za sebe – ako dođe do raspada Bosne i izdvajanja „srpskih teritorija“. Tako se Bosna i Hercegovina ponovo našla između čekića i nakovnja dva protubosanska hegemonistička projekta kojim se, u procesu raspada Jugoslavije, nastojalo ostvariti ono čemu su stremili protagonisti velikodržavnih ideja iz bosanskog susjedstva.

Glavna ekspozitura rukovodstva Srbije i srpskih nacionalističkih krugova u Bosni i Hercegovini bila je Srpska demokratska stranka (SDS) koja je, kako bi pomogla u realizaciji velikosrpskih državnih ciljeva, poduzela niz koraka u pravcu razgradnje državnosti i ustavno-pravnog poretka Bosne i Hercegovine. SDS je odbila prihvatiti predsjednika Predsjedništva RBiH Aliju Izetbegovića kao legitimnog vlastitog predstavnika u pregovorima jugoslavenskih republika o sudbini Jugoslavije i izravno ovlasila predsjednika Srbije Slobodana Miloševića da zastupa bosanskohercegovačke Srbe na pregovorima. Već ovaj čin je bio nedvojben atak na politički i pravni sistem Bosne i Hercegovine i njeno očigledno negiranje i nipodaštavanje. U drugoj polovini 1991. godine SDS se upustila u zamašne aktivnosti koje su trebale rezultirati definitivnim nestankom države Bosne i Hercegovine. Pod izgovorom da Srbi ne žele živjeti u „Alijinoj državi“, u kojoj bi Bošnjaci i Hrvati „marginalizovali Srbe“, prvi ljudi SDS-a su sebi dali pravo ekskluzivnih tumača volje srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i nametali logiku po kojoj su narodi nositelji suvereniteta u Jugoslaviji i njenim republikama – a ne republike kao suverene države unutar kojih svoja prava ostvaruju i narodi i građani. Ovaj koncept o *suverenitetu naroda* – koji je bio u koliziji sa saveznim i republičkim ustavima – trebao je poslužiti kao politička podloga preostroja jugoslavenske države u korist srpskih nacionalno-političkih elita koje su, u suton SFRJ, otvoreno i nepodijeljeno ustale protiv vladajućih pravnih normi i državne strukture zemlje. Taj je koncept, apsolutiziran i pretočen u aktivni politički program poduprt nesmiljenom vojnom silom, u osnovi značio agresiju i gaženje elementarnih prava drugih naroda, naročito Hrvata i Bošnjaka. SDS sa Karadžićem na čelu je bio produžena ruka tog programa u Bosni i Hercegovini 1991. i 1992. godine.

Otvoreno rastakanje ustavno-pravnog poretka Bosne i Hercegovine, koje slabašna republička vlast nije mogla ni spriječiti ni sankcionirati, započeto je formiranjem tzv. srpskih autonomnih

oblasti (SAO), počev od one proglašene 16. septembra 1991. u Banjoj Luci („SAO Bosanska krajina“), pa sve do „Srpske opštine Bihać“ proglašene 10. januara 1992. godine. Cilj je bio paraliza sistema vlasti u Republici Bosni i Hercegovini i upravo-teritorijalno zaokruživanje prostora koji je trebao biti nasilno priključen krnjoj Jugoslaviji, tj. Velikoj Srbiji. Tzv. saozicija Bosne i Hercegovine predstavljala je nezabilježan atak na ustavni i politički sistem Bosne i Hercegovine, jer se bazirala na nepostojećem konceptu suvereniteta naroda i nacionalnog ekskluziviteta teritorije. Rušenje ustavno-pravnog poretka Republike Bosne i Hercegovine značilo je da je rukovodstvo SDS-a 1991. godine činilo ozbiljne političke i institucionalne pripreme za rat, odnosno agresiju na Bosnu i Hercegovinu koja je uslijedila svega par mjeseci nakon što je bio kompletiran projekt izgradnje nelegalnih tijela paravlasti tzv. Srpske republike Bosne i Hercegovine. Njoj su prethodila dva dodatna primjera rušenja i nipodaštavanja ustavnog sistema zemlje kojeg su poslanici SDS-a i SPO-a bili dužni čuvati i štiti: proglašenje tzv. Skupštine srpskog naroda Bosne i Hercegovine 24. oktobra 1991. i nelegalni „plebiscit srpskog naroda“ 9. i 10. novembra 1991. godine. U svakoj demokratskoj i funkcionalnoj zemlji ovakvo protuustavno postupanje bi bilo neodložno sankcionirano instrumentima zakona i represije, u Bosni i Hercegovini, pak, radilo se o pojedincima i strukturama uključenim u postojeću vlast, što dovoljno govori o kako složenoj političkoj situaciji se radilo u kritičnim danima raspada Jugoslavije i osamostaljivanja republika kao nezavisnih država.

Ovo podsjećanje je važno, jer nam pomaže da shvatimo i aktuelne primjere kršenja Ustava Bosne i Hercegovine. Riječ je o nastavku političke prakse koja ne uzima zakon i ustav kao nešto oko čega ne može biti pogađanja, naročito ako ta relativizacija prava ide nauštrb stabilnosti i napretka bosanskohercegovačke države, sa čijim subjektivitetom se srpske nacionalno-političke elite još uvijek nisu pomirile. Pokazalo se, međutim, da je u svim kritičnim razdobljima

prošlosti Bosne i Hercegovine bilo više probosanskih patriotskih snaga nego snaga koje su podupirale njenu destrukciju i dezintegraciju, što se jasno pokazalo prilikom referenduma građana Bosne i Hercegovine 29. februara i 1. marta 1992. kada je 63,95 % ukupnog broja potencijalnih glasača glasalo za suverenu i nezavisnu državu Bosnu i Hercegovinu. Referendum je bio zorna potvrda da je na ovim prostorima jedino Bosna i Hercegovina – konstanta, koja opstaje i nadilazi sva iskušenja i daje uvijek novu priliku za miran i skladan život svih Bosanaca i Hercegovaca, bez obzira na njihove vjerske, etničke, političke i ostale raznolikosti.

HISTORIJSKA MISAO 3